

8442/07 821/477/08

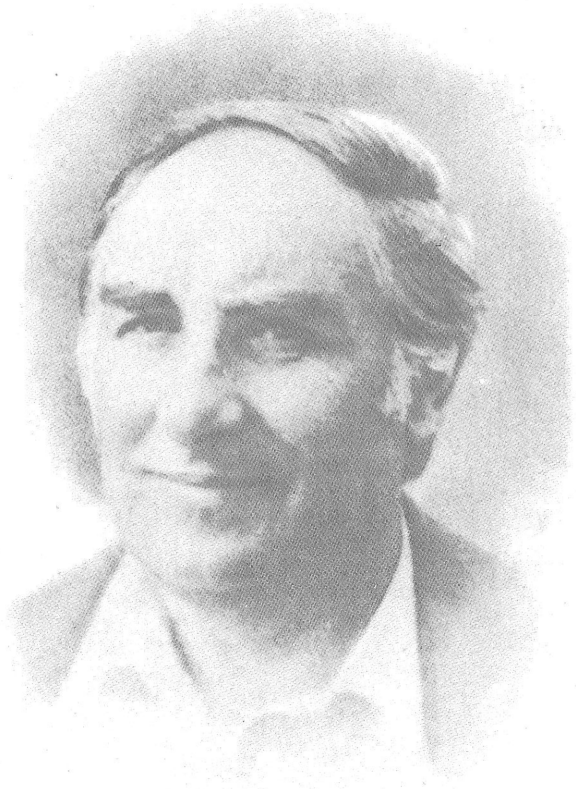
x dd

БОРИС ХАРЧУК

ЗАЗИМКИ І ВЕСНИ

БОРИС ХАРЧУК

ЗАЗИМКИ І ВЕСНИ

ПОВІСТІ

Для середнього
та старшого
шкільного віку

Художник
ВАСИЛЬ ЄВДОКИМЕНКО

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1989

Гостросюжетні повісті визначного майстра сучасної української прози вражають щирістю, правдивістю, умінням автора тонко передати найменші порухи душі персонажа. Глибоко розкриваючи характери дітей і дорослих, що діють на західноукраїнських землях у довоєнний час, у роки Великої Вітчизняної війни та перші повоєнні роки, письменник утверджує такі риси, як чесність, мужність, готовність до самопожертви в ім'я інших, і викриває підлість, дворушництво, зраду.

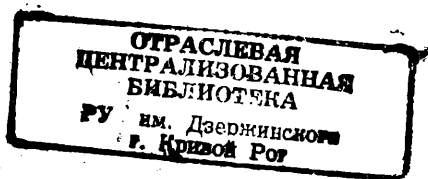
Попереднє видання повісті «Зазимки і весни» в роки застою мало багато скорочень. Нині текст відновлено.

авт. озв. 929/1 п. авт.

Остросюжетные повести видного мастера современной украинской прозы поражают искренностью, правдивостью, умением автора тонко передать наименьшие движения души персонажа. Глубоко раскрывая характеры детей и взрослых, которые действуют на западноукраинских землях в довоенное время, в годы Великой Отечественной войны и первые послевоенные годы, писатель утверждает такие черты, как честность, мужество, готовность к самопожертвованию во имя других, и выкрывает подлость, дворушничество, предательство.

Предыдущее издание повести «Зазимки и весны» в годы застоя имело много сокращений. Ныне текст восстановлен.

Рецензент та автор передмови
Михайло Слабошпицький

X 4803640201—174 130.89.
M206(04) — 89

ISBN 5-301-00461-1

© Видавництво «Веселка»,
1989, упорядкування,
вступне слово, художнє
оформлення

Ні думка, ні серце ніяк не хочуть примиритися з тим, що про Бориса Харчука вже доводиться говорити в минулому часі. Ще зовсім недавно ми з ним їхали поїздом «Київ — Рига» серед безсніжного січня високосного 1988-го року. Харчук подовгу простоював у тамбурі й тужливо дивився у вікно, за яким пролітали села й міста, пропливали чорні скатертини полів, а на них подекуди визирали смужки слабсилої озимини.

«Не буде снігу — не буде врожаю», — кілька разів повторив тоді Борис Микитович, і важка запечаленість довго стояла в його очах. Він, селянський син, добре знав, чого сподіватися від землі, якщо вона не вкритється снігами, не запасеться за зиму дорогоцінною вологою, а так і пролежить мерзлим груддям на вітрах і прийде до весни потрісканою од безводдя, вкрай виснаженою, майже не здатною родити все, що споконвіку родить. Бо така земля — мертва, як камінь.

Сніги тої важкої і тривожної для хліборобів зими таки випали. Минуло якихось десять чи п'ятнадцять днів, і зима, мовби схаменувшись, пішла на землю навальним наступом. Сніги йшли та йшли. Але Борис Харчук їх уже не побачив.

А тоді, в поїзді, ні йому, ні мені і в думку не закрадалося, що коли ми приїдемо в Будинок творчості письменників «Дубулти» і він розкладе на столі свої списані виразним почерком аркуші, його перо навіть не торкнеться паперу...

Над Ризькою затокою Балтійського моря аж до холодного клемоту дули пронизливі вітри. Здавалося, що вони летіли сюди із далекого Північного полюса, несучи з собою його крижаний подих. А ще здавалося, що вони ніколи не вщухнуть. Але наступний день падав на узбережжя важкою відлигою. І тоді бубнявіло сіре небо, запиналася непроглядними туманами морська далеч, і в повітрі було стільки вологи, що, здавалося, ходиш не по землі, а по дну моря, і його хвилі мхрами пропливають у низькому небі.

Синоптики повідомляли й лікарі застерігали: насуваються магнітні бурі. Що то значило особисто для нього, Харчук добре знав. А значило це те, що він, як і всі вражені серцево-судинними захворюваннями люди, почуватиметься дуже погано, що йому треба пити необхідні за таких обставин ліки, мобілізувати терпіння й чекати, коли ті бурі скінчаться. Але ж надто недосконалий людський організм! Порушення режиму роботи якогось, одного-єдиного маленького серцевого м'яза може спричинити таку біду. Далеко від Києва, в одній з кардіологічних лікарень Риги, куди його привезла «швидка допомога», помер Борис Харчук — другий інфаркт міокарда.

Вже ніколи не будуть написані ті книги, які він збирався написати, ніколи не почуємо його глухуватого голосу, не побачимо трохи ніякової усмішки на його смаглявому обличчі. Він рідко усміхався, був людиною суворою і вольовою, але коли вже усміхався, то саме так — несподівано ніяково, як дитина, котра весь час чомусь хоче видаватися всім сердитою і насуленою, а тут раптом не витримала — усміхнулась і аж трохи розчарувалася від того, бо тепер усі поба-

чили, що зовсім вона не сердита й не насуплена, а також що їй найбільше до лиця та її прекрасна усмішка, яка спалахує сонячним зайчиком і відразу ж викликає в усіх приязнь і бажання так же довірливо відповідати щирим усміхом.

Мені здається, що в кожному письменникові, незважаючи на його реальний вік, неодмінно живе щось дитяче. Бо він не тільки аналітик і художник. Він — це особлива свіжість погляду на світ, постійна готовність здивуватися, неодмінна здатність чимось гаряче й безоглядно захопитися, дорогоцінна здатність душі не загартувати й не розчинитися безслідно в одноманітному буденні.

Борис Харчук часто дивував мене саме такою здатністю. Він то звертав увагу на щось ніби абсолютно неістотне, безнадійно третьорядне, — і раптом відкривав у ньому важливий зміст, то вчитував у книжках, всіма нами читаними, те, чого через поспіх не помітили ми, а то, бувало, в Ірпінському будинку творчості міг зайти до тебе в кімнату й несподівано запропонувати: «Ходімо в ліс, подивимось на осінь» чи: «Я таке дерево в лісі знайшов, давайте вас поведу до нього...». І приводив до того дерева, і дивувався: як це ви раніше його не помітили. І тоді раптом виявлялося, що осіннє дерево з шерехатим листям схоже на якусь химерну істоту, котра спинилася посеред лісу перепочити.

Він умів побачити сам, умів показати побачене іншим. Завжди щедро ділився всіма своїми відкриттями. Їх було в нього вдосталь і для книг, і для людей.

Нині, коли передумуєш життя Бориса Харчука, коли одна за одною оживають у пам'яті розмови й зустрічі з ним, починаєш глибше розуміти всю небуденність його вдачі — людини етично чистої, по-громадянському безкомпромисної. Харчук саме з тих людей, котрих іншими наша фантазія неспроможна намалювати — так міцно вони зрослися зі своєю незмінною внутрішньою суттю, так послідовно й так талановито за будь-яких обставин лишаються самі собою. Вони, звичайно ж, не завжди зручні в спілкуванні (особливо в хвилини наших слабкостей чи компромісів із совістю), бо ми ризикуємо впазитися на їхнє гостре слово чи сумний од прикрасі за нас докір. Дехто, не впевнений у чистоті свого сумління, десятою дорогою обходить таких людей, як Харчук, відчуваючи абсолютну несумісність із ними, кричущий дискомфорт, бо з одного боку — совість, а з другого — її недолугий протез чи тільки маска совісті. Тобто ті речі, яких ніколи й нікому не присилувати до мирного співіснування.

Мабуть, не знайдеться сьогодні літератора, який сказав би, що в Харчука була благополучна літературна доля, хоча попервах все в ній складалося благополучно. Його дебют — повість «Йосип з гроша здачі» (1956 р.). Вона зазвучала в літературі живими й дивовижно ширими інтонаціями: «Малий Йосип Таранчук з нетерпінням чекав вечора. Хоч уже четвер, але чи ходити йому в школу, чи ні — він так і не знав. А батюшка ще у неділю після служби об'явив, що заняття почнуться в п'ятницю. Правда, Йосип у церкві не був, пас вівці, але в сусідських хлопчаків тільки й розмов було, що про школу...». Харчуків Йосип був з тих героїв, які легко запам'ятовувалися, бо мав конкретне життя, конкретні почуття й думки, конкретний вираз обличчя. Критика відразу запримітила цього героя і сказала про нього прихильне слово, визнавши в особі його автора вимогливого стиліста.

Авторові надрукованої тоді в журналі «Дніпро» повісті було двадцять п'ять років. Родом він походив із села Лози на Тернопільщині. І багато з того сільського дитинства увібрала в себе його перша повість. Можливо, що навіть хтось із старших Харчуківих односельців упізнавав у героєві повісті самого Харчука з часів

його дитинства. Те дитинство минало серед знуждованих людей, серед згорьованих лиць, серед спрацьованих рук, бо край того дитинства належав панській Польщі. Минуло вісім довгих літ після народження майбутнього письменника, і лише тоді землі поліщуків увійшли до складу Радянської України, лише тоді сюди прийшло нове життя, але й воно швидко урвалося війною, фашистською окупацією.

Вже після Перемоги Борис Харчук закінчив у своєму селі середню школу, вчився в Кременецькому, а потім у Полтавському педінститутах, працював журналістом і знову навчався — на Вищих літературних курсах у Москві, після закінчення яких одразу ж перейшов на творчу роботу, й усе його подальше життя минало в тиші робочого кабінету чи по різних будинках творчості, де він лишався наодинці з тим, про що хотів розповісти читачам. Харчук був натурою надивовижно посидючою і працюютою — устиг написати понад два десятки книжок. Здавалося, нічого не може вибити його з робочої колії: ні голобельні удари критики (випали й вони на його долю), ні хвороби, ні всякі житейські прикроці. Скільки пам'ятаю його, він працював і працював. Був період, коли Харчука звинуватили в багатьох смертних гріхах і зовсім перестали друкувати, а він писав і писав, безмежно вражаючи нас творчою дисципліною і волею. Згадуючи його, неодмінно згадуєш так часто чути від нього фразу: «То все дурне, треба працювати...». Він казав її не тільки нам, казав і самому собі, повторював, як суворий наказ, якого не можна не виконувати.

Він не любив пустопорожніх розмов, людей, які безжалюно крадуть чужий час. Коли, будучи в гурті, помічав, що балачка стає самоціллю, рішуче ставав рукою і йшов працювати. Як селянин до поля, поспішав до робочого столу.

У багатьох його книжках помітний справжній культ лаконічності. Письменник нещадно викреслював усе зайве, бо, як вогню, боявся слів випадкових, прохідних, беземоційних. Тому така пластично виразна його, на перший погляд, аскетична, проза. «Настав ранок, повний сонця і синього неба. Зелений ліс різав очі — це з роману «Майдан». А ось уривок із прекрасної повісті-легенди «Ой, Морозе-Морозенку...», де розповідається про дорогу матері до сина, засудженого на страту: «І шлях був довгий — через рідну землю, через рідні води. Коли втомлювалася, постелялася травою, а вкривалася, ночуючи, небом. Часто будив лютий звір: гавкав сирій вовк, брехала лисиця, але вона їх не боялася. Кожен зв'язаний людині, якщо вона на нього не нападає... Ліси і гаї дарували їй кислиці, журавлину, гриби, а степи — калган-корінь, дикий часник і кінський щавель... Сива тирса виростала за нею й стояла стіною; кущі й дерева, розкитнувшись, приймали її і сходились докупи, річки роздавалися, коли їх перепливала, й тихо собі вигойдувалися, а броди не шуміли; в чистім полі, в темному лісі — вітер скрізь замітав за нею сліди. Вона йшла світлом, і її вело сонце — голова цього світу. Воно світило й показувало дорогу...».

Кожна сторінка, як вважав письменник, повинна бути, мов доглянутий город у господаря справді дбайливого, господаря справді за покликанням.

Найчастіше Борис Харчук працював в Ірлені. Особливо любив бути там узимку, серед білого німування снігів, лиш уряди-годи потривоженого скриками електрички. Якщо йому писалося, ми рідко бачили його. Якщо ж робота не йшла, Харчук вибирався через глибокі сніги до лісу і міг цілими днями блукати там. Він думав не за робочим столом, йому треба було «виходжувати» майже кожен сюжет, кожную фразу. Мені здається, що за стіл він сідав лише тоді, коли твір уже остаточно визрів у голові. Ніяких імпровізацій Харчук не любив і

завжди ставився до них із неприхованою підозрою. Для нього все повинно було стати зрозумілим ще до того, як він візьметься за роботу. Звичайно ж, під час писання книг (особливо його «густозаселених» романів) могли з'явитися нові сюжетні лінії чи біографічні подробиці, але вся основа твору обдумувалася довго й ретельно, і доки Харчук не з'ясовував сам для себе, що і як буде в тому творі, він не сідав його писати.

Навесні або влітку вибирався в село до матері й, бувало, ховався там од міської сусти по кілька місяців. Очевидно, намагався бути якомога ближче до «натури», бо, як мені здається, належав до тих художників, які завжди хочуть мати перед оком «модель», щоб у процесі роботи постійно звірятися з нею. «Мала батьківщина» для Харчука — не просто країна ностальгічних спогадів, вона була для нього чимось значно більшим. Майже все, що він написав, починаючи з опублікованого понад тридцять літ тому «Йосипа з гроша здачі», так чи інакше пов'язане з його рідним краєм. Бо від перших своїх кроків у літературі узявся за створення епосу з життя Волині на крутих перевалах історії. Цій темі присвячена не тільки його чотиритомна епопея, що так і називається «Волинь», не тільки широко відомі сьогодні романи «Хліб насущний», «Майдан», «Кривняки» чи повісті «Палагна», «Сильвестр», «Соломонія», а й численні книги для дітей, які писалися паралельно з «дорослими» творами, бо, так успішно дебютувавши в дитячій літературі, Харчук упродовж усього свого творчого шляху не відходив від неї.

Діти з оповідань і повістей Харчука роковані на ті ж нелегкі випробування, що й дорослі, бо живуть із ними в одному світі, під тим же сонцем, бо в історії дійовими особами є всі, хто її населяє, незважаючи на вік, погляди, а також бажання чи небажання брати участь у тих подіях, що довкола відбуваються. Історія не дозволяє ніякої пасивності, її не пересидиш у холодочку й не переждеш; кожного запитає вона: з ким ти і проти кого? Історія — то дуже конкретна річ, а тому й вимагає від кожної людини дуже конкретних вчинків, які мають важливе значення не лише для сучасного героя Бориса Харчука, а й для їхнього майбутнього, зрештою, для всіх людей, для всього великого світу.

У повісті «Теплий попіл» розповідається про двох людей на велетенському згарищі, що було колись квітучим селом. Всіх жителів цього волинського села знавіснілі фашисти зігнали в сільську церкву й спалили живцем. Уціліло тільки двоє: дід Грива й хлопчина Степан. Попіл не тільки довкола них; той попіл ліг і на їхні серця, спопеляючи надію на те, що колись тут може відродитися життя. Але надія — найсильніша річ на світі. Вона не вмирає, бо народжує віру. І ці двоє згорьованих людей не покидають згарища.

— «Ми нікуди не можемо йти. Село не повинне пропасти, хоч воно й самісінкый попіл.

— Воно вже пропало, діду.

— Е, ні. Скільки люду по фронтах. Треба копати землянку...

І старий розказував так, начеб сам уже грівся у тій землянці, з котрої знову розпочинатиметься село з дивною назвою Тараж, в якій пахне древній слов'янський корінь...».

Отак життя перемагає смерть, і вона, навіть випаливши село, відступає від страхітливого чорного згарища, яке могло б перетворитися на німу пустелю посеред лісу, на моторошний пам'ятник війні.

Аналізуючи цю повість, критик Віталій Дончик писав: «Старий Грива добре розумів, що той корінь, сама та назва, та землянка, що відродить їхнє село, най-

перше потрібні Степанові і таким, як він. Їм жити. І попід, з якого постане новий Тараж,—то теплий попід пам'яті. Поки вона житиме — житиме й оновлюватиметься Тараж, не рватиметься зв'язок часів і спадкоємність поколінь, буде незнищеним і безсмертним наш народ». Отакий глибокий, узагальнений зміст постає в повісті Бориса Харчука за її, здавалося б, зовсім локальним сюжетом. Події пов'язані з усією історією війни нашого народу проти фашистських загарбників. Ці події виразно спроектовано в майбутнє народу. І поряд з трагічним забарвленням на них лежить живий відсвіт авторської віри у високий духовний потенціал народу і його незнищенність. Бо якщо люди цього народу лишаються людьми, то й він лишається народом.

Борис Харчук належить до покоління, названого «дітьми війни», тобто покоління, дитячу пам'ять якого обпалила ця смертоносна заграда. Це покоління (Григор Тютюнник, Віктор Близнець, Микола Вінграновський, Євген Гуцало) створило в українській літературі іскрові твори про свою війну. Війну, побачену дитячими очима, пережиту незагубленими дитячими душами.

Ця війна у Бориса Харчука — війна в глухих волинських селах і лісах.

Ось її страхотливі подробиці з повісті «Облава»:

«Спалахнуло, стало в малих вікнах і зачервонило хату — мати відразу прокинулася, а вона (Парасочка) ще спала. Згорнулася собі калачиком: чорненька гривка липко острішкує на лобі, одне рученя кулачком під щокою, а друге — на коліні. І, не зворухнувшись, мати нечутно підняла край рядна, відкрила її з головою.

Черкаючи по небу, червоне розсипалося й мерехтливо гасло на льоту. Замість нього спалахнуло, знялося зеленаве і знайшло її під маминим боком: мертвотне світло, рябіючи, пробилося крізь рядно. Лоб, заплющені очі, ніс — усе її обличчя поморщилося, і всім її тілом у куцій сорочині пробіг начеб мерзлякуватий, холодний струм. Спручнувшись і розкрившись, вона сіла — злипла гривка гнівує, а чорні очі горять.

— Мамцю!..— крикнула схлипом. Затулила долонями очі і, здригнувшись, затремтіла.

— Доню, дитино ти моя...— Мати обняла її за плечі, пригорнула. Тулила до своїх грудей, пестливо втишуючи дитяче тремтіння, і казала, як щось звичне, буденне: — Що тобі? Це ж облава, а ти, Парасочко, лякаєшся. Знов облава: пускають ракети — роблять собі день, а людям страх... Та нехай вони тремтять і не перестають від власної тіні. Вачиш, освітлюють річку, ставок і ліс: бояться нашої води і наших дерев».

Такий побут принесла війна у волинське село, продиктувавши йому життя серед смертей, наруги й страху. І все те з глибокою психологічною достовірністю й майже документально точними деталями виписав Борис Харчук у повістях «Крижі», «Млиновеччина», «Роман і Яринка».

Мабуть, один із найпомітніших творів цієї тематики — повість «Два дні», в якій з майже романічною широтою зображено життя волинського села і за часів шляхетської Польщі, і в дні боротьби з фашистськими окупантами. В сюжетну основу твору письменник узяв лише два дні з життя своїх героїв. Але ті дні розмежовані в часі. Перший — коли Арсен і Володька ще майже підлітки, і польські власті судять їхніх батьків за зв'язки з комуністом Дмитром Петровичем Гордієнком. Другий — уже повнолітні герої борються в партизанському загоні з фашистськими загарбниками.

Здавалося б, два абсолютно розрізнені фрагменти, які не можуть дати

закінченого уявлення про все те, що лежить поза ними. Однак за кожним із тих епізодів виразно постає минуле героїв.

З майже скрупульозною докладністю, боячись пропустити щось важливе, розповідає письменник духовну передісторію Арсена та Володьки, в якій уже тоді легко простежуються емоційні мотиви й логіка майбутніх їхніх вчинків. От, скажімо, суд над їхніми батьками. Напередодні його Арсен вирішує вбити зрадника Всеволода Клипаченка, завдяки якому вони й потрапили до в'язниці. Й Арсен стріляє в Клипаченка. Володька ж поводиться як смирне ягнятко, ще й охоче послуговується шпаргалками, які дав йому Клипаченко, щоб скомпрометувати Дмитра Петровича, перекласти всю провину на нього...

Ось він, ембріон зради,— показує читачеві письменник. З цього маленького ембріона і виросте велике лихо. Все має свій початок і логічне завершення.

Ненадовго опинившись у рідному селі (аспект подій другого дня), Арсен і Володька, звичайно ж, по-рідному поводяться. Напівзрадник у минулому, Володька стає повним зрадником — він передає записку фашистському політтехніку Клипаченку, в якій повідомляє, як треба перехопити партизанську підводу з продуктами, котру правитимуть вони, Арсен з Володькою. У вказаному місці Клипаченко виставляє засаду. Володька здається поліцаєм, Арсен утікає, відстрілюючись...

Анатомія зради в усій своїй потворній суті змальована психологічно достовірно, з глибоким проникненням у непереховану суть людської душі, де завжди можна «прочитати» наперед, що і як повинно бути з людиною.

Але «Два дні» — це вже дорослі герої з дорослим життям. Більшість же оповідань і повістей у Харчука — саме про дітей.

Юні герої з цих творів ніби й не здійснюють ніяких виняткових подвигів. Бо й не тут розгортаються основні події війни, що мають вирішальне значення для Перемоги. Але діти й дорослі з творів Харчука лишаються справжніми людьми і тоді, коли справжніми людьми бути дуже важко, бо за це незрідка доводиться платити життям. Парасочка з матір'ю («Облава»), живучи в нужді й біді самі, бо їх обдирають до нитки запопадливі прихвостні окупантів — поліцаї, умудряються приховувати хліб і переправляти його партизанам. Бідовий хлопча Федь («Млиновеччина»), що теж, як і Парасочка, живе ніби в страшному сні, здається, навіть давно вже й забув про те, що таке страх. «Він такого набачився: людей розстрілюють і вішають — йому ніщо не страшне. Бабуся правду каже: «Не страшно умерти — страшно жити». Своєю моральною чистотою, а також недитячою самостійністю і розважливістю, він трохи нагадує Климка з однойменної повісті Григора Тютюнника. Та ж здатність до мовчазної і неефективної самопожертви, те ж добре і чуле до чужих бід серце. Федь випадково натрапляє в лісі на пораненого партизана. Удвох із бабусяю перетягують його додому й починають лікувати. Проходять через багато всяких небезпек, оскільки сім'я, в якому вони живуть, зовсім малесеньке, всі у всіх на видноті. Гине бабуся, покарана нізачо фашистами (кинулася в палаючу хату, щоб порятувати від вогню найнеобхідніше), і Федь уже сам виходжує пораненого, ховаючи його в льошку. Ходить селом, жебрає, щоб прогледувати не тільки себе, а й пораненого. Виявляється, що в цьому селі живе колишня наречена партизана, і до неї топче стежку старший поліцай. Як не піде за нього заміж — одправить у Німеччину. Під його примусом, щоденно шантажована, дала згоду: стане йому дружиною, але тільки тоді, коли на деревах з'являться перші листочки (живе

сподіванням на те, що до того часу одужає поранений Ігор і вони разом утечуть до лісу).

Усе їм складається благополучно аж до того дня, коли вже було зібралися втікати, та полідаєтья викрив їх. Утрьох мчать вони до рятівного лісу і не можуть одірватися від погоні. Федя, як і Тютюнникового Климка, наздогнала куля. «Він смикнувся, підріс і відпустив дівочу руку...».

Це — та правда і той страшний досвід війни, що стають досвідом сучасності, входять в її духовний актив, виховують, запитують нашу совість про те, що їй дороге. І кожен, читаючи твір, мимоволі змушений давати відповідь на те, про що запитує в нього письменник. А запитує він про моральне і вигідне в людському житті. Чи можна поставити між ними знак тотожності? Чи є замітники честі, совісті, обов'язку? Замінників таким речам немає. Є тільки їхні протилежності, є тільки їхня непеоднуваність.

Борис Харчук знову й знову звертався до цих важливих понять на своєму улюбленому волинському матеріалі, досліджуючи найрізноманітніші ситуації з життя і дорослих, і дітей, наголошуючи на тому, як загальне й, здавалося б, безнадійно абстрактне виявляється в конкретних долях і вчинках, бо в людях не вмирає голос совісті. І цілком слушно говорить автор однієї з найцікавіших розвідок про письменника Сергій Гречанюк: «Совість... Розмірковуючи над вчинками героїв Бориса Харчука, читач неодмінно замислиться над тим, чим вона, власне, є — і для самих персонажів, і для автора...». А є вона для автора тією точкою опори, на якій тримається світ і людина в цьому світі. Совість — і суддя, і борець, і лікар, і, зрештою, та нематеріальна категорія, яку не вбити ніякій війні, ніякій жорстокості.

Борис Харчук рідко вдавався до автокоментарів з приводу того чи іншого твору. Він вважав: усе, що хоче сказати письменник, повинно бути сказане в його книгах. Про ті речі, які його тривожили, він мав звичку роздумувати вголос у гурті однодумців. І однією з цих постійних тем була саме совість людська — той спільний «знаменник», яким завжди можна пояснити причини й мотиви таких, а не інших людських вчинків, усієї лінії соціальної поведінки людини.

З великою художньою силою у повісті «Зазимки і весни» письменник розповів про те, які тяжкі випробування випали на долю його малолітніх героїв — Катрі й Данилка у перші повесні роки. Їхню матір несправедливо засуджено й відправлено в Сибір, батько загинув на фронті. Ніким не прихизені діти залишаються наодинці зі своїм сирітством посеред холодної зими. Їх підбирає темна й загуркана баба Ксенька, що стала у руках пресвітера Сави Зятека фанатичною сектанткою.

Стара, сама того не відаючи, калічить душі Катрі й Данилка, домагаючись і від них сліпого релігійного послуху. Катря збунтовується і проти баби Ксеньки, і проти підступного пресвітера, який використовує всі засоби для того, щоб утримати дівчинку в тенетах секти, — то задобрює її подарунками, то спекулює на її горі, то залакує, то оббріхує людей, яким Катря вірить. Важко дівчинці вистояти під натиском запопадливого ловця людських душ, бо ж не має вона життєвого досвіду дорослих. Але за Катрю бореться вчителька Тамара Йосипівна. Вона зрештою стає теж жертвою шантажу й наклепницьких вигадок. Та ні наклепи, ні звільнення з роботи не змусили її піти на компроміс, вона не зреклася своєї учениці, вирвала її та Данилка з брудних рук сектантів. Тамара Йосипівна забрала дітей до себе й докладала всіх зусиль для того, щоб замінити їм матір. Спродуючи свої убогі речі, вона купує дітям одяг і скупі тодішні ласощі.

Добро завжди сильніше за зло — на цій морально-етичній формулі і наголошує письменник у повісті «Зазимки і весни». До речі, в цьому виданні твір уперше публікується саме в авторській редакції, оскільки в роки застою з нього були вилучені особливо гострі епізоди.

Нині ж читачі познайомляться з повістю у тому вигляді, в якому вона була задумана. І ось книга, підготовлена письменником, вийшла в світ, вийшла для того, щоб розповісти про нелегкі долі дорослих і дітей, про суворі сторінки з минулого на західноукраїнських землях.

Борис Харчук був твердо переконаний у тому, що правда завжди була, є та буде основним принципом справжньої літератури. Він залишився вірний своєму переконанню до останніх днів життя.

Михайло Слабошпицький

ДВА ДНІ

ПЕРШИЙ...

I

В'язниця — за мурами.

Люся стояла на запалому камені. Кружмур не підпускав до себе досвітку. Над низькими й вузькими бляхованими дверима з посіріло замоховілої цегли росли карликові покручені берізки.

Люся постукала — ніхто не відчиняв. Здвигнула плечима, обличчя нахмарилося, як той мур, і зламані брови, і великі вії, й пасмо кіс стали, наче ті берізки-покручі, тільки не білі й зелені, — чорні.

Вона вдарила об двері кулаком, глянула у засклеєне вічко, вовчок, — порожньо. Відразу ж обернулася: через бруківку, за молодими тополями, постерунок¹, але й там на ганку ніхто не з'явився.

Засклеєне кругле око дивилося на неї з бляхованих дверей. Воно приходилося врівень її очам, не доводилось ні нахилитися, ні ста-

¹ Постерунок — відділок поліції.

вати навшпиньки. Коли вперше його наглянула, було ніби маленьке, непоказний синюватий вовчок. А зараз їй здавалося, що воно побільшало, розширилося, що ще більшає, ще шириться, і його велика порожнява хоче всмоктати її. Дивилася у вовчок, бачила відхилені двері: за ними, мабуть, в'язничне подвір'я.

І знов постукала. У вовчку замиготіло, його велика порожнява стала повна: на неї втупилося око дозорця. Сіре, пригасле й збайдужіле, білок повільно повертався, і на ньому плавали червоні прожилки, з недосипу, а довгі вії позгиналися, і на них хлипав сон. Вона перестала стукати, вичікуючи. Око дозорця дивилося й додрімувало у вовчку.

— Пустіть...

Забрязкали ключі, заскреготав замок, і двері поїхали на неї. Дозорець не пустив їх навстіж, виставив голову в кашкеті з білою кокардою.

— Що? — запитав і дивився на чорне гімназійне плаття з білим комірцем, на ноги в тувельках. — Хто естесь?

Він моргнув рудою бровою. А в орла на кокарді крила широкі.

— Я на побачення...

Дозорець однією рукою втримував двері, а другою став застібатися на мідні з мідними орлами гудзики, повільно, знизу вгору.

Люся всміхнулася йому, її обсмагли губи трішки розтулилися.

— На побачення?.. — перепитав.

Їй здалося, що він хоче допомогти, і, поки застібався, зачала казати, що посадили вчителя, Всеволода Клипаченка, а вона — гімназистка, добивалася сюди за п'ятдесят кілометрів...

— Коханка?

— Наречена, — промовила, почервоніла й підступила ближче.

Дозорець мовчки, без єдиного слова узяв її за руку, стиснув вище ліктя і, не ступаючи з порога, відштовхнув од дверей. І засміявся.

Заскреготав замок. Той скрегіт був, як сміх дозорця.

Люся аж тепер відчула біль у руці. Постояла й тихо пішла вздовж муру.

Постерунок по одну руку, тюрма по другу. Побігла, і каблуки стукали по бруку, як горіхи. Завулок виводив на пустирище — з пагорба звивалася вниз, до шляху, стежка. Люся ступала стежкою між полинів і будяччя.

Широкою долиною текла Горинь. З ріки сходило сонце.

Сльози самі закапали, гарячі, і, щоб не розплакатись, вона дивилася на сонце, на долину між високими горбами. Одне за одним зеленіли села. Під селами синіли ставки. Сонце сходило й купалося в кожному ставку, і ставки переливалися — каскад за каскадом. Ранок ішов долиною і стояв на горбах.

Оглянулася: дикий хміль заплітав цегляний в'язничний мур. Зблискувала роса. За тим муром, оддалік за ним здіймався ще один, костюльний. Білий костюл з чорними хрестами зависав над світом. А там, де в'язничний мур зводився найвище, де стояв стрімкою стіною, над пустирем, над смітником, що поросло чагарем, вона прочитала: «Хай живе свобода!» — виведене латинською вапном на цеглі й заплетене хмелем.

Стала спускатися до шляху.

Куди ж тепер? Мусила знати: за що ж узяли Всеволода — Севу? Куди ж, як не у Волицю. З Полонного, з містечка у село.

Вибралася в поля й дала волю сльозам. Жаль, безпритульність гнали її, а потім вона відчула в собі гнів: «Що ті сльози?...» І їй не дозорець ввижався, а білий орел на його кашкеті. Той орел з витягнутою шиєю розкрилився й летів над нею.

Люся знала Волицю і зайшла від цвинтаря, на той куток, де колись у Чернег столувався її названий батько Дмитро Петрович. Звідти рукою подати до школи, там і розпитає тітку Касю — покоївку.

Хата Чернег перша — в садку за шелюгами. Вікна повибивані, подвір'я повне військових, галас. Люся вернулася й подалася під городами: до школи можна й через подвір'я Левенців. А тут ще гірше. Левенчиха боролася з уланами за курку. Улани водили Левенчиху по подвір'ї.

Люсю так і поставило коло комори. Вояки погрожували, кричали. Дзенькали острогами. Схаменути їх, а в неї пропав голос. Левенчиха впала, і в Люсі голос знайшовся.

— Що ж ви робите?!

Улани повернули голови.

— Паненка?..

Люся хотіла йти до Левенчихи: улани перепинили, оточуючи. Стояла серед них. Сонце заплелося в усі її чорні коси. Плаття лялося до колін, як чорна хвиля. Вона вся була наче в чорній хвилі, а білий комірець — ніби біла піна на високій шії.

— Слічна...

— А уланів не любить, — казали, підступаючи.

Левенчиха повільно підіймалася із землі, звелася й прохопилася до Люсі.

— Не дам її, — крикнула, й улани аж розступилися.

Вони розступилися, Левенчиха пустила Люсю в комору, а сама стала на дверях.

Тоді той улан, що вихопив курку, загейкав переорювати город: думав цим відігнати Левенчиху від дверей. Але вона стояла. Й тоді, коли повели плуга.

— Пацифікатори, — сказала Люся.

— П'яні, доню... А ти звідки, ного?

ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛИЗОВАННАЯ
БИБЛИОТЕКА

- Сева ж сидить.
- І мій Гнат, і Семен... А хлопці їм передачі носять.
- Завтра ж суд.
- Вже...
- Я розпитатися. До Касі, а до вас по дорозі.
- Сиди. Улани в школі стоять, а люди дівок по льохах ховають.
- Піду.
- Вояки верталися з городу, і Люся вибігла з комори.
- Не ходи, доню,— сказала Левенчиха.

II

Вдарив оркестр, і згори, повз костьол на місто двигнув військовий марш — рубаний крик труб і барабана.

Арсен і Володька поприпадали на завороті до в'язничного муру. Вони здали передачу, дочекалися й відібрали позавчорашнє начиння — непомиті три пляшки з-під молока, три брудні риночки. Все це склали в облуплений і засовганий портфель із вишмульганою ручкою. В одній риночці лежала цілушка, але вони не встигли її розламати, подивитися, чи там чого нема: загував барабан, і треба було встигнути вклинитися в колону, марширувати разом з усіма.

Костьол загорджував замок. Рівна вулиця, яка вибігала звідти, порожньо виливалася вниз, на середину міста. Ще ніде нікого. По боках пообпадали на безвітрі прапорці. Арсен і Володька знали, що колони шикувалися на широчезному замковому дворі, що вони ось-ось рушать через одну й другу брами, спадаючи сюди, до них. Оркестр грав на повні губи, барабан гудів, і хлопцям ввижалося, що маршові звуки, важкі, ковані, налиті міддю, женуть вулицею, шеренгують бруком, з камінця на камінець і, підплигуючи, гупають їм у груди, а дзвяк тарілок виляскує по їхніх обличчях.

Вони побачили білого коня. Кінь гриз вудила й вертів крупом. А їздець на ньому держав оголену шаблю, приставивши її до плеча. За ним прапороносець: руки задерті й довгий прапор. Потім оркестранти — всі надуті. А тоді школярі в білому. Передні несли вінок, обвитий національною стрічкою. Хоругви. А під ними ксьондзи й ченці. Купкою і босі — з кляштора кармелітів босих. Знову прапор і вінки — ремісничники. Арсен і Володька дочекалися ремісничників, вигулькнули з-під в'язничного муру й приєдналися в колону. Арсен з портфелем став у другий ряд, Володька в перший. Хвилі оркестру, відлунюючи, стелилися їм під

ноги. За ними марширувало поспільство, за поспільством — осадники на конях і при зброї. А по боках вистоювали поліцаї, пасучи демонстрантів і гав-міщан на хідниках.

Арсен і Володька у чорній формі ремісничників. На кашкетах молоточки і ключики навхрест. І бляшані гудзики на френчах з молоточками і ключиками. Арсен держав портфель під пахвою, приховуючи його. Вимахував однією рукою, час від часу шепотів, щоб Володька йшов рівніше, затуляючи його з портфелем у чотирьохшеренговім строю. І Володька рубав крок, широко, як міг, розпрямив плечі. Арсен думав, чи є щось у цілушці, чи, може, нічого нема. Йому хотілося розчинити портфель, дістати цілушку й розламати її, але вимарш не приставав і не зупинявся. Поспільство наступало на ремісничників. На хідниках зрідка хтось бовванів, і поліцаї пішли хідниками. І тоді з шеренг поспільства вибіг якийсь худий чоловік у військовому кашкеті, старому мундирові й полатаних цивільних штанях, напущених від колін по-спортивному. Він усіх перегнав, засвітив лисиною, закричав: «Хай живе!.. Хай живе!» І вимахував кашкетом. Дочекався своєї колони. Арсен оглянувся. Але той, у штанях-спортовцях, не приєднався до своїх, побіг знову наперед. Він усіх смішив, але поліцаї його не зупиняли. Одному Володьці було не до сміху. Йому набридло марширувати по струнці. Він думав, коли б воно вже скінчилося. Церемонійний марш, пройшовши містом, завернувся на коліні, коло парового млина. Володьці було видно голову колони — оголене лезо шаблі в їздця на білому коні й довгий хвіст колони — карабіни кіннотників-осадників і їхні кашкети-пасочки під бородами лякали, виструнчуючи його. Він увесь час бачив полиск шаблі поперед усього з собою брязкіт зброї. Коли завернули в тісну вулицю-узвіз, йому стало легше. Арсен подумав, що тепер можна б розчинити портфель, але Володька торкнув його рукою: худий чоловік у спортовцях, видершись з узвозу, перестрибував через дроти, із садка в садок і задихано кричав своє: «Хай...» — вимахуючи кашкетом, заохочуючи демонстрантів, щоб підтягувалися. Почулась команда: «В ногу!» Кіннотники напірали на поспільство, поспільство на ремісничників, і Володька, не встигши передихнути, мусів виструнчуватися. Арсен тісніше притис портфель під пахву. Йому було байду-же до команд: плив за течією.

Нагорі — цвинтар. Володька ловив кожне слово поліцаїв, які тут порядкували, розбиваючи колони, ставлячи їх підковою. Прапороносців і тих, хто з вінками, — наперед, потім школярі в білому. Його очі розбігалися. Він бачив фаетони, брички, вози, вимощені й застелені святковими ряднами, навіть малолітражні тупоносі автомобілі, — панство приїхало сюди заздалегідь, розташувавшись під насипом, на узбіччі, яке колись теж мало стати

цвинтарем. Прапори, хоругви, квіти... І всю підкову замикають ті, на конях,— сила.

Арсен подумав: «Загатили шлях»,— і вовкулакувато блимнув через Володьчине плече на високий шпиль, запнутий білим покривалом. Вони стояли в центрі підкови, перед лавою голів. Шпиль у білому, підперезаний стрічкою, височів між двома старими липами на краю цвинтаря. Обіч — арка з черепичним дашком, під яким домучувався кам'яний Ісус на хресті, і апостоли простягали до нього кам'яні руки з пооббиваними пальцями.

— Стій і не вихитуйся,— сказав Арсен Володьці.— Не крути головою,— і пригнувся за ним.

Володька вловив калатання дзвону на цвинтарі й скинув кашкета. Озвалися костьольні дзвони з міста. Церковні теж. Посвячення і відкриття пам'ятника почалося. Володька дивився на ксьондзів, на урядовців, на депутацію з інших міст, а Арсен за його плечима розчинив портфель. Клацнув замочок, і хлопець узяв розчинений портфель знову під пахву. Кашкета він припнув собі за пояс, і звільнена правиця посунулася в портфель.

Світлі костюми, краватки, елегантні плаття, сині й зелені мундири — Володьці зарябіло в очах. Він не вихитувався, не крутив головою, дивлячись на повбиране панство за насипом під липами. Йому навіть вчувалися пахоці парфумів. І він тишком потягував носом, хотілося чути цей запах, що йшов від чистенько голених, випечених облич і від викладених і заквітчаних кіс. Він ще ніколи не бачив такого багатства, блиску і розкоші.

Трали гімн, а Арсен нишпорив рукою по риночках. Його очі втупилися в ченців-кармелітів. Босі, вони були подібні до кам'яних апостолів, які начебто покинули Ісуса на хресті, зійшли з арки й стояли купкою. Відіграли гімн. Арсен знайшов цілушку в риночці й оглянувся: осадники сиділи на конях у кашкетах. Коні молоді, а кіннотники підстаркуваті. Бойові їхні коні давно поздыхали, подумав собі, й знову дивився на ченців-кармелітів. А ті такі самі, як сто, як двісті років тому,— похилі, скаредні, стражденні. Світять очима — розмовляють з богом, і босі — щоб ближче до землі. Іезуїти. Осадники-вершники замикають підкову, а ті, босі, стоять, як криві вужалі.

Ксьондз у білих ризах кропив пам'ятник, хор підтягував за ним слова молитви, і Володьці подобалася ксьондзова побожність, кожен молитовний жест його руки. І Володька теж підтягував, щось бурмочучи. Та ось вийшов у військовому, з пишними сивими вусами, в золотих погонах, з медалями і шаблею в піхві. Володька впізнав їздця на білому коні. Пройшов шепіт: «Свенціцький...» І хлопцеві ще дужче, ніж білі ризи, подобалися золоті погони, медалі, а шабля в піхві не лякала його. «Капітан, а наче маршал»,— подумав, дивлячись, як той накладає на очі окуляри

в золотих обідках. Наклав, висмикнув з нагрудної кишені мундира з-під медалей якийсь аркушик.

Арсенова рука обмацувала цілушку в риночці. «Розкришу її, не виймаючи», — сказав собі. Цілушка тверда, зачерствіла. Його пучки стали чутливі, ніби магніт. І коли б він хотів прийняти, висмикнути руку з портфеля, то не зміг би. Пальці, здавалося, самі, мимо його волі теребили цілушку. А дивився він через Володьчине плече. Пальці робили одне, а очі бачили інше — Свенціцького, капітана, провідника «стрільців»² повіту на посаді слідчого-судді. Він промовляв, вичитуючи з папірця. Коли відкашлявся в кулак, його фотографували. Він підсовував папірця собі під самий ніс, ніби спочатку обнюхував ті слова, які мав проголосити. Підсліпуватий, подумав Арсен, а на голові ріденьке волосячко, як випріле жито на закапареному полі.

Володька дивився на блискучі медалі, на хрести на грудях капітана і слідчого-судді. Він не міг одвести від них очей. Медалі наче самі кругло покручувалися, хрести неволили поцілувати їх. Він перестав потягувати носом, ловити пахощі парфумів. І все те, що бачив ще кілька хвилин тому, — коштовне вбрання, гарні строї — померкло перед ним. Багатство для нього не було багатством, блиск не був блиском, розкіш не була розкішшю без христів і медалей. Він спотів, і з його лоба скотилася краплина, зачепилася на переніссі, ніби роздумуючи, в який бік їй скапнути, чи до правого, чи до лівого ока.

Арсен окинув поглядом купку урядовців, купку депутацій — обличчя в усіх наче намавлені. Недаром над ними дзижчать мухи, і пани й дами помахують хустинками. Вони переступають з ноги на ногу, наче цвинтарна земля гаряча. І, обережно розкришуючи цілушку, він став дивитися поверх голів на цвинтар. Він бачив хрести, ті, які біліли із густих заростів. Їх було дуже багато, старих і нових, дорогих і простих. Над ними панували дерева. І він дивився на старі липи, які ще не цвіли, але вже пахли молодим медом.

Свенціцький обіперся однією рукою на ефес шаблі, а другу з папірцем викинув наперед. Він щойно проголосив вислів Стефана Чарнецького³: «Щоб жодного українця не залишилося на лікарство!» — і розтлумачував його не по писаному, по-своєму.

— Щоб жодного українця не залишилося на лікарство — це голос наших великих предків, це клич нашої боротьби...

Володька здригнувся від його слів. Крапелька поту скотилася з його перенісся, засльозивши око, друге засльозилося само. Він витерся долонею. Медалі й хрести на грудях Свенціцького, зда-

² «Стрільці» — організація старих легіонерів-пілсудчиків.

³ С. Чарнецький — польський воєначальник часів хмельниччини.

лося йому, гримлять. І Свенціцький ніби ось-ось вихопить шаблю з піхви.

— Щоб жодного... чуєте!

Вуса в Свенціцького стовбурчилися наперед.

— І тому...— він знову заглядав у папірець, вичитуючи, чому відкривається цей пам'ятник Яремі Вишневецькому тут, поблизу його родинного замку, на тому цвинтарі, де спочили останні славні нащадки славного мужа і лицаря.

Арсен згадував, що він знає про Ієремію, що читав, що про нього казав йому Дмитро Петрович: зрадник. Перший історичний перевертень України.

— Дух лицарства... Вірність ідеї...— вигукував Свенціцький, то обнюхуючи папірця, то викидаючи руку.

Арсенові пальці, розкришуючи цілушку, знайшли цидулку. Він знав — цигарковий папірчик. Раніше знаходив такі папірці в рубці сорочки, в шпульті від ниток. Він злякався, щоб не розірвати його, й обережно виколупував з хліба. А перед ним стояли і святі отці, і поліцаї, і панство, і шпиль пам'ятника, з якого мало власти покривало,— минуле й теперішнє. І він був у минулому, як в теперішньому, і в теперішньому, як у минулому.

— Щоб жодного українця не лишилося на лікарство! — з чого почав, тим і закінчив Свенціцький.

Володька захитався.

— Та стій,— сказав Арсен. Він висмикнув з портфеля руку, розгорнув у долоні великим пальцем папірець.

Загучали оплески.

Свенціцький, на диво Володьці, таки виїняв шаблю, двічі навхрест поцілував її й обернувся, щоб розтяти стрічку, яка підпезувала покривало на пам'ятнику.

Арсен розгладив папірця і прочитав з долоні за Володьчиною спиною: «Нас продав Кліпаченко».

Біле покривало сповзло, і між липами відкрився високий, чотиригранний, загострений обеліск з полірованого чорного мармуру. Зазолотів викарбуваний напис.

Вдарила сальва⁴. Заграв оркестр.

— Ти знаєш, хто їх продав? — спитав Арсен Володьку.

Коло пам'ятника схилилися прапори і хоругви, коло підніжжя клали вінки.

— Потім,— кинув, не обертаючись, Володька.

Колони знову повинні були пройти маршем, ніхто не смів розходитися.

Того, що в спортсвцях, не підпустили до пам'ятника, і він ви-

---

⁴ С а л ь в а — салют.

гулькнув коло арки з кам'яним Ісусом і кам'яними апостолами, закричавши:

— Слава!

Арсен блимнув на пам'ятник, — ніч, яка підіймається із землі, щоб проткнути чисте небо. Застебнув портфель і взяв його за ручку.

III

Дмитро Петрович манжав⁵ через поля. Легкий, без підшивки піджак на руці. Солом'яний бриль, білі штани й сандалі на тонкій подошві. Надималася на плечах полотняна сорочка: вітер залітав у відкриту пазуху, ходив по грудях і під пахвами. Манжалось добре. Горби пливли і зеленими хвилями били об сині обрії. Молоде передлітнє сонце світило з незахмареної високості. Жита викинули колосся. Воно було ніжне й гладеньке, як дівочі пальці. І жита торкалися тими пальцями сонячних довгих струн, і проміння грало, як золота арфа. Низькі рядки пшениці росли кушисто. Вони теж викинули колосся, гранчасте, мозільне. І воно своїми гостренькими вусиками чіплялося за сонячне проміння, щоб вигравати й собі. Земля пісна, з громішем, не для пшениці. Зате овес висипався, як гетьманчук. Жене зайців. Стебло до стебла і наче обкидані самоцвітами перначі. А гречка — мов дрібна розсада на леваді. Ще не цвіла, а вже жовкне. Поля клапчасті, помежовані. Й тільки здалеку здається, що вони — буйногрове море. А насправді — мілина на міліні. Чорне просо. Чорна картопля. Лізуть, деруться на горби латки-струпи, вперезані зеленими межами.

Він ішов, облитий вітром і сонцем, під тінню жайворонкової пісні.

Вже немолодий, з козацьким сивим вусом і сивими бровами. Під'їхав трохи з Крем'янця і через поля — ноги на плечі. Три з половиною місяці перебував на нелегальному становищі, ховаючись від чужих і від своїх. Ішов у Волицю — село під Яремчим, де вчителював останні роки. Йому не думалося про те, що він нелегальщик, що його побоюються перетримувати, що він на всіх наганяє страх. Тут — поля. А у Волиці завтра буде відкритий суд. Судитимуть Чернегу і Левенця. Судитимуть і його — заочно. Вже й Клипаченка заарештовано. За що? Щось непевне в тому арешті.

---

⁵ М а н ж а т и — іти.

Стежка вела його. Вузька, місцями переорана й ще не втоптана. Дмитро Петрович дивився собі під ноги і сипав на стежку свої думки. Через рік — двадцять літ, відколи він, наддніпрянець, топче волинський ряс. З часів того походу: Київ — Варшава. Поранення і кордон, новий кордон, і стара пісня: «Ой, не тішся, ляше, що по Збруч, то ваше...» Викладав у гімназії — виганяли, поки не витурили зовсім. На пониження, в село. Випав березень, Шевченкове свято, кров. І він перейшов на нелегальне становище. Хотів за кордон, але провалилося. А на його місце вчителем поставлено Клипаченка, його вихованця. Вчив його ще в гімназії — Всеволода.

Дмитро Петрович три роки протримався у Волиці. Тепер ішов туди. Його судитимуть заочно. Вирок? Нехай виносять. Він мусив іти, бо і Чернегу, і Левенця судитимуть не через когось-там, через нього. Він вплутав їх і у те свято Шевченка, за яке жінка Чернеги поплатилася життям, і в ту втечу через кордон. Чи його хто переховає в селі? Піджак звисав на руці, а думки, які він сипав на стежку, бігли перед ним, щоб здоганяв. Він завжди намагався бути обачним, наражався сам на небезпеку, але не наражав інших. Волів сам бути скривдженим, а інших виправдати. Один як палець. Без сім'ї. Люся — приймачка і вже велика. Всеволодова наречена. Чи добре, чи зле зробив, ставши нелегальщиком? Його густі сиві брови зійшлися до купи. Очей не було видно. Глибоко посаджені, вони зараз сиділи ще глибше. Сірі, з лагідним блиском, не гладили ниви, які хлюпали йому до ніг молодим колоссям. Не відчував за собою вини і думав: людина не повинна приносити горя іншим людям. Найстрашнішу муку вона мусить спокутувати сама, заступаючись за всіх, та виходить, що він не тільки накликав горе, а втік із села. Як полохливий заєць. А в Чернеги син, а в Левенця і син, і жінка. Що вони зараз про нього думають? Що думають ті, що сидять у в'язниці, і ті, що на волі? Що думають Арсен і Володька, яких він навчав у третьому й четвертому класах, яких возив записувати в ремісниче училище?

Учора ввечері він перестрів Люсю коло кінотеатру: з'являтися йому до неї на квартиру небезпечно. Зустрічалися по суботах коло кінотеатру. Вона зраділа йому, взяла під руку: як, та що, чи вдасться легалізуватися, чи іншого виходу нема — за кордон, на Схід, чи в Америку, чи виїхати деінде, перебути. Вона любила його, і він любив її. Вони розумілися з півслова. Він сказав, що пересиджує на тартаку і що Клипаченка заарештували. «Хто сказав?» — спитала. Адвокат. Вона знала, що адвокат — своя людина, що Дмитро Петрович найняв його, аби захищав на процесі воличан. Всеволод товаришував з тим адвокатом, і вона з ним бувала у нього дома. «Коли заарештували?» Тиждень тому. За сім днів до процесу. Люся ні про що більше не питала.

Вона поривалася йти до адвоката. Він спиняв її, мовляв, адвокат нічого більше не знає, до Всеволодової справи його не підпустили. Люся висмикнула свою руку з-під його руки і сказала: «Його треба рятувати».

Їх усіх треба рятувати, думав Дмитро Петрович. І та думка не втікала від нього стежкою. Але за що взято Клипаченка? Він Люсин суджений. Люсі, певно, захотілось на побачення. Аякже. Треба рятувати. Він ішов і сіяв думки по зелених полях.

Горби пливли, розгинаючись. Коли вони розгиналися, йому здавалось, наче випростуються якісь люди. І його уяву полонили образи знайомих. Он той горб з чорними латками проса, чи він не схожий на спину Семена Чернеги — Арсенового батька. І він бачив Семена-хлібороба, його згорблені плечі. Семен казав йому: «Під мертвого руки не підкладеш, — це про свою Степку. — Мене посадять і випустять, а ти, Хомку, грай... Грайте, та не забувайте мого Арсена», — втер об полу руку й подав на прощання. Як же такого не рятувати? Бачився йому й Гнат Левенець: «Маю плечі, що мур, якраз для тюрми. А ви йдіть і робіть своє, тримайте наш світ, бо коли наш світ не втримається, упаде, то й нас завальть!» Як же за такого жаліти своїх плечей?

Дмитро Петрович наддав ходи. Тут, серед полів, він відчував себе грудкою і тісі землі, і тих людей, які на ній робили. В білому, він був подібний до білого вітрила. Вітер надимав сорочку, і його плечі здавалися ширшими. Він був у брилі, як косар. Переймався Люсею, було б не казати, що Всеволода арештовано. Але як не казати? Йшов, і йому було далеко видно. За горбами, на рівнинах, бовваніли зелені купи хуторів — осадницькі маєтки, а за ними, в долині, Волиця. Кожне українське село при долині, в ярах чи вибалках. Далекі предки — перші засновники Волиці — переймалися долею своїх нащадків: селилися на невдоби, залишаючи рівнішу землю під рілля. Не так, як осадники. Ті навпаки, захопили рівнини, сидять посередині полів — чиряки.

Він думав про тих перших воличан, як вони корчували ліс, як орали дерев'яним плугом. Люди дозалізної доби, а залісніші від заліза.

Осадницькі хутори вигулькнули й не губилися. Їх обминали поля. І він побачив: хтось біг через ті поля, огинаючи хутори, втікаючи із села. Дівчина чи молодиця? Була субота, робітний день, а на воличанських полях ніхто не плов проса, не проривав хопту, навіть не пас на межах. Його це вразило ще на підступах до воличанських урочищ. І от тепер він бачив людину.

Вона бігла через поля, навпереріз шляху, який був од нього по праву, а від неї по ліву руку. За дівчиною чи молодицею ніхто не гнався. Чи помітила його? Мабуть, не помітила, бо перетнула шлях і скочила в жита, на стежку, якою він манжав.

Дмитро Петрович тягнув ногу за ногою. Якщо вона бігла не шляхом, а через поля, то з того кутка, що зветься Вихровим Полем, над яром. Він там жив. Ту дівчину чи молодицю він, мабуть, знає. Хоч би що там з нею трапилось, але вже розпитає її про село, про суд, який має бути завтра. Він ступав косогором. На стежці із завороту вигулькнула Люся. Побачила його, спинилася й пірнула у видолинок. Він на якийсь час остовпів. Чув: тріщало жито.

IV

Люся, зашпортнувшись, упала й заховала очі в долоні. Дмитро Петрович пробирався через жито, ніби через очерет. Став над нею, зняв бриля: пасма його зіпрілого сивого чуба прилягли на голові, вуса роздмухувалися.

— Люсю...

Вона не озивалась. По її спині пробігав дроз. Він зігнувся, простягнув до неї руки. Вона відчула, що він зігнувся і що простягнув до неї руки. Обернулася, наставила свої руки до нього і, напівлежма, дивилася своїми чорними очима. В її зубах стирчало зелене стебло, і вона гризла його. Гризла, як мишка.

Дмитро Петрович стояв зігнувшись і чув: співали жайворонки, глосно, дзвінко. У вуха лилося срібло ясного неба.

Простерті Люсині руки ограбли.

— Нащо ви мене тоді знайшли? Нащо? — спитала вона. Виплюнула відгрижене від стебла й знову гризла його.

Її голова була звихрена, розкосмачена. Плаття розірване на грудях, запорошене, в плямах. Білий комірець теж розірваний і брудний. Руки сині. І ноги сині. На лиці ні кровинки. Вліде, змарніле. Брови опустилися, й вона не могла їх підняти. Синці під очима розпливлися на все обличчя. Малий рівний ніс задзьобаний. Ніздрі хижо дихали.

— Нащо? — спиталася знову, не приймаючи ограблі руки, і знову виплюнула згризену траву.

Дмитро Петрович присів навпочіпки.

— Що з тобою?

— Не бачите?

Він сів. Люся не хотіла, щоб розпитував, заговорила сама:

— Знайшли... підняли... нащо? Дивіться, милуйтеся! Дівчина з вулиці! Гарна я — ха-ха!

Її регіт був, наче відлуння пострілів, що озвалися з долини часу.

— Ну й сиділа б я на вулиці, на голому камінні. Нехай би коні уланів розтоптали мене. А ви підняли. Вам хотілося бачити, як мене топтатимуть великою. Дивіться!

— Нащо ви мене взяли? Ліпше б я загинула дитиною. Мені було б добре. Я б нічого не знала.

— З мене було мало безбатьківства? Їзди-переїзди... За що я молилася на вас? За те, що врятували мені життя? А нащо мені життя? Для того, щоб все-все, що є в ньому найбруднішого, найогиднішого, на власній шкурі зазнати?

— За кого я спокутую? За що мучуся? Рости, вчитися. Ви, розумні, скажіть! Ваші великі ідеї — боротьба! Та гляньте, гляньте на мене! Що, не гарна ваша дівчина з вулиці — ха-ха!..

Люся виговорувала своє життя.

...Давно, десять, одинадцять, ні, дванадцять років тому, а наче вчора, він, Дмитро Петрович, узяв її з вулиці. Йшов Крем'янцем страйк. Були барикади. І постріли. Барикади зламано, страйкарів розбито. Розколупана довга вулиця. Цокіт кінських копит. І на вулиці — дитячий плач.

— Мовчите? А що робити мені? Що? — Люся питалася його, дивилася своїми темними очима. Казала своє життя — не доказала, дивилася своїми темними очима — не додивилася. Відвернулася й бухнула головою в землю.

Дмитро Петрович сидів.

Вона втихла, і як тоді, коли Люся була зовсім маленька, п'ятирічна, так і тепер схилювався над нею й поклав на її голову свою руку. Його рука лежала, не ворущаючись, і пальці відчували — під ними з муки, з постраху ворущилися дівочі коси. А коли вона була мала, він і розчісував, і заплітав їй коси. Люсині батьки не знайшлися. І ні він, ні вона не знали, хто вона. Маленькою вона кликала його татком, виросла — перестала. Гімназистка.

Він здогадувався, що з нею, але не міг взяти до тямку, як же це могло скоїтися. Вона, напевно, була в юриста, напевно, добилася в Яремче. У в'язниці до Клипаченка її не пустили. Рушила у Волицю. Що ж там, у тому селі?

Люся лежала, і рука Дмитра Петровича, біла, з синіми жилами, лежала їй на голові.

Вітер гладив жито.

Сонце звернуло з полудня, пекло. Тепле повітря не розходилося від повівів вітру. А жайворонки не втихали. Невтомні, невидні, дзвеніли полям, щоб досягали, дзвеніли людям, що їхні поля досягають. Блакитне небо віщувало погоду.

На шляху піднявся стовп куряви. З жита було видно куряний стовп. Він розпустив довгого хвоста, який клубився, спадаючи донизу, повільно розсіюючись. Дмитро Петрович сказав:

— Хтось їде...

Люся вивернулася з-під його руки, сіла й подивилася на шлях.

— Експедиційний загін.

— Вони нас не бачать, Люсю.

— А мені не страшно. Нехай бачать,— сказала вона і встала на повен зріст.— Мені тепер нічого не страшно.

— Сядь, Люсю.

Вона стояла, схилившись, як надломлена.

— Це вони, вони...— сказала. Слова покvapливі, облечені.

— Що?

— Знеславили.

Куряний стовп заплив за косогір. Над шляхом розсіювався бурожовтий пил. Люся дивилася туди, ніби й собі хотіла стати бурожовтим пилом, знятися й розвіятися на вітрі.

— Що мені тепер робити? Що? — шепотіла, хотіла підняти руки і не могла.

Дмитро Петрович підняв свою піджачину, яка валялася коло ніг, дістав з кишені гребінця.

— На,— сказав.

Люся подивилася на гребінчика в чохлаку.

— Я думала, револьвер. У вас же є револьвер.

— Є.

— Дайте.

— Розчешись.

— А потім дасте?.. Я розчешусь, хай ніхто не розчісує після смерті.

Вона була і злою, і зухвалою. В ній змалку пробивалося зухвальство, яке завжди передує мужності.

Люся не взяла, хапонула гребінця. Висмикнула його з чохлака й запустила в свої коси. Дерла їх. Висипався зубець, і Дмитро Петрович сказав:

— Присядь.

Вона сіла навпроти нього. Коси впали їй на очі.

— Малою я взяв тебе на руки й поніс, а що мені тепер з тобою робити?

— Боїтесь, що не піднімете?

— Не підійму.

— Я розчешуся, дасте револьвер, застрілюся, і ви мене тут закопаєте. Нікуди нести не треба.

— А твій Всеволод?

— Замовчїть! — крикнула, як могла.— Замовчїть! — перестала чесатися. Коси застували їй очі, торкалися до підборіддя, і кругленьке підборіддя засіпалося.— Ви знаєте його? Ні, ви його не знаєте. Мовчїть! Я була у юриста, я йшла цілу ніч з Крем'янця, я бродила під в'язницею, але мене не пустили. Я пішла до Левенчихи, вона не пускала від себе, але я не послухалася. Треба було знати, за що його арештовано. Хто міг розказати, крім покоївки, крім татки Касі? Я застала її. Вона збирала йому передачу. «А чого ти так побиваєшся, дівко? Ти йому тільки нарече-

на...» У цей час зайшли солдати. З експедиційного загону. Вона тикала на мене пальцями — Гордієнкова вихованка, прийомна донечка... І мене повели в сад.

— Що зроблено із селом?

— Те, що зі мною.

— Куди ти бігла?

— Не знаю.

Люся закинула назад голову, коси знялись нагору, її обличчя було жорстоке.

— Кого тепер любити? Я всіх ненавиджу.

V

Ще коли вони промарширували назад, зворотним шляхом, Арсен показав Володці тоненький папірець, в якому писалося про Клипаченка. На подвір'ї замку демонстрантів розпустили. Ранкові години з теорії було пропущено, практику відмінили з нагоди висвячення й відкриття пам'ятника. Ярема-зрадник прислужився хоча б тим, що не треба одягати спецівки й обточувати шестірні. Хлопці були вільні. Зібралися додому, коли підбіг староста групи й сказав, що їх викликає директор. Вони умовили старосту: «Ти нас не бачив», — і, вививаючись з юрми, яка барилася розходитись, забавляючись оркестром, подалися в парк.

Замок був за ними — за деревами.

Арсен думав словами Дмитра Петровича: замок із родинного став державний. Доля саркастично посміялася над князем-відступником і злозачатими княжатами, дарувавши їм недовгий вік і зберігши довгу лиху пам'ять. Сам Ярема Вишневецький не поліг по-лицарськи в мужньому герці, здох від недуги у ридвані, і його погане тіло, обсиджене мошвою, точили черваки: козацтво напирало, й поляки не мали часу поховати Ієремію. Кобзарі переказували, що Яремка засмердів усю Україну. Погинули дощенту нащадки з його українського кореня, як батька, і з польського кореня його жінки Гризельди — доньки канцлера, як матері. Ті нащадки перевелись до пня у минулому столітті, зрештою склавши кості в далекому Сибіру. Останнім володарем білокам'яних палат був російський промисловець Демидов. Тепер у низьких, присадистих будівлях, де раніше стояли коні й містилися касарні, — майстерні й школа. Білокам'яні палати — староство, лікарня. Революція змела Демидова, і Польща взяла замок у державні руки, щоб по-новому піднести колишню великокнязівську славу. Але заснічений колосок не дає зерна. Так і зрадництво Яреми. Бовванять білі стіни, за якими родилися й плекалися надії на глум своєму народові. У брамах стоять старі гармати, які вже

ніколи не вистрілять. Не б'є фонтан, увічнений Пушкіним: коло нього зустрічалися Лжедмитрій з Марією Мнішек. Скніє під муром церква, в якій вони вінчалися. Не вони — їх звоєвано. І хитрий Демидов, обклавшись козаками, виплодив своїх яничарів — лакеїв російського царедворства, що мали берегти віру, царя й вітчизну. Одна окупація змінилася на іншу. Тепер ще одна окупація — пілсудчина. І так воно показує, що під жорна якої б окупації — великодержавної російської чи великодержавної польської — не висипався заснічений колосок, меливо все одно чорне. Чорна мука запроданства. І нею годувалися й годуються окупанти, жиріють, мордують, поки над їхніми головами не блисне шабля нових Богунів.

Вимирає і парк. Хлопці йшли алесю. Кременні буки, високі дуби, зелені й розлогі знизу, всихали у верхів'ях. Набачилися крилатих драгунів, сірошинелих гвардійців, начулися всяких гармат із різних боків, а також і різномов'я племен, що стали народами й прагли загарбати для себе, під свою визволительську опіку ту землю, з якої ті буки й ті дуби ростуть. І тільки зрідка, в повстанські ночі старі дерева чули повстанську пісню про калину. Нажилися і всихають, міркував Арсен, гаснуть, наче свічки на якихось мерлинах: свідки історії...

Вони поминули сторожову вежу, з бійницями, тепер водогонку. Володька помахував руками — портфель в Арсена. Хоч він теж не раз чув оповіді Дмитра Петровича і мав добру пам'ять, але отак знічев'я, майже безпричинно йому ніколи не хотілося філософствувати, шукаючи себе в минулому. Він все ще був під враженням демонстрації. Рослий, прямий, і зараз рівно держав свої плечі, ніби простуючи в першій шерензі. Його обличчя біле, а сам він чорнявий. І всі обриси його обличчя якісь заокруглені, мовби дівочі. Брови дугами, карі очі не під лобом, на видноті, але не банькати. Ніс невеликий, обточений на кінчику. Ніздрів не видно. Губи повні й напівокруглі. Повні щоки не висять, такі собі яблучка. Підборіддя з тінню ямки посередині. Його обличчя, так йому здається, пасує родимка з лівого боку носа. На ній час від часу виростає довга волосина, і він її час від часу висмикує. Чорна форма ремісничника пасує йому. Він знає, що вона пасує, і щовечора кладе штани на голий тапчан, спить на них: утюга в матері не допросишся, палять же соломою. Під Володьчиними бровами черкають непомітні тіні. Йому забулося, як вони з Арсеном стовбичили з передачку, як дозорець їх проганяв, лаючись, як зрештою прийняв. І про завтрашний суд, — кажуть, що буде, — не дуже хочеться думати. Його батька, напевно, випустять. Ну, накладуть штраф. Його батькові не те, що Арсеновому. Подумаєш, позичив сани. Якби не ті сани, то його батька ніхто й не арештовував би...

І Володька згадує те, що нині бачив. Цікаво, чи дуже дорогі духи, якими пані й панянки напахуються? На сірий костюм, на голубу краватку із стрілами не скоро розживешся. Йому марилося сірим костюмом і такою краваткою. А ще ж запонки на манжети треба. Володьчині думки перестрибують з одного на інше, наче їх хтось підстьобує батогом. То йому хотілося б їхати на білому коні, то стояти з кропилом. Він подумує, що грав би навіть на трубі, ні, на кларнеті. Ким завгодно йому хотілося б бути, тільки не ремісничником, не слюсарем, на якого вчиться. Але думку про трубу, про кларнет він одразу проганяє. Цікаво, чи медалі й хрести на грудях у Свенціцького золоті й срібні? Авжеж, що золоті й срібні. Хіба можна в цьому сумніватися. І за них йому, пикатому, платять гроші. Мабуть, багато грошей. І під тінню Володьчиних брів спалахують карі вогники — покручуються з чужих грудей завойовницькі медалі, завойовницькі хрести, кличуть, щоб він їх цілував. А чого хотів директор? Треба було піти. Якби не Арсен... Володька проводить рукою по своїх очах, зачіпає кашкет, зрушує його з голови, але відразу береться за козирок, всаджуючи кашкет на місце. Блимає на Арсена й раптом ховає свою руку в кишеню.

Арсен не заговорює до Володьки. День, вечір, ніч, а там — суд. У неділю. Стільки мови про той суд. Відкритий. Йому страшно думати про суд. Батько наготував коні, на санях валіза Дмитра Петровича. Все було приготовано, щоб у дорогу. Напитано своїх людей: вони знають, як переходити кордон. Але сталося неоправне. Поліція заскочила на подвір'я швидше, ніж із вишок, зі схову, спустився Дмитро Петрович. Поліція оточила хату. Арсен стояв на порозі хліва. «Втікайте», — гукнув. І Дмитро Петрович утік з вишок. Тепер Арсен знав: поліцію навів Клипаченко. Він, який приходив попрощатися з Дмитром Петровичем. Ще й разом обідали в хаті. Тільки Клипаченко не знав, що Дмитро Петрович ще раз полізе на вишки, щоб забрати блокнот і вічну ручку, які поклав під лату й забувся. Але чому заарештовано Клипаченка? Арсен цього збагнути не міг. Окупанти зрадників не судять. Вони їх садять. А великим зрадникам навіть ставлять пам'ятники, як ось нині... Арсенові теж не хотілося думати про суд. Це ж він залишиться сам. Матері нема. Не буде й батька. Як жити? Його, напевно, виженуть зі школи. І щоб про те не думати, він весь час наче втікав сам від себе, ніби десь далеко блукав своїми думками, описуючи широкі кола, кружляючи навколо чорного обеліска Яремі — Ієремії, а всі спиці того широкого кола все одно сходилися до однієї вісі — як жити?.. А Дмитро Петрович теж добрий. Найняв адвоката. Хіба той адвокат допоможе?

— Клипаченко, — сказав Арсен. І повторив: — Клипаченко, — зітхнувши. І його зітхання було здавленим криком.

— Покажи мені записку, — попросив Володька.

Арсен ніс папірець у руці. Марширував, несучи його містом, скрутивши, зробивши з нього тоненьку сигаретку. Він поставив під дерево портфель, розвинув папірця, який скручувався, прочитав ще раз сам і подав Володьці.

Літери, виведені хімічним олівцем, відсиріли од спітнілої Арсенової руки, стали із сірих синьо-чорними, мовби налилися: «Нас продав Клипаченко».

— Писав мій батько. Твій неграмотний,— сказав Володька і віддав записку.

— Мужик грамотний руками, горбом і душею, Володько,— промовив Арсен словами Дмитра Петровича.

— А головою?

— Пам'ятай, на чому та голова держиться.

— У мене в'язи міцні. Не такі, як у Клипаченка.

— А що ти про нього думаєш? — спитався Арсен. Він заховав записку за обідок кашкета, нагнувся, підняв портфеля й дивився на Володьку. Його молоді очі сиділи під великим лобом. Брови густі, насуپлені. Обриси обличчя кострубаті, чіткі, наче вирублені. Під високим лобом довгуватий, але не бараболистий, гачкуватий ніс. Щоки широкі. Вилиці гострі. Рот малий, і губи вузькі. Підборіддя ще не роздалося, але міцне, тверде. І шкіра на його обличчі цупка, смаглява. Він ніколи не червонів і не бліднув. З його обличчя нічого не можна було вичитати: скоріше негарне, ніж гарне, завжди мовби однакове й завжди непідступне.

— Хіба не ти тербицив йому передачу? — озвався Володька, і його повні губи посміхнулися.

— Передача передачею, але щоб він продав?..

— Твоя правда. Я не раз заздрив Клипаченкові.

— А то ж чому?

— Він ходить у такому елегантному сірому костюмі. В нього наречена — Люся.

— Ну й що?

— А те, що в нас таких костюмів не буде. І костюмів, і дівчат. Ми — слюсарі.

— Але як же він продав? Ну, мого батька, твого. Але Дмитра Петровича — свого вчителя?

— Мене це не обходить. Швидше б той суд. Я от думаю, чого викликав директор? — Володька наголосив на «чого», ніби директор школи мав сповістити щось радісне, в присутності Арсена почепити Володьці на груди якусь медальку: марширував він дуже старанно. Йому шкода, що не пішов до директора.

— Якомусь осадникові треба задурняка машинерію ремонтувати,— каже Арсен.

— Хіба? — питає Володька, не вірячи.

Вони йшли між деревами, і дерева йшли з ними.

VI

На пагорбі парк переростав у гай, густий, дикий, але й через нього сягала алея. Вони пройшли крізь високу арку з трьома вежками й опинилися за земляним валом. Колись арка була так званою західною брамою, через яку виїжджалося на лови. Удвобіч від неї тяглися круж рови, над ними височів частокіл. Тепер самі сліди земляного валу, грабина, глід і дріт. Колись із брами — і в ліс. На захід — до Почаєва. На північ — до Крем'янця. Ліворуч, за горами, глибока Горинь. Ліси, гори і річка берегли замок. Тепер лісів нема — поля. І хлопці йшли польовою лінією. До Волиці півтори години з лишком ходу. Вони ходили пішки із села в місто по науку, квартирувати в місті не було як. І тільки осінньої сльоти, зимової віхоли чи весняної розквасиці ставали на квартиру.

Із села вийшли перед сходом сонця. До Арсена забігла покоївка Кася, приперла сидора⁶ для Севи. Арсен з Володькою відмовилися брати тлумака. Який дозорець стільки прийме? «Хлопці, молочко, молоденьку карчошку з маслицем хоч візьміть. Йому б у криміналі молочком закропитися, карчошки з'їсти. Він падкий до молочка й до молоденької карчошки, як дитина. Решту я сама понесу. Ось зберуся». Взяли пляшку молока, риночку картоплі. Покинули село, перетнули шлях, і коли прошкували стежкою, огинаючи косогір, на шляху показався кінний відділ. Вони знали: каральний експедиційний загін, не поліцейний, — регулярна військова частина. Її кинуте в їхній повіт, і вона їздить по селах. Ніхто не знає, на яке село впаде, проводячи пацифікацію⁷. Їхні батьки у в'язниці. Якої страшнішої пацифікації ще чекати? А може, той відділ тільки проскочить через їхнє село? І таке було. Тому про уланів не дуже думалося.

Що ближче до села, Арсен згадав про корову. З худоби тільки вона — один хвіст залишився. Її доїть і гонить до гурту хресна мати. Нині треба буде самому вилучити й загнати у хлів, сам і видоїть. І курей треба позачиняти. Коні конфісковано, щоб знали, як перевозити через кордон нелегальщика. І Володьчині сани конфісковано.

Арсен роззувся, черевики на плече, штани підкасов. А Володька простував озутий. Звернули з польової лінії й подалися стежкою, якою йшов Дмитро Петрович. Володьчині черевики сіріли від пилу, й він, коли рівнялися з низькою яриною, вигулькнувши

⁶ Сидір — торба з їжею.

⁷ Пацифікація — приборкування.

з жита чи пшениці, ступав то праворуч, то ліворуч, шолопаючи ногами: чистив свої черевики.

— Скинй їх і не мучся,— сказав Арсен.

— Груддя п'яти коле. Підіб'юся, а нині субота. Нині вечорниці, нині на майдані гулі.

— На майдані завтра суд.

— Та то ж завтра. По-твоєму, як завтра суд, то нині все має вимерти? А я на зло нині співатиму. І танцювати буду.

— Кому на зло?

— Всім. Ти думаєш, тільки панки радіють, що наші батьки сидять. Є й наші, які полякам підспівують. Чи, може, вже зараз мені починати плакати? Мати й без моїх сліз за своїми світу не бачить.

— У тебе добра мати.

— Твоя теж така була.

Тепле повітря лягало на них хвилями. Володька попереду. Арсен за ним. Володька оглянувся.

— Ти на майдан не вийдеш?

— Відчепись.

— Не сердься,— сказав Володька, не спиняючись: — Тобі якраз погуляти.

— Чому?

— Скоро женишся. В тебе іншого виходу нема. Батько сидіти-ме. Це вже напевно. А я б на твоєму місці відразу женився. Задобрити патлача, щоб роки дописав і шлюб дав, либонь, не дорого обійдеться. Послухай моєї ради, бо господарка пропаде.

Арсен мовби не чув цих слів. Ішов, дивлячись собі під ноги. Згадував матір. Вона не пускала його, малого, з брудними ногами в ліжку. Мила йому ноги і жартувала: «Коли я з тебе, бідо, дочекаюся зарятунку?» Не дочекалася. Зазеленів горбок — її могила. Без хреста.

— Погуляй, поки є час. Я порадив би, кого тобі за жінку взяти. Знаєш кого? Не сільську. Ми з тобою трохи міста понюхали. Раз Клипаченко така сволота, Люся його напевно зречеться. Ти її й бери. Нічого, що трохи старша. Скінчить гімназію, буде в нашому селі за вчительку. Ти відкриєш кузню. Тільки б вона пішла за тебе. Не дівчина — зоря,— Володька говорив, засватуючи Арсена, а Люся йому самому подобалася. — Якби ти був трохи гарніший. Але Дмитро Петрович тобі допоможе. Ти розшукай, зв'яжися з ним. Люся — золото. Знаєш, коли я з нею став до танцю, коли ми пішли вихором, то хотілося кружляти, знятися над селом, летіти. Жаль, що її нема в селі. Переїхав би в Крем'янець, провідав, показав би записку. Вона, їй-богу, не знає, що Клипаченка взяли.

Арсен відбуркнувся:

— Без мене їй скажуть.

— Хто?

— А наш юрист.

— Якби сказав, стовбичила б під тюрмою. Вона така... А про те, що Клипаченко продав, хто їй скаже? Не втрачай шансу.

— Ти мене засватуєш, а сам женихаєшся.

— Я? Та мені всього шістнадцять з половиною.

— А мені без половини.

Володька хотів сказати, що Арсен в іншому становищі: батькові відміряють строк, і він сам собі пан, але тут їх покликано з високого жита. Володька стрепенувся й хотів утікати. Він пригнувся, зіщулюючись.

Арсен побачив Дмитра Петровича й зняв кашкет. Володька стояв ні в сих ні в тих. Одібрав в Арсена портфель.

Дмитро Петрович вів за руку Люсю, вибираючись на стежку.

Арсен видлубав з підшивки папірця й подав Дмитрові Петровичу, — мовчки.

Люся була зачесана, а плаття пожмакане. Туфлі й шкарпетки брудні. Вся у синцях, не дивилася ні на Арсена, ні на Володьку, який стояв на стежці. Її великі очі, запавши, звузилися й дивилися кудись усередину самої себе. Ні від кого не чекали розради. Вона не привіталася з хлопцями, і їй було байдуже, що за папірця подав Арсен Дмитрові Петровичу.

Володьчине обличчя то блішло, то червоніло. Про вовка промовка, мелькнуло. Глянув на Люсю й весь отерп. Холодне й слизьке поповзло йому по спині, давке стало в горлі: він ніколи Люсю такою не бачив. Подоба дівчини, яку він знав. Приблизна, далека подоба, виліплена з чогось сірого, чорного. Доторкнись пальцем — і те ліплення розсиплеться на порох.

Дмитро Петрович глянув на цидулку.

— Так і є, — сказав. Стрельнув оком з-під бриля на Володьку, на Арсена, тоді перевів погляд на Люсю, мовляв, мовчїть, пожмакав папірця, порвав його на маленькі клаптики, затиснув у кулаці: — Хто з вас нас прийме? — спитав хлопців.

Володька мовчав. Арсен сказав:

— Ідіть до мене.

— Із села щойно поїхав експедиційний загін. Це вони з Люсею таке зробили.

Володька проказав, що вони бачили уланів, коли виходили з села, перед сходом сонця.

— Я думаю, вони ще повернуться на вечір. Цілком імовірно, що частина загону в селі. Завтра ж суд. Ходімте.

Вони рушили. Їхній куток над яром. З яру здіймаються вітри, тому — Вихрове Поле. Хати в садах, приглядайся не приглядайся, нічого не побачиш. У зелених горах-хвилях видніють білі цятки, і горять над селом розпечені хрести на церковних банях.

Поминули цвинтар. Зайшли з яру. Посідали за терном. До яру — городи. Стояла тична квасоля, ріс, ще не цвівши, мак, були грядки цибулі, а тепер? Тички поламано. По городах пущено плуги. Не повздовж за межами, а впоперек. І поорано не скиба до скиби, а так собі, наче звідкись узявся величезний кротище й понаривав неймовірні чорні купи, все понищивши, все знівечивши. Не можна впізнати, де чий город. Сплюндровано, обернено в руїну. Ніякий град, ніяка злива не змогли б такого заподіяти. Що не переорано, те скошено при корені, повиривано. Насіяв хтось повняків. І їх пересаджено квітом у землю, коренем до сонця. Молода зелена цибуля в'яне на покосі.

Та що ж це?

Подався Володька, і його довго не було. Вже Арсен хотів іти, але Володька вернувся.

— Багатьом городи попереорювали й покосили, — сказав. — Половина війська на постої в селі, коло школи.

— На нашому кутку їх нема? — спитав Арсен.

— Ніби нема. Ну, ви прокрадайтеся по одному, а я пішов. Мати сидять на порозі й плачуть. Я тобі, Арсене, потім портфель принесу.

Володька рушив. А вони втрьох пішли через шелюги.

Арсенова хата — крайня на кутку. У шелюги, в яр утікав Дмитро Петрович, коли тоді поліція оточила хату.

VII

Двері стодоли, хліва, який приліпився до неї, розчинено. Хата осторонь — з вибитими вікнами. Всі хатні двері — навиліт. Подвір'я всипане пір'ям. На подвір'ї купою стіл, мисник, стільці, лави, потрошені горшки, погнуті відра, побита бочка. Несло гіркотою, чадом. Під хатнім порогом — купище сміття й попелу. Було трохи якогось зерна, трохи муки. Висипано. Розшито подушки, перину. Облито гасом. Згоріло, стало купищем, яке смердить. Дивно, що хата не зайнялася. Курей постріляно, валяються повідкручувані голови й повідрубвані лапи.

Арсен завів Дмитра Петровича й Люсю в стодолу, на солонумерву в засторонку, а сам стояв, черевики через плече, серед подвір'я. Вишні обліплені пір'ям. Наче знову зацвіли. І на дроті висіло пір'я. Його дерли, з чого могли, і все навколо скило обдерте, голе. Він ступив до хліва. З кутка на нього глянула відрізана голова корови — вибалушені очі й наставлені роги. Її зарізали у хліві, лупили, підвісивши до бантини. В хліві повно крові. На стінах аж запеклася. Зачинив хліва. Під хатою ступав по оскідлі,

висипаних шибках, які гостро зблискували на сонці. А в хаті — обдерті стіни. Образи скинуто на долівку й потрощено. Фотографії втоптані каблуками в долівку. На хатньому порозі — купа лайна, над ним рій мух. Він не сягнув через поріг у хату, звернувшись висаджені двері комірчини, але й там вліз у лайно. Шукати хліба в комірчині чи молока в льошку марно. Арсен поплівся в стодолу.

Дмитро Петрович зробив із мерви лігво. Простелив свою піджачину, і Люся лежала на ній. Ноги підкулені, маленька у великому засторонку. Дмитро Петрович сидів на току, на в'язці торішніх горохвин.

— Їсти нічого нема,— сказав тихо Арсен.— Усе побито й спаскуджено.

— Їй ще гірше,— сказав Дмитро Петрович, кивнувши на Люсю. Думає про неї.

— Спить?

— Нехай спить. Будити не треба.

— Подушки, рядна нема. Перейду до Володьки.

— Іди.

Ворота розламані й викинуто на вулицю. Арсен тільки виткнувся на дорогу, а навпроти Володька. Перестраханій, без лиця.

— Знаєш, там у нас сам заступник директора бричкою. По нас із тобою.

— Чого?

— Каже, якусь січкарю треба ремонтувати.

— Брехня.

— Я по тебе. Він сам хотів, але я його вблагав. У тебе ж Дмитро Петрович, Люся.

— Почекай.

Арсен вернувся в стодолу. Дмитро Петрович сказав, що, певно, їх обох, і Арсена і Володьку, візьмуть на поліцію. Неповнолітні, брати нахрапом не з руки, вигадали січкарю.

— Йди, Арсене. Але як би пізно не випустили, вертайся. Ми будемо тут.

— Що істимете?

— Знайдем.

Бричка торохкотіла з Вихрового Поля. Ніхто не виглянув із-за плотів, з подвір'їв. Цілий куток наче вимер. І село наче вимерло. Страх позаганяв людей. Хати зачинені. Й осліплені сонцем їхні вікна були, як сліпі більма. Кожна п'ята хата спаціфікована — двері й вікна навиліт, і просвічується небо.

А в пришкільному саду парує кухня. Розсідлані коні поприв'язувані до яблунь. Витинає скрипка, підсвистує кларнет, б'є барабан, і голі до пояса улани танцюють на осонні, хвацько переплигають через голі шаблі, дзвякаючи шпорами.

Ремісничі коні прудкі. Розпустили гриви й хвости. Заступник директора сидить на передку. За його халявою стирчить батіг з червоненьким кутасиком-квіткою. З'їхали з нагір'я, крутнули повз школу, і колеса засакали серединою села. Знову кожна п'ята хата засвітила замість вікон небом, а на вулиці ні душі. Хоча б злякана курка чи кіт-заброда втікали з-під коліс. Тихо, як на велике свято. Верби, вишні — всі дерева, всі сади розкинули своє густе листя, щоб замаяти, заклечати сліди жаху й руїни. Стоять копицями і спиняють своїм гіллям вітер.

Дорога дуднить, двигить, і підплигують хати з цілими й висадженими вікнами, підскакують клуні з лелечими гніздами, підплигують з гостроверхими будками криниці, і втікає у небо з виточеною високою дзвіницею, з іще вищим золотим хрестом, із своїми срібними банями церква.

Вилетіли за село — коні в милі.

— Коней пожаліли б, — сказав Арсен.

— Суботній день не стоїть, — обізвався заступник директора. Він зовсім не розумівся на техніці, був малограмотний. Вийшов у демісію, пішов в абшит⁸, але з капралів, військовик-обозник. За його широкою спиною їхати добре проти вітру.

— Встигнемо на поліцію, — знову сказав Арсен.

Володька хапонував його за руку, щоб не дровичся.

Заступник директора, відпустивши віжки, оглянувся, дмухнув кушкватим посинілим носом і ворухнув ріденькими й настобчурченими вусами, колючими.

— Хрест святий, що везу вас до січкарні. Мені так сказано, хлопці.

В'їжджали у місто шляхом, повз цвинтар, на якому віднині ще однією могилою стало більше — чорним обеліском. Арсен держав черевики в руках. Вітер соломою ноги й озубався.

Володька поменшав. Його голова під чорним кашкетом була наче кулачок, посаджена на ще один кулак — зіщулені плечі.

Директор проходжувався під брамою замку. В білому, без найменшої зморщечки, костюмі. Піджак лито облягав його плечі, штани не навипуск, а по-спортивному. Зачув стукіт брички і повернув голову, зробив крок, ніби йдучи своєю дорогою, під муром замку до костюлу, тоді спинився й блимнув через скельця пенсне. Бричка підкотила.

— Приїхали? — спитав. — От і добре. Ти, — звернувся до фірмана, — заводь коней у стайню, а ви, хлопці, злізайте. Підем. Січкарня в паровому млині.

— Чого вона у млині, пане директоре? — спитав Арсен, зіскакуючи через полудрабок.

⁸ Вийти у демісію, в абшит — вийти у відставку.

— Хіба ти, Черного, не знаєш, що у млині є січкаря? Пішли. Я вас проведу. Субота, а січкаря зіпсувалася.

— А інструменти?

— Інструменти там.

Володька ні про що не перепитував. Він стояв коло Арсена, хотів іти з ним поряд, але директор роз'єднав їх. Узяв за плечі, став між ними. І вони пішли від брами замку вниз, серединою бруківки, а не хідником. Праворуч — костьол. Ліворуч на деревках — святкові прапорці. Була ж демонстрація. За костьольним муром — в'язничний. Арсен дивився перед себе. Їм ще залишалося кроків десять до того місця, де в'язничний мур завертав колом. З-під нього навпроти них вийшло двоє поліцаїв.

— Дякуємо, — сказав один з них директорові, й вони обидва підняли руки до козирків.

Директор по-військовому круто обернувся й рушив на хідник.

— А вам сюди, — скомандували в один голос поліцаї, показали на постерунок і повели хлопців.

VIII

Всеволод Клипаченко сидів у найпершій камері. Це був наче в'язничний передпокій. За старого царського режиму в тій камері перепочивали стражники: дулися в карти. За камерою поставлено залізну перегородку з дверима, яка нагадувала якусь арматуру. Через залізне плетиво Всеволод бачив коридор, висвітлений електрикою, ряди камер. Його туди не загнали, і він не пройшов навіть санітарну обробку.

Коли вперше опинився у своїй камері, подумав, тут жаба й цицьки дасть, і як равлик, що заховається в мушлю, притих, пригнітився. Але вбувшись, збагнувши, що справжня, страхітлива тюрма починається там, за ним: сірі халати, твердий режим з побудками, короткими прохідками й довгою, зачищеною на всі замки і на всі засуви тишею під оклики дозорців, які бережуть її, він поволі виставив різки. У його камері було не одно, а двоє вікон: одно на в'язничне подвір'я, друге на мур. Голий стіл, табуретка, залізне ліжко, параша, глек із водою й миска-таз. І одягнений не у в'язничне, своє.

З оповідей Дмитра Петровича, якому доводилося по року, по півроку сьорбати тюремну зупу, знав, що собою являють справжні камери, переповнені арештантами, де кишить блощицями. «Мене тільки ізолювали, потішав себе, і від мене самого залежатиме, скільки я тут промучуся».

Йому було за двадцять років. Довго сидіти на табуреті, схи-

лившись на стіл, не міг. Дивився у загратоване вікно, а друге, за-
гратоване, збоку само дивилося на нього. Він відчував, розумів,
що не стільки думки — світло із-за ґрат давило йому голову, і,
взутий, одягнений, перекинувся на ліжко, забився під стіну.
Підклав під нижнє вухо кулак, верхнє вкрив подушкою, заплю-
щував очі й думав у стіну, сіру, вільготну.

Його думки починалися з витоків дитинства. Нікого Всеволод
так не любив, як маму. Маленьку, рухливу, неусипну. Вона ходи-
ла на поденщину — обпирала й обпрасовувала урядовців. І він
любив ходити з нею на роботу. Йому не дуже подобалося нести за
мамою прача, йдучи на річку, товктися на березі, на камінні.
Зимно. Ноги червоні. Як тільки мати витримувала! Але йому
дуже подобалося сидіти на вигрітих сонцем, литих із цементу
сходах німецького типу будинків з червоними дахами, з балкон-
чиками, верандами і дивитися на підстрижені газони, на рясні
квітники. Ті квіти — рожеві черевички — він пам'ятав і зараз.
А його батько — муляр. У Крем'янці робота траплялася не гу-
сто. Давно, Всеволод цього не пам'ятає, коли новий режим щойно
вкорінювався і наїхало нове панство, роботи було більше. Потім
працював в осадників, пропадав по всіх усядах, на хуторах, у
маєтках. Він навчився бити криниці.

Всеволод підростав. Просиджуючи на цементі під чужими хата-
ми, міркував: а хати будував не хто інший — батько. А звідки
вода, яку всі п'ють, з чийх вона криниць? З батькових. І якщо ра-
ніше він з нетерпінням очікував, щоб вийшла стара господиня
й дала цукерочку, яку дуже довго смоктав і хвалився матері по
дорозі додому: а в мене у роті мед, то, підрісши, нічого з руки,
яка наймала його матір на роботу, не брав, відмовлявся й стенав
плечима. Мати кидала цукерку собі за пазуху, просила, щоб гос-
подиня вибачила за нього — бовдура, й давала йому цукерку до-
ма. А жили вони в підвалі, у вічній сирості, і там було менше про-
стору й світла, ніж зараз у камері.

Батько наполіг, щоб Всеволод пішов до школи. Вони тягнулися
з матір'ю як могли. Батько познайомився з Дмитром Петрови-
чем. Пересипав піч на квартирі, яку наймав учитель гімназії. Якби
не Дмитро Петрович, Всеволодові довелося б після початкової шко-
ли спробувати молотка й кельні, почепивши на груди фартух. Че-
рез Дмитра Петровича втрапив у гімназію. Русявий юнак з черво-
нястим чубом, ріденьким спереду й прегустим над відщепіреними
вухами та на потилиці, з блискучими сірими чистими очима, задум-
аними й запитливими, припав Дмитрові Петровичу до душі.
І Всеволод полюбив учителя. Тоді Дмитро Петрович ще не був си-
вий. Чорне, з вилиском воронового крила волосся хвилясто здійма-
лося над його мужнім, хоча й безвусим тоді, обличчям. І Всево-
лод забігав у тісний завулок, у будинок під білою бляхою.

Держачи один кулак під вухом і подушку на вусі, не допускаючи до себе камерової тиші, заплющившись, гріючи стіну розгаряченим лобом, Клипаченко уявляв давнє й недавнє. Хвіртка, стежечка, викладена плитками, п'ять східців на ганок, вітальня з вішаком і шафи з книгами, праворуч — двері на кухню, ліворуч — у кабінет: житло вчителя гімназії. Йому хотілося скоріше закінчити гімназію, щоб мати таке житло, щоб у нього жили і його мати, і його батько. А в кабінеті — диван, застелений українським рядном. Над ним на килимі бандура, портрет Шевченка і ріг, чередницький, чи що, кований міддю. Що то за ріг, звідки, Дмитро Петрович не хотів розказувати. Далі — стіл. Коло нього одне крісло, коло вікна ще одне. І книги. Скрізь — горою на столі, у рядах шаф, стосами на підвіконні. Він сідав скраєчку на крісло коло вікна. Дмитро Петрович у своє, коло столу. Довго гомоніли — допомагали Шевченко і Тичина. Шевченко казав: «Я так її доблю...» А Тичина казав: «Вдарив революціонер — захитався світ». Коли набалакувалися, Дмитро Петрович знімав бандуру. Всеволод слухав про Нечая («Я ж тебе, Нечая, не обезпечая»), косував на Шевченка, намальованого самим Дмитром Петровичем — копія з Крамського, на Дмитра Петровича, який перебирав струни. Схиливши голову, слухав одне, а думалося інше: все йому подобалося в цій квартирі, от тільки мало крісел, на чому гості сидітимуть? Він так задумувався, що не помічав, коли Дмитро Петрович кінчав грати й співати: «Чого ти?» — питався вчитель. «Так». І не підіймав голови, червоніючи. Очі каламутніли. Йому було соромно, що він думав про те, на чому розсадить гостей, коли розживеться на отаку саму квартиру, соромно, що сказав Дмитрові Петровичу: «Так», — збрехавши. А вчитель, держачи бандуру на колінах, казав: «Що-що, а нашої пісні не вбити нікому». І Всеволод декламував: «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине». Учителеві подобалось, що він це декламує. У Всеволода голос рівний і густий. Червоні плями сорому швидко зникали з його обличчя, він мовби впивався словами Шевченка. І його скаламучені очі знову були чисті, блищали.

З хазяйчиної половини будинку під вікнами перестук малих ніжок. Скрадаючись, заходила Люся — чорняве дівченя. Всеволод — підліток, а їй щойно в школу. Червоні, в білу крапочку кісники, наче розмальовані грибки в чорних косах. Дмитро Петрович грав їй козачка. Вона соромилася Всеволода, але згодом танцювала, кумедно взявшись у боки. Потім учитель вішав на місце бандуру й брав собі на коліна Люсю. Всеволод заздрих, що його малим ніхто не гоцюцькав на колінах, що йому в Люсиному віці треба було нести праचा за мамою на річку чи висиджувати на цементових сходах. Йому було дивно й незрозуміло, чому,

навіщо вчитель, узявши Люсю з вулиці, не здав її до притулку, а заопікувався, наче рідною. Чи не ліпше самому одружитися й мати своїх дітей?

Йому хотілося бути таким, як Дмитро Петрович. Але гімназія польська. І все, чого вчив їх Дмитро Петрович на уроках з рідної мови й літератури (скорочений, обкрадений курс), на інших лекціях, особливо з історії, заперечувалося: українська мова — не мова, а всього-на-всього мужицький діалект, який має ось-ось злитися з мовою панівної нації; українська література — недорозвинена література бидла, яка невідомо звідки й чому зародилася, не мала в минулому і не матиме в майбутньому шляхів до прогресу й цивілізації, а отже нікому не потрібна.

Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім...

Усе це в минулому, нізачо воно не повернеться. Та й чи справді було? Гетьмани, воля, козацька республіка — не що інше, як вигадки сліпих кобзарів і такого ж сльозливого недорікуватого панського кріпака, що сам називав себе кобзарем. Хіба над цим краєм не завжди сходило, світило і гріло сонце великої матері — єдиної ойчизни, хіба над цією землею — від Карпат до Дніпра, від Дніпра і до Чорного моря не сурмили потужні вітри її волі і слави?

І все ж Клипаченкові хотілося бути подібним до Дмитра Петровича. Він добре вчився. З осялячої парти ліпше чув професорів, ніж ті, що сиділи попереду. Але відчував, що не годен бути таким, як учитель. З малярством у нього не клеїлося, і він його занехаяв. Не мав слуху, і бандура під його пальцями безпорадно бренькала. Він плакав ночами в сирому підвалі. А тут наспіло горе: батько бив осадникові криницю, і його засипало. Відкопувати ніхто не хотів. І Всеволод з матір'ю відкопали батька. Відкопували два дні, а на третій викрутили, обв'язавши мертвого ливною. Поховали годувальника.

Всеволодові ще рік треба було вчитися, останній рік: Дмитра Петровича витурили з гімназії.

Пахло війною, і кожне необережно сказане слово розцінювалося як державний злочин. Формально до Гордієнка присікалися за реферат, в якому він відстоював національне, народне, як передумову інтернаціонального, вселюдського, і який проголосив на літературному диспуті. З роботи погнали, але для арешту не було підстав.

Гімназисти-старшокласники обурилися. Найбільше, звичайно, він, Всеволод Клипаченко. Осмілів, вголос казав, розпалюючись, про своє обурення.

Тоді, в той час, як зрештою й зараз, як за всі роки окупації Пінсудського, по руках ходила заборонена література. Всеволода до неї залучив Дмитро Петрович. Серед цієї літератури праці Лєніна, особливо «Що робити?», і відозви КПЗУ, листівки антивоєнного характеру, спрямовані на захист прав народу, на його волю об'єднатися з Радянською Україною, а також численні заяви, подання, клопотання до уряду й партійних лідерів на бездемократизм суспільства, вимоги свободи слова, зібрань, засудження політики пацифікації. Всеволод не дуже крився з цією літературою, приносив її в гімназію. Чого критися? Ще рік, і прощай, гімназіє. Він сам склав лист-протест проти звільнення Дмитра Петровича з гімназії і збирав підписи.

Серед лекції його викликали в кабінет директора й сказали принести портфель. Хтось із гімназистів доніс. Так у нього було вилучено лист-протест і деяку іншу машинописну літературу. Директор не дуже з ним розмовляв, буркнув два-три слова, обізвавши збільшовиченою заразою, й залишив з невідомим людом, який увесь час м'якенько всміхався. То була перша зустріч Всеволода з поліцією. Людець відреконувався паном Волевським, хоч було знати, що він з таким же успіхом міг бути і Жолневським, і ще хтозна, на яке прізвище. Всеволод спочатку тримався козирем, гадав, що вийде з кабінету директора героєм дня. Але героєм він не вийшов.

І зараз, притулившись гарячим лобом до холодної стіни, він згадував свою розмову з функціонером поліції.

— Матеріалів досить, щоб не тільки на твоїй кар'єрі, на всьому твоєму житті поставити крапку. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Добре.

Волевський-Жолневський закури́в. Він сидів у директорському кріслі. Це був новітній тип цивільного окупанта, але цивільний одяг не міг приховати його військової виправки. Відкинувшись, пахнув хлопцеві в обличчя пахучим димом. Всеволод і дотепер пам'ятав той паморочливо-солодкуватий присмак диму.

— Добре, що розумієш. І тому мені тебе шкода. Від щирого серця. Здібний учень. Менше року вчитися. Батька нема. Живеш з матір'ю в нужді. Від щирого серця жаль. Хіба твій лист-протест міг допомогти Дмитрові Петровичу? Га?

— Знаю, що не міг.

— От бачиш. Дмитро Петрович сам винен. Гімназія — це не курси агітаторів. Йому все дали: кафедру, платню. Чого йому ще треба?

— Сам винен.

— В тім-то й річ, що сам. Але йому що? А тобі вчитися, жити. Буде найкраще, коли ти на зборах відмовишся від того листа. Мо-

жеш перебалакати з Дмитром Петровичем. Я думаю, що він схвалить твій намір. Це єдиний шанс залишитися тобі в гімназії.

— Я поговорю з Дмитром Петровичем.

— Коли?

— Нині ввечері. Він до нас прийде, завтра думає виїжджати з Крем'янця.

— Візьми свій лист-протест. Забери й цю літературу, віддай Дмитрові Петровичу. Він тобі її дав? Га?..

— Він.

— З гімназистами про нашу зустріч не говори.

І сталося так: увечері прийшов Дмитро Петрович. Він був за те, щоб Всеволод відмовився од листа-протесту, дав матері гроші, щоб заплатила за навчання сина. Всеволод не розповів учителеві про Волевського-Жолневського, директор, мовляв, викрив з тим листом-протестом. Віддав Дмитрові Петровичу заборонену літературу. Того вечора, коли усунений учитель розпрощався з Клипаченками, його заарештували на порозі своєї хати. Знайшли при ньому заборонену літературу, завели слідство. Замість виїхати на село, де обіцяли роботу, опинився в криміналі. Всеволодова мати забрала Люсю в підвал.

Він продав Дмитра Петровича, давши на нього поліції речові докази. І він знав це, що продав. І йому було ніяково — пекла ганьба. Ходив у гімназію, вчився, а його вчитель сидів у криміналі. Мати про таке й не здогадувалася, готувала передачі, і Всеволод з Люсею носили їх. Люся теж нічого не знала. Яюсь вона сказала йому: «Ти йдеш з передачею і не боїшся, а я боюся. Якби не ти, я б ще більше боялася». Він подивився на неї і взяв її за руку. Так давно це було, подумав він. Люся яюсь непомітно виросла на його очах, закінчила початкову школу й теж вчилася в гімназії. То було давно — три з половиною роки тому, коли він, дорослий парубок, узяв її, чотирнадцятирічну, за руку. Йому згадалося — він тоді подумав: «Тільки б мене більше не чіпала поліція», а їй сказав, що не знаходить собі місця, відмовившись од листа-протесту. Мабуть, не треба було рятувати свою шкуру. Люся була на тих зборах. Зігнали всю гімназію — молодші й старші класи. «Ти ж не дуже каєвся, ти тільки сказав, що вчинив нерозважно, і не кляв Дмитра Петровича, як директор, як інші гімназисти, — вступилася вона за нього. І йому було приємно, що Люся — за нього. — Хай тебе сумління не мучить, кажеш, сам Дмитро Петрович радив відмовитися. Тобі треба за всяку ціну закінчити гімназію, а не бути недоуком». Вона розмовляла з ним, як доросла. Три з половиною роки тому вони йшли, взявшись за руки, у в'язницю, а потім із в'язниці, де сидів Дмитро Петрович. І тоді, коли висповідався їй, а вона прийняла його сповідь, зміркував, що добре б було одружитися з Люсею й цим спокутувати свою вину пе-

ред Дмитром Петровичем за те, що продав його. І скільки Люся жила в них у підвалі, та думка глибше й глибше вкорінювалася. До тієї думки його весь час підштовхувала мати, хвалячи Люсю: «Дивися, вчиється, а чорною роботою не гордує». Він з Люсею зустрів під в'язницею Дмитра Петровича, якого випустили. Дмитро Петрович поцілував їх обох. Він відбувся кількома місяцями і штрафом. Заріс, забородів. «Не первина»,— казав він і колов їх обох своєю бородою. «Не первина, але борода сива»,— мовила Люся.

Дмитро Петрович подався у Волицю, найнявши Люсі квартиру. Й почалися вчителеві митарства. Бібліотеку продано. Бандуру продано. Все, що можна продати,— на торг. Всеволодові було шкода їх, і Дмитра Петровича, і Люсю, а разом десь у найглибшому закапелку душі підіймалося щось зловтішне, якеś напіврадісне. Воно було неусвідомлене. Він про нього не думав, не хотілося думати про те, що в них нема вже квартири, що Дмитро Петрович не стоїть за кафедрою, а в Люсиних косах не червоні з білими крапинками банти,— чорні. Йому б скінчити науку, вибитися, і в нього буде квартира, він екстерном здаватиме в університет, вчителюючи в початкових класах, і материні руки не роз'їдатиме руде мило, виберуться з підвалу.

Поліція не чіпала Всеволода. Він скінчив гімназію, але ніхто йому ніякої роботи не давав. Став репетитором, не покидаючи гадки закінчити екстерном університет. Стара мати прала чужу білизну, а він, молодий, мусив підчувати чужих дітей. І рік, і другий, а кутки підвалу цвіли тим же самим зелено-сивим мохом. У Всеволода була єдина радість — Люся. Та радість росла одночасно з Люсиними літами. Люся набиралася і сили, і вроди. Так і його радість. І її не змогла затьмарити навіть смерть матері. Мати померла у підвалі.

Він зажив бідарем: не було за що ні на батьковій, ні на свіжій могилі матері поставити хрестів. Сказав Люсі, що поставить. Недоїдав, голодував, ходив в одній сорочці, складаючи гріш до гроша. Мати померла навесні. Весна, літо, осінь. Стягнувся і поставив: один хрест на двох. Люся була на цвинтарі. Перед витесаним кам'яним хрестом він сказав їй, щоб вона була його нареченою. На цвинтарі кружляв жовтий лист. Прямо з цвинтаря вони поїхали у Волицю, до Дмитра Петровича. А потім пішов новий рік. Зимові вакації святкувалися втрюх, у Волиці. А в березні його раптом викликано у староство — нарешті посада вчителя.

Двері камери розчинилися, й дозорець покликав:

— Юлипаченко.

Всеволод не чув.

Дозорець рвонув з голови подушку.

— З ним по-доброму, а він розлігся, розніжився. Вставай, кому сказано!

— Я зараз,— озвався і сповзав із ліжка, наче равлик, витурений з мушлі.

ІХ

Арсена й Володьку ввели до поліції.

— Держися,— встиг сказати Арсен.

— Ну й січкаря,— вимовив Володька.

Їх здали черговому з пов'язкою на рукаві, розсадили на різних кріслах і заборонили перемовлятися.

Довгий коридор — з безліччю дверей по обидва боки, стіни завішені плакатами. Вікна в одному й другому кутку. Світляна смуга стоїть під ногами, а під стелею сіро. «Якби більше світла, біліші стіни й не такі плакати, то коридор-почекальня скидався б не на постерунок — на шпиталь», — подумав Арсен. З нього і з Володьки вже знімали тут допит — після арешту батьків. Хлопці нічого певного сказати не могли. Володька підтвердив, що Семен Чернега позичив у його батька сани; про Дмитра Петровича, де він переховувався опісля шевченківського вечора, нічого не знав. Про самий вечір, про його підготовку теж нічого певного подати не міг: сам співав у хорі. Стояв за лаштунками, коли наскочила поліція. Знав чи ні, що вечір заборонений? Не знав. Вони змовилися з Арсеном. І підписав протокол. Арсена допитували довше. Дмитро Петрович, прийшовши в село, квартирував у них. Це потім він оселився при школі, обладнавши собі дві кімнати й кухню. Арсен не втаював, що Дмитро Петрович, зникнувши із села, потім два дні пересиджував у них на вишках. Про самий вечір, про те, що його заборонили, як і Володька, нічого не знав. А про те, що батько збирався везти Дмитра Петровича до кордону, що Дмитро Петрович, уникнувши арешту, перебував на нелегальному становищі й збирався чкурнути за кордон, у большевію, він і не здогадувався.

Чого ж знову їх покликано? Чи не тому, що завтра суд?

Без скрипу, легенько напіввідхиляться двері, з них прокрадеться якийсь чин з папочкою під пахвою, прослизне і сховається в інші двері. На виході, навпроти табурета з водою стоїть черговий — руки на кобурі. Навіть світло і те тут вкрадливе — слизить-ся з вікон, не доходячи до середини коридора.

Арсен і Володька сидять під стінами.

Десь із кінця, з якихось крайніх дверей з'явилася тітка Кася. Та, що її привіз у село з собою новий учитель. Світло мелька-

ло по її викривлених дебелих ногах, затягнутих у панчохи. Вона ступала, втікаючи од світла. А світло знову зустріло її, перетнувши дорогу за серединою коридора-почекальні. Полискували чорні, наваксовані черевики з височенькими халявками, і полискували жовті шовкові панчохи. А одягнена вона в широчезну з безліччю збирок спідницю, із гарячими червоними маками на зеленому, у вовняну чорну кофту й зав'язана в білу хустину. Обличчя червоне, пухке. Пазуха наперед, на оголеній шиї великий мідний хрестик.

Її хода відлунювала.

Порівнялася з Арсеном, гойднула великим кошелем, прикритим білою пілкою. Не дійшла до Володьки, зупинилася, стала боками до одного й до другого.

— Ви ж нічого не втаюйте, хлопці, будьте, як на сповіді, тягніть руку за паном Всеволодом, і бог допоможе вам.

Виріс поліцай без кашкета.

— Володька Левенець, — вичитав з аркуша паперу.

Арсен упізнав поліцаю — той, що здіймав допит.

Володька, як сидів, держачись руками за крісло, так і підплигнув з кріслом, заgrimівши ним, зрушився з місця. Він пішов, а черговий підступив до крісла, щось буркнув собі під ніс і поставив його рівненько на місце.

Володька опинився в приймальні коменданта постерунку. Світло осліпило, він побачив перед собою стіл, двері сюди й туди. Його ввели у двері ліворуч. У кабінеті сидів Клипаченко. Двері зачинилися, і Клипаченко сказав:

— Володько! — і подав руку, потяг його до дивана. — Розкажуй, що там і як?

— А що розказувати?

— Про волю.

Володька сидів на дивані й старався не дивитися на Клипаченка. Стіл завалений паперами. Він подумав: «Судові томи на батька», — й не ворушився. Клипаченко поклав йому на плече руку.

— Бачиш, я теж попався.

— Ви у своєму, а не тюремницькому... А нас зі своїми побачитися не пускають.

— Кого вас?

— Ніби не знаєте — мене й Арсена.

— Ти одне, Арсен друге. Завтра і ти, і мати побачитесь зі своїм батьком. Може, його й випустять. Усе залежить від тебе, — прошепотів Всеволод і обняв Володьку.

Володька подумав: хіба такий, як Клипаченко, може продати? Він, навпаки, хоче допомогти, і запитав:

— Що від мене залежить? — і думав про матір, яка сиділа на порозі сплюндрованої хати, про переораний город.

— Мусиш виступити на процесі свідком. Бачиш, у юриспруденції, тобто судочинстві, син не може свідчити на батька чи навпаки. Отже, на батька ти й не свідчитимеш. Збагнув? Але батька треба рятувати.

— Як? Що знав, я сказав.

— Про сани — мало. Хоч на суді не буде Дмитра Петровича, але в усьому винен він. А оскільки його не буде, то всю вину треба складати на нього, — вів Клипаченко. Він покосився на двері й притишив голос: — Нехай йому хукнуть, якщо його на суді не буде. Збагнув? Так-то.

«Тільки б він не питався, чи я сьогодні бачив Дмитра Петровича, — подумав Володька. — А я ж і його, і Люсю бачив».

— Що ж мені ще казати, крім саней?

Клипаченко піднявся з дивана і взяв зі столу аркуш паперу.

— Я тут дещо накидав, продиктую, а ти сідай за стіл і пиши. З поліцією жарти короткі.

Ввійшов поліцей і запитав: «Як?» Володька, не огинаючись, сів за стіл, і поліцей вийшов. Хлопець ще ніколи не писав за таким столом, на склі. Клипаченко диктував, наче на уроці. Кожне слово — проти Дмитра Петровича.

— Розпишись.

Володька розписався і швиденько висмикнувся з-за столу.

— Ти все затамив, що я продиктував? На суді не зіб'єшся? Щоб проказав, як вірша.

— Можу збитися. А ви дайте те, з чого диктували. Я розберу й підучуся.

Клипаченко замислився, узяв ручку, щось перекреслив, щось підправив і, склавши аркуш вчетверо, віддав Володьці:

— Розкажи отак на суді, і я гарантую, — батька випустять. Закінчиш ремісниче, все буде добре, — казав Клипаченко.

Знов увійшов поліцей: чуб з рівненьким проділом. Окинув очима Володьку, Клипаченка. Клипаченко кивнув йому, показавши на стіл.

Володьчине обличчя пашіло. Коли він вступив у цей кабінет, воно вклялося рожевими плямами. Тепер була одна велика пляма.

«Тільки б той поліцей не питався, чи я бачив нині Дмитра Петровича», — стукотіло в голові.

Поліцей пробіг очима Володьчине свідчення й запитав:

— Левенець, маєш ще щось сказати чи все?

— Все.

— Тоді йди сюди, — і він вручив йому повістку з'явитися на суд.

Але після цього Володьку не відпустили. В приймальній він зіткнувся з Арсеном. Арсена в ті двері, де був Володька, а Володьку в інші — навпроти.

«Тільки б не питали про Дмитра Петровича, бо я признаюся», — думав Володька. А його ввели в кабінет коменданта постерунку. Комендант у синьому, поліційному, а навпроти нього за маленьким столиком Свенціцький. Не в уланському мундирі, в костюмі, без медалей і без хрестів. Але коли Володька вгледів слідчого-суддю, то ніби побачив і медалі, і хрести на його грудях.

Поліцай поклав на столик те, що написав Володька, і, цокнувши закаблуками, став збоку.

Володька зацікавився коло дверей.

Свенціцький прочитав зізнання свідка, дав читати комендантові й звернувся до Володьки:

— Ану, покажи те, під чим підписався!

У Володьчиному горлі було сухо, а чуб змокрів. Не міг поворухнути язиком, шорстким і задубілим. Поліцай усвердлював у нього очі, а Свенціцький повільно повертав у його бік свою кавунясту голову, з волосинами-хвостиками. Володька стулив і розтулив спечені губи. Видобув із себе одне слово, друге. Насилу почав і гнав, щоб скінчити.

— Як «отче наш», — буркнув комендант постерунку й поклав зізнання перед собою. — Тільки треба голосніше, чого ти боїшся?

— Не бійся. Нас боятися нема чого, — сказав Свенціцький. — Будеш нас слухатися, не тільки ремісниче, двері всіх шкіл для тебе відкриті. Вчиться хочеш?

— Хочу, — відповів Володька.

— Така пам'ять, — буркнув комендант постерунку, підперся довгою рукою і товстим пальцем почухав свою із сивинками скроню.

Володька трохи осмілів. Йому хотілося запитати, чи випустять після суду його батька, але Свенціцький сам відгадав його думку.

— Ти допоможеш своєму батькові. Хто розкаюється і буде нам вірно служити, в того з голови волосок не спаде. Ми не окупанти — визволителі й господарі. Був нині на відкритті пам'ятника?

— Був.

— Ярема Вишневецький хто? З українського кореня. Але він усвідомив, збагнув волю історії, а тому став нашою честю і славою. Підеш його шляхом — і тебе чекає велике майбутнє. Завтра твій перший іспит, — Свенціцький легко піднявся з шкіряного фотеля, підійшов до Володьки й узяв його за підборіддя. — Будь готовий!

Х

Арсен стояв на килимі. Клипаченко простягнув йому, як і Володьці, руку, але той не подав своєї. Клипаченкова рука на якийсь час зависла в повітрі, потім опустилася, — куці білі пальці ворушилися. Він сам сів на диван. Обома п'ятірнями взявся за свій чуб, присаджуючи його, щоб не розтріпувався. Підстрижений під попа, винурився із своїх долонь. Його чуб починався відразу за рудими бровами. Лоб низький, схований у волоссі, яке гривилося. Великі відщепірені вуха наставилися. Він устав з дивана, склав на грудях руки й бокувато пройшовся повз Арсена, зупинився перед ним. Невисокий, марний. Обличчя зім'яте, як і його костюм. Глухувато розговорив, що його взято на гачок — учень Дмитра Петровича. Заговідав про свою камеру. А його очі були примружено-змовницькі. Він вилаяв поліцію, кинувши оком на двері. Говорив дуже швидко, але не збивався: окупанти (не побоявся вжити цього слова), мовляв, сильні, та дурні, їх треба обвести навколо пальця. Так-то.

Килим, білі стіни, це дуже контрастувало з тим, що Арсен побачив у своїй хаті. Він стояв на килимі, німо поводячи очима. Білі стіни розпросторювали кабінет. Кременова штора розсунута, і у вікно заглядала біла акація. Килим не на всю кімнату — посередині. Від надміру світла жовта підлога переливалася. Допитували його не в такому кабінеті — вузенькому, тісному. Там столик, а тут стіл. Ніжки точені, поліровані. На столі — стоси справ. Жовта шафа. Скло зашторене. Але й тут, як і в тій вузькій тісній комірчині, висить портрет вождя Пілсудського. Тут у дорогій рамі. Все в кабінеті біле, крім чорної скриньки телефону.

Клипаченко не міг виговоритися, часто кажучи: «Так-то». Він прийняв свої руки з грудей, заклав за спину. Знову склав на грудях і став перед Арсеном.

— Тут чисто, біло, — промовив хлопець.

Клипаченко зрозумів, що він зовсім не слухав його, і почав свою мову спочатку: окупантів треба одурити.

— А у вас костюм пожований, — перебив його Арсен.

— Я сиджу в камері-одиначці, — кинув. Зрушившись, заходив.

— Де слідчий? — спитався Арсен.

— Він тут. Але нам спершу терба порозумітися вдвох. Так-то.

— Про що?

— Я ж бажаю і тобі, і твоєму батькові тільки добра. І ти мусив би скористатися з нашої зустрічі. Така нагода...

— Чим скористатися?

— Ти мене мало знаєш. Ти мені не віриш?

— Я не можу вам вірити. Де слідчий?

Двері відхилилися, і ввійшов поліцай з рівненським проділом. Клипаченко, зігнувшись, ступив до дивана, сів і вхопив себе руками за коліна.

Арсен повернувся до нього спиною і запитав поліцаю:

— Чого мене викликано?

Поліцай нічого не відповів, пройшов повз Арсена за стіл. Крісло з високою різьбленою спинкою було явно для нього завелике. Він не зник сидіти в такому кріслі. Вмостився, наче в гнізді.

Із-за стола видніла голова з проділом.

Клипаченко зняв з колін свої руки, безпорадно розвів їх, відкинувся на бильце дивана, потім згорбився і знову зчепив руки на колінах.

Арсен подивився на нього і сказав:

— З ним балакати не хочу.

— Чому? — спитався поліцай.

— Тому.

Клипаченко зірвався з дивана. Його чуб став копицею. Поліцай підняв з-за столу руку, і Клипаченко сів на місце.

— Тихіше, — сказав поліцай чи то йому, чи Арсенові: обом.

— А зі мною ти говориш будеш?

— Я не знаю, чого мене кликало.

— Пояснюю. Завтра суд. Ти проходиш як свідок.

— Завтра суд, — підкинув Клипаченко підспівуючи.

Він сидів розкозмачений і дивився на поліцаю. Вони були однолітки. Слідчий прилизаний, застебнутий на всі гудзики, незалежний, певний у собі, а Клипаченко з розстебнутим коміром і втягнутою у плечі головою якийсь розтріпаний. Його місія — приручити Арсена, як Володьку, провалювалася.

— Мої свідчення у вас, — сказав Арсен.

— Це нам відомо, Чернега. Але тебе запрошено напередодні суду не для того, щоб помилуватися твоїм бовванством. Тобі відомо, що суд має право виносити вирок стосовно свідків? Мое повне право судити тебе.

— Так-так, саме судити, — підкинув Клипаченко.

«Розчавити б тебе», — подумав про нього Арсен. Але його обличчя залишалось незмінне. Смагляве, затінене.

Поліцай зліз з крісла-гнізда і став, обпершись об стіл руками.

— Ми маємо право судити не тільки твого батька, а й тебе, як співучасника.

— Тебе, Арсене, — підтакнув Клипаченко.

— Судить.

Поліцай висмикнувся із-за стола. Клипаченко знявся з дивана. Вони підступили до Арсена. Він стояв на килимі, не переминався. Держав у руці кашкета.

— Тобі хочуть допомогти,— зачав Кліпаченко.— Так-то.

— Дзінькувати⁹ будеш,— підкинув поліцей.

— За що? — запитав Арсен, не повертаючись ні до нього, ні до Кліпаченка.

— Ти молодий, тобі вчитися. Я вже тлумачив, пояснював, але ти не слухаєш. Хіба твій батько, хіба ти винні, що таке сталося? Зовсім не винні,— сипав Кліпаченко.— Винен Дмитро Петрович. Хіба не через нього загинула твоя мати? Це ж він, Дмитро Петрович, затіяв той вечір, потім утечу через кордон. Йому що — лови вітра в полі, а твоєму батькові, тобі...

— Винен він, Гордієнко,— ствердив слідчий.— І ми його будемо судити заочно. Потім упіймаємо. Від нашої руки він не втече.

— Поліція має докази, що ти підпав під вплив Дмитра Петровича, що він баламутив тебе,— казав Кліпаченко.

— У нас є докази, як він, столуючись у вас, читав заборонену літературу. Ми знаємо, що ти ту літературу переховував. Ми все знаємо,— тяг поліцей.— Виступи, розкажи на суді, хто він, Дмитро Петрович,— ворог, агент! — настоював поліцей.

— І ви мені допоможете? — спитався Арсен.

— Ти будеш вчитися, а це головне,— захочував Кліпаченко.

— Щось мені не віриться.

— Так-так, будеш вчитися,— підтвердив поліцей.

— Чому тобі не вчитися? Поліція обіцянками не розкидається, Арсене,— під'юджував Кліпаченко.— Ти тільки скажи. Дмитрові Петровичу від цього ні холодно ні жарко. Збагни, його ж нема. Всю вину на нього, і ти у виграші. Так-то. Я переконаний, Дмитро Петрович сам порадив би це тобі вчинити,— Кліпаченко розпалився. Дмитра Петровича нема, отже, можна валити на нього все.— Його не заарештовано і чи й заарештують. Так-то.

— Заарештуємо,— правив поліцей, зло блимнувши на Кліпаченка.

Арсен повернув голову в його бік, не ступаючи з килима.

— Як же ви можете допомогти, коли ваші стрільці-улани вже розграбували наше майно. Город і той перекопали.

— Пацифікація є пацифікацією,— сказав поліцей.

Арсен його не слухав, повернув голову до Кліпаченка.

— А кому хочете допомогти ви? Ті самі стрільці-улани згвалтували вашу Люсю. Вона добивалася до в'язниці, хотіла побачити вас. Не пустили, пішла в село, а її згвалтували.

Кліпаченко не знітився, не розпитував, де Люся, що з нею. Новина для нього не новина,— вже дізнався від покоївки Касі. Він тільки то червонів, то бліднів.

⁹ Дзінькувати — дякувати.

Арсен дивився на нього: «Убити тебе!» Ця думка прогрімала в голові, і Арсенові очі черкнули, як дві блискавки. Але вони не пройняли Кліпаченка: ніщо не могло йому дошкулити. Арсен відвернувся: «Як же ти міг з Люсею приїжджати на вакації до нас у село, як Дмитро Петрович міг хотіти бачити тебе за зятя?»

— Ти будеш свідчити? — крикнув поліцай.

— Так, як вам хочеться, не буду.

— Наручники і в камеру. Я тебе згною, бидло!

На цей крик відчинилися двері: високий комендант постерунку пропустив наперед Свенціцького.

Поліцай якраз замахнувся кулаком і вже не міг стриматися, щоб не вдарити Арсена. Поцілів в одне вухо — в другому свиснуло.

Свенціцький відразу зорієнтувався, що й до чого.

— Бий ще, — наказав. — Не в обличчя. Завтра суд, недотепо. Арсена били в живіт, щоб не було видно слідів.

— В карцер! Тюрму йому, а не школу!

— Бачите, бачите... — Арсен почув приглушений голос Кліпаченка й більше нічого не чув: упав.

На нього хлюпнули води. Йому здалося, що він випливає з-під криги. Свенціцький махнув рукою, наче гаком: поліцай і Кліпаченко забралися. Свенціцький не любив у присутності менших чинів і якогось Кліпаченка вести справу із свідком. Він узяв протокол колишнього допиту, щоб ще раз пройтися по пунктах. Якщо Арсен відмовлявся свідчити так, як треба поліції й суду, можна домогтися, щоб про деякі речі він не свідчив зовсім. На процесі хоче бути преса: адвокат старається. Комендант постерунку погойдував глеком з водою, готовий вдарити ним Арсена.

Той підвівся, стояв на килимі й витирався підшивкою кашкета, — кострубатий, з кострубатим обличчям.

ХІ

Люся таки заснула. Ноги підкулені, одна рука на коліні, а на другій лежала її голова. Вона спала у мерві, як їжак у шапці. Дмитро Петрович, сидячи на в'язці, дивився на неї збоку. В порожню стодолу залітали горобці, сідали на бантини й не цвірінкали. Набусурманившись, поводили своїми руденькими очима, ніби дзьобали ними Дмитра Петровича й Люсю, а надзьобавшись, розгортали крильця й вилітали. Порожні засторонки пахли прилою соломкою й духом минулорічних снопів, який ніяк не міг витритися. То був багатолітній дух хліба й поля, і стодола берегла його, манячи горобців.

Дмитрові Петровичу хотілося сидіти, спочивати. Пасма волосся спадали на лоб, на вуха. Кручені вуса стовбурчилися на обвітrenomу обличчі. Губи зімкнулися. Він дивився на Люсю й думав про що завгодно, тільки не про те, що з нею сталося і не про те, що буде завтра. Стодола порожня й чекає жнив, думалося йому. А горобці дурні: у мерві зернини не виклюєш — миші сточили. Йому спало на гадку, що голова його порожня, наче та стодола. Нема в ній ніякої поживи — все на поталу. «Жизнь — мышиная возня», — писав Пушкін.

Але хто тільки не нарікає, що життя по-мишачи сіре й нудне? І нарікати, бідкатися, прибіднюватися, звалюючи все на інших, значить виправдуватися, вигороджуватися, ховатися. Життя — мишача вовгузня. Але це не значить брати на себе мишачий обов'язок. Бо що таке життя, людина і вітчизна? Життя — обов'язок перед батьками, які дали його. Людина — обов'язок перед народом. Вітчизна — обов'язок живих за мертвих і ненароджених перед усім світом.

Йому дуже не хотілося вставати. Підвівся, а кишеня відтягувала, присаджувала його. Він мацнув себе за кишеню: в ній звисав наган. Він перекинув його з внутрішньої кишені піджачини в кишеню штанів, стелячи піджачину Люсі. Той наган ніколи раніше не здавався йому таким важким. Викинути його, чи що, — відстрілявся?..

Поки Люся спала, він повинен був подбати і про їжу, і де переспати ніч.

Дмитро Петрович розв'язав в'язку, на якій сидів, заніс обережок у засторонок. Потім назбирав соломи, зробив над Люсею копицю. Тепер Люсі не було видно з току — копиця. Пересвідчившись, що її не видно, він вийшов із стодоли.

Сонце втікало на захід, гріючи руїну й безладдя. І було дивно, що вишні запалюються, червоніючи.

Він подумав: улани на плюндрище не вернуться, і Люся може спати. Улани своє зробили. Це називається паціфікація — втихомирення, щоб не було чого їсти, щоб не було в що вдягнутися і щоб не було де прихилити голову. Чиста робота. Не скоро оклигаєш. А коли оклигаєш, весь час боятимешся нового нападу. Вовк переріже кошару, але дороги до неї не забуває: пантрує, коли кошара знов буде повна.

Дмитро Петрович не пішов до хати. Страшно було дивитися на змарновану працю. Ворота, хвіртка, які зачиняли двір, де вони? Де за фіранками вікна старої, але чепурної хати, білої, підведеної чорною глиною? Де той лад — віз під повіткою, глечики й горшки на стовпцях? Не видно ні собаки, ні kota. Собаку, певно, пристрелено, а кіт утік.

Дмитро Петрович подався під стоделю, під хлівом, з вишок яко-

го втівав у шелюги. Під яблунею справді лежав убитий собака, худий, з вишкіреними зубами.

А високо на яблуні сидів кіт і світив зеленими очима. Кіт нявкнув, але, коли покликав його, подерся ще вище. Й було чутно, як кігті шкребуть кору.

Гарні, з круглими кронами дерева порозчахувано. Дмитро Петрович згадав: Семен просив дістати живців, він діставав, і якісь яблуні вони щепили.

Стежкою він добрався до Левенців. Гнат — пасічник. Пасіку, загороджену сухим очеретом, розгороджено. Вулики й рами розкидано по садку, і над ними роями гули бджоли, люто, дзижчливо.

Левенчиха сиділа на порозі. Над нею літали мухи, й вона не відганяла їх. Мухи повзали по її литках і ступнях. Вона обперлася ліктями об коліна, і на її голих ліктях сиділи мухи. А її простоволоса голова — хустина збоку, на порозі, — лежала в долонях. Левенчиха тихо погойдувалася плечима й головою — журилася. Всі вікна за нею вибиті, всі двері відчинені. А перед нею — вільний простір, на вулицю, без воріт. У її біляві червонясті коси заплутувалося сонце, й вони ще дужче червоніли.

— Добридень вам.

Вона не виткнула голови з долонь, подивилася на нього боком — з рук знялися мухи. Знову повернулася й тихо загойдала головою.

Дмитро Петрович на мить побачив її очі — сухі й зелені.

Висока, бадьориста, до пари своєму Гнатові, вона поменшала й зникчменіла. Не озвалася на його «Добридень вам», похитувалася: «Дай, боже, здоров'я». Червона запаска вкривала її коліна.

— Де ваша дівка? — спиталася.

— Згвалтували.

— Володька вже казав. А я ж не пускала її.

Левенчиха чула, що Дмитро Петрович стоїть, не пішов. Розгойдала і сказала йому свою журбу:

— Чого ж вам, чоловіче, тут треба?

— Вас, Домахо.

Дмитро Петрович загородив перед нею вільний простір на вулицю.

Домаха винурила, підняла з долонь голову, і її руки впали на червону запаску. Вона не перепитала, нащо йому потрібна, дивилася на нього й ніби не бачила його.

— Завтра суд.

— А мені вже нині не страшно, як і вашій дівці.

Її сухі зелені очі, з безліччю тонких зморщок під ними й дугами брів — грубими зморшками над ними, втупилися в нього. Вони не дорікали йому, що Гнат сидить. Завтра суд. Ну й що з того? Її очі не казали із сарказмом: чи він часом не прийшов повідомити, що визволить Гната? А могли сказати. Зі всією люттю.

Сама знала: випустять так випустять. Але ліпше б йому сидіти. Нема до чого вертатися. Надивившись на колишнього вчителя, спитала:

— Чим ви зарадите?

— Нічим.

Домаха не сказала — так і знала! Вам що — ноги на плечі, голу в куці. Що на вас і при вас — усе добро. А тут — самі бачите, не повилазило.

Дмитрові Петровичу відомо, що Домаха свідчити не буде. Скільки її не брали, як не чіплялися, вона твердила, що нічого не знає. А за Володькою й Арсеном приїхали не так собі. На Арсена він покладався. А Володька? Щоб він часом не став Клипаченком. Усе може бути. І зачавши з Домахою про суд, мав на гадці, щоб вона погмоніла з сином, коли він вернеться. А може бути таке, що й не вернеться. Держатимуть його і Арсена всю ніч, а на ранок привезуть у село разом з підсудними. Тоді нехай вона йде у місто. Серед ночі.

— А чим я вас зарятую? — спиталася Домаха, обірвавши його думки.

Він сказав:

— Біда з Люсею. Треба молока. Треба десь на ніч.

— Нас усіх згвалтовано. Усім треба молока. Треба і на ніч.

— Тоді я пішов, Домахо. А ви, Домахо, погмоніть із Володькою, коли вернеться.

Дмитро Петрович повернувся й зібрався йти.

— Не вернеться, самі йдіть у місто. Він не ви, насвідчить... — не доказав, подався на вулицю.

Домаха, наче кішка, скочила з порога й перетнула дорогу, ставши перед ним.

— Куди ви?

— По молоко.

— Сама піду. У мене нічого нема. Корову забрали. Пасіку розкидано. Город коням викошено. Коло школи — постій. Хто-небудь вас зобачить, і вам каюк.

— Я не боюся.

— То, може, завтра станете на суді за нас усіх, за свою Люсю? — спиталася й, не чекаючи, що він відповість, сказала: — Куди принести молоко? В яр? — і повернула його, взявши за плечі, обличчям від вулиці. — Йдіть, поки нас ніхто не зобачив, поки на кутку наче вимерло.

— Я з Люсею в Чернег, у стодолі.

— Та йдіть, кажу.

Дмитро Петрович рушив у сад. Він не припускав, щоб хтось із Вихрового Поля доніс на нього, якби побачив. Та й ніде нікого, куток мовби справді вимер. Люди позачиняли в хатах дітей і самі

позачинялися. Виходити зараз на вулицю — накликати на себе біду.

Він думав про Левенчиху. Такою була й Степка Чернега. Степка мертва. А Домаха жива.

Є особливий, ні з ким не зрівнянний тип української жінки. Вона виявляє красу і силу протягом усіх довгих епох. Мати! Вона ніби не народжується — виходить із землі і стоїть як безсмертя на всіх роздоріжжях історії. Синам і дочкам не віриться, що під сплеск річкових хвиль за гусьми промайнуло її коротке дитинство, що вона віддівувала в полях, на жнивях. Її очі завжди заливає солоний піт і крута сльоза, але вони ніколи не втрачають блиску. Все наше небо і всі наші криниці в тих очах. Тому вона, як дівчина. А її покликання — родити й годувати дітей. Тому вона мудріша з мудріших. А її душа — людяність. Тому вона мила, як на своїх заручинах. До неї не підступляться зрада, крутість, брехня. Тому вона вірна своєму родові, як сонце землі. Її доброта скоряє навіть ворогів. Своїми руками вона годує всіх молоком і медом, ніколи про себе не думаючи. Їй ніщо не страшно — навіть смерть. І на її долю зрідка випадає почути — Мати!

«Така Домаха, така була Степка», — думав Дмитро Петрович. Така і його мати, що чекає й не дочекається на Наддніпрянщині.

Велике червоне сонце заходило за хату Чернег — віщувало на завтра теплий день, безвітряний. Судний день у Волиці.

Він сидів на порозі стодоли, як Домаха на хатньому порозі. І дивлячись на велике червоне сонце, яке докінчувало нині свою роботу, він не хотів думати про Всеволода Клипаценка, про карателів. Учні зраджують учителів, коли за науку треба розплачуватися. А карателі на те й карателі... Навскісне, довге проміння світило в обличчя, лилося до ніг.

«То, може, завтра станете на суді за нас усіх...»

Йому здалося, що сонце зачепилося, не хоче заходити і стоїть над Вихровим Полем. Серед плюндру доспівають вишні. По руйні котиться літо.

Надійшла Левенчиха, принесла молоко й хліб.

Розчинена стодола ловила призахідне сонце.

XII

— Тебе били?

— Били.

— А мене ні.

Юліан Гуслистий подивився на Арсена, перевів погляд на Володьку. І Арсенове негарне, грубувате обличчя здалося йому гар-

ним: щось непогасне, живе освітлювало його зсередини — карі очі врівноважені, розумні. А Володьчине дівоче обличчя, гладеньке, навпаки, здалося йому негарним. Володька запитав Арсена, чи його били, і весь знітився. Обличчя скривилося, очі сполохалися, пригасли, ставши із сірих сивими. Наче били не Арсена, а його, Володьку.

— Боліло?

Арсен змовчав.

— Кати,— процідив Володька.

— Треба засвідчити документально,— сказав Юліан.— Лікар свій, не відмовить. І документ підпише.

— Нащо? — спитався Арсен.

— Вони не мали права бити. Завтра на суді я пред'явлю документ експертизи, зажену їх на слизьке.

— Ходімо, Арсене,— заквапився Володька. Одну руку він держав у кишені, другою жестикулював.— Мене не били, але про Дмитра Петровича і словом не прохопився. Ні про Дмитра Петровича, ні про Люсю. Я вже розказував панові адвокату,— звертався до Арсена, а кивав на Юліана.— Довго вони тебе тримали.

— Клипаченко з тобою говорив? — спитався Арсен.

Володька відповів різко:

— Ще й як, продажна душа! Але мене не били. Тому, що вина мого батька менша. Правда, пане адвокат?

Юліан змовчав, а Володьчина рука в кишені засіпалася, мнучи там щось.

Знайомий лікар мешкав у невеликому двоповерховому будиночку, коло міської помпи й ресторації. Йшли до нього. Володька подумував: а було б добре, якби мене трохи побили. І чому комендант постерунку чи сам Свенціцький не затопив мені у вухо?

— А хто тебе бив?

Арсен мовчав.

— Кажі. Це важливо,— допоминався Юліан.

— Бач, я знаю, що це важливо,— сказав Володька. Йому не мовчалося, хотілося говорити. Він боявся мовчанки.

— Експертиза, бадання...¹⁰ — проказав Арсен.— Та вони мене так товкли, щоб ніяких слідів. Обличчя ціле. Той лікар допоможе, як мертвому кадило.

— Йдім швидше,— наполягав Володька.

Юліан не помилився: лікар обстежив Арсена.

Володька очікував їх за парканчиком лікарєвого будинку. Не довго й очікував. Але він не стояв на одному місці, спустився до помпи, напився води, пройшовся туди й назад, вдаючи, що зовсім нікого не чекає.

¹⁰ Б а д а н н я — вислуховування, оглядання.

Адвокат запросив їх у ресторацію.

— Я голоден, як пес. І ви голодні.

Володька ніколи не сидів у ресторації. Він був готовий іти на ці запитання, але не вихоплювався поперед Арсена.

— Ні, ми додому,— сказав Арсен.

Володька пожалкував, що Арсен відмовляється,— смочче під ложечкою, коли-то до того дому доплентаєшся та й що там — вояки все об'їли, все потрощили.

— Ми ненадовго,— умовляв Юліан.— Чаркувати не будемо. Я взагалі не п'ю. І не до чаркування. Та й я, Арсене, не встиг поговорити з тобою про твої свідчення. З Володькою ми вже погмоніли.

— А погмоніли,— сказав Володька.

— Мої свідчення — ті, що й раніше. Я при своїх словах,— мовив Арсен, байдуже скісно глянувши на адвоката, невеличкого, з великим жовтим портфелем.

Юліан у сивенькому капелюшку, виплетеному з якоїсь трави, що росте деінде. Капелюх просвічувався, а його заламані криси не підпускали сонця. Все ж адвокатове обличчя було обвітрене. Різкий злам брів, великі очі й різкувате підборіддя казали про вольовитість. Цієї вольовитості надавав дзьобатий ніс. Зранку голене обличчя кололося чорненькою щетинкою. А одягнений він у модний костюм, синій, із сріблястою іскрою. Туфлі під колір портфеля. Синя краватка з-під білого комірця спадала на випнуті груди. Він стояв, розставивши ноги, й помахував жовтим портфелем над елегантними довгоносими жовтими туфлями.

Арсенові спало на думку, що коли б адвокат був вищий на зріст, зміг би поборотися з комендантом постерунку. Спаде ж таке.

Дивлячись на Арсена, Юліан сказав:

— Ви не вірите мені, хлопці.

— Чому ж? — озвався Арсен.

А Володька поправляв лівою рукою кашкета, і кашкет, що мав сидіти, набакирившись на праве вухо, набакирювався на ліве. Права рука була в кишені, Арсен подумав, що Володька завжди ховає праву руку, соромлячись нігтя на вказівному пальці.

— Що ж, до завтра. Я ночую тут, у готелі.

Юліанова коротка рука з короткими жилавими пальцями стиснула розслаблену Арсенову й м'яву Володьчину, яку той швидко забрав у кишеню.

— Дмитро Петрович нехай бережеться. З Люсею назад не повернеш. А з Клипаченком ми помір'яємося. І не тільки з ним.

Хлопці пішли не оглядаючись. І він проводжав їх поглядом, іх і сонце, яке заходило за містом.

Повечеряв молоком з булочкою, взяв булочку собі на снідання й рушив у готель. У готелі всього три окремих номери. Дорогі. Він

ночував у загальному, на п'ять чоловік. З дрібними комерсантами-євреями.

У номері нікого не було: комерсанти, мабуть, у синагозі — субота.

Він приготував собі на досвіток бритву й мильницю, виставивши на валізу. Суд призначено на дванадцятю дня. Але балагула чекатиме із сходом сонця. До нього мають приєднатися репортери з воєводської газети. Він запрошував, щоб вони вирушили з Крем'янця заздалегідь, але вони не хотіли гайнувати вечора. Тут ні в поліції, ні в суді з ними ніхто не хотів би говорити. А своє інтерв'ю він уже дав. Повинен дочекатися на них тут. Вийдуть у Волицю раніше суддів і підсудних.

З портфеля він дістав шкіряну папку, в якій була його промова. Він зачав її читати, хоч і знав напам'ять. Йому не сиділося. Склав папку і, держачи її в руках, заходив по номері, низькому, з облупленими стінами й брудними фіранками. Підлога поскрипувала.

Юліан ходив від дверей до вікна, не дивлячись у вікно. Він не міг не взятися за цей процес. Не був переконаний, що виграє, що виправдає Семена Чернегу. З Гнатом Левенцем легше. Але суть цього процесу не в них. Заочно судитимуть Дмитра Петровича Гордієнка. Вирок суду буде опубліковано в газетах, буде оповіщено, що вчитель — поза законом. І Юліан збагнув, що головним свідком виступатиме Всеволод Клипаченко. Його арешт — не арешт, психологічне заламування.

Низька стеля кружляла над Гуслистим, як кружляла не раз напередодні екзаменів. Йому поталанило: хоч і не з багатіїв, але закінчив університет. Батько кушнір. Юліан уже мав рік практики. Але то все були дрібні карні справи. Ця справа — політична. Батько застерігав, що на ній легко зламати шию і пошитися в кушніри. Застерігала й мати. Але він не міг відмовитися. Батько здався: «Держи, сину, добре свою голку, щоб не поколовся». А мати: «Голкою суддів не прошиєш, сам знаєш...»

Різне і всяке плуталося в голові — ненаписані примітки до завтрашньої промови-захисту.

Він заходив швидше. Якби була вільна преса і якби він був журналістом, то так би писав свій репортаж: цей процес почався не сьогодні й не вчора. У старовинному Яремчі, де мури пахнуть історією, напередодні процесу відбулося посвячення пам'ятника Яремі Вишневецькому. Поліція і суд кличуть собі на підмогу історію, хочуть кривавим минулим ушляхетнити ще кривавіше нинішнє. Вони судять історію, облплюючи її...

Двері відхилилися, заглянула прибиральниця, побачила, як він розмахує своєю папкою, і зачинила двері.

«Історію не перепинити, — подумав він, не чуючи скрипу дверей. — Хто на неї плює нині, вона тому помститься завтра».

Кожний, навіть найменший політичний процес — історичний. І він починається з того першого, далекого дня, коли перші завоювання ступили на нашу землю. Мінятимуться судді, мінятимуться підсудні, а цей процес тягнутиметься, поки останній завоювання не ляже кістьми. Справедливість — це воля.

Але він ніколи не зможе цього написати. І не скаже, бо відразу позбавлять слова. Окупантський закон — фікція. І окупанти прагнуть зробити фікцією народи, яких підкорили, навіть і свій власний народ, що нібито уособлює їхню владу. Щоб йому виступити, треба держатися букви конституції, яка начебто гарантує свободу, а насправді дає обмежені права й накладає безмежні обов'язки. Він, юрист Гуслистий, не громадянин, а підданець. Не людина, а бидло. Щоденно, повсякчасно підданець боїться не те що за своє завтра, за кожну мить життя, бо безправний. Все, що має, — не його. Нема права на свою землю, на хату, на свою думку, на самого себе. Усе це дано йому з милості, й усе це можна сконфіскувати, ніби не надбав своїми руками. Ким дано? Державою, як волею всевишнього. І найвищий чиновник чи найнижчий, нехай палъ палем, кланяйся і скидай шапку, бо він палъ державний. Відібрано найменше право говорити й накинуто повне право мовчати. А громадянин, людина починається з мови, в якій жевріє думка і спалахує почуття. З думок, з почуттів, з індивідуальних воль народжується суспільство. І якщо воно хоче жити, то повинно берегти й плекати думку кожного, почуття кожного, волю кожного. Мовчазне суспільство — не суспільство, отара, яку женуть на пашу і якій втинають голови. Невольа однієї людини є невольою цілого народу. Позбавити хоча б одного права думати й відібрати в нього свободу — значить обікрасти і розум, і свободу цілого суспільства. Де може промовляти тільки верховода, а всі німують — нема правди. Над кожним зосібно і над всіма разом панує зоологічний страх. За шмат гнилої ковбаси купуються душа й тіло. Перевертнями стали поняття: честь — безчестям, совість — безсовістю, шляхетність — ганьбою. Ще римські закони, ще «Руська правда», ще литовсько-козацький статут знали, що таке воля людини й воля народу. А тут, де слідчий він же й суддя, — це право начальника: хочу — караю, хочу — милую. Нема закону, є влада. Він знав: Дмитро Петрович не визнає цієї влади, цього панського права. Через те й суд.

Йому згадався Гордієнко, як вони разом з ним читали Леніна: «Питання стоїть тільки так: буржуазна або соціалістична ідеологія. Середина тут нема...»

Він знав: це написано в книзі «Що робити?». Її слова пекли.

Йому згадувалося й інше, все з тієї ж книги: про самовиховання. Або виховувати в собі солідарність і мати волю стояти за інших, або, навпаки, скітати в індивідуалізмі й коритися. Такий закон.

І Дмитро Петрович — комуніст, нелегальник запитував: «Що ж ти робитимеш?»

Він думав.

А його товариш Всеволод Клипаченко підсміювався з цих думок: «Закон, що дишло...»

Юліан не стямився, коли стемніло. Як же бути? В номер поверталися його співпожилці, притихлі й мовчазні з молитви, несучи присмерк.

XIII

Свенціцький пізно повертався додому: засидівся на постерунку, потім морочився в суді. Суд у замку, в лівому крилі. Не світилося у вікнах правого крила, де був клуб і кінотеатр. Забава з нагоди відкриття пам'ятника закінчилася. Він не шкодував, що не був на цій забаві. Ввійшло у звичку — забави, концерти, театральні вистави і навіть кіно, таке нечасте і яке любив, не для нього. Доводилося жертвувати. Дворище замку поринуло в легкій темряві: її не могли висвітлити електролампи під абажурами-тарелями на парадних дверях і над брамою. Йому більше імпонував присмерк, ніж світло, і тиша, ніж гамір. У тихому присмерку, на самоті глибше усвідомлювалася, а ще глибше відчувалася важливість жертви — державність обов'язку. Острішки замку скидалися на гостроверхі шоломи. Замкові колони стояли непорушно. Заклавши за спину руки, твердо ступав на коротких, товстих ногах. Колони втримували і замок, і його острішки, а він утримував на своїх плечах і присмерк, і тишу. Під підшвами поскрипував пісок, яким посипано доріжку. Він ступав владно по піску, несучи своє потугне тіло. Й з кожним новим кроком, твердим, упевненим, у нього твердла впевненість, що, починаючи з дворища замку, навколо сягають його володіння. Він, Свенціцький — новий довічний повновладний господар.

Він пройшов через відчинену хвіртку, хмикнув, чому вона відчинена, й зачинив її за собою. За тією малою брамою є ще велика, в мурі. З малої брами можна простувати в парк, не переходячи через замкове дворище. Збоку, на алеях, на лавах під деревами він почув чийсь голоси. «Гуляють собі,— подумав.— Заграють коло фонтана Марії Мнішек. Нехай гуляють, але щоб ніякі Лжедмитрії їх не спокушали». І ще подумав, чи дружина приготувала йому на завтрашній день мантію. Власне, щоб мантія була випрасувана, а так — він готовий. Парубочі напівголоси, дівочий пересміх і побренькування гітари підштовхнули його йти швидше. Невтишений присмерк уже не так імпонував йому. Але

за великою брамою знову було тихо. І згори він бачив низочку вогників — вулицю. Отці-кармеліти босі освітили електрикою хрест на кляшторі. Він спинився: росло переконання, що то він дарував вогники вулиці й засвітив ченцям хрест на костьолі. Добув з кишені в'язочку ключів у капшуку й задзеленькав ключами. Стало приємно, що вони дзеленчать. Він держав їх побожно, наче то були не звичайні службові й домашні ключі, а ті, якими він міг відчиняти рай і пекло. Потестас клавіумп — влада ключів!

Певний сили, ще не підвладної літам, звернув з хідника на східці й відчинив свою залізну хвіртку. Над верандою блимала лампка. Він ішов до лампки під аркою зеленого хмелю. А у вікнах темно, відзначив. Жінка й син не призвичаєні лягати спати звечора. Вони лягають пізно і встають пізно. Чи не в гостях? А моя мантія? Та її повинна випрасувати наймичка. Жінка давно сама нічого не прасує. Але й у наймички не світилося. Її тільки залиш без нагляду — голову на тапчан, ноги задерла й хропе. Темні вікна будинку збунтували його. Він відчув, що голодний, що йому страх хочеться їсти, і в рот потекла слина. Яка пора, а він не вечерявши. І за тим пам'ятником йому й не обідалося. Староство давало бенкет, але він із завтрашнім судом не міг до кінця пробути на бенкеті, випив чарку коньяку, закусив бутербродом, не дочекавшись, поки подадуть варене й печене. Інші об'їдалися, обпивалися. І в його голові промайнуло, які дорогі й смачні страви, приправлені спеціями, які делікатеси вони ковтали, наче голодні пси, запиваючи, наче воли, винами французьких і англійських марок, витриманими в льохах. Він заквапився. Вип'є стопець своєї горобинівки, заїсть по-солдатськи шинкою з чорним хлібом. І, за польським звичаєм, на сон грядущий квасне молоко. Горілки — щоб у голову ніщо не лізло, шинки — щоб не снилися цигани, а кисляк для травлення. Горобинівка вже приємно обпікала йому горло, ніздрі ловили пахощі закопченої шинки.

Не встиг підступити до веранди, в комірчині наймички засвітилося.

«Дрімала, лайдачка. Почула, що я йду. Не встигла заснути».

Йому не треба було відчиняти двері своїм ключем: відчинила наймичка. Вона була і одягнена, і взута. Він подумав: «Дочікувалася мене, вечерю мені на стіл, а сама в парк, до свого Лжедмитрія».

— А пані?

Наймичка кивнула головою в кімнати.

— Чого не світите?

— Пані не велять.

Свенціцький побрякував ключами в капшуку. Вони зараз були йому зовсім не потрібні, але не кинув їх у кишеню.

— Вечерю,— сказав і пішов у кімнати, забувши скинути туфлі

й натягти капці. Згадав про капці, підкотившись до спальні. Вернувся на веранду, перевзувся.

Наймичка несла з темної кухні в темну їдальню вечерю.

— Засвіти, а то все поб'єш.

— Пане, у нас біда.

— Яка?

Наймичка не відповіла.

Він знову підкотився до спальні — жінки там не було. Через вітальню він пройшов і не бачив її. Вступив у свій кабінет.

Увімкнув з порога електрику. Велика люстра, яка рідко засвічувалася, ризонула очі. Він працював за настільною лампою.

— Що ти робиш? — почув Луїзине.

— Сидите, як кроти.

— Загаси,— промовила вона, сидячи край стола в чорному платті з оголеними руками й широко відкритою шиєю. Приплющеними очима дивилася на телефон і махала рукою, щоб він вимкнув світло. Чорна фарба розпливлася з її брів, помаду з губ вона злизала, й губи наморщились.

— Ввімкни настільну,— сказав він, держаючи руку з ключами на вимикачі.

Луїза замахала руками, відбиваючись від нього.

Він обвів очима кабінет.

— Де моя мантия?

Клацнув вимикач, і його очі мить-дві нічого не бачили.

— Мантия, мантия,— перекинула його Луїза.— Тобі в голові твоя мантия!

— Що сталося? Де Владек?

— Нема.

— Де він?

— Утік.

Свенціцький підніс у темряві руку і, наче на суді дзвоником, задзеленчав ключами в капшуку.

— Та не дзвони над головою! Дзвони по телефону, шукай. Твій начальник постерунку онімів, мовчить.

Свенціцький зійшов з порога. Жінка зняла з телефона трубку й простягла йому. Вона сиділа, наче тїнь. І він підступав, наче тїнь.

Пошта з'єднала його з квартирою коменданта постерунку. В трубці пискнуло, клацнуло, і трубка баритоном коменданта постерунку сказала, що його Владек хотів украсти в гардеробі клубу плащ, утік, і поліція його шукає. Знайде. Чому відразу не сповіщено? Щоб не турбувати напередодні процесу. Думали, що знайдуть. Все одно знайдуть. Відразу йому сигналізуватимуть. Можна спати спокійно. Він держав трубку коло вуха, коли вона замовкла.

Шнур довгий, і Свенціцький з мовчазною трубкою коло вуха обходив жінку, добираючись до столу.

— Синок, дитина... Втопиться! Пропаде! Нащо твоя поліція? Нащо твій суд? Повипасали черева, хрюкаєте, як свині. Що той кабан сказав? Чого ти стоїш? Щоб ти остовпів! Мовчиш? Щоб тобі заклало! Начальник? Пахолок безправний, а ще титулуєшся слідчим і суддею!

Свенціцький поклав трубку і, наче мішок, опустився в крісло.

— Вставай, піднімай гміну на ноги, шукай! Вам тільки б дефіляди влаштовувати. Я підніму тебе.

— Знов,— сказав Свенціцький і ліг грудьми на стіл.

— Що знов? З мужиками-лайдаками ви герої, а тут дитину не можете знайти.

— Він знову крав.

— А може, не крав? Може, його підбуяли?

— Зашмагаю. Уб'ю.

— Ти його раніше знайди. Дай, дай його мені, а тоді шмагай, убивай! — Вона схопилася з крісла, звинулася й заламала руки.— Боже, чого ж ти сидиш сиднем! Дай, знайди його. Шмагати, убивати... Ми ще побачимо.

Свенціцький звівся над столом.

Вони, як тіні, махали довгими руками. Хотіли розсунути стіни, але не могли.

Вкрадливо зайшла наймичка й довго спостерігала цей танець тіней, які перекрикували одна одну й не могли накричатися. Коли вони перепочивали, наставивши лоб до лоба, вона сказала, що вечерю подано.

— Землі нехай наїсться! — крикнула Луїза.— А ти чого тут? У парк, шукай!

— Шукала...

— Геть! Всі ви дома, всі ви в теплі... Води!

Свенціцький був у шарпетках: капці погубилися. Він гукнув наймичку, але вона не озвалася.

Жінка не дочекалася води, змахнула руками й, присідаючи, розляглася на килимі: істерика.

Він напоїв її. Поставив склянку на стіл, сам собі дивуючись, що все ще держить у руці капшук з ключами. Не поклав їх і не заховав. Переніс жінку на канапу, вкрив ноги пледом і сів їй у головах. Вона мовчала, важко дихаючи.

Капшук з ключами лежав на його долоні. Він боявся ним поворохнути, щоб ключі не брязнули. Що міг ними відчинити? Двері своїх службових кабінетів — у поліції, в суді? Ще за царату закінчив Петербурзький університет. Завжди був зв'язаний з націоналістичною польською молоддю. У військових трибуналах здавав практику з юриспруденції. Що йому важить піти й відчи-

нити двері одного чи другого кабінету, сейфи, шухляди, в яких лежать справи державних злочинців. Слідчий і суддя в одній особі — судочинство, запозичене в Наполеона. Хіба він сам менший за Наполеона? Та в його владі стільки сіл, а в селах стільки душ! Хіба він не як Наполеон їхав сьогодні на білому коні? Хіба не його шабля освічувала шлях? Своїми ключами він міг відчинити двері ось цього будинку, зведеного на державний кошт, за старанну службу. А ще ж є в нього маєток. Під Волицею. Нічого маєточок. Дістав наділ, як легіонер. Землі малувато. Хотів посісти рівне, над шляхом, відігнавши селян. Збунтувалися. Гордієнко їм допоміг. Селяни не поступилися своїми смужками. Але він їх все одно прожене. Ось нехай упорається з процесом. В одну мить був думкою в своєму маєтку, відчуваючи, як ненавидить Гордієнка, селян. Земля... Все його... Тільки Луїза не хоче там жити. Її тягне в місто. І сина збиває з пантелику. Маєток новенький, з управителем, з наймитами. Буде де прихилити на старість голову. Держав ключі в капшуку. Він ніколи не дозволить проникнути в його особистий затишний світ і зруйнувати його. Перед кожним, хто посміє ступити на поріг його світу, — замок. І він це доведе, він покаже завтра, на процесі. Але чому його ідеали не стали ідеалами сина? Чого Владеку бракує: грошей, добробуту? Та я в його роки марив революцією, барикадами, піснею на барикадах. Вітчизна від моря і до моря. А потім за море, далі. За що ніють в передсльоту і всльоту старі рани? Він, Владек, моя кров і мій спадкоємець. Чим відчинити його душу? Чим задушити? Потестас клавіум...

XIV

Цвинтар за селом.

Левенчиха вийшла за сад, чекала Володьку, думаючи: а старі воличани пам'ятають — там, на узгір'ї, стояли дуби. Де шелюги, і над яром, і за яром — ліс. Долиною текла річка. Вона бралася з яру. Неширока, зате повна. На її берегах — сина.

Тоді не було шелюгів і крутих вибалків, не світили вони голими ребрами. І яр не темнів, як незасипана могила. Кругом царство широких дерев, тихих полів і високого сонця. І ширяли в небі далекозорі беркути.

Холоди наступали пізно, зими не тиснули. Падали глибокі сніги й довго лежали. Але не було заметілей, завій. Усі вихори, страшні буревії — за лісами. Біло і тихо. Мороз як дзеркало. А зачинали танути сніги, річка заливала всю долину, і росли сіна. Люди обсівалися та й бралися за коси — косовиця. Діти купалися

в річці й купали коней. А потім наспівали жнива. Поля малі, на викорчованому й спаленому. Тісні смужки, взяті потом і кров'ю. Земля масна, а родила мало. Ще стерні не набулися, а вже осінь. Знову зерно в ріллю, і так з року в рік. Під владою сонця.

В кінці минулого століття цар нагнав колоністів. Зачали падати дерева. Торохкотіли тартаки. І скосили ліси, наче траву.

Повилазили, повишкірювали свої жовті зуби шелюги. Сам, як палець, зависочів одинокий дуб. Безверхий, стятий громом. Його гілля, наче покруч. Порепаний, одвічний недобиток, дзвонив чорним листям, поки не впав, покинувши і землю, і небо. І випнули свої кам'яні плечі вибалки, виставили сірі боки байраки. А яр розверзся.

І прийшли ранні холоди. Ще жита на пні, а з усіх боків дмуть вітри, женуть хмари. Зі всіх кінців світу дмуть вітри і зі всіх кінців світу женуть хмари. Всі вітри і всі хмари — сюди. Жито клякає колосом. Б'є град. Ні жжати, ні скосити. Лежить в покосах, росте, стоїть на пні й теж росте.

Літо — як осінь. Сльота.

Морози тиснуть, а на полях картопля. Зубами її не вигризеш. Так і залишається під снігом. Затрусило з півночі, повіяло із заходу і жене, жене, не перестаючи. Накидало в одному місці, а з другого змело землю. Перекидає знову. До нового року й після нового року. Шаліють чорні бурі, засипаючи очі. Сонце втекло. Реве худоба.

Тисне зима, поскрипуєчи морозом.

А весна — блисне на тиждень, ще слизять темні сніги, а вже гроза. Грім і блискавки на голе гілля. А тоді знову смертоносні вітри, і листя на деревах, наче осмалене, руде, звинене в трубочку.

І знову сльотаве літо.

Все перемішалось, все перекапустилось, перепсувавшись. Літо — осінь. Весни нема зовсім. Довга зима. Та й зима ніби не зима, то хляпаниця, то мороз.

Небо завжди захмарене. Вночі не видно зір, а вдень не видно сонця.

Кругиться глибочезний яр, порослий терном і глодом.

Ніхто й не зоглядівся — нема річки. То текла, меженіючи, а то зовсім перестала. Її син ніколи в ній не купався. Повсихали верби. Спочатку здуплявіли, струпішили, а тоді розсипалися порохом. Виродилися густі трави — пропало татарське зілля. Широка долина — столочений вигін. Худоба напасається, аж лоби тверді. А на шелюгах, у байраках не дуже хоче рости навіть спориш. Зажовтіє зрідка буркун, опадаючи недоцвітом.

У яру колись били джерела. Замулилися, не грають.

Сонце не має сили і пішло за хмари.

Джерела не мають сили і пішли в землю.

Полетіли кудись беркути.
Вихрове Поле.
А цвинтар — зелений.

XV

Левенчиха дочекалася: хлопці прийшли, і вона спровадила їх у Чернежин садок. А сама метнулася додому. Принесла під запаскою в пекуні ¹¹ картоплю. Арсен сидів навпроти Дмитра Петровича й Люсі. Її Володька з ними. Вона поставила пекун на землю, і всі розсілися кружком на траві — одне проти одного. Кличка її, але вона стала збоку, під яблунею.

— Ранок був голосний, як війна. День тихий, як після війни, — проказала. — А запав вечір, люди забулися, що субота.

З долини, із села вставали сутінки й облягали куток. У хатах не світилося. Вітер зовсім утих. Зійшла вечірниця, небо було високе й синє.

«Скоро зійде місяць», — подумала Левенчиха.

Тиша сколихнулася: вдарив і дрібно забив барабан, затирликала скрипка, затьохкав кларнет — троїста музика.

— Грають, — сказав Дмитро Петрович.

— Коли ми їхали в місто, теж грали, — обізвався Арсен.

— Бавляться коло школи, — докинув Володька.

Вкривши плечі старою хустиною, яку дала Домаха, Люся підвела голову. Музиці тісно в селі, й вона, запальна, голосиста, виривалася із села. І це було до того незвично, ніби на мерлинах перед катафалком грають не жалобний марш, а веселу польку. Люсині очі дивилися кудись у сутінки.

— Поки сонце не зайшло, не було чути, — мовила.

— День, — підказала Левенчиха. — Та ви вечеряйте, картопля вихолоне. — Принісни Люсі молоко й хліб, вона швиденько набирала на перекопаному городі картоплі, швиденько спекла її.

Володька скинув кашкета, дихав духом пекуна, чув, що пахне кріп, але не простягував, не запускав руку. Позиркував на Дмитра Петровича.

Арсен теж скинув кашкета, відвернув голову набік: хоча б та музика захлинулася.

Дмитро Петрович без капелюха. Гойднувшись, неквапно взяв картоплину. Держачи її, маленьку, наче горішок, не поніс до рта, попросив, щоб Домаха сідала з ними.

¹¹ П е к у н — баняк.

— Мені ж треба постелити вам всім на ніч,— відказала вона, але стояла, чекаючи, поки не почнуть вечеряти.

Узяв картоплину Володька. Відразу кинув до рота й повним ротом хукнув на руки.

«Голодний і квапиться»,— подумала мати.

Дмитро Петрович свою охололу картоплину віддав Люсі, а собі взяв гарячу. Взяв і Арсен, почав студити.

Вони вечеряли, і Левенчиха пішла стежкою. Висока, нахилилася під яблунями.

«Якби не моя мати, що б ми вечеряли?» — подумав Володька.

А Домаха думала: нехай собі вечеряють, нащо їм заважати. Вона була, як і її мати, як і її свекруха,— зготують, поставлять на стіл, а самі коло припічка, ніколи не забирали собі за столом місця. Хіба що на якесь свято. І то скраєчку ненадовго. А в будні їли з горщика, що залишалося на дні: не мали часу. Вона пішла, як і перед тим, покинувши Дмитра Петровича з Люсею. Можливо, в них якась розмова? І тепер, вечеряючи, вони заведуть балачку. Хоча б недовго засиджувалися. Завтра судний день. А своє Володьці вона сказала, зустрівши його за садом. Мучили Володьку й Арсена, щоб свідчили. Вона сказала Володьці: «Тримайся, сину». Якби не та школа, не пустила б його на суд. Не свідч, і на тебе ніхто не свідчитиме,— її наука. Пережити б той завтрашній судний день.

Вона простувала, не чуючи музики з села. Натішаться й перестануть. Їй грала своя музика — сум за Гнатом, печаль за сином і турбота за людей.

Молода картопля клейка, і Дмитро Петрович їв її, не ламаючи. Відкушував, кидав у рот. Смакував. Він добре виголоднівся. Його вуса ворушилися, й він обмітав їх долонею.

Володька трохи під'їв, і йому подумалось, що вони з Арсеном даремно відмовилися від ресторації. Коли-то ще випаде нагода. А в ресторації музики, куди тим, жовнірським, до них братися?

Арсен дивився спідлоба раз — на Люсю, раз — на Дмитра Петровича й заїдав свої погляди барабольками.

Музики відіграли, і на село впала тиша. Але знову забив, загув, гупаючи, барабан. Дзвяк тарілок — виляск у мідні долоні. Ще дужче розохотився кларнет, затьохкуючи скрипку. Але її струни, торкнуті смичком, покривали кларнета і барабана. Гоп за смиком, гоп за смиком.

— Батька засудять і вивезуть,— сказав Арсен.

— А мого, може, випустять,— сказав Володька.

Люся не мала що казати, закуталася в хустину.

— Ви мене звинувачете, хлопці? — спитався Дмитро Петрович.

Володька нахилив голову. Йому затерпла нога, проте не пересів.

Арсен вайлувато ворухнувся.

— Ми ні. Клипаченко,— сказав і подивився на Люсю довго й недобре. Вона куталася й не могла закутатися в хустину, щоб сховатися в ній. Він зніжковів і знову вайлувато поворухнувся.

— Дмитро Петрович мені все сказав,— тихо обізвалася Люся й звелась на ноги.

— Нас зводили з ним,— кинув Арсен.

— А що він мені наговорював...— піддакнув Володька.— Мене не били, а Арсенові змололося.

Гоп за смиком, гоп за смиком...

— Ти, Арсене, розкажи. Він і в лікарні був. Адвокат обіцяв-ся вивести їх на суді.

— Що про це говорити,— мовив Арсен і відмахнувся рукою.

Люся то відходила від них, то знов підходила: тонка й схилена, під корчистими розсадистими яблунами. Коли вона прихилилася до стовбура, її не було видно,— сама росла яблунею, старою і коренастою.

У садку лежав забитий собака. І бродив живий кіт.

Музика хвилями налітала із села. Полька, краков'як — веселі ритми не витворювали мелодії, яка б кликала, збудивши Люсю. Всі звуки були поза нею. Вечір і ніч, думала вона, на те, щоб берегти тишу. Але їй не хотілося тиші. Якби самій розпорозитися, ставши вечором і ніччю? Для кого берегти тишу? Знала: живі прагнуть перетворень, боячись жити відверто. Хто і в що тільки не перетворюється, не обертається, щоб вижити, щоб продовжити собі один день, свою одну годину, щоб ще раз глянути в небо, щоб ще раз почути вітер. Побачити те ж саме небо і почути той же самий вітер. Бо воскресіння нема. Смерть — це кінець. А перетворенням кінця нема: в свиню, в лисицю, у вола — в будь-яку дику звірину чи в свійську тварину, а ще ж можна й не в органічне, наприклад, у камінь чи в траву, щоб тільки зберегтися й вижити. Якби це для того, щоб перечасувати, перетягнути. Але, хто став на коліна, мусить молитися. Так і її Всеволод. Люди, їх думки і чуття — все підвладне перетворенню. Крім честі й хоробрості. Честь і хоробрість або живуть, або вони мертві. Честь і хоробрість або є, або їх заступає ганьба і боягузтво.

Арсен держав у голові думку про Клипаченка. Йому не хотілося оповідати, як Клипаченко під'юджував його на постерунку. Арсен витер об траву руки й спитав:

— Доки так буде?

— Як? — спохопився Володька, піднявшись і ставши на коліна.

Дмитро Петрович держав у рuci картоплину. Дивлячись на неї, сказав:

— Буде, як є,— спокійно і якось монотонно.

Арсенові руки лежали в траві, і він чув долонями, як росте трава. А слова Дмитра Петровича були наче вирок.

— Так не може бути,— сказав тихо.

— А як же може? — обізвався Володька, піддакуючи Дмитрові Петровичу, не знаючи, що той мав на увазі, промовивши: «Буде, як є».

— Щоб учень продавав учителя, щоб син продавав батька?..— вів Арсен.— Щоб наші хати — в руїння?..

— Буде так, як є,— повторив ще спокійніше й ще монотонніше Дмитро Петрович.

— Доки? Дмитре Петровичу...

— Буде так доти, поки ми самі себе не знатимемо.

— Я цього не розумію,— сказав Арсен.

— Вже двадцятий рік, як ми під п'ятою пілсудчини. Кожної години, з дня в день чуємо: «Ви — малополяки!» Ми — не ми, а бидло. За одне слово «Ленін», за саму думку, що земля — трударям, за порив до возз'єднання кидають у тюрму. Але окупантам цього мало.

— Чого ж іще?

— Бачите, хлопці, загарбати землю, стати на ній своїм загарбницьким чоботом,— ще не значить полонити народ. Треба стати чоботом на його душу. От і знищується мова, в якій історія і досвід поколінь. Воскрешається труп і втесується в мармур Ієремія.

Арсен запитав:

— Як же бути людиною? Народ, вітчизна — хіба це тільки слова?

— Ні. Людина — це обов'язок і перед народом, і перед вітчизною. Але й цього мало: вона пагін людства. А без цього...

— Так-то так,— сказав Володька.— А люди для пілсудчиків дорогі. Поставили Ярему — позолотили зрадництво,— він записався, що так сказав, і дивився то на Дмитра Петровича, то на Арсена.

— Твоя правда,— промовив учитель.— Фашисти держаться на своїх багнетах і на наших запроданцях.

Володька розхоробрився. На якусь мить йому забулося, як він поводився на постерунку.

— Пани милують юд, Свенціцькі хочуть, щоб ми всі були юдами, тому в нас багато юд і жодного Христа.

Він подумав, що сказав щось надто розумне, але Дмитро Петрович похитав головою.

— Не ховайся, хлопче, за бога. Бог все виправдує. Хіба він за бідних? Кропилом освячують, а його іменем ув'язнюють. Кого? Усіх, хто дивиться за Збруч.

Ці слова зачепили Володьку. Він почервонів, але ніхто не бачив, що він почервонів. Його рука посунулася в кишеню, нама-

цала той аркушик, що дав Кліпаченко. Папір був цупкий. Володька подумав: вийму й покажу... я ж не хочу бути Кліпаченком... Та ось Арсен, спираючись на руки, почав незграбно вставати.

— Що ж робити? — спитався.

Володька завагався. Справді: «Що робити?»

Дмитро Петрович сидів непорушно. Він не доїв картоплю й держав її в руці. Вечір затінював його обличчя. Голова велика. Плечі розширилися. Йому здалося, що він сказав усе, що міг, і тепер треба було справді щось зробити. Спливло Левенчишине: «То, може, завтра станете на суді за нас усіх...» І все те, що казав тут, у саду, здалося йому і малим, і нікчемним. Треба не казати, а робити.

— Сповняти свій обов'язок, — відповів. Простягнув довгу руку, і картоплина скотилася з його долоні в пекун.

Володька побачив, як скотилася картоплина, плямкнув своїми губами, і його рука якось силоміць висмикнулася з кишені, мовби за тією картоплиною. Встоюючи на колінах, буркнув, ні до кого не звертаючись:

— А я що казав? — маючи на увазі оте: «Буде, як є», — і взявся за козирок кашкета. Цидулка сиділа в кишені. Володька подумав, що ні Арсен, ні Дмитро Петрович про неї не знають. А може, й не знатимуть?

Люся, відхитнувшись од яблуні, підійшла до них.

Дмитро Петрович підняв із трави капелюх і натягнув на голову. Вставати він барився. Вийняв з кишені нагана, і всі побачили в його руках зброю. Він зважував її на долоні.

— На, Арсене. Сховай. Може, знадобиться.

Арсен нічого не розумів і не брав нагана.

— Люсю, Володько, йдіть спати, — сказав Дмитро Петрович. Уклав Арсенові до рук зброю. — Ти теж іди. І мені пора. — Він подивився на них і сказав: — А я в поліцію, — обернувся й пішов.

З Люсиних плечей сповзла хустина. Володька держав кашкет за козирок. Арсенові руки відтягував наган. Вони втрьох бачили: Дмитро Петрович ішов через сад. Під його ногами шаруділа трава, неначе він косив її. Вони бачили його широкі плечі. Він сказав їм зовсім просто: «Йдіть спати. А я в поліцію», — і пішов, не прощаючись. І вони ніяк не могли спам'ятатися. Бачили його широкі плечі, чули шарудіння трави і не вірили, що він таки пішов. Стояли — чекали, що вернеться. Завтра суд. Хіба йому самому хочеться стати на суд? А що їм робити? Володька знав. Арсен теж. Будуть свідчити. Люся донині найменше думала про той суд. Дмитро Петрович на волі. Всеволод учителював. Вона вчилася і чекала канікул. Якби Дмитро Петрович сказав, що він іде собі, вона не питалася б куди: в нього своя дорога. А то —

в поліцію. А кому потрібна вона? Нинішній день у ній все убив. Її убив. І якби не він, Дмитро Петрович, який перейняв її, може б, вона шугнула під хвилі. Навіщо спинив її? Щоб зараз покинути?

Коли Дмитро Петрович дістався кінця саду, Люся побігла за ним. Чорна хустка змайнула з її плечей, наче чорне крило.

Арсен наздогнав і перегнав її.

Дмитро Петрович спинився. За садом. На стежці коло городу. Вечір тут розпрозорювався. Але в ширину було менше видно, ніж у висоту. За городами — яр, поля, і синява ставала темною, чорною. А високо в небі світили зорі. Дмитро Петрович, одягнений у біле, був високий і білий.

Арсен стояв перед ним і не знав, що казати. Держав наган за цівку, а не за руків'я.

— Здаватися? Дмитре Петровичу!

— Ні. Щоб стати завтра на суді. За всіх... — обізвався учитель.

Надбігла Люся. Він не сказав, що Левенчиха не дасть їй пропасти: знав, що не дасть. Пішов стежкою.

До Арсена й до Люсі приєднався Володька. І вони, ступаючи по слідах Дмитра Петровича, ланцюжком тягнулися за ним. Арсен попереду, Володька останній.

Домаха злазила по драбині з комірної гори. Комора збоку від хати. Стелила на горищі. Вона не встигла зіскочити додола, Дмитро Петрович сказав, що йде в поліцію. Левенчиха зачепилася на щаблях і мовила з драбини:

— Ідіть, раз так треба.

Дмитро Петрович рушив на вулицю.

Домаха стояла на драбині, хлопці й дівчина серед подвір'я.

Дмитро Петрович ішов, і здавалося, що то не він, а високий білий стовп. І хата з вибитими чорними вікнами мовби хитнулася, зрушившись з місця, щоб наздоганяти його. Він гулькнув за розгороджені ворота, і хата спинилася. Стояла на місці. Кілки у воротах теж стояли на місці.

Його не стало видно: подався узвозом з Вихрового Поля.

І тоді Левенчиха, обидва хлопці й дівчина знову почули, що на селі весело й голосно б'ють музики. Вони б'ють на всі лади. І їм не вистачає ладів: на скрипці ось-ось увірвуться струни, а може, вже й порвалися, всі, крім однієї, найтоншої і найдзвінкішої, яка, вмираючи, сміється під ошалілим смичком, кларнет розт'юхався, і його висвисти перекривають подзвук тарілок — так розгулюється на морозі новорічна хурделиця. І б'є барабан. Грає скрипка, грає кларнет, б'є барабан, і все це в літню ніч.

Раптом музика стихла.

Стояло ясне визорене небо. Всі зорі дивилися на село.

— Дійшов, — сказала Левенчиха й зіскочила з драбини.

XVI

Левенчиха спиталася: «А то з чим ти носишся?» Люся відказала за нього: «Він сховає». Арсен держав наган за дуло. Він ніколи не держав у своїх руках зброю: бачив її в чужих.

Володька покручував собі на грудях гудзика. Лівницею.

— Хто здався, тому зброя не потрібна. Ви, мамо, не бійтеся. Вчитель здався, уся вина на ньому. Почув кіт, чие сало з'їв,— процідив і перестав покручувати гудзика.

Арсен подивився на драбину, на розчинене комірне горище й повільно рушив з подвір'я. Мати похитала головою, а Володька забуркотів, що пора спати. І Левенчиха, і Люся гукнули Арсена, але він не зупинився. Хотілося йому підсікти Володьку, відбрити, та якось незручно при матері. Змовчав. «Хто кіт, а хто миші?» — просилося з язика. Чие хто сало їв? Наган відважував йому руку, і відважувалися його думки. Він не сподівався, що Дмитро Петрович піде на поліцію. А хто сподівався? Чого він пішов? У той перший момент, коли Дмитро Петрович сказав, куди він, Арсена причмелило. Нічого не міг збагнути. І тоді, коли вони втрюх, наздогнавши, зупиняли його, а він не зупинився, теж нічого не міг збагнути. Коли Левенчиха мовила з драбини: «Йдіть, раз так треба», — не хотілося вірити, що Дмитро Петрович піде. Але він пішов. А вони стояли. І поки з села біла, виграючи, розлягаючись на все Вихрове Поле, музика, він думав, що Дмитро Петрович повернеться. А коли музика вмовкла, коли раптом запала тиша, всі знали: він дійшов до школи, став на плац, де завтра має бути суд. І та раптова, навальна велика тиша сказала Арсенові все — Дмитро Петрович не міг не піти. Хто живе в бурі, той знає ціну тиші.

Сад як заколисаний. Яблуні, груші, вишні мовби посподилися докупи. І висне одна важка і темна крона на багатьох відногах. Над городами синява. Нема польової долини. Кругом наліг сон, і земля — тиха колиска, припнута до зір вервечками.

На селі зацокали коні. Заторохкотіли колеса.

Арсен стояв край городу й слухав, як цокали копитами коні, як торохкотіли колеса. Через село, за селом. Йому здавалося, що земля дудонить під його ногами. Повезли Дмитра Петровича. Ото буде радості, подумав. А земля дудоніла під його ногами — глухо.

Він пустився стежкою. На городах хоч трохи видно, а в садах зовсім темно. Стежка сягнула в сад — пірнув у темряву. Йому треба сховати нагана. Він подумав, що покладе його деінде, на цю ніч, на завтрашній день, а завтра ввечері переховає, загорнувши в ганчір'я. Треба конче загорнути в ганчір'я, бо заіржавіє. Добре

б змазати. Він чув: якимось батько і Дмитро Петрович розмовляли про зброю. Батько казав: після війни і переворотів що було тієї зброї. Яка хочеш: австрійська, російська, французька... Різних систем і різних калібрів. Війська імперій і держав, програвши війну, кидали зброю, казав Дмитро Петрович. Озброювалися недержавні народи, створюючи велику революцію. То був великий час! Змага на смерть — за життя. А коли все перетяв Збруч, люди стали закопувати зброю: чекали нового перевороту. Змащували шмаровидлом, загортали в ганчір'я й закопували. А поліція ходила й витрушувала. Він це запам'ятав. Знайде шмаровидло, змастить і закопає в такому місці, що поліція не витрусить. Його батько був проти зброї. До війни та й до революції трохи не доріс. А коли доріс, було по всьому. Наша зброя — орати і сіяти. А Дмитро Петрович казав, що зброю треба берегти.

«Мені зараз стільки років, як батькові в час громадянської війни, — думав Арсен. — І як батько тоді, так і я зараз не вмю стріляти. Покладу наган в дупло. Серед саду — дуплиста груша». Він пішов по росі й поклав наган у дупло. Поклав по-крадьки й відчув, до чого ж той наган був важкий. Руці стало вільно. Він махнув нею, бо плече ніби онімло. Тепер можна вертатися на комірне горище і спати. Спати, бо завтра на суд. На суд привезуть Дмитра Петровича. Хотіли судити заочно, а він сам до рук.

Але Арсен не вернувся до Левенців, постоявши на стежці, ступив до своєї хати. Ніч мовби розвиднилася — сходив місяць. Хата зяяла чорними отворами дверей і вікон.

«Чого ти тут?» — наче не сам себе, а хтось сторонній запитав його. І він не мав йому що відповісти.

Стояв на своєму подвір'ї, серед руїни. Ноги розставлені, голова опущена, ніби старий. І не мав де прихилитися.

Над селом впливав місяць, дивився на нього.

Терпкий щем охоплював тіло. Арсен відчув, що він сам, самісінький і що в нього все болить. Згадалося, як його били на постерунку. Він дивився кудись понад хату, нічого не бачачи. Близько зорі. Світив місяць. А він стояв — кривда боліла. Підборіддя наморщилося й затремтіло, вії забриніли. Він закрив долонями очі, щоб нічого не бачити, й заплакав. Без голосу. Самими сльозами. Збирав у долоні, і вони пекли.

Відколи виріс, ніхто не бачив, щоб він плакав. Вперше за матір'ю, коли ховали, тепер — удруге. А до того не пам'ятав своїх сліз. Виплакався у пелюшках. І не думав, що розплачеться зненацька. Сльози пекли, і Арсен не знав, що вони можуть так пекти. Збирав в одну руку жаль, а в другу — муку. Великий жаль і велику муку. Йому було жаль, що нема матері, що батько в тюрмі. Не мав нікого. А мука була ще більша: білий світ, а що йому

в білому світі? Не хотілося жити. Став маленький — мізинчик — спливав сльозою і думав, що втопиться, а чи розпливеться в сльозі. Сльози текли і витекли. Тільки в руках — вогонь. Арсен прийняв, скинув долоні з очей і відчув, що небо з місяцем, із зорями кружляє навколо нього, кружляє хата, дерева, а він стоїть. Стиснув мокру долоню — свій жаль, а в другий кулак — муку. І на двох кулаках зважував самого себе — своє невелике життя. І зупинилося небо. Не кружляла хата й дерева. З високих небес світила найдалша зірка, вишнева, стигла. Він дивився на неї і думав, щоб вона завжди світила. Її світло падало йому на голову. А що зробити, щоб вона завжди світила? Треба, щоб не було хмар. І чи то та зірка, чи хтось зовсім невидимий питався: «Якщо ти хочеш на небо, то хто буде тут? Якщо ти тут, то нащо ти?» Він пив вишневе світло, яке лилось на нього. Й зміркував: «Нащо мені те небо. Я можу втекти і сховатися на землі». А йому мовлено: «Дмитро Петрович не сховався». І він сказав: «Дмитро Петрович нічого не злякався, пішов, щоб стати на суді». А його питано: «Хочеш зіркою, а хто твої хмари?» Він подивився на місяця і згадав матір. Мати казала: місяць — знак братовбивства. І місяць здався йому круглою головою Всеволода Клипаченка, круглою, з пасмами червоного чуба. Арсен мовчав. А його питано далі: «Хто порве твої хмари?» Арсен мовчав. А його питано далі: «Хто порве твої хмари? Якщо порве хтось, ти не засвітишся. Якщо порвеш їх ти, щоб світити всім, то хто світитиме тобі?» Вишневе світло і моргало, й підсміювалося. Арсен мовчав. «Ну,— казано йому,— життя дається тільки один раз. Ти за всіх чи за себе?» І він відказав: «Моїх хмар ніхто не порве. А коли я сам їх порву й не побачу світла, байдуже». — «Що ж ти робитимеш?» — «Я уб'ю його».

То була розмова з вічністю.

Арсен стояв, і його кулаки тужавили.

— Ти що, закам'янів?

Арсен не ворухнувся.

Володька шарпонував його за рукав.

— Чекаємо тебе на сідало, а тебе нема. Пішли в садок, заберемо пекуна по дорозі.

Арсен повільно відвів свою руку й, не повертаючись до Володьки, сказав:

— Я уб'ю...

— Кого?

— Його.

— Кого?!

— Клипаченка.

Володька хихикнув, розсміявся.

Арсен знітився. Йому здалося — розламалося велике і високе,

тріснуло, колеться, падає: земля, на якій він стоїть, небо, під яким він стоїть, і те, що між землею і небом, — цілий світ, і сам він, Арсен, теж провалюється кудись. Все крихке й недовершене. Іржавий скрегіт і колючий хруст оскілля. І сміх. Заливистий. Сміялося, наче висвистуючи на всі пальці, вклавши їх у рот. То був Володьчин сміх. Здригнувшись, Арсен не міг зрушити з місця. Ноги підкошувалися, руки опадали. Не боявся сміху — своїх слів, що вб'є Клипаченка, що може його вбити. І він чув власний голос, глухуватий, підбаритонистий, який не змовкав. Стояв і не міг устояти, а сплюндрована хата, вишні, трава відлунювали й гучали його голосом. Не Володьчин сміх, а той його голос, здавалося, розколював землю і небо. Він подумав: ступлю й западуся. А Володька сміявся — сипав йому під ноги сміх. І Арсен не зміг устояти. Гнаний Володьчиним сміхом і власним голосом, хитнувшись, ступив з подвір'я. За стодолу. Через сад. А там побіг. Він біг і зірвав вітер. Вітер устав йому з-під ніг, з трави. Залопотів по колінах, шарпонував за груди, вдарив в обличчя. У шелюгах той вітер був ще більший. Крутив і перепиняв.

Стало хмарно і темно: Арсен заплющив очі. Але не міг спинитися. Біг через шелюги. І вітер, хапаючи його за коліна, шарпаючи за груди, б'ючи в обличчя, насвистував: «Убити? Хіба?!» З яру вставало відлуння й лягало на поля. Молодий плин у шелюгах забивав дух. Видолинок і надгир'я. Куди?

Те, на що Арсен зважився, — убити провокатора, — здалося і недосяжним, і неймовірним. Відібрати в когось життя — занастити себе. І він чув Володьчин сміх і вітер. Сміх, як вітер. І вітер, як сміх. Молоді полини шмагали його по ногах. На нагір'ї, під горбом він перескочив через кружрив і став на цвинтарі. Коли дуже страшно, всі кличуть матір. У нього матері не було. Він схилився над її могилою.

За маминою могилою під одним хрестом лежали дід і баба. Ще недавно тут були зарості калини й вишень. Довелося трохи викорчувати. Материна могила, ще без хреста, темніла горбочком. З обох боків місця і для батька, і для нього. Хліборобські роди люблять лежати одним покосом.

Схилившись і розплющивши очі, він дивився на могилу. І скинув кашкета. В його очах замерехтіли сніги, так ніби посипалися з-під його брів, липкі й холодні, як тоді, у той березневий вечір. Що він найдужче зятимив, — це сніги. Пересілися морози, на ріках скресала крига, і був час останніх снігів: день народження Шевченка.

Поліція заборонила свято, але Дмитро Петрович стояв за своє. В шкільній залі люду, наче снігопад зігнав сюди ціле село. Співали «Заповіт» — пливли малими річками до своєї великої ріки. А тепер з-під Арсенових брів густо сипав сніг, але він бачив усе

так, як було. Вони стояли з Володькою за лаштунками («Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?»), а на саморобній сцені йшла «Тополя». І мати співала, щоб тополя росла. У матері коси були розплетені, наче в дівчини. А сама вона була в зеленому. Він приплющив очі, і як тоді, в сутінках, побачив тепер: увійшла поліція, один за другим. «Забороняємо!» Але було тихо. І мати співала. Вдарив постріл. І стало мертвотно. А мати пісня полинула. «Рости, рости, тополенько, все вгору та вгору...» — билося у вікна, у двері.

Арешт. Ліпили сніги. А їх, Дмитра Петровича, матір, погнали селом, шляхом, за яким землі й маєток Свенціцького. Мати була в зеленому, а сніги зробили її білою. «Сачок! Сачок надягни!» — батькове. «Нехай співає і гріється!» — поліцаї. І ще: «Хочете, як по той бік?!» Він хотів. Він стільки думав про життя за Збручем. Вільне. Щасливе. Про нього багато розповідав Дмитро Петрович.

Падали сніги. А він біг за матір'ю шляхом, за яким панські поля. Свенціцький зазіхав і на ті, що по той бік шляху, селянські, які село викупило й розпаювало давно, із скасуванням панщини. І за ту землю йшла тяжба. Матір погнали, а привезли її з шпиталю. І от тепер — могила. А Дмитро Петрович тоді якось утік з постерунку.

З-під його брів далі сипали сніги, і він мусив заплющити очі. Кругом темряво і вітряно. Чорно. Він подумав, що пропав.

Але коли Арсен обернувся й розплющив очі, що побачив: ясна, зоряна ніч пливла над землею. І він збагнув, що не було ніякої темряви, а він сам її нагнав, біжачи через шелюги. І сам зірвав вітер, який перепиняв його. Тихі літні зорі лили вишневе світло. Пахли поля. І цвинтар у непорушній тиші снів глибоку думу. Його хрести біліли, як і хати на другому горбі, на кутку. І все було довершене в тому світі під зорями.

Тільки круглий місяць почервонів.

XVII

Володька кинув пекуна під хату й поліз на комірне горище. На його губах снувала усмішка. Підсміювався сам собі. На середині драбини став, удержуючись на шаблях, і наслухав: Арсена не було чути. Стрілець... Йому хотілося розсміятися, але подумав, що мати з Люсею сплять. Тихо здіймався по шаблях, несучи на горище свою тиху усмішку. В кишені свідчення, написані Клипаченком. Мало не показав Дмитрові Петровичу. Але таки не показав. Двері відчинено. Він побачив: Люся, вкрившись з головою, спала під лахманом, а мати сиділа.

— Де ж Арсен?

Володька провів рукою по губах, узяв свою посмішку в долоню й, стоячи на драбині, заслоняючи собою синьозоряний світ, наставив руку до матері, ніби показував їй ту посмішку.

— Він збирається вбити Клипаченка, пхі-і...

— Тихіше, — сказала мати й поглянула на Люсю.

Володька злизав язиком своє пхі-і.

— Йй-бо, — прошепотів і показав білі зуби. — Стрілець мені...

Мати подала йому руку, і він став колінами на сні. Вона показала йому місце між собою і Люсею, посередині, але він потягся убік. Лігво широке, вимощене на чотирьох, а їх було тільки трое.

Володька став розбиратися. Склав штани — рубець до рубця — й поклав високо в голови. Потім піджак. А тоді прикрив своє вбрання кашкетом і, влягаючись, буркнув, що Арсен сам надіде.

Мати поклала руку на його плече. Її рука лежала довго, і він ніяк не міг заснути. Замість подушки сіно, замість ковдри стара гунька. Йому не було муляко — душно під материною рукою. Не приймаючи руки з його плеча, схилившись над ним, вона сказала:

— Ти ж будеш розумний завтра.

Володька мовчав. Думав про свідчення в кишені. Папірець легше було показати Дмитрові Петровичу, ніж не признатися. Але він поборов себе.

— Будь розумний, сину.

Йому хотілося крикнути: сам знаю, що робити. Вбивати Клипаченка не збираюся. І його знову потягло на сміх. Згадалося, як засміявся і як Арсен утікав од його сміху.

— Будь розумний, дитино.

Він підкулив під себе ноги. Сіно зворушилося, а йому здалося, що зашелестів у головах у кишені папірець. Володька зітхнув. «А, що той папірець? Що мені Арсен? Я про себе мушу думати. Тепер — заснути».

— Спи, — сказала мати й погладила йому плече.

Люся не спала. Проробивши в лахмані дірку, вона у птьмі побачила кострубатий силует Левенчихи, яка дивилася в розчинені двері. Коли почула Володьчине, що Арсен хоче вбити Всеволода, їй це здалося теж смішним. Убити? Як?! Певно, Володька все це вигадав. Але де Арсен?

Левенчиха дивилася в розчинені двері — смутна й журлива.

Люся бачила: голова в неї наче кам'яна, і хустина теж кам'яна, і плечі й груди наче з каменю. Люсі не було видно, куди Левенчиха дивилася й що бачила, який світ відчинявся перед нею з комірнього горища. Пішов Володька за Арсеном, його мати відра-

зу спровадила її на горище, вкрила, обняла, і Люсі стало тепло. Вони перекинулися словами — добре чи ні зробив Дмитро Петрович, що пішов здаватися. Левенчиха не сказала, що добре. І Люся не знала, чи добре. Вкрившись з головою, очікуючи хлопців, вона роздумувала над цим. Її думки почалися з Всеволода. Їй завжди хотілося, щоб він був мужній. І вона думала, що він у неї мужній. До сьогодні. Вона йшла до нього, такого, на побачення у в'язницю, їй ніщо не було страшне. А сьогоднішній день, яким він почався і яким скінчився, перекинув і перетрусив її. Ні, вона наче побувала в огні, згоріла й, на диво, залишилася жити. Нащо? Вона ще цього не знала. Але знала, що вже не та, не така, яка була, товчучись під в'язницею. Її знеславлено. Всеволод провокатор. Він — юда. Запродує Дмитра Петровича. А отже, і її теж. Чи не через нього її знеславлено? Чому так пізно взнала, який він? І їй хотілося, щоб про це знали всі. Дмитро Петрович пішов здаватися. Він завтра стане на суді. Всеволод цього не сподівається. Нехай Дмитро Петрович розкаже, хто такий Всеволод, і нехай усі почують. Вона теж піде на суд. Добре Дмитро Петрович зробив, що сам пішов. Він що не робить, усе добре.

Володьчина мати кинула довгий погляд у її бік, тоді ще довший на Володьку й нишком підвелася. Сіно не шелеснуло й не закрипіла драбина, коли вона спускалася з горища.

Володька спав.

Люся висмикнулася з-під лахмана і сіла на Левенчишине місце. У розчинені двері заглядала пізня нічна година. Їй у припухлі очі глянуло синє й глибоке, хлюпнуло холодком у тепле обличчя, тремко обняло за плечі. І лилося на неї зоряними й срібломісячними дорогами. Вона відчула себе маленькою, ніби в матері на руках, яких не пам'ятала. Забулася, де й що з нею. Не було видно землі. Й не хотілося землі, — високий і тихий сон на шляху до далеких світів.

Так було одну мить. Там, з високості зірвалася зірка. Довгий чорний хвіст черкнув по небу, сягаючи долу. Наче зламався сирник: дух горілого, пах сірки — аж зашкварчало. Ніби лизнула язиком щось дуже гірке. Ще дивилася на небо: віз викотівся, і дишло стирчало вгору, — а та зірка зірвалася з-під його коліс, мовби він роз'їхав її, подумала і, ворухнувшись, збагнула, що в неї все болить.

Володька, перекинувшись навznak, захропів. Його хропіння підштовхнуло її. Люся посунулась і, держачись за одвірок, глянула в один бік, у другий. Червонястий місяць стояв збоку, косуючи на комору. Ні Володьчиної матері, ні Арсена. Тітка Домаха пішла по нього, й сама не верталася.

Люсі ще не дуже вірилося, що Арсен хоче вбити Всеволода. Де запропастилися він і Левенчиха?

Ноги наче не її, але вона поставила спочатку праву на щабель, потім ліву й кволо спустилася з горища.

Було прохолодно й тихо. Куток спав.

Вона знала цей куток, його стежки ще з тих пір, як Дмитро Петрович квартирував у Чернег.

Постоявши на подвір'ї, рушила садом, присідаючи й приглядаючись. Трава в росі й розкарячкуваті яблуні.

Вибралася край саду. Пішла край городів. Ніде нікого. І що ближче було до садиби Чернег, то її все дужче проймала думка, що Арсен таки може зважитися вбити Всеволода. І нащо Дмитро Петрович дав Арсенові револьвер?

Зайшовши з городів, Люся підкралася до хати. Через висаджені вікна сіялося мерехтіння зір. Перехилившись через віконня, обдивлялася темні кутки. Покликала: «Арсене!» Ніхто не обізвався. Зайшла з другого вікна — темні кутки. Не було Арсена і в розчи-неній стодолі.

Її охопив ляк і нетерпіння — почуття, якого вона досі не знала. Де ж тітка Домаха? А може, вони зійшлися й радяться, як ліпше вчинити вбивство? Хто ту Левенчиху збагне?

Руїнище — хата без вікон, темна стодола, сплюндроване дворище, — все, що вона бачила, по чому ходила, переконувало її: Арсен буде стріляти. А що йому залишається? Він може пуститися на все.

«Знайти його». Люся пробігла садом, стала над шелюгами. Спали горби, і над ними перемовлялися зорі.

Де ж його шукати?

Якщо він зважиться, то що з того буде?

І їй здалося, а через секунду вона вже була впевнена, що все, що з нею сьогодні скоїлося, даром. Може, вона опинилася тут саме для того, щоб уберегти Арсена. Його треба вберегти. З усіх, кого вона знала, він став найближчий, бо зважився на таке, на що ніхто зважитись не міг. Їй зовсім не було шкода Всеволода. Всеволод заслужив на смерть. Але якимось іншим робом. Нехай його смерть не коштує смерті ще комусь.

Долини, виповнені імлою, німіли.

Люся не хотіла признати вбивства за правду. Бо найбільша правда, якою їй хотілося жити і якої вона навчилася, була в тій зоряній ночі, серед якої стояла. Хіба не її, ту правду, написав Гете на стіні мисливського будиночка, з якого бачив:

Über allen Gipfeln
ist Ruh¹².

¹² Над усіма верхів'ями гір.
Спокій. (З нім.)

Це вона носила в собі. Але гору брало усвідомлення про той страшний світ, у якому жилося: завойовники й завойовані, і, щоб вижити, свої душать своїх.

Як же стояти й мовчати під зорями!

Дійшовши до шелюгів, вона покликала:

— Арсене!

З цвинтаря озвалася луна.

Потім вона побачила Левенчиху, яка йшла городами.

— Я скрізь шукаю, а його нема,— сказала.— І що він собі надумав, той Арсен?

XVIII

Луїза відкинула плед і зводилася з канапки. Свенціцький устав раніше неї й не знав, чого вона захоче. Осмикнула плаття, закинула коси, мовчки пішла й сіла за стіл. А він стояв у себе в кабінеті, наче на аудієнції. І стоячи подумав: «Ми ніби в ковчезі. Ну, так, пливемо без сну в нашому державному будинку, тільки в ньому нема по парі чистих і по парі нечистих — нас двоє». (Наймичка в рахубу не йшла.)

— Сідай,— сказала Луїза.

Слідчий-суддя сів збоку стола на край кріселка, як сідали перед ним його клієнти-хлопи, й держав між колінами капшук з ключами. Сидіти було незручно. Щоб ноги не слизькалися, втримував їх руками й згорбився.

В кабінеті не світилося. Не світилося і в покоях, крім маленької лампки в передпокої. Наймичка вернулася й куняла ждучи. На перший постук вона повинна бути на ногах. Але ніякого постуку не було.

Очі Свенціцької пильнували телефон — коробку з корбочкою, а Свенціцький дивився собі під ноги. Він не побіг шукати Владека. Був певен: не пропаде й нічого собі не заподіє. Переспить у куцах, ну й що з того? Лють на Владека вгамовувалася. Спочити б і собі. Ніч, тиша, а завтра гарячий день. А може, завтра — це вже сьогодні? Він не знав, котра година. І коли сидів на канапці в головах жінки, і тут, на краю кріселка, боячись порушити тишу, йому здавалося, що чує, як росте його борода, дрітка й колюча.

— Подай плед.

Він підхопився й миттю подав плед.

Жінка накинула його собі на плечі.

Він не сідав, чекав, може, їй ще чогось треба. Наче мишка, що визирає з нірки, так подивився на неї. А вона, стягнувши кінці пледа на груди, сиділа, незрушна, неприступна: голова, шия,

плечі — якась списовидна у темряві. Знав, що і нижча, ніж він, і тонка, із самих костей, а почувався перед нею малим і недорікою. Вона мала право голосу, а він мовчав, і йому здавалося, що чує, як росте його борода. І зиркнувши на неї, наче мишка, думав: за сина всім горло перегризе. Що то наша, польська кров.

Сів, коли махнула рукою, показавши на кріселко.

А їй справді не було нічого дорожчого за сина. Пильнуючи телефон і нічого іншого не бачачи, своїм мовчанням ніби казала Свенціцькому: нащо твоє урядування, нащо масток? Що те урядування, масток, коли нема сина. Їй уявлявся він, її Владек, учень сьомого класу, відчайдуха-харцер, а не бельбас. Білоголовий, худий, костистий, як і вона. Подумаєш, крав плаща. А може, він зовсім не крав, а хотів пожартувати?

«Нехай-но його не знайдуть або нехай на ньому буде хоч одна подряпинка, я покину тебе», — думала про Свенціцького.

Він сидів: був у її волі. Йому більше не спало на гадку, що син зганьбив його, родину, все те, заради чого вони живуть. Бачив страждання дружини і страждав сам, прощаючи сина. Тільки б він знайшовся, вигородить. Владзю!..

Від їхнього мовчання тиша ставала кригою.

Телефон задзвонив раптово, й здалося, що щось пенькло. Луїза сама зняла трубку. Плед розкрилися й посунувся з її плечей.

— Мені не добра ніч потрібна, а Владек, — крикнула.

По телефону сказано, що Владека шукають і що в нагальній справі потрібен слідчий-суддя. Телефонував комендант поліції.

Свенціцька затупотіла ногами.

— Де він може бути? Де? Не знаєте? А що ви знаєте? З-під землі, з-під води! Чуєте!..

Викричалася й ткнула чоловікові трубку.

— Поліцію послано? — спитався він. Йому відповіли: так і почали передавати повідомлення. — Що? — гукнув він голосніше, ніж кричала Свенціцька. Вона злякалася його крику й вхопилася руками за стіл. Свенціцький злетів із кріселка, відштовхнувши його ногою. Держав трубку сторчаком, не слухаючи. В ній потріскувало, щось пояснювали. Але він не хотів слухати.

— Що? — спиталася Луїза.

— Прийшов, — сказав він.

— Владек? Чому ж той комендант мені відразу не сказав? Свенціцький кинув трубку на важельки.

— Який там Владек... Гордієнко!

Засвітилося в кабінеті, в покоях. Свенціцький бігав, одягавсь, а Свенціцька стояла на зіжмаканому пледі.

— Я пішов.

— А я?

— Сиди.

Півсонна, мов сновида, наймичка скніла в передпокої. Свенціцький пройшов повз неї, залишив за собою розчинені двері одні, другі, й вона не знала, зачиняти їх чи ні.

Він квапився. Збіг і погнав з веранди, доріжкою. Аж за залізною хвірткою, на хіднику, розпрямився й ступив твердим кроком. Тут він був слідчим. Суддею. Плечі ніби поширшали, голова сиділа міцно, і в помахах рук грала сила. Так було завжди, так було й тепер: рвався на службу і молодів. На службі він — верховода.

Мури костьолу й тюрми — чорні. І за тими мурами — теж чорно. А на поліції світилося. Електрика била з кожного вікна, висвічуючи акації, ніби підпалюючи густе підкроння, і дрібне зелене листя золотіло, мов нанизані копійки. Йому ні разу не доводилося бачити, щоб світло виробляло таке з листям акації, — монетна фабрика. Ото все, що буде заплачено йому й коменданту поліції за голову Гордієнка: сам прийшов. Коли він почув по телефону, що Гордієнко прийшов, його наче пронизало електрострумом. Крикнув: «Що?» — і не міг отямитися. Якби комендант поліції сповістив щось недобре про Владека, сприйняв би це спокійніше і врівноваженіше. Хотілося гукати: «Чого він прийшов? Чого?!» І те запитання гнало його в поліцію.

Ступив на дощаті сходи, і електрика кинула від його постави тінь, довгу, через увесь провулок: ноги на сходах поліційного відділку, а голова підпирала мур в'язниці.

Світло різнуло йому в очі.

Віструнчений вартовий віддав честь, стукнувши підборами й взявши до плеча карабін.

— Що за фейєрверк? — спитався. — Погасити!

Його кроки відлунювали довгим коридором, і за собою він почув тріск вимикачів.

Двері оперативників, слідчих з обох боків коридора відчинені, й звідти у коридор падало світло. Поліцаї повитикали свої голови, і вартовий, вимкнувши електрику в коридорі, показував їм на мигах, щоб гасили світло.

Комендант нервово вигулькнув з приймальні назустріч Свенціцькому. Він, очевидьки, помив свою кучеряву голову, і вона кучерявилася ще дужче. Чуб не держався купи, розпатлався й вилискував.

Спочатку в коридорі, а потім і в кімнатах світло погасло.

Світилося в приймальні й у кабінеті коменданта.

Свенціцький, нічого не кажучи, рушив прямо на коменданта. Комендант оступився. Слідчий-суддя сам вимкнув люстру в приймальні, потім у кабінеті. Жевріла тільки настільна лампа під зеленим абажуром.

Комендант стояв у дверях, а Свенціцький сів у фотель.

— Влаштували фейерверк і голову сушите?

Комендант пригладив чуприну. По службі вони були ніби рівні й незалежні, але таки порядкував Свенціцький — ветеран, заслужений бойовик.

— Зачиніть двері.

Комендант зачинив двері, нерішуче наближався до Свенціцького. Років три, як йому всміхнулося обняти посаду керівника поліційного відділка. За таку коротку практику не траплялося, щоб державний злочинець добровільно здався. Коли йому сповістили, що капрал з експедиційного загону привіз Гордієнка з Волиці, не повірив. Але було саме так. Він подумав, що народився під щасливою зіркою. Його мрії спалахнули наче пожежа. І він бачив на своїх плечах нові погони і підвищення по службі. Посадив Гордієнка в підвал — камеру попереднього ув'язнення, поставив варту, скликав увесь свій штат, крім тих поліцаїв, які шукали Владека, дав знати про новину слідчому-судді й адвокату Юліану Гуслистому в готель, бо Гордієнко хотів з ними говорити. Свенціцький прийшов і своїм зверхництвом осадив шал коменданта.

Настільна лампа кидала вузьку смугу світла. Слідчий-суддя виклав на полірований столик свої руки. Світло падало йому на руки, й вони були зеленаво-землистими, ніби в мерця. Він ворухнув руками, зчепив пальці за пальці. Комендант подумав: «Живи».

— Де він? — спитався Свенціцький, зчеплюючи ще дужче пальці за пальці.

— В камері.

Свенціцький мовчав. Його лиса голова була подібна до надувного м'яча, який ось-ось підскочить. Із сивих, навислих брів спадав морок.

— Хто б міг подумати? — зачав комендант. — Тут суд, а тут така удача. Сам, ну, сам, як кажуть...

— Удача?! — обірвав Свенціцький.

Від його голосу комендантові здалося, що голова слідчого-судді підплигнула чи не до стелі, а зчеплені пальці хруснули. Але він далі думав своє:

— Аякже, — сказав. — І знаєте, той Гордієнко дуже хоче з вами балакати. Він весь у білому, в полотняному.

— Балакати? Хоче? — риторично запитав Свенціцький і сам відповів: — Пізно.

Комендант почувався ні в тих ні в сих, — зовсім спантеличився. Густий чуб розвихрювався, ставав дибки, й він його не пригладжував.

— Відкладати відкритий процес немислимо. Він відбудеться, — сказав Свенціцький.

Комендант прикусив язик, слухаючи. Лиса голова слідчого-судді наче побронзовіла й поблискувала.

— Не розумієте. Тоді послухайте, я розкажу вам билицю. Мій батько, дрібний шляхтич, нічого так не любив, як полювати лисиць. Правда, за все своє життя він жодної лисиці не вбив. Щойно починався сезон, він напоготові: рушниця, патронташ, ніж. Лисиці, пам'ятаю, норовили під сосниною за мочарами. Мій батько прилаштовувався на сухому горбочку в осоці. Стрілець з нього був неабиякий: підкидав угору кашкета й влучав з першого пострілу. А з лисицями йому не щастило. Був я малий, він ходив. Виріс, він ходив. Але ні одної лисиці так і не приніс. У вирішальну мить відбувалася одна й та ж okazія: замість того, щоб застрілити лисицю, слизькався, падав і вивихав собі ногу. Пригадую, я вже вчився у вищих школах. Він пішов на полювання, а вернувся, скутильгаючи, підпираючись дубельтвічкою. Я до нього, відібрав дубельтвічку, він завис на моєму плечі й каже: «Двадцять років висліджую лисицю, і кожного разу, як тільки висліджу, вона, рижа, прилягає до землі, я прицілююся з коліна, слизькаюся... І все з одного й того ж горбочка! А то що за холера ясна?» — Свенціцький оповів билицю й не спускав своїх очей з коменданта. — Двадцять літ мій батько слизькався з одного й того ж горбочка із-за рудої лисиці. Його полювання кінчалося костоправом. Я давно забув про свої студентські реферати, а цю бувалицю пам'ятаю завжди. Не те що за двадцять років, ні разу в житті я не ковзався і не посковзнуся. Ніяка лисиця, прилягаючи до землі, мене не одурила й не одурить. Ясно?

— Ясно-то ясно, але що робити?

— Не розбалакувати з Гордієнком, вирядити в староство. Поліціанта і — своїм ходом. Обов'язково через міст.

Комендант ніби щось зачинав розуміти й запитав:

— Коли?

— Через півгодини.

— Вести мостом?

— Поцілуємося з Гордієнком на мості.

— Уб'єте? А як же ми його судитимемо... мертвого?

— А хіба він для нас живий? Він мертвий для нас і для нашої держави. І нам з вами з нього, живого, ніякої користі. За його голову ні шеляга. Сам з'явився. А клопоту? Готовий процес, стільки старань і собаці під хвіст? Ні.

— Але ж усі знають.

— Хто?

— Стрільці експедиційного корпусу, на постерунку.

— Ще?

— Ви й навіть адвокат. Той Гордієнко наполягав, щоб сповістити і вас, і адвоката.

— Стрільці експедиційного корпусу, постерунок... Напороли гарячки. Де Гуслистий?

— Може, вже й тут.

— Давайте його сюди.

Свенціцький сидів, як гора, а високий комендант поліції побіг, наче цуцик.

Гуслистий увійшов вільно й незалежно. Усміхнено привітався — не зняв капелюха. Стояв у кабінеті: на лиці іронія, а сам наче свіжий огірок. Був переконаний, що тепер з процесом пропало, що процес відкладеться, і він матиме час добре підготуватися. Вчорашня репетиція, з'ясується, ще не генеральна.

Свенціцький мовчав, чекав, що говоритиме адвокат. І Юліан Гуслистий відважно, наполегливо сказав:

— Я хочу бачити громадянина Гордієнка. Така, здається, його воля.

— А ви не побачитесь,— відповів Свенціцький.

— Чому?

— А тому. До процесу ви готові?

— Про який процес може бути мова,— проспівав адвокат, розвів руками, подивився на коменданта, який стояв завмерши, хмикнув, наче питаючи, чи слідчий-суддя при своєму розумі. І в той же час почув:

— Процес буде. Це ваш, до речі, перший політичний процес. З нього або почнеться ваша кар'єра, або її не буде.

— Я нічого не розумію.

— А що тут розуміти. Ми судитимемо Гордієнка й тоді, коли він стане трупом.

— Як? Мертвого?

— Навіть і мертвого. Вам полегша, зручніше захищати хлопців. Усю вину на Гордієнка. Мертві сорому не імуть — засвідчують ваші ж літописи.

— Я не допущу.

— Допустиш! — сказав Свенціцький, перейшовши на «ти». — Або процес іде своїм ходом, або кінець твоєму адвокатству. Раз і назавжди. Ми це вміємо.

Юліан Гуслистий в'янув на очах. Капелюх ніби став завеликий, і не тільки голова, сам він тонув у ньому. А в голові завертілося: мертві сраму не імуть. Він промимрив:

— Робити... Що ж робити?..

Свенціцький підводився з фотеля. Пальці обох рук сплетені. Вставала гора.

XIX

Дмитро Петрович не протестував, коли його повели в камеру попереднього ув'язнення, власне, у лъох з тильного боку того ж поліційного будинища. Двері, сходи, знову двері. Земляна долівка, вогкі цементні стіни й цілковита темрява. Буцегарня. Йому згадалося, давно, після першого арешту, вийшовши на волю, він написав статтю про в'язничні умови політичних арештантів. Її смисл неабиякий, мовляв, російського царату нема, а нововідроджений польський уряд запаковує, кого хоче, в ті ж старі, царського часу, тюрми, не переймаючись, чи це карні злочинці, чи політичні в'язні. Яка ж різниця? Замість стражника — поліцай. Статтю надрукувала львівська демократична газета, яку сконфікували, а йому знову загрожував арешт. І потім, скільки разів його не брали, слідчі неодмінно нагадували давню статтю, відбиток якої навично зберігався в його досьє. («Стражники вам більше до вподоби, ніж поліція?»)

Ще з порога йому вдарило в обличчя карболкою. Згодом відчув, що їдь карболки змішана ще з їддю хлору. Дезинфекція, наче проти чуми.

Старий арештант, він перш за все гукнув: «Хто тут є?» У відповідь обізвалися вогкі цементні стіни його ж голосом: хо-хо... Нікого не було. Готуючись до відкритого процесу, поліція, певно, зосередила на ньому всі свої сили.

Він сподівався, що сидіти йому тут недовго, — а тому стояв коло дверей. Дихав у дубові двері, перехрещені й оббиті залізними штабами, не так відчувалася їдь карболки й хлору.

І подумав: шлях через кордон уперся в ковані двері. Але він прогнав цю думку-жаль. Знав, на що зважився: спинити процес, узяти все на себе, визволити Семена й Гната. Був переконаний — так буде. Зараз його покличуть, прийде слідчий-суддя, адвокат, і він їм скаже: «Судіть мене!» Але його не кликано. І Дмитро Петрович згадував, як він прийшов на шкільний майдан, викликав улана-підхорунжого і як той нізащо не хотів повірити, що Дмитро Петрович Гордієнко є саме той Дмитро, син Петра Гордієнка, вчитель, якого мають завтра заочно судити відкритим судом. На майдані втихли гулі вояків. Усі повитріщували очі. Виведено Касю, і вона, тицяючи пальцями, казала: «Правда, присяйбо, правда. То він, він... Я його по Крем'янці знаю», — божкала й хрестилася. Проте не зважувалася назвати його в очі якось осоружно, проклинаючи, але в її божканню і в словах: «То він, він...» — були і зненависть, і ляк, ніби побачила живого чорта. Хустина з'їхала набік, патли впали на одне око, друге світилося, наче в циклопа; її трусил а лихоманка. Стрільці відіпхнули її.

Улан-підхорунжий заходився складати протокол першого допиту, але вийшло коротке донесення: такий-то з'явився з повинною і готовий стати на суд.

Його повезли підводою. Капрал і рядовик. Шлях серед полів. Пахли жита, і стелився польовий гомін, вплітаючись у стукіт воза, в цокання копит. І десь крикнула сполохана перепелиця.

Але чому його не кличуть?

Комендант поліції, якому його здано, був надто збуджений, нервував. Звертаючись до нього, ніяковів і, високий, витягувався ще дужче та все усміхався й усміхався. Його чуприна метлялася й вихрилася. Не міг дати їй ладу. Він порадив, щоб комендант накинув кашкета. Але той, ніяковіючи, сказав, що забув кашкета дома, бо так біг сюди. Торкнувся Дмитра Петровича рукою: справді, він, а не мана стоїть перед ним. І знов усміхнувся.

З глибини льоху тягнуло холодом. Той холод брав за плечі.

Одягнений по-літньому, Дмитро Петрович обернувся плечима до дверей. Крім іді карболки й хлору, мовби ніякого повітря не було, воно не доходило через люки, які неодмінно повинні були бути десь збоку.

Тупий, наступальний холод, карболка й хлор не давали думати, але він думав, що їм, воякам експедиційного корпусу, Касі, комендантові — нікому це не може прийти до тямку, щоб державний політичний злочинець добровільно просився на суд. Звиклі ловити, ув'язнювати, знищувати, вони не могли мислити по-іншому. Так буде мислити й слідчий-суддя. А що подумає адвокат — Юліан Гуслистий?

Йому думалось про Люсю, про Арсена й Володьку, про Дома-ху — про них усіх. Але найтепліші думки не могли зігріти.

Чому ж не кличуть?

Стукати в двері, вимагати не мало сенсу. Ніхто не почує.

Він втратив терпіння думати про будь-що одне й довго. З небуття сплило таке, що ніколи не згадувалося. Вечірня година — там, на степовій Полтавщині. І він малий. Батько з матір'ю снопи зносять, ставлять у копи, а він слухає перепелиць і стрибає на їхній голос: «Спать підем». Його нині везли возом, і теж десь крикнула сполохана перепелиця. Її крик почувся йому зовсім по-іншому: «Пропадем». У крикові птахів люди чують те, що в них на душі.

Дмитро Петрович одслонився від дверей: хотілося зігрітися. Треба побігати, бо зацапієш. Всі арештанти так зогріваються.

І в цей час почувся гук, потім хода і гарчання ключа.

Блиснуло світло батарейки і наказ:

— Нагору.

Через кілька хвилин стояв у кабінеті коменданта. Комендант сидів за столом, рішучий і войовничий. Він, здавалося, зовсім не

помітив, що його ввели. Кивнув пальцем, підкликав вартового. Вартовий пішов до стола, рубаючи крок. Комендант подав йому пакет. Вартовий заховав його в нагрудну кишеню мундира й рубаним кроком вернувся, став у дверях. Тоді комендант звернувся до Гордієнка:

— Зараз вас поведуть у староство. Своїм ходом. Карети нема, і я прошу за це вибачити.

Дмитро Петрович сказав:

— Я хотів зустрітися з слідчим-суддею, з адвокатом. Я наполягаю.

— Такий наказ,— відрубав комендант. Тепер він не усміхався. Коло рота різкі крески. Підвівся, заклав за спину руки й задер голову.

Вартовий розчинив двері, крутнувся і, взявши карабін напереваги, спрямував довгий багнет на Дмитра Петровича.

— Я простестую!

З'явився ще один поліцай.

— Руки,— скомандував вартовий.

Зап'ястя рук стиснули кільця наручників.

Все це було виконано раптово й чітко, за заздалегідь виробленим задумом. Його повели.

Через провулок, повз в'язницю. Тією самою стежкою, на якій Люся бачила схід сонця. Так ближче на тракт. Через міст і трактом.

Дмитро Петрович оглянувся на стежці.

— Не оглядатися,— пригрозив поліцай.

— Чоловіче, я не для того силоміць здався, щоб утікати.

— Мовчати.

Стежка звела їх униз, на брук. Тут поліцай оглянувся позад себе, по боках і перепитав:

— Ти справді здався чи брешеш?

— Собака бреше, чоловіче.

Вони йшли один від одного на віддалі п'яти кроків.

— А мені казано...

Вони ступили на міст, і поліцай не встиг докінчити, що йому було сказано. З протилежного боку мосту крикнуто: «Стій!» Поліцай не встиг клацнути затвором, почувся постріл, і Дмитро Петрович спіткнувся. Поліцай клацнув затвором, але в цей час другий постріл повалив і його.

Мостом затупотіло, і Свенціцький подав наказ:

— Обох у річку.

Семен Чернега ледь встиг заснути, як його розбудили. Прокинувшись, побачив освітлену камеру, дозорця й подумав, що справді проспав. Дозорець матюкався й казав: «Розіспався, аж запах. Я найнявся тебе будити, чи що, стерво ти коростяве? Стукаю, валю, як з гармати, а він хропе, аж заливається — паровик! Панком — діло!» — і замірявся вдарити ключами по голові. Семен не боронився: брешеш, не вдариш, — на прилюдний суд не виведуть із синцями. Дозорець лютував, але знав, що не сміє зачепити арештанта й пальцем. За подряпину на обличчі, за мале каліцтво його так дряпонуть, так скалічать, що гавкне. Готувати арештанта на суд — це не те, що спроваджувати на допит. На допит — можна очі вибити, руки й ноги поскручувати: нічого не буде. А на суд, та ще на відкритий, — інструкція. Єдине, на що міг спромогтися, — лютувати. Дзеленчав над своєю головою, потрясаючи ключами. Матюкався на двох мовах — польській і українській: «Пся крев!..» — скреготнув зубами й хряснув ключами об своє коліно.

— Тихіше, — сказав Семен, встаючи. — Коліно трісне.

Дозорець вибалушився, наче індик, забачивши червоне, і заіспався, наче індик. У горлі йому клекотіло.

Семен одягнувся, застелив ліжко, підправив коца.

— Марш! Марш!

Ключі дзвонили, як дзвін.

Коридор мовби тунель. Його ведено туди, де на самісінькому початку у дротяному плетиві на стелі ледве жевріла лампка. Жовте світло цідилося ніби з цідилки. Із сталевого чорного пруття, на якому мідний орел, — брамні двері. Широкі й високі, а в них вузькі й низькі дверцята. Перед ними сидів, схилившись на тумбочку, вартовий. Він куняв. Семенів дозорець гаркнув на нього. Вартовий відкинувся, пошкріб потилицю.

— Стереже... Тобі паністарою ¹³ — черінь товкти, а не стерегти.

— А ти гонишся, як макогін у макітрі, — відпекнувся вартовий і випустив їх у передпокій в'язниці.

Звернули направо. За шпильастими зводами знову коридор. Долівка з кахлі, стіни з кахлі. Повно електрики. Все біле. І жодного вікна.

Дозорець увів його в білі двері, сказав: «Сідай», — а сам вийшов.

Семен сів у перукарське крісло. Не подивився в довге люстро, який він. Чекав. Світла було дуже багато. Воно вибирало очі,

¹³ Паністара — зад.

засліплюючи. Те й знав, що то заплющував їх, то розплющував, але ніяк не міг звикнути. Перукар, він же й лазник, не з'являвся. «Мабуть, ще дуже рано, мабуть, ще північ», — подумав Семен. Різке світло не давало думати. І він не думав, яким буде процес, який вивесуть вирок. Не тільки завдало б жалю. В голові плуталася всяка нікчемність: той дозорець, що його збудив, справді подібний до макогона. Голова велика, як у дурнуватою, а все, що вниз, ніби стесане. Перукар-лазник не приходив. Вони, певно, навмисне засвітили багато світла, щоб вибрало очі?

Перукар-лазник таки прийшов. Був у білому й мовчазний, ніби смерть. Цяхкали ножиці. Тинькотіла машинка. Раптом покинув стригти й забрався. І хід у нього тихий, котячий.

Семен і цього разу не подивився на себе в люстро. Він уже здогадався, знав: йому дали спати годину й не більше. Тепер будуть стригти, голити, мити — санобробка перед судом. І все це тягтиметься довго, нудно, аж поки не посадять у карету й не повезуть на суд. Їм треба, щоб арештант був на суді чистий, але вкрай виморений, щоб йому не хотілося говорити самому, ні слухати інших, щоб він до всього збайдужів і хотів одного — спати.

Але за довгі місяці слідства спати вночі відвиклося. Вночі — допити. А о шостій ранку — на ногах. Режим є режим. Смердюча юшка — і на роботу. Він замішував цемент, тесав камінь, підносив цеглу на електровні. З Гнатом ні разу не бачились. Сиділи по різних камерах. Чув, ніби Гната возили бити камінь. Арештантська праця — найдешевша. Їхнє слідство тягнулося, щоб продовжити дармову працю. Скінчилося, а на спочинок ні хвилини. До чого дійшло: на цвинтарі вимахали пам'ятник. Що воно й кому, невідомо. За білим покривалом. А він садив навколо готові квіти, посипав жовтим піском. Пам'ятник на цвинтарі і то арештантська праця.

Якби менше світла, здрімнулося б.

А той перукар-лазник, мабуть, теж не може витримати великого світла: поцяхкав і втік.

Згодом він вернувся, підстриг, і знову його довго не було. Потім прийшов з мильницею. Голив, як на пожежу. Показав на мигах, залишати вуса чи ні. Семен відповів на мигах, щоб не залишав. Перукар-лазник, скінчивши голити, заховав бритву собі в кишеню, став за крісло й обома долонями поляскав його по лицях.

Відразу в лазню. Бігом. Там — кам'яний ослін і сиди, в чому мати народила.

Світла не менше. Тільки воно холодне. З морозом. Раніше на ослоні й хвилинки на перепочинок — під душ. А тепер чекай, кулій. Може, Гнат під душем? Холод наступав і стискував. Здавалося: проміння електролампочок, наче стріли гострі, проти-

нають наскрізь. Сидів на кам'яному ослоні й держав у руці маленький шматок гливого смердючого мила — змилочок.

Нарешті душ. Гарячий. Окріп. А потім холодний. Лід.

І знову сидів на ослоні. Чекав на близну.

Введено Гната. Гнат запустив собі вуса, і Семен не впізнав його. Гнат привітався. Дозорець крикнув: «Мовчати»,— але Гнат встиг сказати одне слово: «Клипаченко». «Гнида він»,— подумав про Клипаченка Семен.

Коли одягнувся і його повели, він помітив, що під шпильастими зводами вже не світилося. Наступив ранок. І дозорець був інший, не той, макогонистий.

Думав звернути в брамні, з жовтим орлом на прутті, двері, але туди заказано. Його вивели на подвір'я, і він побачив фургон.

Безсонну ніч, усі дні й ночі, довгі, змарновані, здалось, покинув за собою в тюрмі й, стоячи на в'язничному подвір'ї, дивився: світає. Його не заганяли у фургон. Світало згори, з неба, бо мури світанку не пускали. Спадав, розсіювався сивий ріденький туманець, небо прояснювалося. Під його ногами блищала мокра бруківка. З роси. Він стояв у своїх домашніх чоботях, у сукняних синіх штанях і піджаку, а не в грубому брезенті-дерюзі, й, розстебнувши комірець сорочки, поправивши на голові ремінний кашкет, дивився в небо, як воно височіє й височіє. Звідси не видно, чи сходить сонце. Але він угадував, що воно сходить, і йому хотілося жити.

— Прогулюйся!

Семен оглянувся: молоденький дозорець у новенькому мундирчику, в жовтих ременях держав в обох руках карабін. Чи то від синього мундирчика, чи з недосипу його обличчя теж було синювате й мізерне. Він пожалів дозорця, хотів навіть йому щось сказати ласкаве, але молоденький дозорець штовхнув його дулом карабіна в плечі. Жаль до нього відразу пропав. Семен пішов по бруку, за в'язничний сквер, де за високим живоплотом був невеличкий плац, на якому прогулювалися арештанти й бавилися в гімнастику наглядачі.

Дозорець став посередині плацу, а Семен, заклавши руки за спину, мав право ходити колом.

Він і пішов колом. Під ногами не цемент, не камінь, а земля. І йому легко ступалося по землі в домашніх чоботях, і коло за колом пішло його життя: весна в літо, літо в осінь, осінь у зиму, як він жив насправді — мужик. У тюрмі не жилося — капарство. Воскресав, коли давали побачення з Арсеном.

Напровесні:

— Корову годуй, а про коні забудь. Посій ячмінь, гречку, горох. Посади картоплю, на спілку. Вівса не треба. Гній щоб на город.

По весні:

— Все зробив, як ви казали, тату.

— Дощі йшли?

— Йдуть і йдуть. Росте, як з води.

— Господарюй і вчись. Материну могилу обклав? Я повернуся, доведу до ладу.

Більше побачень не дали. І, йдучи колом, він тягнув за собою думки, які не можна було передати Арсенові. Якби був письменний, написав би, передав би пару слів. А так ті думки були з ним, завжди коло серця: «Мені вже під сорок. Знав першу світову хлопчаком, а громадянську півпарубком. Добре затамив: хто б не прийшов, не скаже — на, а дай. Те «дай» виписане шомполами, нагаями й припечатане прикладами — німецькими, польськими, якими завгодно. Втихомирилося. Побралися ми з твоєю матір'ю та й ну порпатися в землі. А коли Свенціцький захотів вирівняти собі масив, приєднати рівні мужицькі поля по обидва боки шляху, а нас відігнати, настав кінець. І був би кінець, якби не Гордієнко.

Я не вірив. Але ми виграли. Тоді задзвонило мені думкою: треба йти в інший, високий світ, набиратися розуму й вертатися до землі. Як Гордієнко. Куди б не пішов, що б не робив, а та думка дзвонить великодніми дзвонами. А як тобі Гордієнко дав книжку, і ти прочитав мені про мене, про нас усіх, то я дивився на вас, як на святих. Сказали — Шевченко. Я зробив рамочку й повісив на стіні його портрет, як образ. Треба робити, що він каже, а не буде-сто, всі пропадем. Тобі я сказав: учись. І не боявся його святкувати. Казав усім: святкуймо. А коли нашу маму за його пісню погнали на постерунок, а потім вона померла, ні, не дзвонили великодні дзвони, — похорон. Я стояв на цвинтарі й думав: ударюся головою об землю, нехай вона розколеться і нехай не буде землі. Але коли приплентався з цвинтаря й ми посідали за стіл, я подивився на стіну й побачив: моя мука в мені, а його — на всю хату. І я сказав йому: Степка вмерла за тебе. Я теж хочу за тебе вмерти. Віддаю тобі сина.

А потім почалися лови за Гордієнком. Більшовик. Я застріг коні. Повезу, не дам поліції. Нехай переходить кордон, нехай розказує всім, як ми живемо, й нехай вертається. З Україною. Щоб ми були одне тіло і один дух. Вільні й побратані. Не вийшло. Я попав у тюрму. Але я міцний, вернуся. Одне мене гнітить, чом не всі, хто йде по науку, стають людьми? Чому вони гниди? Міняють свою мову, турчаться, басурманяться для панства великого, для лакомства нещасного, як у старій пісні. Нехай їх ім'я пропаде!»

Він ходив колом. Кремезний, вузлуватий. В'язниця його ще не зовсім висмоктала. Ще більше посивів. І брови посивіли. Об-

личчя негарне, як і в Арсена. Немолоде, широкі і мало округлі вилиці, довгий гачкуватий ніс, різко й холодно окреслений рот. Очі дивилися прямо, ледве зблискуючи, і десь там, у їхній бездонній глибині, палав неситимий вогонь, який не давав їм погаснути. Здавалося, що від того вогню посивіли його брови. Він не звик тримати руки за спиною. Довгі й важкі, вони хотіли роботи. Ніс їх без діла, і вони гнули його до землі. Він ступав, як кінь, осідланий і загнuzданий.

— Здоров, Семене.

Семен спинився. Дозорець кричав не спинятися й не перемовлятися. Інший дозорець теж кричав. Але Семен спинився, скинув кашкета.

— Добрий день, Гнате.

Гнат ішов до нього, і Семен вернувся. І вони дивилися один на одного, наче діти. Гнат покусував чорний, опущений вус, і Семен бачив, що в його очах стояла сльоза.

Дозорці кинулися й не дали їм зійтися. Але Семен спитався:

— А твої, Гнате, бджоли, видно, наносили меду?

— Ти думаєш, був взяток, Семене?

Одного повернули в один бік, другого в інший: мовчати!

— Могли б і помовчати, якщо не дозволяють. Дядьки!..

Вони повернули голови на той голос і, стоячи на різних боках, побачили Всеволода Клипаченка. Його теж пущено на прогулянку. В галстучку, без кашкета.

— Якби з тобою дозволили балакати, я б і тоді слова тобі не сказав, — гукнув Семен.

Гнат подивився на Семена. Їхні очі зустрілися, й вони засміялися.

XXI

Сонячний промінь пробився між дилів і впав Арсенові на груди. Червона плямка повільно повзла по білій пазусі. Його ноги в мєрві, а руки під головою. Лежав навзнаки. Червона плямка пройшла по грудях, по горлі. Вона тремтіла. Але Арсен не прокидався. Не прокинувся, коли плямка дотягнулася до рота. Одна його рука висмикнулася з-під голови: він провів долонею по губах і поклав на них пальці. Червона плямка лягла йому на пальці й пішла по них, по носі, розпливаючись по обличчі. А потім залила повіки. Він обома руками витирив її, прокинувся й сів. І сонячний промінь упав йому до ніг.

Підперся руками й дивився наперед себе — на тонке червоне проміння. Воно пробивалося, сіялося крізь найменшу шпарину і, ламаючись, миготіло і вигравало в темній і порожній клуні.

Він вийшов на подвір'я. Було рано.

Арсен думав одне, а його руки робили інше. Він думав про вчорашній вечір, про те, що сказав Володьці, й про те, як тітка Домаха й Люся шукали його: чув їхні голоси. А його руки чистили, розривнюючи штани, витрушували піджак, витирали черевики. Не треба було признаватись Володьці. Вийшов сміх. Мабуть, тітка Домаха й Люся, не знайшовши його, теж посміялися й заснули. Він тому й не обізвався до них, щоб вони не сміялися. Тому й не пішов до них на горище. А Володька ще не раз посміється над ним, згадуючи вчорашній вечір. Таке бевкнути. Його руки тремтіли. Він дивився, як пальці дріботять, ковзаючись по кашкеті, чистячи його, й думав, що такі руки не до зброї. Як його пальці, потенькувало й серце, стискаючись і б'ючись у грудях. Йому було страшно. Сонце виглянуло з-за рогу стодоли і знайшло його на подвір'ї. Воно світило і сплюндрованій хаті, і сплюндрованому дворищу. Золотий сніп упав у висаджене вікно, а під вікном зблиснуло оскілля. Він згадав, як мати малим держала його у вікні, як вони вдвох дивилися на сонце і як він ловив його.

Так вже ніколи не буде. А тепер сонце ловило його. Там, у стодолі, й тут, на дворі.

На схиленому в огорожі паколі висів піджак. Він повісив кашкета, пішов до криниці й умився. Втирався сорочкою, і йому хотілося, щоб прийшла тітка Домаха, щоб забрала до себе. А ще було б ліпше, якби прийшов батько й сказав, що ніякого суду не буде, а вони взялися б за сокири, за молотки. Його руки вміють молотком... Зірвав з пакола піджак, кинув на голову кашкета й присадив ту думку. Черевики чисті. Тупі носки трохи посивіли. І штани чисті, навіть не дуже зім'яті. А на піджаку всі гудзики блищать.

Хата стояла — сліпа жебрачка, і їй світило сонце.

Пішов у клуню. Піджак розстебнутий. Сонце світило в пазуху. І йому думалося: такого недільного дня зібратися б і піти з хлопцями на луки, в ліс. А його руки висмикнули з-під мерви наган. Семизарядний. Ще вчора вийняв його з дупла й переховав тут. Не дивлячись на нього, застромив за пояс, під сорочку. Грів холодну сталь своїм тілом і швидко застібався, застібаючи не тільки ту одну, а всі думки, які обступали його. Серце ще більше стиснулося. Застебнув і його.

На порозі стояла Левенчиха.

— Добре, що встав. Іди снідати. Я вже навідувалася. Ти спав.

— Ідїть, я наздожену.

— Пукавку ти закопав, правда?

Арсен подумав і сказав:

— Закопав.

— Діло. Як перебудемо цей день, то ще проживемо. Той Гордієнко, може, й зарадить нам.

— Ідіть, я наздожену.

Левенчиха швидко подалася через сад, а він стояв на току.

З долини, із села на Вихрове Поле їхала підвода. Арсен наслухав: торохтіли колеса. Потім чулося погейкування й скрипіння коліс в узвозі — під гору.

Він вийшов на подвір'я.

Підвода, розвернувшись, спинилася у воротях. Візниця дивився на коней і батогом показав на нього. І поліцай, який сидів поряд з візницею, гукнув:

— Чернега? На віз.

Арсен підійшов.

Спинилися коло Левенців. Забрали Володьку.

Тепер Арсен не мав часу думати: коні рвонуть, колеса закрутилися, і за курявою стояли Левенчиха й Люся.

Чув — дзвін падав на село. Візниця, пустивши коней, перехрестився. Поліцай розсміявся. А дзвін гув, і село прилягло до горбів.

Булицею, провулками гарцювали кіннотники. Зганяли людей. Побряк зброї, висвист нагаїв і полиск очей з-під кашкетів, припнутих пасочками до підборідь.

Їхню підводу спинено. Поліцай повів Арсена й Володьку на шкільний плац: купка люду розступилася.

Володька й Арсен дивилися на фургон під школою.

В кінці плацу, під шкільним садком — довгий стіл, столики, лави. Їх посадили на останню лаву. Арсен склав руки собі на живіт, а Володька держався за лаву. Плац вирував: заходили люди, лунали команди.

— Боїшся? — спитався Арсен.

Володька наче зсохся: ноги, мов патики, ремісницький стрій обвис, обпав. Арсен взявся за козилок його картуза, підняв угору й сказав:

— Не спи.

— Добре, що ти стріляти передумав. Усіх поперелякував.

— Мовчи.

Оддалік перед ними росла людська стіна, і перед нею походили поліцаї.

Судові чиновники порядкували коло довгого столу.

Приведено Всеволода Клипаченка. Він сів коло Володьки, не помічаючи Арсена.

— Швидше б починали, — сказав.

Володька не обізвався, і новий учитель, ні разу не глянувши на плац, вперся поглядом у фургон.

Привезли ще свідків, і Арсен посунувся на край лави.

Людська стіна випнулася підковою. Він побачив і Левенчиху і Люсю. У натовпі, наче сірники в пацці.

Із школи, з-за фургона вийшло двоє в мантиях: прокурор і адвокат. Арсен спочатку не впізнав Юліана Гуслистого, такий він став поважний. Прокурор пішов на своє місце по один бік столу, а Юліан Гуслистий повз свідків. Прокурор запитав його, де ж ваша преса. Він відказав, що їхав сюди разом із Свенціцьким, що журналісти — народ ненадійний, може, приїдуть, а може, ні, й, ввічливо кланяючись, вітався з кожним із свідків, даруючи кожному свою усмішку — одну на всіх. Він сів за свій столик навпроти столика прокурора.

Повели арештантів. Два поліцаї — посередині Чернега. Два поліцаї — посередині Левенець.

Втихло. І було чути: хитнулася людська стіна. І було чути кінське хропіння за тією стіною.

Арсен піднявся й дивився на батька. Батько примружив очі. Його сиві брови ворушилися. Він вийшов з темного фургона, наче з-під землі, і його сліпило сонце. Арсенове підборіддя сіпнулося. Батько побачив його. І батькові очі заблищали. Низький, наближаючись, він побільшувався, ніби виростав із землі до неба.

Піднявся й Володька. Його батько, високий, з вусами, йшов сутулячись, з Володьчиних очей капнула сльоза.

Поліцай просичав сідати, і Всеволод Клипаченко потягнув Володьку за рукав.

Арсен сів. У його очах коливалося сиве й чорне. Нестямився: з'явився Свенціцький у супроводі двох членів суду. Члени суду перемовлялися, що буде гарний день, і Свенціцький одловив, чому б і ні. В широкій мантиї, він закалатав дзвоником. Усі встали, і Арсен мусив теж встати. Він подумав, Дмитро Петрович нічим не допоможе: його нема. Спробував оглянутись, але почув над своїм вухом: «Тихо!» І перед ним, і позаду нього — поліція.

Свенціцький проголошував преамбулу процесу. Його голос то зривався, то знову набирав сили. Кожне слово страхало, він квапився: його Владек так і не прийшов додому, і поліція його не знайшла. Арсен і слухав, і ні. Вчора на відкритті пам'ятника Яремі Вишневецькому Свенціцький страхав. І нині, як і вчора: «Щоб на лікарство не залишилось!..» За плечима поліцейських Арсенові не було видно судді. Понад усіма головами стирчав квадратненький чудернацький чіпець. А вчора Свенціцький хизувався у військовому. І Арсен думав: не треба було вчора йти на ту дефіляду, не треба було марширувати коло того пам'ятника, віддаючи йому честь: він же не той придуркуватий, що вибігав учора перед колоною й погукував: «Нехай живе!..» Голос Свенціцького не зривався, гримів: демократія... конституція... свобода. Потім Арсен почув слово «комуніст». Суддя вимовляв його з такою люттю,

наче казав: пекло. Потім він казав, що суд має право судити тих, кого на процесі нема. А ще потім Арсен почув про Дмитра Петровича. Вбивця. Агент. Боявся, щоб судили заочно. Ніби здався, а потім злякався і втік. Пристрілили. Смертю героя загинув поліцай...

Арсен не бачив, як суддя махнув довгим рукавом — показав на лаву підсудних: ось хто винен. Не чув, як Свенціцький погрожував, що на цьому суді заговорять мертві. Арсен не чув нічого. Поліцейські плечі заслонили світ. В обох скронях швидко-швидко забилися живчики. Ногам і рукам стало холодно, а грудям і голові гаряче.

Суддя скінчив.

Церемонія присяги. Допити.

Арсен виклав руки на коліна, дивився на свої руки. Хотів їх підняти, але вони — як не його. Нігті посиніли. Шкіра побіліла як крейда. Він подумав, що ніколи нічого тими руками не зможе робити. Силкувався поворухнути хоча б одним пальцем. Пальці закоцюрбли. І він знову дивився на свої руки, помічаючи, що пальці теж синіють.

— Яке право, такий і суд,— почув батькове.

— Я не винен,— почув дядькове Гнатове.

Арсен підіймав голову, але, крім поліцаїв, нічого не було видно. Поліцаї стали і коло столу суддів, і коло лави свідків, а лаву підсудних оточено живим частоколом. Тільки там, перед самими суддями — вільно.

Прокурор жадавав викликати свідка Всеволода Клипаченка.

Арсен дивився на свої руки, дивуючись, що пальці почали во-рушитися, що вони ожили.

Лава хитнулася — Всеволод Клипаченко зірвався стрибом і пригладжував свою руду чуприну.

Арсен подивився знизу йому в обличчя, зеленкувате, наче місяць. І ластовиння — плями на місяці. Володька сидів і тихо плакав.

Поліцаї потиснулися, роблячи коридор.

Впоравшись із рудою чуприною, Всеволод підсмикнув борти піджака, ступив стрибом у живий коридор. Ще крок — порівнявся з Арсеном, і тоді упав постріл.

Стало тихо-тихо: на коротку мить все принишло.

Юрма — люди німо височіли.

Люсю стиснуло, піднесло, і вона дивилася з людської гущі: поліцаї пригнулися, вершники поприхилялися, судді закам'яніли, і перед ними, заточуючись, падав Всеволод.

Люся побачила старого Чернегу. Він обернувся обличчям до Арсена, і Арсен зірвав зі своєї голови кашкета. Вони дивилися один на одного — батько і син.

I

Їхали верхи — сиділи на високих сідлах. Коні чули сталь стремени і кусали вудила. Стриміли сосни, і під соснами крутилась дорога. А ніч була темна, як ліс, і ліс невидний, як ніч.

Дорога м'яка, нев'їжджена, встелена глицею. Коні ступали рівно і легко.

Арсен лизнув свої сухі губи й подумав: «Як соснова кора». Терпкий і гіркий присмак. Губи стиснулись, наче злиплись живицею, язик став шорстким. Захотілося напиться води. Роздмухнулися ніздрі, вдихаючи вистояне в соснах повітря. Воно було чисте, легке й дуже сухе. Звужені очі Арсена звузилися ще дужче. Чув: кінь тонко пряде вухами. А очі промацували лісову дорогу, сосни й куці на заворотах, темряву під верховіттям. У руці повід, друга — на автоматі.

Володька їхав поряд, нога до ноги. Його кінь гарячіший, і він придержував його. Пухкі Володьчині губи теж пошерхли, і він їх полизував, щоб не потріскались. Від довгої їзди у вухах стояв вітер. Очі дивилися вперед, косуючи вбік. Йому було добре, що у вухах вітер, звук жити вночі. І його не хилило на сон. Любив тишу, коли все кругом спить, а його очі панують. Тоді здавався собі сильним: у тілі грали м'язи.

Хруснула гілка.

— Чорт, — сказав Володька й дав коню шпори. Кінь, мовби розуміючи свою вину, що наступив на гілку, ступав по струнці, тихо ставлячи копита.

Арсен повів оком на Володьку, і Володька знову пришпорив коня, одночасно стримуючи його. Тепер кінь не знав, чого від нього хочуть. Він захріп, випередив Арсена, пішов навкіс, присідаючи.

— Стерво, — видавив Володька. — Тобі своєї дороги мало?

— Тихіше, ласкавіше... І пусти його, — сказав Арсен, присаджуючи свого.

Роз'їхавшись, вони рушили далі. І разом з ними їхали дерева — ліс.

«Усе на світі — з так і ні, — думав Арсен, — кінь і вершник, день і ніч, земля і небо. І одне без другого не буває».

А Володька, змовчавши Арсенові, перебирав його слова: «Тихіше, ласкавіше... І пусти його». Тихіше! Ласкавіше — кінь чорт. Пусти його — він стерво. І Володька міцно сидів у сідлі, стремени й коліна облягали коневі боки, повіддя в кулаці.

«Два кінці однієї палки, — снувалося Арсенові: — одне одного заперечує і цим стверджує себе, виявляючи свою силу».

Володька сердився і на коня, і на Арсена. Але чому він одразу не відтяв Арсенові. «Тихіше, ласкавіше... І пусти його». Свого, бач, не пускає. Володька блимнув, наче стрельнув на Арсена, як той держить і коня, й автомата; сильніше затис повіддя, руку поклав на автомата, і автомат відважував йому шию.

«Може, й ми з Володькою теж з так і ні?» — міркувалось Арсенові. Глянув на Володьку — вершник, сидить наче вилитий. Зросли по-сусідству, разом вчилися, разом каралися в колонії, тож разом і тепер. Чи хотів би він іншого товариша?

«Добре, що я не відтяв Арсенові», — подумав Володька. Знов була тиша, і її стверджували кінські копита, легко ступаючи по глухій дорозі, встеленій глищею. Можна тихіше й ласкавіше, але пускати — ні.

Їх було двоє. Нечутний скрип сідел, сталь стремен у нозі, сталь зброї в руці. І погойдувалися в сідлах двоє, а над ними стояла в облозі ніч. І високо над головою, верхами лісу йшов го-мін, якого вони не чули.

Здавалося: стовбуристі сосни мчали й мчали поперед них — ліс не мав краю. А потім сосни росли з дубками, далі самі дуби — під ними ще темніше. Дуби замальовували ніч.

«Через дурне, а мало не погиркалися з Арсеном, — вів своє Володька. — Хіба я сам не знаю, як своїм конем правити?» Йому дуже не хотілось їхати в цю дорогу. За лісом, за полями Волиця. Звичайно, кортить побачити матір, батька, з'явитися перед ними. Але з якої нагоди? Пусте й пісне: у Волиці треба забрати припаси, які старий Чернега заготовив на зиму. Володька пам'ятав, як він скипів і образився. Хіба в загоні нема кому виконати таке пусте й пісне? Він же з розвідгрупи, розвідник. Хіба це не образа? А до всього — марудне воно діло — партизанський провіант. Валандайся. Тут треба вміти поєднати людей, щоб вони все знесли, не боячись ні німців, ні чорта. І хоч це вже зробив старий Чернега, хоч їм залишається тільки супроводжувати підводу, але Володьці не хотілося. Любив появитися там, де його найменше чекають, вистежити, вивідати, а потім у бій. Зненацька й навалюно. А Арсенові хоч би що: провізія то й провізія. І слова не сказав. От тобі й командир розвідгрупи. «Єсть!» — виструнчився, відкозиряв. І вони мають тепер їхати, щоб потім супроводжувати підводу. Вію! Тпрр!

Арсеніві хотілось побачитися з батьком. Вони не бачились давно, з того дня, коли Арсен пішов у ліс. Батько ні разу не переказував про себе, жив, щось робив і от — зібрав провіант. Арсен не знав, чи хтось наказував це робити, чи батько сам викликався. Осінь, впаде сніг, а на зимових партизанських постоях гриби не родять.

Спустившись із Крем'янецьких гір, вони їхали лісом, і Арсен

весь час думав про батька. І ця дорога була дорога додому. Її хотілося швидше подолати. Але раніше як досвітком вони не доберуться. В голову лізла всячина.

Через ліс гнала дорога, і тією дорогою гнали думки, хотіли дому, теплої хати.

Дуби великі й чорні. Мішма пішла осичина, береза. Ліс мовби порідшав. Осичина й береза скидали листя.

Арсеновим думкам стало якось беззахисно, і вони, журні, опали, як листя.

Він не дуже любив своє кочівничє партизанське життя, але знав — іншого в нього не могло бути, і тому його треба любити. Йому здавалося, що в регулярній армії ліпше: там ворог перед тобою, а тут ти в зашморзі. Там — фронт, за фронтом тил. Тут фронт і тил разом. Тут часто потрапляєш у таку передрачку, коли ти і генерал, і рядовий в одній особі. Тут не комусь, тобі самому треба все зважувати, і від твого розуму й мужності залежить носити голову чи ні.

Зачалися рідні місця — лісова долина. Сюди ходилося по гриби. Йому і його думкам стало тепліше.

Світ — любов і ненависть. Нема любові без ненависті й нема ненависті без любові. Любити свою землю — ненавидіти її ворогів. Це найвища правда. Якщо схиляєшся перед окупантами, братаєшся й ріднишся з ними, прислужуючи, ти шкурник і боягуз. Замість серця — у грудях камінець безчестя.

Він радів, що його батько не зламався, що його ніщо не зігнуло. Вони набалакаються. В них буде час — цілий день.

Вигулькнули з долини. На завороті мав бути копець. Арсен припинив коня й побачив кіпця. А потім мав бути узвіз, а в узвозі калюжа. Була й калюжа. І Арсен згадував себе малим.

— Арсене, ліс кінчився.

— Починаються поля.

— Треба обережніше.

Небо наче розвиднялося. Горби налягали на горби.

Вершники підвели голови: над ними миготіли дві зірки — одна велика, друга мала.

II

Тут усе було своє. З цієї дороги, з цих горбатих полів, з цього цвинтаря, що забовванів унизу, колись починалося пізнання світу. Вони це пам'ятали! І їхали до початку світу — своєї основи. Кожен закрут дороги, кожен горбочок нагадував про те, що минуло: збитий об камінь палець, пастухівські пригоди, чвари, ігри —

щось дрібне, яке, здавалось, забулося, але, бач, ожило. Спустилися вони, і цвинтар дихнув забутим, отим, від чого колись тремтілося,— першим відчуттям великого страху перед доцільністю людського життя й смерті. Питання, на яке, зрештою, тоді, як і тепер, відповідалось: ой, чи пан, чи пропав... А глибокий яр знову явив холод таємничості, яку вони розгадували колись, але не могли б розгадати й тепер: той терновий кущ над яром — неопалима купина. І як тоді, так і тепер ця таємничість спливала словами: на купині, під осокою — піснею. Але чи справді тепер, як і тоді? Ні. Тоді, ой, чи пан, чи пропав, і той, на купині, під осокою, були сторонні, давні, були й не були, але серце боліло, а тепер ними були самі вони. Прийшла пора, і вони доросли до них.

Спішилися і шелюгами вели коней за повіддя, і ті дихали їм у плечі.

Арсен зігнувся, вирвав чубець пирію і ніс його в руці. Літо було спекотливе, осінь суха — вся трава вигоріла. А пирій не вигорів.

Зупинилися перед садами. Арсен піде до свого дому, Володька до свого, поховають сідла, коней заведуть у хліві і, якщо буде спокійно, пробудуть день.

А ввечері треба вирушати.

— Дай коневі їсти і напій його,— сказав Арсен.

Володька змовчав, подумавши: знову ти мені з своїм тихіше, ласкавіше... Він потягнув коня, повів за собою попід садами.

Арсен постояв і ступив у сад.

Він ішов стежкою. Кінь схилив під яблунями голову.

На яблунях ще було повно листя, але було його вже й на стежці, під ногами. Воно шерехтіло.

Кінь, схилиючи голову, не пряв вухами, ступав безпечно, як втомлена людина, й не почував найменшої тривоги. Арсен довірявся йому.

Спроквола вони дійшли до стодоли й стали на розі. Звідси було видно подвір'я, хату й криницю.

Гавкнув і затявся собака. Не на їхньому подвір'ї, на сусідах: Володька, певно, дістався додому. З тих пір, як улани застрілили собаку, Чернеги іншого не заводили.

Арсен стояв перед своїм подвір'ям — на краю світу. Звідси вийшов. Держав у руці чубець пирію. Тільки тепер помітив, що вихопив його з піщаною землею, з коренем.

У саду, зірвавшись, гупнуло яблуко.

Вікна в хаті темні. Батько ніби мав його чекати. Але, чекаючи, мабуть, здрімнув. Арсеніві не хотілося його будити. В селі, мабуть, спокійно, бо якби ні, то Володька відразу примчав би сюди. Якби тільки що не так, то вони б відбивалися вдвох. На кутку і

далі селом мовчать собаки, не кукурікне півень. Тихо і рано. Кажуть, що тепер півні не піють — бояться.

Арсен стояв, і йому хотілося стояти, — слухав досвіток. Ніколи не буває така голосна тиша, як тоді, коли ніч збирається розминатися з днем. Спадає густа темрява, і спиняється найменший вітер. Не зашумить дерево. Не шелесне суха бадиллина. Не махне крилом нічна птиця й не прошмигне миша. Земля залягає в останньому сні. І від землі до неба стоїть та особлива, надвисока, надширока й наддалека тиша, в якій чувш самого себе і бачиш своє життя з того дня, коли прийшов до тямку, аж по сьогодні. Здається, що стоїш і не стоїш, і відчуваєш, як ти навечно поєднаний з землею, з травою, з деревом, з каменем, — з усім, що є в ній і живе на ній. Здається, здіймаєшся і летиш кудись, і хочеться бути скрізь і всім, перевтілюючись у дивнім леті. І до болю усвідомлюєш, що жити тільки раз. І що ти, і що ніхто не живе двічі.

Він дивився на хатній поріг.

Осінь не п'янить хмелем пахоців. Вона має свій солод. Звітрилі весна й літо, давши плід. З полів, з городу, із саду віє димком, трішки гірким, трішки терпким — смак старого вина.

Арсен держав у руці чубець пирію — свої весни і зими. Він пах землею, її соками і зеленим. Арсен розтер стебельце пучкою, щоб ліпше відчуту пахоц зеленого, живого. І коли дихнув, у душі піднялося щось щемке, розпросторилося на всі груди, залило їх. А в горлі стояв кулак. І в очах блиснули сльози. А одна, велика, скотилася і впала на землю.

У саду знов гупнуло яблуку.

Кінь підвів голову.

Арсен подумав, що треба дати пирій коневі. Обібрав пальцями землю, розгнуздав коня, але передумав, узяв чубець трави і на щось запхнув його в кишеню кітеля. Він не знав, навіщо так зробив. Це сталося мимо його волі, так собі, без ніякої причини. Він застібнув кишеню на гудзик і погладив коня.

Пора йти до хати, стукати у вікно й будити батька. Але він барився, дивлячись на поріг. Сюди, до цього порога зійшлися тепер всі шляхи. Але він про це не думав. Минуле не поставало перед ним цільне й зв'язане: якись уривки, наче недоказана фраза. То йому уявлялося: приходить із ремісничого, а на порозі — мати. Вона його ніколи вже не зустріне. І ці картини, уривчасті й німі, здавалися кадрами з якогось фільму, який він бачив, але забув. Та ось навіщось вони пригадалися, лізуть у голову. І все на тому порозі, ніби він те й робив, що завжди стояв на ньому. Таки стояв. Опісля того пострілу у Всеволода Клипаченка, якого не вбив, а поранив, — колонія для неповнолітніх злочинців. Просидів недовго — літо. Восени панська Польща впала. Упали всі її тюрми. Волія — червоні стяги. Перед кожним містом, перед

кожним селом поставлено брами й уквітчано прапорами. Осінь, а як весна. Та й червоніла ж калина!

Воля, возз'єднання — справдилося.

Сталося те, чого хотів, чим жив Дмитро Петрович Гордієнко. Збруч, який роз'єднував, тепер єднав навіки. Настав сподіваний час творити без панів нове життя.

Він заквапився додому. Поїздом з Підляшшя. Кіньми і пішки. Всі шляхи, всі ободони повні людей. То був час великої радості.

А він добирався додому. Тут, на порозі, став і передихнув. Хата ще не була хатою, як покинув її без вікон, так вона й стояла. У ній чулося цюкання сокири. Він так і думав, що батько вже дома. Батько сидів не на Підляшші, під Львовом. Йому було ближче. Вони до зими так-сяк підправили хату. І він знову ходив по науку, в те ж ремісниче, яке стало школою механізації. Закінчити не довелося: війна — нова окупація. Рік. Ще один. А на третій — у ліс. І знову він стояв на порозі. Куди не йшов чи звідки не вертався, стояв на порозі.

Ще гупнуло яблуко. Тиша розкололася, але відразу зійшлася докупи.

Арсен прив'язав коня до вишні й ступив на подвір'я. Він ступив нечутно, йдучи по споришу. Йому здавалося, що він дуже довго простояв з конем. Але ще не дніло, темрява не розходилася. Він глянув на небо. На ньому не видно тих двох зірок, більшої й малої, які вони з Володькою побачили, вибравшись з лісу. Десь далеко на селі кукурікнув півень. Арсен зупинився. Півень кукурікнув — дзьобнув темряву і замовк. Та ось він озвався вдруге, голосніше. І та велика тиша, яка стояла досі, не могла втриматися. Далекий півень розбудив ближчих. Закукурікало ближче, потім ще ближче,— від хати й до хати, із села на куток, а потім назад. Піяли півні, клювали ранок.

Хатні двері відчинилися, й на порозі став батько. Він був одягнений і в чоботях. Чекав.

Арсен не встиг озватися: батько помітив його. Зійшов з порога, ступав широко, на повний крок, але твердо, не кваплячись.

Арсен скинув кашкета.

Батько теж зняв кашкета і подав руку. Він ще ніколи не скидав перед ним кашкета й не подавав руки.

— Ти сам?

— Ні.

— З Володькою чи ще хтось?

— З ним.

— Пішов до себе?

— Пішов.

— Нехай іде. У нас спокійно. Йди до хати. Бери і їж, що на столі. Обоє кіньми?

- Обоє.
- Добре, бо Гната мобілізували з кіньми.
- Ви спрягаєтеся?
- Мусимо.
- Мого коня треба запорати.
- Сам запораю. А ти йди.

Батько не став з ним більше балакати, сягнуто рушив до коня й заговорив з конем:

— Кось-коось... ах ти...

Арсен став на поріг — заступив двері. Хотілося послухати півнів, але півні переспівали. В нього не було відчуття, що приїхав з лісу, що й тут може чатувати смерть, яка чатує скрізь. Так ніби вернувся з якоїсь роботи. Там він наробився, а тут сісти б за стіл. Та вже почекає батька, щоб разом. Батько розсідлував коня, закосьюючи. І кінь його слухався. Батько ще нівроку, міцний оцвеньочок. І йому раділося, що він не зістарівся, не став дідом. Рука в нього міцна й жилага, голос не тремкий. З ним легко було б за плугом, за косою. А на Арсенових грудях висів автомат з кривим ріжком. Коло одного боку кольт, коло другого в патронташі ріжки. За поясом, на животі, дві реберчасті груші — лимонки.

Зачало дніти. Ще навколо темно, а над головою прояснюється, пливе синє, щоб стати голубим. Так береться на досвіток тільки на порозі батьківської хати. Звідси починається ранок. Звідси ранок веде день.

III

Мати не дала Володьці постояти, спровадила з подвір'я. У них сусіди з обох боків, а не як у Чернег — з одного. Володька не встиг запитати, де батько, й пішов до ганку. Ганок на високих сходах, вилитих із цементу: батько приробив уже після в'язниці. Навпомацки йшов через сіни. Знайшов клямку, але клямка була нова, не та, що він звик її відчиняти, натискаючи великим пальцем, зігнута ручка, яка гнулась донизу. Він замонявся, поки відчинив двері, а коли відчинив, дивувався, звідки взялася ця клямка? Йому захотілося черкнути сірника, побачити цю клямку, чи вона мідна, чи стальна? Руків'я слизькалося в руці. Клямка відчиняла й зачиняла двері без скрипу.

Опинившись у світлиці, Володька не став роздягатися. Його очі знали, де що стоїть. Але, здається, й у світлиці все попереставлювано. Єдине, що було таким же, — фіранки на трьох вікнах. Ці фіранки пошила й обробила Люся, живучи з матір'ю, поки не повернулися вони з батьком.

Вбувшись, зірко бачачи в темряві, Володька пройшовся до столу, обернувся: праворуч, де стояла скриня, тепер висока, під саму стелю шафа, під вікнами, де тяглася лава, тепер крісла. Він одхитнувся, взявся рукою за бильце крісла, не гнуге, з грубих дощок, міцне і важке, однією рукою ледве підняв. І ці крісла, і цю шафу, мабуть, батько сам зробив. Колись міг збити тільки рамки до вулика, а тепер — столяр. Володька заглянув у ванькир. Туди раніше не було дверей: заслона, а тепер двері на дві половинки. Новий мисник. Ліжко з високими бильцями. Таке саме стояло й у світлиці. Живуть... — подумав Володька, але не зло, з якимось запалом. Коли заскочив експедиційний загін, перевернув хату на клуню. Все було спацифіковано. Через той дурний Арсенів постріл Свенціцький нікого не пожалів. Що не доконали улани, те він доконав. І мати з Люсею мусили жити в пустці.

А де тепер Свенціцький? Де його могутність слідчого-судді? Пропав, наче булька на воді. Та ще як пропав! І стоячи у своїй хаті, зиркаючи на обнову, Володька згадав, як саме пропав Свенціцький. Йшла Червона Армія, Свенціцький спровадив жінку і сина подалі з кресів¹⁴, а сам сховався тут, за шляхом, у маєтку. Йому здавалося, що «шляхетне моцне військо польське» прийде на поміч. Не прийшло. Наймити-батраки з маєтку повтікали. Залишився сторож Мусій. Свенціцький з ним викопав бункер. У свинарні. Зверху свині, а під ними пан слідчий-суддя. Так боявся суди, що волів пересидіти під свиньми. Годував Мусій свиней, відчиняв люк і спускав на мотузці їдло панові. Та ось стали ділити маєток. Поставили свою варту. Зняли Мусія із сторожа. Мусій жив якийсь час у маєтку, бо де йому було дітися. Він, Володька, саме стояв на варті й застукав Мусія, коли той опівночі прошмигнув у свинарню. Не злякав, не відігнав його, дав взяти в руки граблі, пробрати гній і відкрити люк. А коли Мусій схилився над люком і покликав Свенціцького, ухопив його за карк. Старий упав на коліна. Збіглася варта. Принесли ліхтарню. Неглибокий і тісний бункер, в якому можна було сидіти й прилягти, незашальований, полискував під ліхтарнею, як чорна брудна криниця. Прорвало гноівку — залило багном Свенціцького. Мусій клявся, що він не винен, що три дні й три ночі не міг доступитися до свинарні, й благав помилування. Його не чіпали. Він перейшов жити в церковну сторожку й кожної неділі чи свята розповідав парафіянам, яка-то буває за гріхи страшна смерть. Таке бачити — побувати й на страшному суді, і в пеклі.

У Володьчиному спогаді не було зловтихи, але коли Свенціцький судив їх, хіба не хотів усіх потопити?

¹⁴ Кресви — окраїни.

Мати ввійшла через ванькир. «Виходить, з сіней у ванькир теж проробили двері», — подумав Володька й спитав матір:

— Мусій ще живе?

— Живе. А нащо він тобі?

— Згадалося... Свенціцький...

— Ти ліпше про його синка спитай.

— А що, об'явився?

— Шуцман! — і мати стала оповідати те, що він знав і чого не знав, — як люди поділили землю, так і сіяли. На маєтку довго була колгоспна бригада. Розпалася. Та це знаєш. А з цього літа об'явився молодий Свенціцький. Усе, що люди насіяли, наказав вижати, скосити. До зернини забрав. Ціле літо робили йому задурно. І тепер половину полів засіяли, а половина — під ярину. А оце тиждень тому, чи що, пустив хтось півня. Бо такі допекло. Люди насіяли, а він не те що зерна, соломинки не дав. І думаєш — своїм оце знову засіяв? Людським. У нас забрав три мішки, а батько мусив ще й сіяти. А що він виробляв опісля пожежі! Знаю, каже, чийх рук діло, я знаю, хто в партизанці!. Збирався той Владек на зиму окопатися з шуцманами в своєму маєтку. Тепер йому нема де. Отаке-то.

Домаха стояла коло мисника. Взяла з мисника сірники, й вони заторохотіли.

Володька переступив у ванькир і помахом руки давав знак, щоб не світила.

— Я лампадку. Фіранка, і вікно у сад. Лампадки зовсім не видно. Як же ти їстимеш?

— До вуха не понесу. Хочете, світить.

Мати забралася на ліжку. Черкнув сірник. Спочатку світла було багато, і вона затулила його долонями, а тоді зайнявся у лампадці гнотик, який жеврів у кутку, перед образом.

Володька побачив превелику, як церковна кадильниця, лампадку, підвішену на ланцюжках, — теж, певно, батькова робота. Війна накидала гільз, от і лампадка.

— Не бійся. Скидай із себе залізо, а то обвішався, — сказала мати. Спустилася з ліжка. — Я вже встигла перескочити до Семена. Зараз він вартує. Поставлю тобі їсти, і я піду. Та й у селі є кому переказати, якби якась притичина. Сідло в сіні. Коневі всипала вівса.

— Я не боюся, — відказав Володька, оступаючись, даючи їй дорогу до печі.

Домаха запнута вовняною хустиною. У вовняному светрі. Запаска широка й довга, довша від спідниці. В усьому самотканому й боса. Тепер усі ходять у своєму. Ще Володька помітив, що мати помізерніла, стала худіша. На її голові поменшало кіс, а обличчя почорніло.

— Де ж батько?

— Ти не питаєшся, я мовчу. Думала, що знаєш.

Зніяковів, що аж тепер запитав про батька.

Мати сказала:

— Біда. Повіз контингент, а Клипаченко, той недобиток, і арештував його. Не те що арештував, мобілізував.

— Як?

— А так, щоб возити його, поліціяку, по селах. Батько мовчить, але я знаю, він йому каже: твій син у партизанці, ти мене й вози, коли мені треба, на глухі села. Раз твій син у партизанці, то лісовики тебе не зачеплять. А з тобою й мені безпечно. Не перший раз таке. Клипаченко, знаєш, комендант поліції.

— Ну, ми з ним ще здиваємося.

Домаха нічого на те не сказала, вийняла з печі борщ, насипала в миску.

— Ставте тут, — сказав їй, показуючи на мисник.

Борщ парував, і вона доказувала:

— От батько й возить того недобитка, як пурица, по селах, ночує в замку з кіньми. Семен наставляв: та нехай покине коней, воза і втікає, бо довозиться, що буде без голови. А батько тягне свої: коней шкода. Та й один кінь не наш, Семенів. Воно, як подумати, шкода коней. А ти що скажеш?

Володька мовчав.

Мати стояла перед ним, держачи руки під запаскою. Він не пам'ятав, щоб вона будь-коли питалася його, як і що він думає. До цього вона завжди думала сама.

На ньому заскрипіли ремені.

— Ми як наскочили на комендатуру, не питалися, хто свій, хто чужий.

— Усіх побили?

— Ви ще питаєте.

Йому було і прикро, і гірко, що згадав про розгром комендатури. В тому бою він поведився не дуже сміливо, і про це знав Арсен.

Та хіба міг признатися матері?

— І після того наскоку ти оце приїхав?

— Аякже, — відказав Володька. Хоч поліцейську комендатуру їхній загін розгромив місяць тому, але в ньому вихопилося «аякже». Він не усвідомлював, чому так випалив. Це не була брехня. Він ходив у розвідку, потім був у засаді, потім нападав, але й неповна правда, бо сталося це не вчора звечора. Якби він сказав, що напад був місяць тому, мати не так перелякалася б, а то ж виходило, що ніби цієї ночі. Може, вони брали ту саму комендатуру в замку, але Клипаченкові вдалося втекти, бо чого ж Володька зайкнувся, що ще здивається з ним? У її голові звихрилось, застукало, загуло, і вона закліпала очима, дивлячись то на нього,

то на блимливу лампадку. Володька, сказавши: «Аякже»,— скидав із плеча автомат.

— Якби не річка і не замок, Клипаченко не всидів би з німаками. Але ми й туди доберемося.

Домасі одлягло від серця.

— Налякав ти мене, сину.

— Чим?

Вона відказала, що холоне борщ. Тримала в теплі, а тепер холоне.

Володька поставив автомат коло дверей. Розперезався. Повісив ремінь з кольтом і ріжками на бильце ліжка. Гранати виклав на мисник і сам примостився до мисника.

Мати зняла з гачка рушник, думала, що він умиється, але він вмиватись не хотів, і вона знову повісила рушник на гачок.

Володька сидів до неї боком. Йому було незручно: мисник — шафа, не мав куди подіти ноги. Заклав одну на одну. Хліб накраєно, лежить ложка.

Лампадка з далекого кутка сіяла жовтеньке світло, яке не сягало й до середини ванькира. Але й у тому напівморозі Домаха бачила Володьку, бачила, що він вже голиться, бо і борода, і вуса засіваються рівно. Вона дивилася на його чорний хвилястий чуб, який аж вилискував. Ноги у Володьки великі, руки довгі: був хлоп'я, став парубок.

Він одламав хліб і взявся за ложку.

— Ідіть.

Але вона спинилася коло печі.

— Спатимете з Арсеном у них у стодолі?

Володька підняв ложку.

— Ні. Я в себе на комірному, а він нехай у себе. Одного застукають — не двох. Одному ліпше.

— Може, й так,— сказала мати, ступила до дверей і подивилася на нього.

Двері зачинилися, і він зачерпнув ложкою борщ. Борщ був кислуватий. Батько завжди дорікав матері, що вона не вмів варити. Коли ще жила Степка, він буркотів: «Хоч би в неї повчила-ся! — підходив до печі, розкидав вогонь, переставляв горшки й підкладав дров: — У тебе пріє, а не вариться: горшки в челюстях, а не в печі. Пали, як Степка». Мати не сердилася і робила по-своєму. Володьці хотілося їсти. Зачерпнув ложкою вдруге, але борщ таки кислий. В'яже язик. Йому завжди ілося деінде ліпше, ніж дома. Це він запам'ятав змалечку. Коли іздили з Арсеном на вербових прутах, Володька нічого так не любив, як пообідати в тітки Степки. І йому зараз згадалося, які вона пекла гречаники. На капустаному листі, з бубочками вишень. Він зараз відчув їх смак. Вони пахли гарячою черінню, обпікали руки. На кінчик

язика напливала слинка. І він держав ложку, з якої трішки сьорбнув борщу, держав хліб, не кусаючи. Як і тоді, малим, так і зараз не міг з'ясувати, не міг пояснити самому собі, чому в чужих їжа смачніша. Може, цей борщ не вдався. Але хіба мати не пекла гречаників на капустяному листі з бубочками вишень? Вона пекла й медівники. А тітка Степка медівників не пекла. У Чернег не було меду. Проте йому згадалися не мамині гречаники, навіть не домашні медівники, а чуже.

Він не міг залишити борщ у мисці. І щоб мати не сердилася, взяв і вилив його в цеберку, яка стояла під піччю. Закалатав у цеберці кописткою — замів сліди. Локшину не хотілося діставати. Скрутив цигарку й курич її в кулаці, за партизанською звичкою. Недаром не хотілося їхати додому. Батько возить коменданта поліції. Тільки того бракувало! Це ж Арсен тепер посміюватиметься. А як допикатимуть хлопці! Що той батько собі думає? Життя ніяк його не навчить. Вже раз було: за сани, за дурне попався в лапи Свенціцькому. Та ще той Арсенів постріл у Клипаченка. Усім змололося. Якби Польща Пілсудського не розвалилася, стояли б у цій хаті шафа, крісла і ліжка? Казав батькові: знай землю й нікуди свого носа не тикай. Він і не тикав, поки Володька був дома. Не розносив маєток Свенціцького, не ліз перший у колгосп. Знав своє обійстя. Вступили німці, батька не періщено шомполами й кольбами, як Семена. А тепер? Що тепер? Клипаченко напосідає, щоб його возити, а ти знайди слухну годину й коней батогом. Ховайся, не показуйся. Тільки так. А то мати стоїть коло дверей і дивиться на нього, ніби він, Володька, винен. А в нього іншого виходу не було: або в Німеччину, або в ліс.

І чого вона справді на нього дивилася дуже пильно? Якийсь журний здогад чи недобре передчуття світилися в її очах? А може, то був страх. Сказав про напад на комендатуру і налякав її. Тільки тепер збагнув: мати спочатку могла подумати, що вони напали на замок, а там же батько. Він аж посміхнувся. І, збагнувши це, відразу став виправдовуватися сам перед собою: мовляв, нехай мати знає, що його життя на волосинці, вчора десь, ніні тут. А що тут комендатуру розгромлено давно, хіба має значення? Однаково, чи їв той борщ, чи вилив...

Він курич — видобував дим із свого кулака. Пускав його перед себе. Бліде чоло прорізувала ламлена борозенка. В ній засіло його переконання: однаково, чи їв той борщ, чи вилив... Докуривши, поліз у піч по локшину. І вона запахла йому: в риночці, із хрумкою шкіркою.

IV

Люся зачинила двері й зійшла з ганку. Досвіток, ще все спало. Вона працювала тепер прибиральницею в комендатурі.

Кімната, в якій квартирувала, — в будинку за цвинтарем. Старовинне Яремче розросталося, незважаючи на війни й світові завірюхи. Колись цвинтар було геть винесено за місто. А тепер місто поминуло його. Живі переступають через мертвих. Її будинок — учительський, збудовано перед війною. Одноповерховий, під бляхою, з синіми ганками, синіми віконницями, зараз облуплений і занехаяний. Деякі вчителі встигли евакуюватися, інші вибралися деінде. Розростався молодий садок, і бур'яніли городи. Будинок напівпорожній. Вона мала одну кімнату з виходом на ганок. Ту саму, що й перед війною.

Коли її після коротких учительських курсів поселили в цей будинок, видавши ордер, якимось було моторошно, що житиме за цвинтарем. Початкова школа — в передмісті, по той бік цвинтаря. Вона тоді щоранку очікувала вчителів, і вони йшли до школи разом, поминаючи цвинтар. Якщо ж доводилося йти самій, пробігала.

Це було давно, ніби й не було.

Тепер її ніщо не лякало. Що той цвинтар? Мерці — мирні люди.

Стоять грубезні старі липи — верхи широкі. А під липами стежка. В білій хустині, білій полотняній сорочці й чорній, полинялій спідниці, а сачок — лахманина в руці, йшла стежкою, а з нею хрести, кам'яні й дерев'яні. Їй щоразу доводилося проходити повз мармуровий обеліск Яремі Вишневецькому. І щоразу її пам'ять нагадувала про день відкриття цього пам'ятника, про уланів-карателів, які її знеславили. В той день вона розпізнала, хто такий Всеволод. Багато значив той день. Він визначив інші.

Люся ніколи не зупинялася коло обеліска. Йшов фронт, у пам'ятник стріляли. Кулі подряпали напис, поколупали шпиль, але пам'ятник все одно височів, і зрідка хтось ставив перед ним квіти. Обминаючи його, вона завжди питалася себе: чи є десь у світі земля, на якій стояли б пам'ятники тим, хто цю землю зрадив? Чи є пам'ятники зрадникам? Була окупація пансько-польська, настала фашистська, — чорний мармур і золото вінчають перевертня. Стовбичить. Ішла повз пам'ятник Ієремії, як повз свою ганьбу.

Квапилася. Думати не було коли. Треба діяти, і вона діяла. Партизанське підпілля знайшло її. Доручили зняти план замку, в якому комендатура поліції й гестапо. Вона зробила і чекала партизанського зв'язкового. Не нині, так завтра.

Уставав досвіток, а з ним робота важка: носити воду, мити підлоги, вікна, витирати столи. Збігши від цвинтаря й перейшовши дорогу, прямувала через шкільний плац, повз школу. На плацу тепер пасуться кози, а вікна школи позабивані навхрест. Тут вона спинилася. Їй на лоб спадали коси. Згадувалося їй не вірилося, як Левенчиха випроводжала на курси. Думалося, повернеться у Волицю. Послали сюди.

Засуджені вернулися з тюрем. Кожен день — свято. Не було буднів. Курси, заочно в інститут, — вчителька початкової школи. Хлопці — Арсен і Володька — в школі механізації. Приходили, кликали в парк. Музика — свято. Не встигли тим насититися, ще не дійшли, не зазнали буднів: волилась воля. Не було тільки Дмитра Петровича Гордієнка...

У черевиках на дерев'яній підозві стояла перед школою і сама була подібна до тієї школи з позабиваними вікнами.

Підбрала волосся, яке, впавши на лоб, заслоняло очі. Тепер волосся довге, не підстрижене.

В передмісті, як і на цвинтарі, тиша.

Школа була на горі, над глибоким узвозом. До того узвозу спускалися дерев'яні сходи. Тепер поручні повідламувались, сходи хитаються, а де й провалилися. Це ж, будучи вчителькою, щоранку збігала з тих сходів ув узвіз, зустрічала своїх першокласників. Вони — більше переростки, школи не бачили. В узвозі завжди стояло болото. Тому було вимощено дощатий хідник. Дошки відривалися. Під ними чавкало. І був переросток Химцьо Замузира. У великих багківських черевиках. Він ішов до школи раніше за всіх і чекав на дощатому хідникові дівчат. Ніхто так, як він, не знав, де дошки відірвані. Підходила дівчина. Химцьо гупав великим черевиком і обляпував дівчину. Чвиря заліплювала і йому обличчя. Дівчина плакала, а він утікав. Витирався кашкетом і чекав, хто там ще йтиме. І ніколи не сміявся зі своїх витівок.

Нема дощатого хідника. Заплаканих і переляканих дівчат. Похмурого розбишаки Химця. Тільки пригадується це все — дороге і незабутнє.

Люся тяглась узвозом. З обох боків хати. За деревами. Ніхто не вигляне. Може, тому, що досвіток. Але й серед білого дня тут тиша. Люди бояться і ховаються.

Місто знелюдніло.

Узвіз виводить на бруківку, і їй чутно, як голосно вистукують по каменю дерев'яні підозви.

Нині буде те, що й вчора.

І нині вона побачиться з Всеволодом. Їй не хочеться про нього думати, але мусить. Зустрінувши, він мовчки похитає головою, жаліючи її, й усміхнувшись, піде.

Ринок, і її думки обірвалися. Ринок обведений дощатим парканом. Вона йшла, а їй назустріч їхав обтріпаний вантажник. У кузові поліцаї. Замахали руками, здоровкаючись: знайомі. Бачила, вантажник завернув на ринок. Став серед майдану. Поліцаї позіскакували. Стягали з кузова довгі соснові платви. Гукали, щоб допомагала.

Шибениця.

Люся звернула в провулок.

Лаштують шибеницю. Дві довгі тесані платви, а третя коротка. Третя — перекладаина. Кого ж вішатимуть?

Провулок виганяв нагору, до костьолю. Накинула жакет не жакет — куцу піджачину. Ставлять шибеницю і знову, хоч-не-хоч, думки коло нього, коло Всеволода.

Арсен тоді промахнувся. Вона не хотіла, щоб він його вбивав. Убивство — завжди злочин. Хіба не шукала Арсена, хіба не гукала його? Левенчиха теж застерігала. І Арсен мовби послухався. А коли ляснув постріл, вона затулилася руками. Перед тим почувала, що вбито Дмитра Петровича. І відразу — ще одна смерть. Затулилася руками — не бачити більше Всеволода. Його поклали у фургон, в якому привезли арештованих. Поліція знайшла Люсю в гурті, бо він, марячи, кликав її. Вона не хотіла йти. Повели. А суд засідав. Нікого не пустили з майдану — викликано військовий трибунал. Всеволод у фургоні силкувався щось сказати. Розплющив очі, побачив її і застогнав. Не поїхала з ним у лікарню. І довго про нього нічого не знала. З гімназії відразу викинули. Жила з Левенчихою, возилися з торбами — Левенчиха до свого Гната й до дядька Семена під Львів, а вона до хлопців — на Підляшшя. А ще — город, поле і сплюндрована хата.

Потім усе перемінилося. Вона забула про нього. А перед самою війною він знайшов її. Пам'ятає, зранку в школу, останній дзвоник — і школярі на вакації. Треба готуватися до сесії — заочниця. Радісно: першокласники стали другокласниками, і трохи сумно: на рік постаріла. Всеволод прийшов увечері. Постукав. Тричі. Раз тихо, другий голосніше, третій знов тихо. Його стук відірвав її від конспекту. Вона ще не бачила Всеволода, але знала: він. Всеволод завжди стукав тричі, коли була гімназисткою. Їй не хотілося вірити. Арсен з Володькою, вернувшись з колонії, їздили в Крем'янець, але не знайшли Всеволода. Добре, що не знайшли, думала тоді. А тепер злякалася. І той трикратний постук завжди озивається в ній дзвоном. Спитала, хто там? Всеволод увійшов і зачинив за собою двері. Стояв високий, у фетровому капелюсі й плащі. Капелюх і плащ сірі. Скинув капелюха, і розсипався його великий рудий чуб.

— Не сподівалася?

— Певно, що ні.

— Приймеш?

— Сідай.

Він сів, не роздягаючись. Погладжував на коліні капелюха і говорив. Вона мовчала. Він казав, що ніколи нікого ніде не продавав, що не думав продавати. Звичайно, якби він знав, що Дмитро Петрович Гордієнко сам явиться, то не давав би проти нього свідчень. Але зрештою Дмитро Петрович упав жертвою. Хіба його, Всеволодові, свідчення могли зашкодити мертвому? Як умів, доводив, переконував. За ці свої свідчення мало не поплатився життям. Показав на плече й дорікнув, що не провідала його в лікарні. Вона мовчала, не питала, де й що він тепер. Всеволод сам сказав: учителює. «Ти у місті, я в селі». Комсомолец. Нащось вийняв і показав їй квиток.

— Що ти хочеш?

Він перестав гладити капелюха й піднявся з крісла.

Вона теж встала.

— Їдь зі мною.

— Ні.

— Не віриш мені?

— Не вірю.

Обличчя в нього було цілком спокійне. Западав вечір, і на його обличчі не було видно ластовиння. Він трусонув чубом.

— Не викажеш?

І пішов, зник за цвинтарними липами.

Не встигла зібратися на літню сесію, все догори дном: війна.

Про Всеволода спочатку ні слуху ні духу. Аж знову тричі постукав і став на порозі, руку до козирка — комендант поліції.

— Злякалася?

— Забирай.

— Якщо сама підеш.

— Сама — ні.

— Або в Німеччину, або до мене на роботу.

— Я не знаю.

— Подумай.

Тієї ночі вона була у Волиці. З тієї ночі Арсен і Володька почали ховатися, а тоді подалися в ліс.

Стали завдавати молодь у Німеччину, мусила піти в комендатуру. Тоді й озвалися підпільники.

Мала картку на харчі й черевики на дерев'яній підосшві.

За цвинтар, у кімнату, де стіл і на етажерці білий голуб, Всеволод більше не заявлявся. Він не одружився. Не лип, не набридав їй. На роботу приходив дуже рано і чекав, поки вона помие його кабінет. Чекав мовчки. Стояв і дивився. Любив дивитися, як вона повзає по долівці, совгаючи мокру мішковину. Його очі, прищулені, сповнені смутку, стежили за кожним її рухом. У такі хвилини

Люсі хотілося облисти його брудними поміями й нехай би він її застрелив.

На комендатурі й у місті ширились плітки про цю дивну любов. Поліцаї казали, що в їхнього коменданта помакітрилося в голіві, а люди судили Люсю.

І ні сам комендант, ні поліцаї, ні люди, ніхто не знав, що їй треба зняти план замку.

Її черевики ковзались по камінню. В цих черевиках по бруківці йти дуже важко. Ніби на маленьких лижах, усе поповзом. На розвилці звернула на хідник. Тут легше, рівніше.

Спочатку комендатура була, де постерунок,— перед в'язницею, за акаціями. В'язниця за муром неприступна. Тепер комендатура в замку.

Над в'язничним муром — частоколи колючого дроту й недавно споруджена новенька вишка. Є й друга, з протилежного боку, бо були випадки, що в'язні утікали, плигаючи з високого муру, прослого диким хмелем. На тому мурі і тепер вимальовано: «Хай живе свобода!» Але не латиникою, як раніше, по-нашому.

Люся скося глянула на будиночок навпроти костьола. В ньому жив Свенціцький. Тепер — Всеволод. Високі вікна до половини замуровані цеглою, а вище — жовті штори.

Перед першою замковою брамою її зупинив поліцай. Відчинив хвіртку й пропустив.

За колоною брами — окоп і кулеметник.

Поліцаї переморгнулися і голосно, щоб вона почула, перебалакувались:

— Огир...— про коменданта.

— А вона за ним...

Через другу браму вхід вільний. Старовинні гармати Яреми Вишневецького, які стояли обабіч, забрано на перековку.

Подвір'я, колись розбите клумбами,— голе. Стоять на прив'язі коні, підводи. На одній підвів голову Гнат Левенець. Упізнав Люсю, кивнув на добридень, хотів щось запитати чи сказати, але ліг, сховався за полудрабок.

Вона взяла в чергового ключі, пішла до своєї комірчини. Води наносила звечора, стоїть у бочці. Взяла щітку з довгим держаком, ганчір'я, відро води в руку й піднялася на другий поверх. Їй не хотілося бачити Всеволода. Та він почув її ходу, брякання ключів і покликав до себе.

Вступився з порога, пропустив її.

Люся підмітала, а він стояв і дивився. Потім, ставши на коліна, вона мила підлогу.

Всеволод заклав руки на груди й спитав:

— Як там на етажерці голуб?

— Нема. Я його розбила.

— Жаль. А тобі не жарко в лахмані? Скинь.

— Що ти хочеш?

Він зійшов з порога. Підступив і схилювався над нею.

— Не знаєш?

Люся не могла розігнутися.

— Хіба? Мучити, Люсечко. Тебе. Усіх... Так-то.

З-під її колін текли брудні патьоки.

V

Домаху понесло в сад. Присідаючи за деревами — далі видно — пантрувала очима, як кицька; з городів ще не все зібрано, але вони просвічуються: стелється сухе бадилля картоплі, чорніє гичка. Буде день, бо зривається вітерець. Він ще не падає низько, черкає маківки дерев — поверх саду. Хитнеться, затремтить десь на вершечку листя — кожен повів їй у груди. Ніде нікого. А в її грудях повно вітру, і він не влягається, ходить хвилями.

Все її життя залежало від вітру: нажене хмари, засльотить — і нема сонця чи, навпаки, сонце пече, а він не гонить хмари, і нема дощу. Її душа то як та земля, що в сивих туманах, то як та земля, що порепалась, кам'яніючи. Але зараз не той вітер. Пере без дощу і сушить без сонця. Вона пантрує очима окіл, а за нею, по траві, шерхит. Оглянулася, а то їжак. Несе клубок голок. І їй стало смішно, що злякалася їжака. Він котився собі, хоркаючи. Але вона не могла вгамуватися, поки чула шерхит і те хоркання. Раніше співалося: якщо миші боїшся, на воротях повісся, а тепер і скрипу воріт страшно.

Надивившись на городи, туди, до яру, і за яр, Домаха вернула-ся на подвір'я. Комора, хата, хліви, найменші ходи й виходи — як свої п'ять пальців, а ніби чужі, ніби за ними хтось стояв. Її боса хода тиха. На пальцях через подвір'я — і вже за ворітьми. Вулиця — довгий і темний рукав. Наслуховувала, наставивши очі й вуха.

Їй то хотілося, щоб ніч не минала, щоб вона тягнулася й тягнулася, то, навпаки, щоб зараз розвиднілося, щоб взятися за якусь роботу.

Заглянула в стайню. Кінь виїв із жолоба. Принесла з комори й підсипала йому вівса. Він зачав їсти, голосно похрумкуючи й пофоркуючи, і їй було дивно, що цей кінь не боїться.

Під хлівом — копиця сіна. В ній — сідло. Вона обійшла копицю, приглядаючись, чи сідло добре сховане, чи його не видно.

Знову в сад.

Ніде не могла нагріти собі місця.

І що той Володька собі думає, чого він довго лемзає? Вже давно можна б наїстися. Скоріше б виходив з хати. Подумала й спохопилася: та нехай посидить. За довгий час навідався, а я проганяю. Може, йому просто хочеться посидіти в хаті. Це ж вони по лісах і по лісах. Якщо не ліс, то байрак. Він вийде, хіба вона посидить у хаті? Не всидить.

На комірне горище приставлено драбину. Там уже постелено. Коли Володька полізе спати, вона драбину прийме. З того горища два виходи — на подвір'я і в сад.

Володька ще в хаті, але вона побоювалася задивлятися на горище: хтось нагляне, що задивляється, і відразу почне здогадуватися.

Верталася від воріт — він сходив з ганку. В одній руці автомат, в другій — ремінь з причандаллям.

Уже сіріло.

Він у пілотці. Комір кітеля розстебнуто. Галіфе тісне, облягає ноги, а халяви широкі, талапливі.

У німецькому, подумала. А сам чорнявий. Яюсь аж моторошно було підходити. Але коли підступила, не сказала йому про те.

Володька подивився на неї, не питався, чи кругом тихо, сказав:

— Борщ добрий, мамо.

Голос його. Басок. Вирівнявся. А в тому мундирі ніби й не він.

— Слава богу, — відказала йому.

— Добрий, добрий борщ, — похвалив Володька. — Давно такого не їв.

Поглянув на небо і спрямувався до горища. Переклав автомат і ремінь з причандаллям в одну руку й подерся драбиною.

Вона притримувала драбину, щоб не розхиталася й не скрипіла.

— Дасте знати — постукаєте з комори об стелю.

— Якби лихо, відразу постукаю.

Володька гульткнув за двері, й Домаха прийняла драбину. Взяла її на плечі й не знала, де поставити. Занесла й сховала за хатою.

Слава богу, що наївся борщу. А чи вдалася локшина? І чого не спиталася?

Пронишкувавши за ворота, покрутившись на подвір'ї (на хлів треба накинути колодку, щоб ніхто коня не бачив), подалась у хату. Лампадка не блимала. Мабуть, Володька загасив. Наосліп побачила: миска з-під борщу вилизана і ринка з-під локшини порожня. Він любив локшину.

І вона знову на дворі. Розрівняла ногою місце, де стояла драбина, і згадала про колодку. Йшла до хати, пам'ятала, що треба повісити на хліві, а виходила, забула.

Знайшла колодку на ганку. Ключа до неї давно нема. Чіпляють для годиться.

Квапом здоївши корову, спутала і вигнала в сад.

Її чекала робота: давати свиням, нагодувати курей, розпалити в печі, ставати до терниці. Конопель кіп із п'ять. Вимочені, висушені, стоять стіжком. Не хочеш світити голим тілом, берись за коноплі. Ні склепів, ні кооперації нема. А вона за ті коноплі ще не бралася. Коли їх потіпати, коли прядиво вичесати? Гнат зробив нову терницю. Поправляв стару і казав: «Ти така, постав сім терниць, то переб'єш». Їй і старої вистачило б. Але Кася, та сама, що була сторожихою при школі, обіцялася прийти й допомогти. Про школу тепер забудь, ходи по підробітках. А може, то таке помаганнячко — вислідити, що в них робиться. Кася нюхається з отим Севою. Хвалилася: мила їй дав. Не пусти, коли сама набивається! Але чогось не прийшла вона вчора. Не прийшла б і нині. Нині все з рук валиться. Сама не своя.

Вчора звчора навідався Семен, сказав, що будуть хлопці. Вона й не здрімнула. Наносила на комірне сіна. Варила борщ, запікала локшину. Й не було думки, що можуть наскочити німці, поліцаї, що, чого доброго, сам Гнат ще й привезе їх. Сама нічого й нікого не боялася, а зараз думка за думкою, голова розривається, і груди повні вітру.

Розглянулася та й у сад, ніби до корови. А її очі весь час на морі. Якби мала сто очей, всі сто дивилися б на комору.

Корова паслася. В сад її рідко пускали: не ковнула б яке яблуко. Але Домаха не підійшла до корови, — за сад.

Облягали думки. Багато думок. Усі проти неї.

Коли Гнат сидів і коли Володька був менший, хіба її так боліло серце? Боліло, але не розривалося. Вона знала: Гнат у тюрмі, Володька в школі. Наїхали улани, виробляли, що їм хотілося. Спробувала боронитися, щоб не били вікон, не орали город, дістала в зуби і по крижах. Але все одно була тверда. Ні один улан не бачив її сліз. Улани вчинили своє, забралися, а вона сіла на порозі. Якби вернулися, пустила б їх через себе, як через камінь.

А тепер нема сили ні постояти, ні сісти.

Десь гавкнув собака, і щось пориває туди очі.

І здається Домасі, якби була сама, щоб ні про кого не думати, нехай би тоді їхали всі Гітлери, які тільки є, нехай би наступали на неї всіма своїми танками, гарматами й бомбовозами... Їй бай-дуже, з якого боку вони наступали б облавою. Вона терла б собі коноплі. А то і сюди дивись, і з того боку бійся: лихо не спить.

Скрадаючись під садом, в кінці городів побачила Семена. І він чатує. З городів на неї кинувся забрюханий собака. Тупнула, щоб забирався на подвір'я. Собака підібгав хвоста.

Семен побачив її. Вона подалася стежкою.

— Світає, — сказав Семен.

Домаха спинилася. Над городами, над шелюгами, ген за яром синіло небо. І над садами, над Вихровим Полем. Високе й тихе,

воно лагідніло, блакитніючи. А за цвинтарем, за горбами, низько на овиді висіла густо-синя, аж чорна, смуга, з-за якої мало сходити сонце. Земля ще не прогрілася. Вітер був тихий. І побляклі, жовтаві сади, і сиві від роси городи, і голі, клаптявочорні, клаптяво-зелені поля чекали сонця.

Семен у зарошених чоботях, у галіфе з покожущини й у такому ж піджаку з нашитими по боках кишеньками й однією на грудях, поголений, у чистій сорочці, стояв, наче на святі.

— А світає,— озвалася йому.

Звідси, з краю городів, було видно — горбом гнав шлях з міста, а під цвинтарем пролягала польова дорога, якою приїхали Арсен з Володькою.

— Таке синє небо — наші сини вдома, Домко.

Вона не збагнула, що Семен сказав чи хотів сказати, тільки тепер бачила, що світає. Певно, коли всі дома і все добре, то й хмарний день веселий.

— Твій спить? Мій на комірній,— мовила.

— Якщо до сходу сонця облави не буде, то посплять. Облави починаються до сходу сонця. А може, твій Гнат і серед білого дня привезе.

Йї стало ніяково, що Семен так сказав про Гната. Але Семен виправився:

— Нам дочекати б до вечора. Вечора вони тепер бояться, тікають у замок, як миші на мор. Вони тепер усього бояться. Попів заарештовують. Ходять з пряжками: з нами бог, а попів бояться.

— Як це?

Він бачив, що йї і моторошно, і боязко.

— Хіба ти не чула про кривецького попа? Ті Кривчики там, за лісом,— і кивнув головою на горби.— Я давно прочув, та не вірилося, бо приказують: собаці й попові не вір. Спитав Арсена — правда. Кривецький піп щонеділі й щосвята робив опудало Юди, підвіщував на паперті. Скінчивши службу, піп правив прокляття Юді. Потім люди виходили з церкви, кожен плював на опудало, лупив його ногами...

З подвір'я Левенців загавкав собака.

Домаха обернулася, а Семен сказав:

— Іди, Домко. За сад не витикайся. Я тут буду. Пантруй від села.

Вона крутнулася на місці й, підхопивши поділ спідниці, подалася стежкою.

Собака дзявулів.

Звертаючи в сад, зиркнула через плече: Семен уже не стояв край городу. Пригинаючись, ступав від яблуні до яблуні. Легко птякати, коли не пахне смаленим! Пес забрехав, і Семен пригнувся.

По дорозі підхопила хворостину. Й так, в одній руці край спід-

ниці, в другій та хворостина, виходила з-за хати, не дивлячись на комору. Кишнула, накричала на курей, які порпалися під хатою, а її очі і сама — на воротах.

Ворота зачинені. Пес виклав передні лапи на перекладину, витягнувся й гавкав, вигинаючись хребтом, то просовуючи, то вихлоплюючи з воріт голову.

— Домко... та, Домко.

Собака не підпуслав Касю.

Домаха потягла його прутом і відхилила ворота. Коли Кася ввійшла, ховаючись за Домаху, собака хотів поцупити її за слідницю.

— Але ж лихий. Прив'яжи його, біса.

— Перестань, ну...

— Я ж конопельки тіпати, а він мало не розірвав.

— А я корову вигнала.

Домаха потягла за вуха собаку, прив'язала коло хліва.

— Лежи,— казала, а очі наказували: — Не підпускай її до хліва.

Кася стояла під стійком конопель і, не боячись пса, склала руки на високі груди.

— Деньки, що золото. Всі мене кличуть. Кожному допомогти хочеться. Але я все покинула, рано встала і сюди.

Її обличчя було поважне.

А Домаху гнітило: чи не підслано? Все може бути. Як же побутися, як спровадити? Ліпше спалила б ті коноплі. Це ж і нагодувати ту Касю треба. Стоїть, наче піч. А в неї молоко не ціджене, не палиться. Свиняка верещить, хлів розкидає.

— Щось ти, Домко, зажурена. Сердишся, що я прийшла? За Гната переймався? Не дінеться! Я вік без чоловіка вікую. Чи за Володькою млієш?

Домаха підвела голову, але Кася на неї не дивилася.

VI

Перш ніж лягти, Володька постояв навколішки, назирці промацуючи горище. Воно було невисоке. Пахло сіно. Він так і гадав: сіна небагато і нагорнене до дверей, щоб здавалося, буцім його повно. Збоку ніби діра в сіні, але далі порожньо. Все було, як тоді, коли він ховався, щоб не датися в лапи Клипаченка, якому хотілося половити їх обох з Арсеном і відправити в Німеччину. Просовуючись навколішки, Володька буцнувся об щось. Помацав — головешка здоро. Висіла й тоді. А далі на тичці сушилася якась шкура. Під тією шкурою йому лягати. Відсунув її, доліз до проти-

лежних дверей. Власне, то й не були двері. Знадвору їх зовсім не видно, щільна шалівка. Але двері були. Про них знали тільки він, батько і мати. Був гачечок, яким зачинялося зсередини. Володька намацав гачечок, відхилив двері: росла черешня, сплигнувши на яку, легко дістатися на землю, а там пасіка і сад. Було, Клипаченко тільки у ворота, Володька через пасіку, через сад і в яр. Кілька разів було. Зачинив двері. Під коліньми сіна обмаль. Коліна відчували голі дошки. Сіна завжди було обмаль — ощадність. Злежале, перетерте худоба не хоче їсти. Колись це не сердило Володьку. А зараз він розсердився. Мати могла настелити більше: день переспить, а там, хто знає, коли ще доведеться.

Діставши гранати з кишень, начепив їх на ремінь. Автомат поклав у головах. Ліг, не роздягаючись і не роззуваючись. Ковдру відкинув. Велика подушка здалася йому тверда. Він підбив її кулаками й знову ліг.

Запечена локшина стояла в животі. Налигався, ум'яв цілу ринку. Тверда подушка й набитий живіт не давали заснути. А він любив спати. Не на подушці, на кулаці. Йому згадувалося, як спить під кущем, у холодку. Розкинувшись на траві, добре спить після нічної розвідки, перестрілки чи бою. Над лісом пече сонце, до того пече, що аж плавиться й ніби скапує, а під кущем холодок. Кушц похитується. І погойдуються світляні плями.

Тут не спалося.

Він заплющив очі.

Тихо, пахне сіно. Сухе, пахне гостро й бентежно, вколисуючи. Хіба йому не спалося на сні? Розкрив очі. Вони вперлися в шкуру, яка сушилася. Він посунув було шкуру, повішену на довгу тичку від бантини до бантини. Але вона все одно над ним. З корови чи коняча? «Будуть чоботи», — ніби почув батьків голос. Заклав руки за потилицю і знову заплющив очі. Але й заплющившись, бачив ту шкуру, навіть ясніше, ніж дивлячись на неї: висіла над ним, і він чув, як ніби вона глухо потріскує і глуго гуде — барабан на вітрі.

Не розплющуючи очей, втримуючи голову в долонях, наче в лещатах, пересильював себе, приневолюючи заснути. Він майже умовив себе, що шкура над ним і не потріскує, і не гуде, що насправді в неї шерсть дуже м'якенька. Її треба виправити, не здираючи шерсть. Пошиє собі кожуха, буде дуже тепло. Минулу зиму проходив у німецькій шинелі. Якби не кухвайка, замерз би. Хіба не промерзав? І подумав батьковими словами: буде кожух. І коли подумав, наче одягнувся. І стало тепло.

Очі солодко злипались, а губи розтулилися.

Здалося, ось-ось засне. Добре, що мати пораяється тихо на господарстві, не гейкає на корову, не кричить на курей.

Але раптом очі розплющилися: згадалася клямка, яку не міг

відчинити, опинившись у сніях. Він не спитав матері, звідки вона в них. Мати сказала, що спалили маєток Свенціцького. Він здогадався, а тепер знав напевно, що батько приніс клямку з пожарища. Він згадував, які клямки були в покоях Свенціцького. Здається, мідні. Сталева, понікельована відчиняла парадні двері. Велика, груба на руку. Певно, саме вона. І йому було якось приємно, що клямка від парадного тепер у них. Шкода, мабуть, нікель згорів і обпав. От якби дістати срібної фарби. Але де тепер дістанеш? Все ж він подумав, що коли йому трапиться бодай і не срібна, а синя чи звичайне білило, привезе чи передасть батькові. Можна й білило. А колись, коли закінчиться війна, він понікелює клямку, буде як люстєречко. Він же недаром учився і в ремісничому, і в механізації.

Володька не стямився, що звівся, підпершись на лікоть, думаючи про якусь дурну клямку.

Вони примчали з Арсеном на конях, щоб забрати провіант, спровадити його на зимову базу. Йому треба виспатися, щоб звечора був як штик. А тут якась дуранлясна шкура, ще дуранляснiша клямка! І в душі підсміювався із самого себе, що марив клямкою. Тут спи та начувайся, бо така клямка може бути!

Він ліг. А чом би йому не думати про клямку чи про кожуха? Хіба не має права?

Світало поволі. Крізь черепицю ледве просвічувалося. Батько ще не підмазував черепицю на зиму. А треба б, бо нанесе снігу. Та червона старомодна черепиця дуже погана. Варто б перекрити комору білою. Але де той цемент? А біла добра, ляже на лати, наче залізо.

Володька розважливо думав, що йому вночі, навіть під ранок, не спиться. Відвик. Уночі очі хочуть дивитися. Але він знав: треба спати. Мати на варті. Старий Чернега теж на варті. Чому б не спати?

Відкинувся, потрусив головою — витрусив з неї всі дуранляси, ліг боком. Подушка не здавалася йому твердою. Навпаки, м'яка, легка. І він відчував, як м'яко і легко голові. Відколи подався з дому, його голова не лежала на подушці.

Задніє — засне.

Якби скинути кітель, штани, роззутися. Ворухнувся. Кітеля б можна скинути. Тривога — накинув на плечі. А штани, чоботи — замоняєшся. Не один за теплу постіль проміняв життя. Потяг на себе ковдру, не роздягаючись. А хотілося б залізти в ліжко. Про ліжко забув, яке воно. Та біс із ним. Спати б на сні, але людськи, а не по-заячи.

А хто винен?

Він підкулив ноги, пригнув на подушці голову. Кольнуло в животі. Затамував подих. Швидше переколе. Борщу треба було

з'їсти, локшина не стояла б, розійшлася. І навіть сказав матері, що борщ добрий. Вилив же його. Нащо ця брехня? Мати даватиме свиням і помітить. І ще: налякав матір тією комендатурою. Теж брехня. Нащо? З поля битви прямо до вас, зустрічайте! А він же не хотів їхати, і якби не Арсен, не поїхав би. Його діло — розвідка, а не провіант. Якби не поїхав, не треба було б брехати. Розбита комендатура — чорт з нею. Що мати в цьому розуміє? А вилитий борщ побачить. Йому стало соромно за цю брехню. Обличчя запашіло, налилось кров'ю. Якби та брехня була потрібна, а то так... Мати образиться. Йому хотілося скочити в хату, вилити помії з цеберки й притрусити гноєм. А може, вона вже помітила. Ліпше лежати.

Володька лежав — червоний. Згадувалося дитинство.

За ним водилося, підбріхував змалку. Його ловили на брехні. Навіть не на брехні, на півбрехні. Не було такого, щоб послали до крамниці з грішми чи з яйцями, а він купив собі цукерок, збрехавши, що гроші загубив чи яйця розбив. Батько вишмагав би, ще й десятому наказав би. Ні, явна брехня завжди з вухами. За явну брехню завжди вуха відкручують. Це він знав. Але він пускався, наприклад, на таке. Йде собі селом, а на нього загавкає собака на прив'язі. Дома — батькові, матері він і розкаже, що собака на нього як не кинеється, як не зірветься з прив'язу, ледве одбився. Замастивши в землі руки, показував їх — свідки своєї відчайдушності. Батько підсміювався: «Сто вовків гналось...» А мати жаліла. Йому було дуже приємно; що мати жаліла. Згодом він розказував про пригоду хлопцям. І вже виходило, що собака був не один, а два. Він розказував палко, вірячи в те, що розкаже. І йому здавалося, що чим страшніше він розкаже, докидаючи подробиць: як собаки вишкірились, як клацали зубами, як торгасили за штани, тим хлопці більше віри й захоплюються. Але минав день, другий. На третій, забувши, що розповідав першого дня, він одбивався вже від цілої тичні. Хлопці сміялися. А йому було кривдно. І, заховавшись у саду, він клявся, що ніколи не підбріхуватиме, що житиме по правді.

Лежачи на подушці, Володька пригадував свою палку клятьбу. Тоді він плакав, рясні дитячі сльози капали в пазуху — пекли. Обіцявся жити чесно й робити тільки добре. З цього дня, з цієї самої хвилини.

День за днем — роки. І сам він не знав, що був подібний до свого діда, який наймитував у пана й дуже любив хвалитися: «Мій пан підставляє свою руку, а я цілую її, як ікону»...

Зараз Володьці було дуже соромно. Він не міг збагнути, чому так сталося, що вилив борщ, а матері сказав, що з'їв..

Його обпав страх: стільки разів клявся, що не підбріхуватиме, але не міг себе пересилити. З його підбріхування поставало, ніби

він кращий, ніж насправді, слухняний, добріший, хоробріший. Підбріхуючи, підмальовувався. Хіба не огидно? Йому згадувалося, які дивні мрії — теж підбріхування — роїлися в його серці. Він мріяв бути багатим. Його вабила гарна одіж, прикраси. Подумував одружитися з Люсею, гімназисткою. Потім, коли вона привозила їм з Арсеном передачу в колонію, він уже не думав про це. Хіба з такою одружуються? А Люся жила з його матір'ю.

Караючись, ненавидячи себе, він і зараз був тієї ж думки. Швидко перескочив через неї. Орел — черкнув крилом і у високості. Не той час, щоб думати про женихання. І тут же зачав докоряти собі, катувати себе ще дужче: навіщо той орел? Треба думати просто, а жити рівно.

Дмитро Петрович Гордієнко казав їм з Арсеном: «Жити треба прямо».

Володька силкувався пригадати, що він ще казав? Прямо жити — не значить завжди йти прямою дорогою. Це значить на кривій дорозі не бути горбатим. Тому треба знати, куди йти. Для чого люди родяться? Якщо вони не знають, куди йти, то, виходить, тільки для того, щоб умерти. Але ж це страшно. Треба мати, за що вмерти. Інакше людина не живе, а животіє: аби день до вечора. Чіпляєшся за будь-що і валяєшся гнилою колодою: наїстися, вдягнутися, повеселитися. А він?

Загавкав собака і заважав думати.

Володька розпрямив ноги. Черепиця просвічувалася: наставляв ранок.

Мати кишнула на курей, собаче дзявуління не припинялося. Він висмикнувся з лігва й поколінкував аж до дверей. Через шпарину побачив: мати вела на подвір'я Касю. Тільки її бракувало! Пришвендяла. Він злякався. Може, Кася на розвідини, а за нею Сева з поліцією. Автомат під руками, гранати коло ременя. Раз, і махонув з горища. Але вони щось мирно між собою розбалакують. Прислухався: Кася пришвендяла допомогти тіпати коноплі. Мати повела її до хати. Нічого страшного. Але він сидів коло шпарини, чекав, поки вийдуть з хати. На Касю покладатися не можна. Варто було їхати, щоб спіткатися з Севою чи із синком Свенціцького?

Його думки пішли в перебір.

Якби Клипаченко хотів їх з Арсеном половити, то тоді, коли вони були без зброї, половив би, як курей. Але Клипаченко сподівався, що матиме час: тиждень-два, війна скінчиться, не сховаються, самі прийдуть. Фронт котився на схід, та вже котиться назад. Тепер тільки дайся Клипаченкові в руки.

Він не гнила колода.

І кого злякався? Якоїсь Касі. Розпаслася, наче коровисько. Йй що, аби прислужувати.

Володьці здавалося, що мати з Касею довго не появляються з хати. Ніякої небезпеки не було.

Але він знав, небезпека чигає завжди.

А може, Кася забалакує матір, а з поля суне облава? Він знає, як вона суне — розстрільною¹⁵, автомати напереваги. А може, уже в саду? Від цього здогаду не тільки отерпло все його тіло, здалося, що й думки взяло на дрижаки.

Володька посунувся, проліз під шкурою й подивився через шпарини в сад. Ніде нікого. За пасікою пасеться спутана корова.

Він наслухав: може, облава навалилася на Чернег? Ні звуку. Коли облава навалюється, земля ходором, і дерева тріщать.

Поколінкував назад подивитися, чи мати з Касею ще в хаті чи на подвір'ї.

Треба було сюди рипатися... Він, Арсен. Усе він. Через нього сидів у колонії, через нього попався на зуб Клипаченкові. Усе через Арсена. Трусись, як очерет. Поспиш! Він лайнувся й запитав: «А то що воно зі мною діється? — і прошепотів: — Арсене...»

Знов згадалося, як брали комендатуру. Арсен з партизанами кинулися на приступ, а він заліг у канаві. Партизани бігли, а він лежав. Арсен обернувся, крикнув і витурив його з канави. Комендатуру розбито. Хоч Арсен і не дорікнув йому за болягузтво, але все здається, що він чує Арсенів голос: «Вставай!»

Минуле не милувало.

Арсен мовчав, а тому карав ще більше.

І Володька видавив ще раз вишептом: «Ар-сен...»

VII

Семен не знав, що в Левенців Кася. Сусіди сказали. Кинувши оком на шлях, на дорогу під цвинтарем, ступив стежкою, підгородами, але передумав і зайшов з вулиці, через ворота. Скоса з-під козирка блимнув на комору знизу вгору, ніби хотів пересвідчитися, чи вона стоїть на місці, й вступив у хату.

Домаха крутилася коло печі, Кася їла на миснику борщ. Коло порога лежав заслинений зеленуватий недопалок. Семен наступив його чоботом.

Домаха встромила голову в челюсті й чекала, що він скаже.

Кася пережовувала хліб, погнала ложкою в миску.

— Ще в яру чорти сватаються, а ви на ногах. Смачного.

¹⁵ Розстрільна — стрілецький цеп.

— Сам ти чорт,— відказала Кася.— Теж свататися? — й понесла ложку в рот.

Домаха висмикнулася з челюстей, подивилася на Семена, хотіла зачати, чого Кася тут, але та, ковтнувши борщ, сама накинулася:

— Скажеш, прийшов щось позичати? Мене боїшся.

— Щоб боявся, не дуже, але ти, як той гончак. Так і чекай за ним стрільців.

— Коли я гончак, ховайся.

— Не на того напала.

— Тоді сватайся, зав'ялений пень. Але я, їй-богу, за тебе пішла б.

Вона засміялася, показуючи великі й білі зуби.

Домаха не знала, чи Кася говорить правду, чи жартує. Якщо говорить правду, морозно, якщо жартує, теж морозно.

— Невже б пішла? — спитався Семен.

Домаха згадувала, як Кася гавкала на суді на Семена, а Гната захищала, ніби Гнат слухом-духом нічого не знав, дав Семенові сани. Дуже гавкала.

А Кася, несучи ложку, підставивши під неї скибку хліба, сказала:

— Сватайся.

— І ти могла б зі мною жити, могла б дивитися мені у вічі?

— Чому б ні? Старе згадуєш. Інший час, не та граMATика, як казав той Гордієнко. Я теж грамотна. В школах не вчилася, зате в школі сиділа. Та я б тебе розворушила, витіпала, як коноплі, що буду тіпати Домці.

— Тіпай собі коноплі, а на мене й без тебе терниця знайдеться,— сказав Семен.— А ти б, Домко, навідалася, сорочки мені в золу кинула. Я тобі за те корову попасу. Заберу в шелюги.

— Добре.

Семен розтер чоботом недопалок і забрався.

Розпутавши корову, вигнав її в шелюги. Вивів і свою.

Про Касю не хотілося думати. Вродиться ж! Снітій. Як не обробляй землю, як не ходи коло неї, впаде на колосся і поб'є. Таке поліття. А втім, може, її ніхто й не підсилав, прийшла до конопель, бо їсти треба. Їсти любить. Видно, що борщ холодний, а лупить, наче з гарячки. Та й те треба розуміти: раз вона тут, із сусідами легше: нікому не стукне, щоб хлопці — Арсен і Володька — були теж тут. Одначе, якщо все обійдеться, треба, щоб Домаха після обіду спровадила її.

Він учора поправ собі сорочки, кинув їх у зільницю. Може, замало позолив. Нехай Домаха навідається й подивиться. До обіду сорочки треба сполоскати й розвісити. Арсен переодягнеться в чисте. Встигне висохнути, буде час і викачати рублем і качалкою.

Семен стояв під тополею. Рожевіло. Синя хмара висіла на обрії. Вона засвітилася з обох кінців. Спалахнув її гребінь, і хмара відділилась од неба. Посередині сходило сонце. Сходило повільно, якесь тьмяве. Поки його було половина, краї хмари золотіли, переливаючись, гребінь горів. А половина сонця — кривава. Вичувалася й друга половина. Теж кривава. Сонце стало над хмарою і не могло пустити промені. Пустило. Синя хмара почорніла. Згас і посірів її гребінь. Хвостата й довга, заходила за обрій. Сонце здіймалося вище. Його проміння ішло шляхом, і шлях вилискував на горбі, розливалось по полях, і ясніли долини. Цвинтар на косогорі, піщані шелюги і глибокий яр — золоті в золотому сонці. І над пожовклим садом, над поруділими городами стояла зелена й висока у сонці тополя.

Сонце кинуло проміння Семенові під ноги, в очі, залило його з головою. І затріпотіли його сиві брови.

Він стояв і був подібний до тієї землі у ранковому сонці, на якій стояв. Плечі — широкоспадистий вигнутий горб. Груді — розлога долина. Ори. Лоб прорізувала глибока зморшка. Як яр. А навколо великої зморшки — менші, багато. Дороги й стежки над яром. Обличчя — вироблене поле. На ньому слід плуга, борін і коси. Руки — як великі ціпи. Іде, як плуг.

А під бровами, сивими, поруділими, — очі. То душа. Вони — сонце. Але в небі воно тільки одно. У нього двое.

Скинув кашкета, показав сиву голову сонцю і натягнув кашкета: світи! Не глянувши на корів, які спускались до яру, забрався до хати. Йшов — очі далеко бачили.

В його саду яблуні, що ляльки. Розкарячкуватих нема.

Хата біла. Клуня перекрита.

Іде, пантрує, начувається, чи нема якогось гаму, а самому приємно, що в саду порядок, що в нього біла хата, що клуня перекрита. Вернувся з тюрми, застав пустку й плюндровище.

Роби, як віл, сядеш за стіл, як людина.

Він ніколи нічого не боявся. Найменше — роботи. Не тому, що жив за мудрістю: з мужика ніхто не скине. Брехня, а не мудрість. Можуть скинути, та ще й як. Проте й це не біда. Коли покійний Гордієнко йому казав: «Пильнуй, щоб з народу не скинули», — він і вірив і ні. Судили, сидів. Гордієнка вбили. Його Арсен в того гицеля стріляв, від якого зараз треба ховатися. І на каторзі він збагнув: «Пильнуй, щоб з народу не скинули. О!» Хай ти мужик, але народ! Коли ж ти пан, але сполячів, владоможець, але онімечився, офашистився, гріш ціна, тьху. Це все одно, що в старовину з'яничаритися. Ще раз тьху. Стань навіть царем, сядь на золотому троні, та коли ти відкинувся од народу, лайно твое царювання, золотий твій трон — лайно, і сам ти — погане лайно. Трічі тьху.

Нині в нього великий день: приїхав син, і в нього все для сина. Семен у ліс не пішов: тут його місце. Задля такого дня одягнувся в чисту сорочку, поголився, наче до танцю. Ще більше почув свою силу. Арсен був такий, яким він хотів. І йдучи через сад, Семен казав деревам:

— Стій за двох — посилав я його. За себе і за матір. Наша мати в могилі. А за себе я ще сам постою.

Арсен — верхів'я, він — корінь. Хто цього не розуміє, тому бог не дав серця.

Коли на суді впав постріл, він обімлів: «Що ж ти, сину?.. Все пропало».

І коли Арсена стали судити, він гукнув Свенціцькому, трибуналу: «Будьте людьми, а мене хоч четвертайте». Свенціцький, у довгій мантії, в рогатому чепці, вилізни з-за столу, підступив до нього, просичав у лице: «Та якби у мене такий син!..» — і наставив, ткнув під ніс кулаки — дві жовті костюмахи, нарості жовтим здоров'ям.

Вийшовши на подвір'я, Семен тихо всміхнувся — куточками уст, як тоді, — сам їж, жери, судоправе, свої костюмахи в здоров'ї, і трибунал нехай їх жере.

Подвір'я підметене. Сокира зарубана в пеньок. Він узявся сікти хворост. Сік, наче траву.

Накрутить води, нагріє, сполоще сорочки й розвісить їх на подвір'ї. А надвечір знову нагріє води, щоб Арсен змив голову. В нього чуб — граблями не продереш.

Семен згинався й розгинався коло криниці, вовтузився коло груби, вимурованої на чотирьох кілках, навпроти дровитні, забігав у сїни, виносив банянки. Хапався, радів, наче дитина, яку допустили вперше до вогню. А тільки висмикувався за сад чи на вулицю, робився похмурий, кидав очима то на горби, то в село.

Найбільше не любив стерегтися. Стережуться злодії, бандити і поліція. Він не крав, не вбивав і нікого не гнав під карабіном. Не його це діло. Що вмів робити, до чого змалечку стояли руки, і все, що робив, як на долоні. А тепер пантруй. І коли пригинався, щоб пантрувати, суглоби тріщали і скаржились. За що? Знав, добре знав — щоб не скинуто з народу. Щоб робити своє діло на землі і щоб всьому світові було видно те діло — поле і борозну.

Повітря нагрівалося. Відхилив комірець, пустив вітер за пазуху. Тепле бабине літо.

Кілька разів підступав до воза під клунею, але барився шмарувати колеса. Нехай вже по обіді, щоб напевно. Якщо облава до сходу сонця не насунула, то може, й не насуне. Якщо не заверне з якогось села до обіду, то після обіду — пізно. Вони бояться, щоб вечір не вхопив їх за очі.

Віз фронтвий. Їхав обоз, повипрягали коні, а воза покинули. Він поставив свої полудрабки, а військові відкинув, бо були занадто широкі. А тепер не влізе на хуру те, що він придбав. Діжка сала, діжка смальцю, діжка ковбас. Мед, масло. Три мішки сухарів. Ящик мила. Цілу весну, ціле літо з Волиці, з ближчих сіл приносили й передавали йому, хто що міг, і він солонив сало, топив смалець і масло, робив, кіптив і заливав ковбаси, сушив сухарі. Хлопцям. Не обладнав хати. Жив собі у ванькирі. От світлиця й пригодилася. Все те у ній робив. Вона чорна, як кіптярня чи кузня. Мило, правда, варив на дворі. Костогриз роз'їв йому пальці. Тричі переварював, щоб було тверде. Порізав ниткою. Лежить у ящику. Наче фабричне, тільки не в папірцях.

Семен прикидав, як укласти діжки, бочки й мішки на воза, жалючі, що викинув широко полудрабки. На Гната надії нема. Якби вернувся. Той гицель заарканив його, і Гнат возить. Утікай, чоловіче. Знайшов, з ким спрягатися. Добре, що віз є і упряж і що хлопці приїхали кіньми. Ще ж сідла треба вперти на віз. І він сердився на Гната. Таки не спрягайся. Вони вернулися з тюрми і розійшлися. Гнат зарився в своє обійстя, як кріт. Не помагав йому рихтувати провізю: «Мое діло сторона». Домаха сама прикотила барильце меду. Він сердився на Гната, тепер підсміюється. Ніщо не бере. З маєткового попелища виграбав клямки, почіпляв до дверей, познаходив якісь гільзи, поробив лампадки й навішав під образами. Чужі клямки дверей не зачиняють. Дурних кадил боги не приймуть.

Він розпалив у грубці. Хмиз потріскував. Семен держав свою руку близько вогню, і вогонь не пік його. Рука чорна, наче в чорній рукавиці. Пальці цупкі. Вони могли брати все, а їх ніщо.

Міг би вдруге женитися. Не Кася, дівка віддалася б за нього. Але що він сказав би Степчиній могилі? Стільки роботи. Поробить, і його місце там, коло неї. Не довелося разом нажитися, поряд належаться. До страшного суду.

Вода закипала.

Домаха не йшла.

VIII

Арсен виліз на вишки, ліг і заснув. Покладався на батька. Натягнув на голову рядно й видався собі малим Арсенком, якого мати садвила на коліна, гладячи чуб. Батько ніколи на колінах не гойдав, якимсь відлупив за те, що впав із коня, а другого разу, коли Арсен після школи скородив, посадив його на коня, Арсен їхав, а він ішов — з поля додому. І нині батько вперше, скинувши

кашкета, подав йому руку. Підклавши долоню собі під лице, Арсен лицем відчував батьківську руку, ніби водночас і лежав на ній, не вузлуватій, гладенькій. І вона лежала йому на голові, насилаючи сон. Якийсь час здавалося, що їде на коні, білогривому — другий кінь, теж білий, тягне борони зубцями догори, а батько несе вільну шлею. Спадає вечір. На горбах ще видно, а в долинах темно. Дві зірки, більша і менша, зійшли на небі. І на високому коневі йому ближче до зірок, ніж до землі.

Під рядном стало душно, і він розкрився у сні. Якби сюди пробирався просвіток, то можна було б побачити його обличчя. Голова лежала в лівій долоні. Злиплий чуб закривав лоба. Він дихав тихо і вільно. Вилицювате обличчя ніби розрівнялося, довгий ніс покоротшав, тупе підборіддя закруглилося, губи розповніли. Не було тих грубуватих рис, які завчасно старять, потворячи. Лежав — молодий повний сніп, взятий із лану. Права рука простерта до зброї, що лежала збоку.

Арсен давно не спав так солодко. Там, звідки приїхав, сон завжди короткий і непевний. Партизан — це безсоння. Тільки здрімнеш і вже на ногах. Він міг спати у сідлі, коли довго їхалося темним лісом, міг спати, йдучи, коли ніщо не загрожувало. Тепер він розстебнув кітеля, розперезався. Ноги в чоботях, а на грудях вовняне рядно. Що ще треба, якщо сухе сіно до того ж тепле, ніби в ньому повно літнього сонця? І десь тут — батько.

Його рука випнулася, отерпла під головою. Сіпнулася й друга. Він розплющив очі: де, що? Згадав, і очі знову заплющилися.

Мабуть, так прокидався Дмитро Петрович Гордієнко. Він теж ховався на цих вишках.

І, будучи у напівсні, коли в ногах і в руках ще сон, коли спить усе тіло й не хочеться ворушитися, тільки в голові пробивається якась одна думка й ніяк не хоче заснути, він згадував: Дмитро Петрович утікав з тих вишок.

А перед тим вони втрьох, батько, Дмитро Петрович і він, були в stodолі. Батько оббив вівса. Зібрав у мішок. Все на дорогу готове. Батько якось пом'явся і зачав до Дмитра Петровича:

— Повезу вас, і, як кажуть, дасть бог, втрапите за кордон, на Україну, може, й не побачимося більше, а я так і не знаю, вибачайте мені, що за причина, що ви не женилися?

Дмитро Петрович не сподівався на таке запитання. Зніяковів. Вуса смикнулися.

Батько кивнув, щоб Арсен забирався з-перед очей. Але Дмитро Петрович сказав, нехай слухає. Він сів на нерозв'язаному снопові оббитого вівса. А вони з батьком стояли.

Арсен знову натягнув на голову рядно. Він проганяв той спогад. Заплющив очі, але думка про Дмитра Петровича пробивалася в голові. І наче чувся його голос:

— Я із своїм життям перед вами не ховався, як ви не ховаєтеся переді мною.

Зачну цю історію *sine ira et studio* — без гніву і пристрасті, як римлянин. Їм не бракувало сили духу.

Коли ми пройшли через всю Україну, взяли наш Львів і спрямувалися на Віслу, я був молодий, старший, звичайно, за Арсена. Мав за спиною Глухівський учительський інститут, але вчителювати на житомирському Поліссі довелося мало, на жалуванні та на прибавних, які вчителям, як і попам, казна доплачувала за обрусіння, розжитися не встиг. Захитався світ — усі на революцію.

Хто в цей час жив, той знає, яка вона, червона зима.

З Вісли нам довелося відступити. Сталося те, що польські історіографи пізніше назвали «Чудом на Віслі». Не буду вдаватися в подробиці. Я розказую не про історію, про себе. А втім, ніякі чуда історію не рухають, її творить народ, який любить свою землю і волю на своїй землі.

Ми відступали, відбиваючись. Покидали Україну, йдучи Україною.

Було перед Берестечком. Тільки не на Пляшівці, де колись розбито козаків, а під Чорним лісом, з якого мусили виступати тоді ординці, та так і не виступили, зрадивши. Тепер нам треба було стримувати натиск на той ліс. Кіннота відходила, а наш загін поставлено заслоном. Піхоту ми викосили. Піхота відхлинула. Але загули панцерники. Їх було три. Башти круглі, а носи — свинячі рила. Хлопці падали, як стяте дерево. Я теж упав, довго нічого не чув і не бачив. Нас не ховали, залишали вовкам.

Очунав я, лежачи на ліжнику. Як ви здогадуєтеся, мене хтось підібрав. То був лісник. Мені порешетило ноги. Одна куля засіла в плечі. Лісник оповідав, що я дуже стік кров'ю, й дивувався, чому мене не доби́ли. Панцерники наїхали, легіонери побачили, що своє зробили — всі трупом, і чи їм ліньки було вибиратися з башт, чи, може, треба було гнати далі,— забралися. Лісник оповідав, що коли вийшов на узлісся й побачив нас, вийняв люстерко і притуляв кожному до рота. Я дихав. Він казав, що решту поховав там, на узліссі, а я думав, що залишився на Волині, не підозрюючи, що судилося мені пробути тут ось два десятки років. Хіба здогадувалося про Збруч? Сиджу перед вами живий і здоровий — виходили. Лісник хвалив мене: «Мужицька кість — смерть перейсть». Жартував. І я зачав жартувати. «Не мужицька — козацька». Це ви тут мужики, а я з великої України. Мої діди були козаками, і я козак!» — «Діди були, та перевелися, а внукам бог розум відібрав, пересілися нінащо». Приказував: «І ти козак, тільки в тебе чуб не так».

Лісова сторожка в лісі. Там я і жив.

Літо, а в лісника у селі сім'я. Жнива. Треба жати. Він і приводить дівчину. Каже — дочка.

Винесли мене на горище. «Катря тебе догляне. Залишаю їй рік. Загуде, остережися. Я заглядатиму».

Гудіння її рогу я ні разу не чув. Якщо чигала якась небезпека, Катря відвонила, щоб я її не знав. Приносила їсти. Крутий ріг, битий міддю, висів у неї через плече. Біла, а в білій сорочці ще біліша. Мені чомусь хотілося, щоб вона загула в батьківський ріг, а вона казала, що покличе, коли встану на ноги й зберуся від них відходити. Я обіцяв почекати. Запитував її: «Чого ти Катря, а біла?» Вона відказувала: «Таке. Хіба я циганка?» — «У нас всі Катрі чорні». — «Бо ви москаль». Мені довелося довго її переконувати, що я не москаль, що такий, як і вона, що справжні москалі теж білі, але вона казала, що всі монголи чорні.

Одну ніч її не було.

Прийшла досвітком — у селі біда. Розмовляла пошепки й дуже швидко. Вернувся пан. Усю землю відбирають назад. Передерія, який сажнював наділи, і Передериху вивели в поле. Наказали Передерієві, щоб їв землю. А він їсти не хотів, узяв грудку в кулак. З тією грудкою його і вбито. А Передериха злякалася, стала їсти землю. Хто каже, їла, поки не вдавилася, а хто каже, що її теж убито. Кинулися за їхніми дітьми. Нема. То вже її батько й мати постаралися. І Катря привела хлопчика й дівчинку в сторожку. Нехай будуть тут. Але я можу не боятися, дорогу на горище вона їм не покаже. Зараз вони сплять, повисипляються, поведе в ліс. І так буде робити весь час. У лісі чорниці, малина. А вночі діти спатимуть.

Так і було.

Поки діти спали, Катря виносила мені снідати. Потім я чув їхні голоси, які даленіли у лісі, і чекав, щоб почути їх знову, коли повертатимуться із лісу.

Навідався лісник.

З жнивами ще не впоралися. Своє відвезли панові.

Спитався, чи діти не заважають? Переколошкається — відвезе їх на інше село, до рідні. Потім оглянув мої рани. Гоїлися погано. Сказав, що буде сваритися з Катрею, чому щодня не промиває їх березівкою¹⁶. Я сказав, що сам винен. Він насварився на мене.

Зранку Катря промивала рани, пов'язала чисті бинти і скаржилася: «Тато гримали за тебе, дуже гримали. Дурна, що слухала тебе. Віднині не буду». — «Старайся, — казав їй. — А я твої бинти позриваю». — «Нащо?» — «Щоб ти довше ходила коло мене». Вона здивовано повела бровою. А коли ступала, щоб спуститися з

¹⁶ Березівка — настій березових бруньок на спиртові.

горища, сказала: «Вичуною, ніж коло тебе ходити, підемо в ліс». І повела другою бровою.

То була остання наша розмова.

Дитячі голоси подаленіли до лісу. Я чекав, коли вони вертатимуться. Не було до обіду. Час тягся поволі. Не те що повзати, перекочуватися мені було важко.

Вони не вернулися ввечері. Поночі прийшов лісник. Сів коло мене. Його мова була коротка. Діти прибилися до села і розказали: їх у лісі перестрів пан з вояками. Накинувся їй давай питати, чиї діти, чи не Передерієві? Катря сказала, що її. Пан розреготався, визвірився, кажи правду, якщо Передерієві, їх поб'ємо, якщо твої, тебе уб'ємо. Вона стояла на своєму: її. Пустив кулю. «Дітей я не повезу в інше село, нікому не віддам, — казав лісник. — А Катря в нас була одна».

Дмитро Петрович хотів ще щось розповісти, але на подвір'я вступив Всеволод Клипаченко, новий сільський учитель, і мова пішла про інше.

Арсен стягнув з голови рядно й розплющив очі.

Був день.

Вишки зашиті сніпками. Із сніпка звислася соломинка, хиталася перед його очима.

ІХ

Забачивши через шпарину, що з воріт виступив старий Чернега, Володька насторожився. Ліва брова різко зламалася, око приплющилось. Він дивився одним оком, ніби приклав до грудей автомат. Усе, про що він щойно думав, що його мучило, збурилось, перекипіло, піднялося, як піна. І натомість заклекотіло тільки одне: облава! Коли дядько Семен ковзнув поглядом по коморі, Володька вже майже не сумнівався, що зараз почнеться чи не вирішальне в його житті. Він не злякався. Почуття самооборони збороло ляк, узяло верх, — був певний, що не дасться в руки, був готовий не датися, хіба що мертвий.

Дядько Семен повагом, перевальцем подався собі до хати. Тихо, ніяких згуків. Але Володька був насторожений. Облава могла йти полем, а чи з'явилося щось підозріле на шляху. Може, їде Сева, а батько ще й везе його. Це було б хтозна-що! Самогубство. Його обурило, що пришвендяла Кася, яку вони з Арсенем називали тіткою. Якби вона не сиділа в хаті, мати чи дядько Семен відразу б сповістили: треба остерігатися чи ні. Тихо, ніяких згуків. Може, Кася заважає їм порозумітися, і вони гублять найдорожчі хвилини.

З ганку спустився старий Чернега, повагом і знову перевальцем. На комору й не глянув. Заходив через ворота, а виходив садом. Тільки тепер Володьці зблиснуло, що дядько Семен міг навідатися через ту опасисту Касю, хотів пересвідчитися, чого її принесло. Зламана брова вигнулася, приплющене око розплющилося. Він обома очима дивився на широкі Чернежині плечі, які, рівно погойдуючись, запливали за комору.

У Володьки ворухнулося почуття шаноби до дядька Семена. Це почуття, зароджене змалку, прокинулося з новою силою. Дивно, хлоп'ям, ще не ходячи до школи, гасаючи по саду, в шелюгах, він збагнув, що сусід, неграмотний дядько Семен, розумніший і обачніший, ніж його батько. Дядько Семен ніколи не бідкався і не був скупий. А батько безконечно бідкався і всього жалів. Обіцявся купити матері хустину, а потім ховав гроші. Зривала мати найкраще яблуко Володьці, батько сварився: підбирайте під яблукою підзбір — падалки. І чомусь завжди виходило, що батько більше тратив. І мати не раз казала, що він неощадний, а скнара, — повчився б у Семена.

Володьчина шаноба переросла в приятзнь. Володьці подобалося, що дядько Семен кремезний і роботящий. Нагасавшись, навибрикувавшись, Володька любив підзиркувати, коли дядько Семен щось робив — рубав сокирою, викидав гній чи навіть підмітав подвір'я. Він усе робив не так, як батько. Батько брав сокиру, крєктав, плював собі під ноги. Дядько Семен, сіплюнувши в руку, заносив сокиру без крєктання. Батько тупцювався з вилами, наче боявся ступити на гній, а дядько Семен із закасаними штанками стояв по коліна в гноєві. Подвір'я він підмітав одним махом, не моняючись і не здіймаючи хмарами куряву.

Коли Володька підріс, то і шаноба, і приятзнь теж підросли, але вони викликали інше, — заздрість. Чому в нього не такий батько? Він про це нікому не казав. Володьчина й Арсенова матері жили в доброті. Батьки теж ніколи не сварилися. І хоч вони ніякі не родичі, часто святкували свята разом, ходячи одні до одних у гості. Володька не пам'ятає, щоб дядько Семен, прийшовши в гості, приносив йому що-небудь. Не було такого заводу. Тітка Степка приносила. А коли вони втрєх ішли в гості до Чернега, то батько відбирав у матері, що вона там несла Арсеніві, й сам обділяв його. Проте Володька не підмічав, щоб Арсен прив'язувався так до його батька, як він до Арсенового. І від цього Володьку брала злість. Але він мовчав навіть перед матір'ю.

Його батько, будши в гостях, любив заводити з Арсеном мову, щось розпитував, хвалив або підсміювався, а Арсен, взявши пиріжок чи щільник меду, втікав.

Дядько Семен зрідка кидав Володьці якесь слово, мовляв, з'їси горщик каші, тоді будемо боротися. Володька насправжки ду-

мав, як йому з'їсти горщик каші, щоб подужати цього дядька. А дядькові очі дивилися на нього, кидаючи зблиски. І, може, саме тоді Володьці вперше спало на думку, що той Чернега знає про нього те, що він і сам не знає про себе, що дядькові очі бачать у ньому те, що йому самому не видно. Став його трішки побоюватися. Але ніколи не виказав ні своєї заздрості, ні своєї злості, ні свого побоювання.

І тепер, провівши очима старого Чернегу, він не міг мати в душі цих недобрих пристрастей, які, здавалося, давно вже вивітрилися з його душі. Тепер Володька міг з'їсти горщик каші. Арсенів батько відплив за комору. Володьчині очі ще хотіли б бачити його плечі, які рівно погойдуються, одначе він був певен, що той старий Чернега і зараз, безперечно, знає про нього те, що він і сам не знає про себе, що старі очі Чернеги бачать у ньому те, що йому самому не видно. Він борвся з дядьком Семеном змалку. Прибив, зачавив у собі все недобре, усвідомлюючи, що тепер міг би подужати дядька Семена силою, але не перемогти.

З'явилася Кася. За нею мати.

— Як би той Семен не вовкулакував, а все одно горнеться до жінок,— казала Кася. Вона підморгнула. Лукаво. А її губи зав'язувалися бантиком. Вона запишалася, вихляючи своєю спідницею. Губи знову розв'язалися: — Від мого ока ніщо не сховається.

«Ну й дурна»,— подумав Володька.

Мати з цеберкою. Він аж наморщився. Дивився через шпарину, і йому хотілося перекинути погляд через Касину голову, заглянути в цеберку.

— Стаю до конопель,— почув Касине. Мати понесла свині.

Володька впевнився, що облави не чути, що старий Чернега заглянув, вивідуючи. Аякже, стереже Арсена. Можна бути спокійним, лягати й заснути. Мати не дасть, щоб його застукали.

Він якийсь час зорив із шпарини за Касею. Вона сховалася за стіжком конопель, вигулькнула, розставляючи терницю. Стіжок на одному рівні з коморою. Туди погано видно. Треба тиснутися обличчям до дверей і пускати навколо око. Касі не сподобалося ставити терницю до комори, піддала на плечі й сховалася за стіжком. Гукнула, що вона вже починає. Мати винесла з хліва цеберку. Подивилася на собаку, який сидів перед хлівом, стеріг двері з колодкою, коня. Поставивши цеберку ребром коло сходів, вона розігнулася. Довгасте лице у вовняній хустині, яка розійшлася, здавалося ще довгастішим. Воно було тихе, зосереджене, повите смутком. І хто знає, чого більше таїло в собі, зосередження чи смутку? Либонь, ні того, ні другого. Задуму. Від цієї задуми її обличчя позеленіло — дивилося зеленавими очима. Вона тісніше пов'язала хустину й ступила подвір'ям. Володьці захотілося, щоб мати зняла очі на комору, але замість того вона

похитала головою, з боку на бік, вниз і вгору. Крізь щпарину видніла поставлена ребром цеберка. Дном до комори. Він не міг на неї зорити: дратувала. Але тому, що вона була дном до комори, а не серединою, перестав про неї думати. Припавши обличчям до дверей, спостерігав за матір'ю. Вигулькнула Кася. Він зрадів, що знову побачив її: ага, я тебе бачу, а ти мене ні, підтіпанко.

Дві терниці вдарили водночас.

У них була одна терниця. Тепер дві.

Мати стояла боком — одне око у воротах, друге в сад. Кася за стіжком, з комори не видно, але, напевно, обличчям до матері.

Володька поколінкував від дверей. Нехай собі тіпають. Він розклав зброю і ліг навзнаки.

Спочатку терниці не заважали. Але як тільки він заплющив очі, почалося. Та якби ще гупали водночас, а то ні. Одна кінчала, друга починала. Та, що кінчала, гупала легше — чах. А та, що починала, важко — гу-уп! Чах-гу-уп! Яка чах — материна, яка гу-уп — Касина, подумалося йому. Він намагався заснути. Завив голову ковдрою. Не допомгло. Тоді голову на сіно й приклав зверху подушкою. Ніби втихло. Десь ніби здалеку — чах-гу-у... І не над ним, з-під нього. Засинав. Але йому змокрила голова. Просунув руку під ковдру, шия теж мокра.

Розохотилися з тими коноплями!

Але він не втрачав надії заснути. Тепер тільки й заснути. В животі легко. Міг лягти на живіт. І ліг на живіт, обома руками притримуючи на замотаній ковдрою голові велику подушку, притискаючи її до вух. Тільки б заснути, а що обливається потом, не страшно. Потом усі хвороби виганяє.

Занурившись у сіно, намагаючись заснути, він навіть упрощував себе, повторюючи: тільки здрімни, й нічого не буде чути, тільки здрімни... Притискався грудьми, налягаючи з усією силою, відчуваючи тілом м'яке сіно й під ним тверді дошки. Тільки здрімни... — і з його заплющених очей витискалося щось подібне до сльози. Сльоза не могла бути, чого?

Але то була сльоза. Він перекинувся і, розкрившись, збагнув, що то сльоза, скупа і гаряча. І йому захотілося плакати.

Якби міг плакати, якби виплакався, може б, заснув. Але він, змахнувши з очей сльозу, держав перед собою долоню й дивився на брудненьку росинку, дивувався, що вона не витрусилася з долоні, і чув, що в нього спотілий лоб, спотіла шия, що мокро під пахвами, — ото почався день.

Чому наднесло Касю? Злість і лють ворухнули ним. Він розсердився саме на Касю, як ніколи й ні на кого не сердився. Вона завжди була йому ворогом. Той рудий Сева привіз її з собою в село, і вона приросла до села, наче п'явка. Йому згадалося: і зустріч

на постерунку, і те, як вона свідчила на процесі. Все-все. Він нічого доброго за нею не міг згадати. Нічого доброго за нею ніколи не було. Підтіпанка! Пришвендяла до конопель. Та чи не сам рудий Сева й підіслав її? Якби знаття, встати і затягнути в комору, влаштувати допит. Якби це деінде, а не дома. Та за неї, паскуду, її Сева такого батькам наробить!

Ненависть до Касі перекинулася на матір. Насіяла конопель, настаралася, що сама не може дати ради. Касею не погребувала. Дуже тут її запомога потрібна!

А терниці не втихали. Замість виминати й перебивати його думки, вони ще дужче підбивали їх.

Володька відкинув подушку, сів на ковдрі. Над ним сушилася шкура. Він уже не думав, що пошиє з неї кожух. На тій шкурі розходилися червоні прожилки, на кінцях звисали бульбашки лою. Відвернувся. А тут — клубок здору, жовтого, старого. Заплющуй очі і втікай.

Куди?

Лігво зім'яте. Спіднє рядно скручене, ковдра жужмом.

Він зважився перестелитися, став на руки й на ноги, але, зневірившись, що засне, помахав терницям кулаком. Самому стало смішно. Лягти чи сидіти?

Низкий черепичний дах, піднятий на кроквах, хитався над головою: то давно зійшло сонце, і проміння, сіючись, наче крізь сито, миготіло, а легкий пил, який завжди тут стояв, вивітрюючись, курів і колихався.

Володька не знав, як болить голова. Голова його ніколи не боліла. Тепер у ній гуло. І було боляче очам. Він втупився під основу останньої крокви — в найтемніший закут. Сидів, не ворущачись. З-під основи крокви, з-під клинця, яким та кроква заплішена, визирнула мишка, сіренька, з короткими чорненькими вушками. Замругала, показала зубки, і чорненькі щетини, розставлені коло її рота, заворушилися, наче тоненькі стрілки.

— І миша на мене, — сказав він і злякався свого голосу.

Х

Порожні відра, складені на коромисло, висіли за спиною: Люся простувала по воду. В парку, відразу ж за замком, на узвишші в каштанах стояла водогонка. Її зірвали ще поляки. Вони мали намір висадити й замок, але не дали кармеліти босі, боялися, що костюл від страшного вибуху теж здійметься в небо. З того часу водогонку не відбудовано. На узвишші, в каштанах, замість білої круглої вежі, скніло розвалище. Непобиту цеглу давно розібрано.

Замок поївся з помпи. Але помпа зіпсувалася. Нікому не було в голові довести її до пуття, і Люся вже не один день носила воду для миття підлог і сходів зі ставу, а для пиття — з міста. Їй треба води відер та відер. Круничної наносила. Поліціяки випивають з графинів, наче ті гусаки. З бачка в коридорі вицмулюють — мідний кран сухий. Виставила бочку під ринву, але дощів нема.

До ставу через парк не можна. Колись, кажуть, з обриву були сходи, зараз їх викинуто, обрив прямовисний, а над ним густа і висока дротяна загорожа. Треба під мурами костьолю, під мурами в'язниці — далеко. Чи думалося їй тоді, того далекого ранку, коли товклася під в'язницею, добиваючись на побачення із Всеволодом, що прийдеться тягати під тими мурами воду, що прийдеться запам'ятати кожен камінь, об який можна спіткнутися?

Похитуються відра, постукують, ковзаючись, черевики.

Люся опустила голову.

З тюремного тупика — стежка на пустирище. Ця стежка вузька й забута. Її порили весняні води, дощі, й ніхто не протоптав, крутяться рівчаки, рівці. Нє те що богомольці, яким тією стежкою ближче до костьолю, навіть в'язничні дозорці вважають за ліпше її обходити. Люся примітила: якими б нелюдами не були дозорці на в'язничній території, але й вони, опинившись поза мурами, не без остраху поглядають на вартові вишки, хоч на них сидять їхні колеги.

Стук-стук черевики, хить-хить на коромислі відра.

Ставок у долині, навпроти замку. Здається, якби плигнути, то враз можна б його доскочити. Стежка вилась, крутилася з пагорба-пустирища на бруківку. Далі треба завернути праворуч. Впорожні легко, але вона довго тяглася бруківкою, поки стала перед мостом, на якому загинув Дмитро Петрович. Ступила на кладку. Опустила одне відро, витягла, й у ньому сплив прив'язаний до вушка дерев'яний хрестик, опустила й вийняла друге, й у ньому теж сплив такий же дерев'яний хрестик: щоб вода не розхлюпувалася. Відра стояли повні, а Люся не брала їх на плечі. Повний став гонив легку хвилю — до берега і назад. Вода чиста, не затягнута жабуринням, але дна не видно: глибина.

Завдала коромисло. Плече відразу присіло. Коли вона рушила, то одно плече було вище, а друге нижче.

Замок згори, з-за дерев, проглядав білими стінами і блищав вікнами. Погойдувалися стіни, вікна й дерева. І на готичній бані костьолю погойдувався чорний і високий латинський хрест. Погойдувалися стрімкі в'язничні мури й на них вишка з вартовим, — усе, що було перед нею, навіть небо погойдувалося, коли несла воду.

Біла хустка видніла на шляху.

Люся не обстригла кіс. Чорні, довгі, пущені на плечі дві коси —

єдина прикмета, по якій можна впізнати колишню вчительку. Взуття не її, одяг теж ніби не її, — з чужої ноги і з чужого плеча. Шкарбуни і рам'я. І чоло не її, похмуре, порізьблене, — наче стара кладка, і на ній стоїть скорботна задума. І брови не її: дві, наче одне коромисло, що розламалось навпіл. Очі запали. Чорні, без дна. Ніс гострий, і видно вилиці. Губи стали тонкі, завжди стулені, трішки скривлені, й в обох куточках вуст захова-лася лють і іронія. Висока шия понижчала, голова важка.

А коси спадають аж до пояса. Ні одної сивої волосинки нема.

На рівному не притримувала коромисла — відра, наче шальки терезів. Збочила на стежку, не стало видно ні замку, ні хреста на костьолі, тільки мур, і похитувалася під ногами земля. Люся взялася рукою за коромисло. Дерев'яні хрестики плавали у відрах.

Вона забралася майже на самий пагорб, розвернулася й, звично підхопивши коромисло, поставила відра обабіч стежки, поклала на них коромисло і сама сіла. Плечі боліли, нила спина, і руки впа-ли на коліна.

Серед бур'янищ, над стежкою росла верба. Мала. Чи то стара ба-ба, йдучи помолитися, поставити свічку за сина, уткнула свій костур, чи така ж стара мати, добираючись до свого у в'язницю, уткнула свій, — хто знає, а він прийнявся. Ще видно обшмульга-ний верх, за який бралася рука, а побіч тонке жовте пруття, на ньому зелене листя. Дивно: густий, непролазний чортополох пожовтїв, розкривши свої спілі коробочки, будяки викинули пухнасті голови, і їхні колючі листки, які не бояться ні сонця, ні холоду, блякнуть, бо сохне стовбур, а та верба з костура зелена. Як і карликові берізки на мурі. Бур'янище розкошувало, та пере-стало. Перепилося соками. А те, що скніло, не маючи снаги, не осипається: зелене утверджує силу життя.

Люся сиділа, ні про що не думаючи: повіки склепилися — змо-ра застигла в жилах. Ніло плече. Горбатіла спина. Руки лежали на колінах, наче на дереві.

І бриніла струна — вітер ранньої осені. З верхів і низин. Далеко. І її, тиху й журну струну, було чути за обрієм, за небесами. Плакала чи гірко сміялась?

Рятуйте, рятуйте мене! Гей, дайте батіг, я вперіщу коней і натягну віжки. Вйю! Бийте громом, копита, гриміть, колеса, блискайте блискавками, коні, розлягайся, дорого. Далі й далі, на кінець світу. Бачите? Ви — люди? А якщо ні кінця світу, ні людей — головою під копита, під колеса — тільки блискавки, тільки грім...

Тиха й журна струна — сама.

Нема в руках ні батога, ні коней. Нема машин, які гудуть мо-торами, аж стогне земля. Нема літаків, які виносять за хмари, аж реве небо. Нема дороги. Є забута, нетоптана, заросла чортополохом і будяками стежка.

Розкліпнулись, піднялися повіки, і Люся побачила долину. За мочарами, за осокою й очеретом під горою — Горинь. Хвиля за хвилею, в зблисках сонця й без сонця — тече. І було видно: в низьких берегах живе, сплескуючи, її плесо.

Україна... Що в тім слові, короткому, як мить, і довгому — на все життя? Чи не ураган битви і чи не страшне «кра» по битві? Земля... Що зв'язує з нею і не дає вмерти? Земля... Чи в тому слові стою останньою буквою я, і незбагненна, таємна сила кличе стояти? Б'є віщій дзвін: зрєктися себе для себе, але не для неї.

Нині субота, завтра неділя...

Завтра базарний день. На ринкові шибениця, і на ринок треба виходити на зв'язок.

Люся встала, завдала на друге плече коромисло. Тепер друге її плече стало нижче.

Віав вітер. Шелестіло бур'янище, летів з будяків пух. Річка несла хвилі, а в неї на плечах погойдувалися відра. Стук-стук... Її коси, як чорні ріки.

Високий і тихий осінній день.

З низів і верхів ледве чутно лине й вертається назад, за гори, за ліси, в степи глухе бриніння дзвону.

ХІ

Вікно — у двір. Високе й широке. Замок у стилі якогось із французьких королів, таке собі Фонтенбло. Всеволод відслонив штору, але й з другого поверху йому не було далеко видно: парк. Буки, дуби й каштани, вишикувавшись, густими лавами застигли в дивовижному вимарші, заслоняючи небо.

Він не хотів дивитися в дворище, де сновигали люди й коні, куди в'їжджали підводи, навантажені зерном. Контингенти приймалося й висипалося в зали правого крила. Скоро, мабуть, і худобу доведеться ставити й прив'язувати на попас у залах замку, а потім під посиленою охороною, з кулеметами спроваджувати на залізницю.

У дворі сновигало, мурашилося. Всеволод спостерігав зелений вимарш дерев. Він заткнув великий палець руки за пояс мундира і стояв боком. Профіль, ніби з-під ножиць аплікатора: пасмо чуба крилом через лоб, довге, зависло над великим вухом. Лоб не підкреслений, переходить у вигин носа. Той вигин суцільна лінія: лоб, ніс, губи, борода — щось боксерське, тупе і не безвольне. Потилиця випнута, а шия крута. Якби на потилицю присадити ще один приплюснутий ніс, то можна було б посперечатися, де в ньому перед, а де тильний бік.

Всеволод сердився на самого себе. Закотивши очі, пустивши їх на верхів'я парку, насправді дивився собі всередину — згори вниз. Він давно не сердився на себе. Арсенів постріл, який не поклав його, влучив і розстріляв інше. Сердячись, Всеволод думав про це: той постріл, такий несподіваний, а тому ще зухваліший, здавалося б, мусів перелякати його на смерть, зробити похлилим і обережним на все життя, але сталося якраз навпаки — він убив страх і боязкість, не приглушивши вроджену заппадливість і нервову лихоманність його натури, що понад усе плекала мрію про завтрашній голубий день. Він сам не бачив у такому перетворенні нічого дивного. Давня закваска — постояти за самого себе (прецінь, теж учень Дмитра Петровича Гордієнка) не могла зникнути безслідно. Правда, вона обернулася дозрілим індивідуалізмом. В'язким, наче глей, податливим до будь-яких змін щодо влад і суспільних устроїв.

Всеволод відчув у собі цей заміс, лежачи в лікарні. Слідчий-суддя Свенціцький настояв, щоб жертву лікували на державний кошт і щоб повністю виплачували жалування вчителя. Коли Клипаченкові приносили переказане по пошті готівкою у ліжко, він почував себе героєм і посміювався сам над собою, що, упавши, звалившись од кулі на землю, міг просити, щоб покликали Люсю. Так і не знав, навіщо кликав? Хіба мав їй щось сказати? Не мав. І не раз думав: якби наважилася сама відвідати його в лікарні, прогнав би. Він навіть обсмакував, обсмоктав фразу, яку запустив би їй в обличчя: «Відринутому з оскверненою, що робити?» Він — відринутий. Вона — осквернена. В цій фразі, за його переконанням, звучало щось біблійне. Люся не навідалася, і фразу не проголошено. Лікарі через два місяці поставили його на ноги, тобто міг виходити на прогулянку. Але його вивозили на возику.

Він снів посадою у міській, не сільській школі, навіть університетом із стипендією, що було б найліпше, а після університету — педагог у гімназії, в якій учився. Він був певний, що урядовці, влада ним зацікавляються. Сповідався про це Касі, яка часто приходила й жаліла його. Відвідини закінчувалися тим, що Кася перепитувала: коли стане професором, чи візьме її служницею? Вона журилася: стільки літ чекати, постаріє, стане зовсім бабою. Всеволод заспокоював, що Кася молода, як ягода.

В голові його визрівало інше: вилікується, стане на посаду міського вчителя чи буде студентом, обов'язково загляне в колонію неповнолітніх злочинців і попросить зустрічі з Арсеном. Сидячи у візку, обмірковував ту зустріч. Не пуститься в мордобій. Ні. Щось скаже. Не міг придумати: що? Такі слова, які б переслідували Арсена вдень і вночі. Але таких слів не знаходив. Ніла рана, боліла голова — тишився, що ще має час. Про Володьку думалось мимохідь: баран, і його до гурту.

Так і не знайшов тих слів, які хотів сказати Арсенові. Вони не прийшли. Замість сподіваного, настали інші часи. Ще в бинтах довелося розпрощатися з лікарнею і то не на возику, пішки. Вже міг ходити. З Крем'янця, з тих місць, де його знали, подався далі, далі на Полісся, де очерет і болота. Там, у тій стороні, яку береже шум лісу й орлі крила, він знайшов пристанище. Наче пес, що, залізуючи під кущем рану, лікує сам себе, так і він, криючись, носився із своїм плечем, не подаючи нікому найменшого знаку. Потреба на вчителів велика. Не тільки діти, старі баби взялися за графелі. Він став учителем.

Спочатку йому не вірилося. Вбувшись, переконавшись, що він справді вчитель, що йому платять зарплатню й заохочують до суспільної праці, Всеволод відразу переродився. Він зробив усе, щоб постояти за себе, щоб піднестися, — комсомолец, активіст. То було поглиблене пристосуванство. Ця наука далася йому легко, ґрунт був сприятливий, і він ріс, наче на дріжджах. Як і Люся, вчився заочно. Тільки вона в педшколі, а він в університеті. Коли рана зажила, міг розмахувати лівою рукою, відвідав Люсю. Йому потрібна була стала й неабияка репутація, а оскільки та репутація починалася з анкетної графи, — то Люся — вихованка комуніста, прорадянця, який загинув від поліцейської кулі, так і просилася в його біографію. Його пристосуванство до того вкорінилося, і він був до того певний себе, що не злякався стати перед Люсині очі.

Похмурі Полісся, озера, гайки, в яких розрослися, все загарбали в свій час осадники, вдихнули в нього вольовитість і рішучість. Він відчув себе чи не новим осадником. Але йому праглося бути повновладнішим і сильнішим.

Люся не збагнула його намірів — не прийняла. Всеволод став обдумувати нові, більш певні шанси, шукаючи не так нареченої, як тестя. Вона і він в одній особі самі знайшли його — війна. Тут думати не доводилося. Швидше з Полісся, далі від своїх слідів, туди, де його знали раніше. І він став комендантом поліції. Не вагаючись. Ніби давно, ще в лікарні, навіть раніше, ще гімназистом чекав, що його покличуть поляки, німці-фашисти, не мало значення хто. Гукнуть, а він готувий. Мовби народився для поліцейського ремесла — провокацій, інтриг, самозахисту й нападу. Життя навчило. Охолодило розум і приспало серце, і він любив називати себе так, як писалося в «Фолькшпер беобахтер» про Гімлера — залізний.

Залізний Всеволод сердився: не стримався й виказав Люсі, що хоче єдиного — мучити її.

Стояв за шторою свого кабінету — тут його боялися всі, а він нікого.

Десь там, в гущі крон, з якогось старого каштана, із самі-

сінького вершечка відірвався і падав жовтий листок. Всеволод подумав, що він мовби зірвав той листок своїм поглядом. І йому стало якось приємно, що він не впав долу, а зачепився за суху шпичку. Кругом ще зелене листя, а він один жовтий. Вітер безпомічно ворухить його червонястим хвостиком, і жовтий листок тремтить, наче живий.

Розстріляти на місці, повісити — то не є вияв сили. Поставити на коліна, бачити, як стоять на колінах, — оце сила влади і сила характеру її носіїв. Він не просто жадав помститися Люсі. Ворухнув би мізинцем — і її вивезли б у Німеччину. Він хотів і домігся надпомсти, одночасно мстячи й собі, за те, що в гімназії вподобав її і йому тоді всміхалося одружитися з нею, що мав намір забрати її на Полісся, повезти, як наречену, а вона відкинулась, і найбільш за те, що зв'язувало його і її однією ниткою, яку ніяк не міг розірвати. Він ніколи не забував про Дмитра Петровича Гордієнка. Не міг. Люся знала, як Всеволод оклепав його, пустившись берега. І Всеволодові було відомо, що Люся це знає. Вона не побігла за ним (наречена?), а жила в Левенців, носила передачі Арсенові й Володьці. Хіба Кася не казала? Він не ревнував її до цих хлопців. Усвідомлював, розумів свій злочин. Не боявся, як бояться гріха. Ніколи й не гадав відмолювати. Але вже саме те, що Люся це знає й не прощає йому, не давало спокою. І, мстячись на ній, мстив собі, що вона знає про нього більше, ніж треба.

Розстрілюючи єврейське гетто, набиваючи тюрму підпільниками, заплідзреними в партизанці, заложниками, несплатниками контингентів, він дещо збагнув людську породу. Кулак і куля своє беруть.

Люсі він віддячив: служба в комендатурі — не німецька каторга. Що ж, хоча вона й не схотіла їхати з ним на Полісся, але не виказала. Йому бажалося одного, щоб вона призналась, що не може, що їй несила служити в комендатурі, що виправдує його стосовно Дмитра Петровича, мовляв, іншого шляху в нього, у Всеволода, не було, щоб просила в нього ласки.

Тоді була б помста — зі зиском, із насолодою.

І раптом він сам признався їй, що хоче мучити, і відстрочив той день, коли вона проситиме ласки. Хіба сказати: мучити — це те приховане: відринутому з оскверненою — що робити?

Він виказав свою мету. І думав, що може не дочекатися того дня, коли Люся попросить рятунку. Він же не використав моменту, загаявся узяти Арсена й Володьку. Хоч міг, безперечно, міг у перші місяці окупації. Але це надто було б шито білими нитками. А людська пам'ять зла, — нічого не забуває. Він сподівався: скінчиться війна, Арсен і Володька нікуди не дінуться. Тоді й візьме обох. Не знищить. Нащо? Матиме маєток. І нехай Арсен буде в ньому наймитом. І Володьку до пари. А що?..

Мрія мати саме маєток, а не кар'єру поліційного пса, не покидала його. Не тишив себе надією, що німці наділять йому вже готове, обжите, скажімо, будь-яке осадницьке чи старе панське гніздо. Це вони захоплюють для себе. Їздячи по Яремчанщині, обмилював собі кучочок. Знайшов — оддалік від Волиці й від маєтку Свенціцького: селянські наділи, які спускалися до лісу. Під лісом били джерела. Що ліпшого: посадити сад, в кінці саду поробити ставки. Уявляв — Арсен, Володька б'ють камінь, закладають фундаменти. Щоб вони били камінь, щоб закладали для нього фундамент, треба мати на них право. Не гроші, не багатство, а право. Добути його самому — глупота, ним повинні були наділити окупанти. Всеволод вислужував, засягав не саме право, а право на це наділення. Зиск — не завжди готівка. Вірна готівка в перспективі — зиск, який пахне, манить, рухаючи: бистрина, що крутить турбіни електростанції. Все спалахує, сяє, горить...

Зараз його надії відступали. Арсен і Володька в лісі. Треба винищити партизанку й виграти війну. А поки он там, на подвір'ї, лежить на возі Гнат Левенець. Не візьме його заложником. Нехай поповозить, призвичаїться. Може, щось із того й вийде. Боязкий чоловічок.

Вітер погойдував жовтим листком, завислим на шпичці.

Упав би — гній. І все. А так висить, тремтить, веселить око, і серцю приємно, думав собі, не помічаючи, що дивиться на той листок не прямо через вікно, а стоїть за стіною, держачи в руці відслонену штору.

Його погляд скознув униз. Люся несла воду. Дві хрестовини плавали у відрах. Майнуло: чи міг би отак день у день тягати воду, повсякчас чуючи на своїх плечах дерев'яні хрестики? А може, один вона носить для себе, а другий — для нього? Все закінчується під хрестиком. Криво посміхаючись стуленими губами, дивлячись на Люсю, на коромисло, яке вона несла, наче великі терези, Всеволод добирався до якоїсь суті: скільки людей він знав; які тільки люди траплялися йому на шляху, ніхто не хотів бути тим, ким був, ким став, ніхто не хотів свідомо нести не те що хреста, хрестика. Хіба що один Дмитро Петрович. Але виняток підтверджує правило.

Дві Люсині коси спадали з плечей. В його грудях прокинулося щось бентежне. Чи ті коси досі м'які й пухкі, як тоді, обстрижені, гімназійні? Йому згадалося, як вони текли в його пальцях. Тоді чомусь самі приплющувалися очі й здавалося — не коси, повна жменя проміння. Колись. І ще здавалося: розплющиш очі, а тих кіс, як проміння, не буде, — теж колись. І хотілося, щоб вони були. Якби вони були, він був би таким, як хотілося, а не таким, яким став, яким є. По стиснутих губах промайнуло щось схоже на тремтіння, занадто кволе, зовсім забуте, він не відчув його, і гу-

би не розтулилися, тільки крива посмішка стала різкіша. Жалила.

На подвір'я в'їхав «опель». Гаркнув, бухикнув мотор — з хвоста потягло димом, і той дим заволік машину.

«До мене»,— кольнуло його. Всеволод опустив штору й ступив у глиб кабінету, висмикнув великий палець з-за пояса й взявся за шкіряну спинку крісла.

Жовтий канцелярський стіл на виточених під лев'ячі лапи ногах — голий. Календар-шестиденка, масивне чорнильне приладдя. Всеволод збирався у Волицю, вірніше під Волицю, на ті сільські наділи, що тягнуться до джерел під лісом. Завтра мав бути гарячий день, ярмарковий. Сівши в крісло з точеними поручнями — руки на лев'ячих голівках,— він блимнув на сейф у кутку, підсунувся до столу, й рука машинально потяглася до календаря. Йому не було потреби вдавати, що працює, але інстинкт вдавати переборював. Завтрашнє число виведене червоною фарбою. Він не любив червоних чисел, не відрізняв буднів од неділь. Тільки й усього, що червоні числа засвідчували, ніби на світі ще є, ще не перевелися недільні дні. Хотілося замальовати червоне чорним, скасувати червоне. Взяв ручку й, ткнувши в чорнильницю, почав зосереджено проводити задуману екзекуцію: обравив червоні цифри чорною лінією, рішуче затушкував одну цифру, наставив перо, щоб затушкувати другу. На порозі з'явився секретар — поліцай і проголосив, що прибув слідчий крайового управління капітан Гуслистый. Замість чогось сказати, Всеволод хитнув пером і в позі людини, якій не дали довершити роботи, підвів голову.

Юліан Гуслистый, вступивши в кабінет, зупинився коло дверей. Він вважав за зайве відмельдовуватися¹⁷. Кругленький, у формі, яка його аж ніяк не виструнчувала, усміхався пухленькими губами.

«Така вош і в «опелі»,— подумав Всеволод.— Дринда, але «опель». Поклавши ручку й зачинивши шестиденку, в якій одна цифра завтрашнього дня так і залишилася червоною, повільно піднімався над голим столом, даючи Юліанові на розум, що із-за столу виходити не збирається.

Стіл під самою стіною. Перед ним не стояло ні фотелів, ні крісел. Від дверей тяглася довга салатова, облямована жовтим доріжка.

Юліан не чекав, коли йому підуть назустріч. Верткий, з портфелем на замках і на застіжках, побіг доріжкою, ще від дверей визначивши, з якого боку стола зупиниться перед Всеволодом. Його очі на бігу ловили диван ліворуч, ряд крісел праворуч, вікно, коло якого нічого не стояло. Він підбіг не з боку вікна, а з боку сейфа.

¹⁷ Відмельдовуватися — відрекомендовуватися.

Всеволодова рука важка і млява, Юліанова куца й енергійна.

Опісля ручкання, не перестаючи всміхатися, Юліан, похитуючи своїм портфелем, дивився, де б йому сісти, чи на дивані поблизу вхідних дверей чи на кріслі ген за вікном, — і там, і там далеко. Знизавши плечима, які не підкреслювали, а закруглювали довгенькі, не по зросту погони, він короткими ступнями миттю опинився коло рядка крісел, вхопив передне. Воно було важке. Кинув на нього портфель, узяв обіруч, переніс через доріжку, поставив збоку столу, швидко сів і хотів поставити собі портфель на коліна. Його короткі ноги ледве сягали підлоги, а тому портфель довелося притримувати, щоб не з'їхав.

Всеволод ніби не звертав на Юліанову метушню уваги. Сидів, держачись за поручні (в руках лев'ячі голівки), на стиснутих губах знову з'явилася крива посмішка.

— Ти на нарадах кричиш? — спитався Юліан, пронизливо дивлячись не на Всеволода, а на стіл, який стояв осібно.

— У мене на нарадах чутно, як муха пролетить, — відказав Всеволод.

— На тих кріслах сидять якісь велетні, а не люди.

— Нічого хлопці...

— Колись сиділи князі, високе панство, — зачав Юліан, переходячи на декламацію: — Камінь на камені, на камені камінь. Ні, о Риме, ти не є вже давнім Римом! Ти забув? Юліуш Словацький. А я пам'ятаю, я Юліан, те саме, що Юліуш. Ти окопався, я тобі скажу. Сиділи князі, тепер ти...

— Чого приїхав?

Юліан клацнув замками, потягнув застіжку й вийняв пачку сигарет.

— Запалимо? — спитався, усміхаючись.

Всеволода не потягло закурити.

Юліан не квапився: розім'яв сигарету, черкнув запальничкою, пустив дим. Разом з димом з його губів спливла усмішка, розтанула в сивій хмарці. Обличчя відразу почервоніло. Сигарету він держав вільною рукою між двома пальцями, а друга втримувала портфель. Сидіти йому було незручно, він подивився по стінах, поковзав очима по стелі, через плече зиркнув на двері, тоді глянув в очі Всеволодові, підморгнувши, мовляв, підслуховують, і сказав:

— У кнайпу¹⁸. У вас є якась кнайпа?

Всеволод, навіть поглядом не даючи зрозуміти, підслуховують його чи ні, відповів:

— Я платити не буду.

Кнайпа — шинок.

Юліан тією самою рукою, в пальцях якої була сигарета, полескав по портфелю.

Спускалися широкими маршами: один відбивав крок на мармурових сходах, другий котився, наче м'ячик.

Внизу, схилившись на поручні, стояла Люся. Юліан не впізнав її, покотився із своїм портфелем. Всеволод ковзнув поглядом по Люсі, Юліана зміряв з голови до ніг, з ніг до голови — ще раз: воша, не хоче признаватися, хоча б привітався. Нехай спитає на вулиці, підсічу — адвокатик, юристик. Але Юліан не спитався. Він справді не впізнав Люсю. З того відкритого процесу їхні дороги зовсім розминулись. Та й із Всеволодом вони здибалися в роки окупації. Юліанова кар'єра з шляху адвоката — совісті судочинства, народного заступника — вивелась на стежку слідчого: окупантські режими адвокатів не воліють. Це він збагнув ще тоді, на своєму першому процесі. Звечора перед самим собою проголошував свою майбутню промову, розмахував руками, тренував не тільки голос, жести, але тієї ж ночі відмовився від свого підзахисного, бо інакше йому — згин, по-теперішньому, капут.

Йому навіть не згадувалося давнє: як читалося заборонену літературу, як хотілося-таки не бути індивідуалістом, самолюбцем, а Дмитро Петрович навіть і не снівся. Пілсудчики і гітлерівці-фашисти зробили з ним, що їм хотілося.

Він запрошував Всеволода в «опель», але Всеволод, не сказавши й слова, різав собі крок.

Опинились за брамами, кинув:

— Кажи, — наче плюнув згори на кругленького Гуслистого. Недолюблював давніх колег, з якими знався по гімназії, незалежно від того, які посади вони опісля обіймали.

Юліан гадав, що вони сядуть за столик, і він, цокнувшись чарочкою, за чарочкою розпочне про свою справу, заради якої приїхав. Всеволод збив його з плигу.

— Бачиш, — почав наздоганяючи Всеволода, — ці люди ліпше всіх на світі вміють розпорядитися з людиною, — сказав і кивнув на костьол, — так повчає кардинал Спіна.

Всеволод і вухом не повів.

Ідучи в «опелі», пролітаючи трасою й спостерігаючи краєвиди і ранок, Юліан обміркував, якими словами почне свою справу за кнайпівським столиком. Зараз ці слова вивітрилися. Весь час наздоганяючи Всеволода, він казав далі:

— Бачиш, у тебе є один попик. Він був уніатом, став автокефалістом. Ти його посадив. Теж мені політик! Грався з Юдою. Вищі духовні чини, які мають і силу, і доступ, звернулися в рейхкомісаріатство. На їхньому меморандумі з'явилася резолюція доктора Коха: «Діло поліції доповісти». Збагнути цю резолюцію ніхто не може. Доктор Кох на те й доктор: він не поставив коми. Ніхто не

знає, що вона гласить. Можна прочитати: «діло» і випустити по-
пика, задовольнивши клопотання духовних чинів, можна про-
читати: «діло поліції», а це має значити, що з поліції нікого не
випускають. Доктор Кох умиває руки. Я, маючи повноваження
тих, хто дав мені машину (слідчі крайової поліції, як і комендан-
ти районної, машин, коханий Сево, не мають), говорю не тільки
від свого імені... — не доказав Юліан, випередив Всеволода й мах-
нув бокувато портфелем, — двозначна резолюція дає шанси, щоб
скористатися, — знову обігнав і бокувато махнув портфелем —
не порожній.

Всеволод помовчував.

Вийшло не до ладу. І вони простували скаредним містом, роз-
битим, розваленим. Сухо й погожо, а тягнуло глиною, тиньком
і сажею.

Кнайпа — якесь халабудище, але Юліан заметушився, запівни-
кував. Всеволод поклав йому руку на плече, не запросив до сто-
лика, зупинив перед шинквасом.

Їм налито коньяку.

Юліан розохотився і зачав довгий тост:

— Без зайвих слів, я так же мало вірю в чорне, як і в голубе,
але я вірю в каплуна, вареного чи смаженого, а інколи вірю та-
кож і в масло... Але найбільше вірю я в добре вино і вірю, що
той, хто в нього вірить, буде спасен...

Поки Юліан це проголошував, Всеволод встиг двічі з ним цок-
нутися.

— Ти собі записуєш, а потім завчасш напам'ять? — спитався
Всеволод, коли Юліан випив.

— Обдумую, — відказав той. Саме з цього тоста й повинен
він був розпочати про свою справу. Очі побачили коньяк, і по-
гублені слова знайшлися. — Але можу й без обдумувань.

Всеволод знов поклав руку йому на плече й підвів до вікна, що
виходило на ринок.

Юліан побачив: зводили шибеницю. Всеволод прийняв руку з
його плеча. Але він відчував її вагу і мов прив'язаний потягся за
Всеволодом з кнайпи.

— А заплатити?

Всеволод не зупинився. Він повертався в замок, і Юліан знову
наздоганяв його, сердячись: попівство дало чимало грошей —
бариш, а діло не вигоріло, і він подумав, що для коменданта по-
ліції гроші — папір, тепер це не гроші — осика. Мале обличчя
стало дуже сердите. Все ж він зважився далі вести мову:

— Ти подумав, чому з'явилася така двозначна резолюція?
А я не тільки думав, я знаю: фронт під Харковом, і не треба бути
стратегом, щоб знати, що він буде під Києвом. Вони замітають
сліди. І той нещасний попик може нам прислужитися. Ще й як!

- По-твоєму, поради скоро прийдуть?
  - Прийдуть.
  - В такому разі краще повісити цього попака, ніж випускати.
- Так-то.

XII

Миша, мругаючи, сиділа, не втікала. Ніби знала, що Володька не накричить, не потягне її чимось важким, боячись наробити гаму. Він дивився на неї й бачив, що вона теж дивиться на нього. Сірий гризунець, якому понад усе найстрашніший кіт, що десь вилежувався собі на печі, дивився на нього і на його зброю — автомат, гранати, з якимось жалем і співчуттям. Володька шикнув і ворухнув ногою, але миша не втікала. Замахав руками, вдаючи, що б'ється навкулачки, став на коліна, поповз, і миша аж тоді блискавично шмигнула під основу крокви, показавши йому тонкий, наче шило, хвостик.

Володьчині губи швидко-швидко ворушилися, безголосно. Клякнувши, чекав, що миша знову висмикнеться.

Подвір'я чакало і гупало. Ритмічно, монотонно. Він махнув рукою на сон, відсунувся назад, угніздившись серед ковдри й подушки. Очі спрямовані під крокву, вуха слухали терниці. Подумав: Арсенові, мабуть, спиться, а мені й миша не дає спочину. Уявлялося: Арсен дає хропака, і в той же час відчував, як миша торкається своїми холодненькими лапками йому до грудей — вона сиділа, очікувала, щоб тільки заснув. А чи Арсен заснув би, якби йому на голову чакання й гупання, а в очі миша? Чи пристосувався б? У колонії доводилося спати на голому цементі. Вони спали вдвох. Але хіба це було пристосування? Змора. Чи Арсен взагалі будь-коли до чогось пристосовувався? Як тільки те питання сплигло перед ним, перестав вистежувати мишу.

Ч-ча-х, гу-у-п! І знову, ще. І на хвилях тих звуків, що то частішали, то долинали впростаж, заплигали його думки, поставали видіння, заколивалися спогади.

Він сам хотів відповісти на своє питання. Спливало давнє, ніч перед Арсеновим пострілом. Засміявся тоді Арсенові в обличчя — спаде ж на думку: стріляти. Сміявся, а рука була в кишені, шелестіла палером, власноручно списаним Севою. Чому не показав того папірця Дмитрові Петровичу, Арсенові? Подумав, що пристосовувався, і пустив ту думку під чакання й гупання терниць. Сміявся з Арсена, а Арсен не пристосовується. І хоч мати була певна, що Арсен одумався, і Люся теж зраділа, але коли їх повезли підводою, він, сидячи поруч з Арсеном, помітивши, що Арсен дер-

житись рукою за полу піджака, щоб не відкидалася, відчув — не одумався. Потім, коли воно сталося, затулився долоньями, щоб нічого не бачити: заклацали зброєю полицяї, вершники-улани за-скакали на конях, і йому, Володьці, здалося, що його вже нема, — роз'їханий, розтоптаний.

Він зомлів, і його відлили водою. Перед трибуналом стояв, наче на сповіді. Все, що казав, правда: звідки наган, чий. За цю правду його судили. Не як співучасника, а за те, що знав і не доніс, не попередив. Йому дали менше — обойму, Арсенові дві обойми — десятку.

Яремчанська в'язниця. Пересильна в Тернополі. На пересильній голодно. Тільки вдвох у камері — особливо небезпечні, хоч і неповнолітні. На другий день — миска кандьору, а ложка одна. Взяв Арсен, бо перший підступив до дверей, коли загарчали. Взяв і віддав йому. І він зачав їсти, не підіймаючи голови. Кандьор без круп, сочевиця і та без солі. Ложка застукала об дно, він злякався, що з'їв більше ніж половину, й підняв на мить голову. Арсен сказав: «Доїдай. Я витримаю», — і відвернувся.

Володька ніколи не міг забути цей кандьор і не міг збагнути, де, звідки в Арсена взялася сила, щоб віддати миску йому, щоб сказати «доїдай», відвернутися й не поглянути у його бік, а коли двері знову загарчали, взяти вилизану миску й ткнути дозорцеві?

Він не раз це думав і мучився, чому б самому було не спробувати таке. Ну, хоча б не зовсім таке. Міг же сказати: Арсене, ти стояв коло дверей, а я ховався за тобою, бо не знавш, чого ти наглядачі хочуть, ти й зачинай їсти перший, з'їж половину, а я потім. Хіба важко було таке сказати? Усвідомлював: сказати не важко, особливо зараз, коли плюнув би в ту миску з кандьором. Зараз слова самі зриваються з язика. Але сказати тоді, сказати й зробити?

Що там згадувати, Арсен завжди стояв за нього.

Через Арсена в колонії його ніхто не смів торкнутися пальцем, хоч усі новаки починали з темної. Кишенькові злодюжки, спритні наводники, розбишаки й хулігани, як тільки-но рознеслася вістка, хто є Арсен, приходили з ним ручкатися, засвідчуючи свою повагу. Ручкалися й з ним — Арсеновим товаришем.

Арсенові не дали ніякої клички, а він, Володька, опинившись у колонії, став без імені — Арсенів товариш.

Їх гонили на роботу, в кар'єр. Арештанти — дармова праця. Нічого, що підлітки. Діти. Лупали каміння, відривали руки.

Володька дивився на свої долоні, і йому не вірилося, що їх роз'їдали мозолі й водянки, що пальці були позбивані, всі такі, як вказівний на його правиці.

В колонії ніхто не казав: йдемо бити камінь, а — йдемо точити пальці.

Згодом до Арсена почалися відвідини.

Його звільняли з роботи, мили, одягали в чистіше й спроваджували в канцелярію.

Як сам оповідав, обробляв якийсь військовий. Обіцяв золоті гори, аби йшов у розвідшколу.

Цілий блок, попуславши голови з нар, слухав цю оповідь. Хлопці прицмокували язиком.

Замість того, щоб дати згоду, Арсен заходився підбивати всіх влаштувати голодовку. Каміння сидить у печінках, а годують кандьором. Пристали. Через тиждень почалося. Заводіїв до борін — кара.

І перед Володькою, під вистукування терниць попливло видіння: його теж до борін.

Колонія годувалася з господарства, яке вели самі колоністи. Колонія в гаю, за деревами, — блоків не видно. Землі колонії — від гайка, від дровів у видолинок, до кар'єрів. Поблизу ні шляху, ні дороги. Впрягайся в борони, й гайда.

Його запрягали з Арсеном. Груда тверда. Борони залізні. Щоб зубці не скакали, попереду хлопці з катком, а вони за ними з боронами. Тягнуть і падають. У видолинок і назад. Сонце пече, й хочеться кричати: води!

Цього дня до Арсена знову гість. Арсена випрягли, повели, а він, Володька, мусів сам волочити борону. Довів униз, завернувся, волочив до колонії й думав, що впаде. А падати не можна. Нагай шибайголови-десятника пустить кров. Він покусав собі губи. Не міг тягти борони. Чорне поле, чорне небо, чорне сонце, заплющив очі й не знав, тягне її чи ні. Раптом йому стало легше. Він подумав, що впав, що лежить і зараз нагай зірве з його плечей шкіру. Але то прибіг Арсен і вчепився за посторонок.

Коли вони заверталися під дротом, Арсен сказав: «Дивись». За огорожею стояв ксьондз.

Вони поволокли борону.

Ксьондз ще стояв, розмовляючи з начальником колонії. Та коли наблизилися, ксьондз обернувся, і з-під сутани замелькали підбори черевиків.

— Переманював в орден кармелітів босих, — сказав Арсен, — а я подумав, що тобі тяжко, й побіг.

— Чого ж він сам узутий?

— Здожени й спитайся.

Зубці не скакали, дерли землю.

Терниці на подвір'ї перестали бити, Володька насторожився, і його видіння пропало.

Він не встиг поміркувати, а що б з Арсена вийшло, коли б він пристав на умовляння військового чи ксьондза, де б Арсен був зараз?

Йому закортіло підкратися й подивитися в шпарину, чому мати

й Кася не тіпають? Може, мати зобачила якусь біду, і він зараз почує її постук з комори, в стелю: «Утікай!»

Володька якийсь час припишк, взявши в руки автомат.

Вичікуючи, вбуваючись у тиші, мельком передбачав: може, мати така розумна, що спровадила Касю й тепер сама не братиметься за терницю, дасть йому спокій, і він засне, він ще встигне виспатися, бо день довгий.

Не було чутно, щоб хтось підходив до комори.

Володька з автоматом поколінкував до дверей. Припав до шпарини й побачив: мати сиділа на горстці конопель, і Кася теж сиділа. Перепочивали, підставивши свої голови й виклавши руки на коліна до сонця. Сонце, підбившись, гріло їм голови й руки.

Аж не повірилось, що вони можуть собі сидіти чинно, поважно, стиха розмовляючи. Материне хоч і зажурене обличчя ясніло в сонці. А Касине порожевіло, розпустилося і зовсім не видавалося старим, побабченим.

Він розсердився. Не тому, що вони перепочивали, а тому, що могли перепочивати, чинно й поважно сидючи, бесідуючи, і їх ніщо в світі не обходило. Брала лють. Сидять, як печериці. Ні матері, ні Касі не втямки, що тільки йому не довелося витерпіти! Ті борони... Найменший стук — і не може спати. Хіба вони знають, що таке ходити в розвідку, мокнути на дощі, зариватися головою в землю, відстрілюючись? Хіба вони знають, що в колонії він не мав імені — Арсенів товариш. І тепер, у загоні, його теж так називають. Вислідили комендатуру, всі ходи й виходи. Розбили. Хто ходив у розвідку? Арсен з товаришем. Йому, може, теж хотілося б посидіти, як ось вони, на осонні. А він мусив їхати вночі. Кінь наступив на галузку, галузка хряснула, і він вдарив коня, а Арсен йому сказав: «Тихіше...» Повчав, бо хто Володька? — Арсенів товариш. Розійшлися, знову казав, щоб напоїв коня. А коли вони доставлять той провіант-провізію, по яку йому до зарізу не хотілося їхати, знову почує: доставив Арсен з товаришем. А може, йому не хочеться нічого й нікуди доставляти? Може, і ремісниче училище, й школа механізації — все було зайве й непотрібне. Доорати загінку, розглибити плуга, розпрягти коней і сісти коло воза. Коні хрумкають обрік, а ти сидиш собі. Твоя робота скибами проти сонця, і ти під сонцем.

Вони сидять — печериці, а він не має спокою. І ніколи його не матиме, поки з Арсеном. Арсен забрав спокій, забрав його самого, з потрохами. Кінь наступив на галузку: «Тихіше... ласкавіше... Пусти його...» — перекиривляв Арсена.

Він припав головою до дверей, дивлячись у шпарину.

— Пуцу, я тобі пуцу, — прошепотів Володька.

Мати знялася з горстки й повела очима до воріт, ніби зібралася кудись іти.

Повільно, не хотючи, підводилася Кася.

Тепер або ніколи, подумав Володька: послати Касю до Севи, і — все.

Вдарило в обидві скроні: «Та чи я дуру наївся? За це ж розстрілюють на місці!»

Мати сказала щось Касі й таки зібралася кудись іти. Вона ступила. Один крок, другий. Кася обома руками підправила хустину й повернулася, щоб стати за стійком до своєї терниці.

Знову те гупання, — подумав Володька. Ліпше б сиділи, а він на них дивився. Тільки щоб тихо. Від тих терниць можна очманіти. Це ж зараз зачнеться, зараз. Мати, може, вигляне за ворота чи перейдеться до Семена й знов у дві руки. Припавши головою до дверей, влізши очима в щарину, він мовби перепиняв своїм поглядом Касю, щоб постояла, не тіпала. Кюмірні двері не вдержали. Зіскочив гачечок, і двері з гуркотом розчинилися. Володька встиг ухопитися за них і не впав комить головою.

Кася здригнулася й задерла голову на комору.

— Домко, та в тебе злодії?

Мати, обернувшись, стояла наче вкопана.

«За це ж розстрілюють на місці», — подумав Володька й, не виставляючи голови, тільки показуючи свою руку, яка втримувала двері, проказав тихо з горища:

— Мамо, драбину...

XIII

Окріп закипів, і Семен загорнув жар. Домахи не видно: Кася ніби той кліщ, од неї не відчепишся. Вуглинка взялися сивим попелом, приховавши жар, — Семенові почуви до Касі. Не згадуєш, її нема. Розворуши попіл, бризне присок. Кася з чужого во-за бере і на свій кладе. Ні стиду, ні сорому. Бачиш її наскрізь, а їй хоч би що: запопадливістю і жорстоким підступництвом живе. Коли б засватав — віддалася б. Семен плюнув на землю і взяв руки в кишені. Не злий на людей, Касю сприймав, як снітій на пашні. Якби не приїхав Арсен, і не плюнув би в її бік. Згадувати, думати про неї огидно, а мусив балакати. Та якби вона прочула, впевнилася, що хлопці тут, то навіть, коли б він повів її до вінця, з-під вінця побігла б до свого Севи.

Вигулькнувши в сад, подивився на шлях, заразом і на корів. Над яром і за цвинтарем повно пастухів. Пасуть і теж стежать за шляхом: помітять поліцаїв і німаків — з криком у село, а худобу в яр.

Осінні поля сумували. Він любив пору бабиного літа. Поля запо-

рані. Земля — спрацьована немолода жінка, чеше косу, сама собі дивується з білих павутин на гребінці й думно мовчить.

У саду не почув виляску терниць. Мабуть, Домаха зібралася до нього, а Кася перепочиває. З неї помічниця, що з клоччя батіг. З вінником, з мокрою радниною, сюди мах, туди тер — це сяк-так, а з терницею?.. Але теж мусить. І він навіть пожалів її, вічну служебку, яка звикла мати пана, а тепер його не мала: Сева не схотів забрати у місто. Йому тут потрібні очі й вуха.

Терниці мовчали, але Домахи не було видно.

Семен викотив із сіней залізного бака-зільницю. Виніс ночви. Прилаштувався між криницею і літньою грубкою.

Бувши пуцьвірінком, завжди спостерігав, як прала бабуня. У них в родині не було дівок, і він, увиваючись коло бабуні, робив з нею жіночу роботу.

Бабуня мала, висохла, як стручок. Не міг згадати, яке в неї обличчя. Згадувалася хустина, чорна. Дашок на лоб, кінці на шиї. Обличчя в хустині, очі десь далеко, шиї не видно. З її тіла він бачив тільки її ноги й руки, і тепер йому здавалося, що бабуня була якась безтілесна, що ніби не вона, а її чорна хустина й довга до п'ят спідниця шпарко й чіпко бігали, снували в хаті й коло хати. Не пам'ятав, щоб коли сиділа. Але добре запам'ятав, що дивувався щоразу, коли бачив, що її закасані до ліктів руки такі ж самі, як і в нього, але старі, із синіми жилами, які ховалися під рукави. Бачити її руки голі до ліктів можна було тільки тоді, коли прала. Вмивалася самими долонями.

З незвички її оголені до ліктів руки трохи жахали. Він питався:

— Вам страшно вмирати?

— Що таке?

— Вмирати, бабуню?

Вона розводила в ночвах на колоді літепло. Її руки пірнали у воду. І він бачив їх у чистій воді, чорні, скоцюрблені. Жили у воді синьо напухали й роздувалися ще дужче.

— Чого б я боялася? Смерті нема.

Недавно поховали діда. Дід з цвинтаря не приходив, а баба сказала, що смерті нема. І йому, малому Семенові, стало до того страшно, що втратив мову. А бабуня казала:

— Люди видумали смерть, аби легше жити. Думають одне з другим: помру та й піду на тамтой світ. А воно неправда. Бо яке тільки сп'ялося на ноги, то так і дивись, в що воно помишляє перекинутися, яким побитом в що обернутися. Надходить пора, кажуть, помер. А насправді взяло й перелізло у птицю, в дикого звіра, в худобину. Наш дід переліз у буланого коня. Буланій заіржить, я чую дідів сміх. Тупне буланій, я чую дідову ногу. І я не вмру, перелізу в корову. От зобачиш. Виженеш на пасовисько, спутаєш, стриножиш, тобі витребеньки з ніг у голову, а я мукну.

- Я теж не вмру й перелізу в щось?
- Аякже. Шануйся, щоб не вскочити у свиню.
- Чого ж воно так?
- Бо так людям пороблено.

Він боявся «вскочити у свиню» й годив, як міг, бабуні, підливав з кружки в ночви окріп.

Вона ніколи за роботою не квапилася, але, вхопившись, не випускала роботи з рук.

Витягала із зільниці сорочку, стріпувала: зола не хотіла стріпуватися, знімала її пучками. Тоді пускала сорочку в ночви, жмакала, і сорочка починала співати в її пальцях. Вижмакавши, розгортала сорочку й намилювала, найбільше стараючись коло коміра й коло пазухи. Потім терла. Руки ховалися в білій піні, яка засвічувалася більшими й меншими бульбашками. Не було видно ні долонь, ні пальців. Шипіло, вишумовуючи. Тріскалися одні бульбашки, а інші засвічувалися. І сині жили, що ховалися під закасані рукави, не були такі жаскі. Вони наче натягнуті струни, які бриніли, не перестаючи. З кожним її новим рухом бриніли по-новому. Почувалася якась незбагненна насолода в погойдунні над ночвами, ніби бабуні верталася молода сила, молоді роки, ніби засалена сорочка й грубе, костогризисте мило не розідали пальців,— праця. І здавалося, що важке прання зовсім не надриває її, висотуючи силу, якої в неї було не більше, ніж у пташки. Вона погойдувалася — дівка на вигоні перед музиками. От тільки опущена її голова. Але, що б не робила, її пальці видобували музику. Зливала калну воду у відро (на землю не можна, трава не ростиме), і кална вода співала. Й тільки тоді, коли, розкрутивши в руках випрану сорочку, стріпнувши її обома руками й викинувши на тин, якусь хвилину стояла голіруч, мовби ще меншала, самі хустина й спідниця, а її нема.

Семен виправ Арсенову сорочку, повісив сушитися й подумав, що прав так, як прала бабуня, і що йому добре пралося, згадуючи її. Мала, непоказна, чому вважала, що не вмре, а стане коровою? До пари дідові, який в її уяві вже був конем? Нема вже ні того буланого, ні тієї рябої, яких він пас. Усміхнувся. Бабуня й по смерті хотіла жити разом із дідом у своєму господарстві, якщо не в хаті, то в хліві, й приносити родові найбільшу користь, не визнаючи смерті.

Бабуня навчила його «Отчешаш» і «Богородицю», але ці молитви швидше були даниною богам, які висіли на стіні й не дуже втручалися у господарські справи. Бабуня, а за нею батько й мати, більше поклонялися сонцю, вітрові, громові — богам, без волі яких не можна було зачинати найменшої роботи. І Семен, дивлячись на вишки, де спав Арсен, пригадував, як повчав його, малого, бабуниною мудрістю понад усе боятися «вскочити у свиню».

До ув'язнення Семен хрестився. А повернувся — як відрізало. І своїй Степці не поставив хреста. Витесав кам'яне дерево з позрізаними гіллями і поробив кору, наче на дубі. Цей пам'ятник — пізнання добра і зла.

А Гнат, навпаки, зараз молиться ще більше, читає святі книги, і коли читає, Домаха ходить навшпиньки.

Стоячи перед розвішеною сорочкою, інші лежали купкою, Семен думав про Степку. Так було завжди, поки прав, не думав. А скінчив, розвішував білизну на дроті, біле й чисте нагадувало її.

Скинув кашкета і говорив з випраною сорочкою.

— Було, у неділю має сходити сонце, скрипить скриня. Ти дала сорочку, білу, як зима, і теплу, як літо. Сорочка не хотіла облягати тіло, і я чув на грудях твої пальці — всі десять. Щоранку, як має сходити сонце, чую: скрипить скриня, відчиняється віко, а де сорочка?

— Висить. Я теж зроблю, щоб була біла, як зима. Але вона не буде тепла, як літо. В тій я знав кожну нитку. У вікні стояли зорі й місяць. Брала в них світло, й пряла на веретено.

— Я шанував тебе, як нитку, — казав і дивився на небо. — А нитка урвалася. Світе, нащо ти поділив людей і наставив над ними богів, міністрів, фіурерів? Вони урвали мою нитку.

— Я перу сам. Я обпиратиму хлопців, щоб їх не їли по лісах воші. Хай хлопці мстять за мою порвану нитку.

Стояв проти неба — небоборець.

Тихо підступила Домаха.

— Боже, сам із собою балакає.

— Зі світом, — буркнув та й став чіпляти, розвішуючи, сорочки.

Домаха пом'ялася й сказала, що Кася вже пішла.

— Спроварила? — спитався.

Домаха відвернулася й змовчала.

— Добре зробила, що спроварила її. Я тебе для того й кликав. А золити, сам позолити. Дивися, — і показував на сорочки, і його очі світилися. — Йди, роби свою роботу та наглядай за ворітьми, а я корову прижену.

Вона ставила ногу за ногою. Зупинилася й кинула через плече:

— Семене, а що роблено з тим Юдою? Ти так і не доказав. Він здивувався, що вона це згадала.

— Плювали і спалювали. А попка повісять. Помолись за його душу, бо я молитви забув.

— За Юду?

— От тобі й раз! Юду сама церква проклинає.

Він монявся, розкручуючи білизну, й не бачив, як вона дивилася через плече.

Пішла до воріт, ледве ступаючи. Все думала, що Семен її пере-

пинить. Володька зліз з горища, закликав у комору Касю, й вони про щось гомоніли. Кася забралася. Володька сказав: сам спровадив її, і наказував матері, аби не проговорилася Чернезі, що він бачився з Касею. Вона не проговорилася, і їй було дуже тяжко.

Від Чернежиних воріт до своїх майже побігла. Зависла на воротах. Не було вітру, а їй здавалося — з дерев облітає листя, і дерева стоять голі. Щось зняло верха з хати, розкрило її. Порозкривало дахи з хлівів, з комори. І на всі боки видно, що у них де стоїть і що робиться.

Переборюючи страх, ввійшла у ворота. Дерев і будівлі нечипані.

Володька сидів у коморі.

Вона йому сказала:

— А ти, сину, борщу таки не їв.

— Що ви мені якимсь борщем тикаєте?

— Не знаю, що тобі зготовити, — промовила. Їй хотілося розпитати про кривецького батюшку, але пішла, зачинила комору.

XIV

Гнат лежав на возі: кесареві кесарево, богові боже, а що ж собі?

Він звівся з воза, покрутився, постовбичив, дивлячись, як приймають контингенти. Вага на терасі, між колонами, які тримають приганок, чи як воно там називається: вагар казав, але він забувся, — в палатах не жити, то навіщо запам'ятовувати? А долівка під тими колонами — люкс, сиві й чорні квадрати, гладенькі, що лід. І ковзкі, що лід. Підкований, та ледве встоюєш. Тому від ваги прокладена дошка. Інакше не один собі в'язи скрутив би, тербищачи мішок на плечах. На першому поверсі залу засипано. Вікна забито, двері запечатано. Носять наверх. Чи й там засиплють під стелю? Вертітися коло вагара цікаво, але не вигідно. Хліб привозять якщо не баби, то діди, з яких порожно сиплеться: чоловіче, піддай, підсоби. А він що, найнявся чи в нього сили, як у трактора? Та й якби тільки піддай, а то ж при на другий поверх — очі рогом лізуть. Дивитися, як вагар клацає на вазі, інше діло: клац сюди, клац туди, одну гирю зняв, другу поставив і готово — наука! Хіба ж дадуть постояти. Совпають свіжий хліб. Ніяких новин не розказують, роти всім позав'язувало, як мішки. Тільки сопуть. Яка-небудь жінка прохопиться: щоб йому таке багатство, як наше бідацтво, — вишкірить зуби й блисне литками. А діди крутять головами і ховаються за бородами. Він не думав про себе, що постарів, що приніс із в'язниці лисину й чорні, опущені

вуса, що тепер вуса підпудрилися, а борода й лице в мохові. Вагар відклацав на вазі, замкнув її й перезирнувся з Гнатом, наче із своїм давнім знайомим, кивнув головою. Опалка в Гната під пахвою. Потягся сходами нагору. Двері в один бік, у другий. Одну залу засипають житом, другу пшеницею. Хоч йому дозволяється брати із землі те, що розсипалося, але нагорнув собі з купи: пшеничка — миється у рупці.

Кажуть, у цих залах був клуб, театри, а перед тим служили для бенкетів, для забав. Під високими стелями ще й досі на ланцюгах висять лампи, наче свічки в церкві. Хе, клуб, театри, море світла, і хто хотів, той і грав артиста. Блиск, музика. А коли бенкети? Де тих столів було набрати? Не одну телицю, що там телицю, бугая було з'їдено. А кабанів? А скільки випито? Не міг придумати, що випито. Певно, не горілку. Якісь вина, що йому й не снилися. А може, пиво, бо він пив дуже любив, як на ньому шапкою стоїть піна і як воно грає в кухлі. Либонь, бочки стояли під стінами, підходь, ціди скільки хочеш, і на твоїх губах піна, напився, облизався й витерся рукавом. Але вони десь-то пили, коли піна осідала, — боялися піни. І пили маленькими ковтками, як його Домаха: келишок на весь вечір. Хіба знали смак?.. Нагрібаючи в опалку пшеницю, він не знати чому, але радів, що тепер в залах ні клубу, ні театру. Відбенкетувалися, переказилися. Його очі хижакувато сміялися з кришталевих люстр, закіптюжених, запавукованих, з брудних, занехаяних стін і позбиваної підлоги. На дерев'яному порозі він навмисно стукав підковками, щоб залишилися його сліди. І в коридорі, по сивих і білих квадратах йому хотілося пройтися конем, попробувати їх, наче лід на ставу, але боявся підсковзнутися й упасти: йшов дошкою. Мав таке відчуття, що голі стіни, весь той замок, його каміння винні в тому, що він — репаний мужик. Ненавидів, зловтішався. І, беручись за жовту ручку дверей, подумував: гарна клямочка, не побувала в огні, якби до своїх дверей, бо ті, що почіпляв, таки побували в огні.

Лежалось йому на возі так собі. Поболювали боки. Примощувався і так і сяк, сідав, а тепер ліг долічерева. Лежати ліпше, ніж їхати. На возі вимощено лише переднє сидіння. Комендант (Гнат називав Клипаценка «пане коменданте») сідав поруч нього на передку. Задок вільний. Гнат розворушив переднє сидіння, підмостивши собі соломі і під живіт, і під груди. Ремінний поморщенний кашкет, такий самий як і в Семена, давно разом купили собі в жида-шапкаря, тісно облягав голову. Полісів, кашкет став великий, мусив ушивати. Той кашкет відсидів з ним у в'язниці, перебув поляків, перебуде й німців. Він дивився з-під козирка, наче із своєї хати, на замкове подвір'я. Від'їжджали підводи і в'їжджали нові. Від'їжджали швидко, погримуючи колесами, а в'їжджали поволі, й колеса скрипіли довгим скрипом. Погоничі сиділи з

острахом, боялися подати голос і німо натягували віжки. А він лежав, не боявся. І йому приємно було розуміти, що він мовби вищий, ніж ті, що з контингентами. На нього ніхто не кричить, не підганяє. Чекає на коменданта. Діди й баби, наче розуміючи його становище, поглядають на нього не без шаноби, мовби шукаючи саме в Гната захисту. Вони не забалакують до нього, тільки дивляться. Він теж не забалакує, знає, що треба, киває головою на праве крило замку: там приймають.

В голові в'яжуться ліниво, але впевнено, це з неї нічим вибити не можна: хліб — кесареве. Аякже! Тут і не пискнеш. Він теж привіз. Висипав на купу — пропало. Молити бога, що хоч сюди возити, а не на станцію: близько. А чому сюди? Він знає: бо в Яремчі паровий млин. Засиплють тут, щоб мав що жерти. Але десь-то скоро це скінчиться. Хто сюди не встиг, поганяй на станцію. Семен не думає квапитися, каже — засипають у замку, бо бояться партизанки. А він каже: тут млин. І Семен дочекається, що поганятиме аж на станцію. Партизанка партизанкою (ніби мій Володька не в тому лісі, що і його Арсен), але кесареві — кесареве.

Знав би Семен, яка в них ще сила!

Лежачи на возі, Гнат на свої очі бачить ту силу. Ліве крило замку — поліція. Там і касарня. Німці — по центру: гестапо, лядв'ірт. Біля колон чорна машина, наче наваксований хром. Мотоцикли. Виходять у високих кашкетах, що аж вигинаються, в пальчатках. Куди там польській поліції братися! Кожен, як та верства, зміряє тебе, на голові лисина, а чуєш: волосся сторчма росте. Поліцаї, ті ще гірші, така шатія-братія, позлазилося з усього білого світу. Хто в чоботі, хто в черевикові. Налетять у село, перше діло — їсти. Жеруть, наче свині. Машин їм ніхто не дає. Мають коні, які награвували. Але поткнися сюди: варта, кулемети. Еге, кесареве, й не підступайся.

Він надивився, що вони можуть.

Заскочили в село — староста перед комендантом на коліна: дай-те хоч тиждень, усе здамо. А комендант йому носакон у морду, той і мився. Пішли по хатах. Старі люди розказують: чисто турки, татари. Хіба ніж чи шабля може заподіяти те, що автомат і бомба! Жінка чіпляється за корову, а він з автомата дир-р — і жінки нема. А корову все одно на м'ясо. Зачиняються, не пускають у хату, а він бомбу у вікно, і хата горить разом з людським гвалтом.

Нині маєш: підвода за підводою — везуть.

Семенові добре казати: втікай. А куди втікати? Де дінешся? Йому що, сам як той палець. Пастухи з шелюгів заалалакають чи півпарубчак Бартик, який йому «Кубзаря» читає, примчить, чи сам побачить, що небезпека, зараз руки в кишені й подався за сад. Через шелюги. В яр чи на цвинтар. І вже його нема. Шукай вітра в полі. Має корову, свиню, коня, але все кидає, аби самому врятува-

тися. А чому? Бо сам. Самому, звісно, легше. А якщо мавш натуру, що ні корови, ні свині, ні коня не шкода, то й зовсім легко.

На подвір'я, пуркаючи, в'їхав якийсь шарабан. Гнат здивувався, угледівши Гуслистого.

— Адвокатик, — проказав, переставши думати своє, й спостерігав, що буде далі.

Після вчорашнього комендант казав, що знов кудись поїдуть. Адвокатик завернув на поліцію, до коменданта: лежи й дрімай.

Невдовзі з дверей вийшов комендант. Адвокатик коло нього, як та прищуца. Подалися собі, не глянувши в його бік. А за ними Владек — назирцем. Всі в однакових мундирах, але один другому з дороги не вступить. Владека Свенціцького йому страшно. Молоде, довгов'язе і завжди таким робом держить руки, ніби хоче затопити в пику. Але брешеш. Сам комендант сказав: зась.

І Гнат, підперши кулаком, наслуховаючи кінське фиркання, вернувся до перерваних думок, зрідка позиркуючи на шарабан, з якого виліз шофер і, піднявши капот, задлубався в моторі.

Ці думки, запозичені із святої книги, важили для Гната все. Між кесарем і богом, хоч у святій книзі того й не писалося, він рішуче й назавжди поставив себе. По його виходило: якщо кесареві віддати й догодити, то тобі допоможе бог. Інакше марниця. Знайшовши собі місце між кесарем і богом — посередині, мав якусь надію і трохи впевненості. Це не те, що руки в кишені, й подався. Було вже йому раз, подався. Якби довелося відсидіти всі сім років, якби двері не відчинилися, досі й кістки зогнили б. Ланцюжки на руках, маршируй під собаками в болото, вали ліс. Від світання й до смеркання. Пилка-поперечка залізними зубами всю силу перегризала. Позичив сани, а приплівся з тюрми, — хата з віхтями замість вікон. Домаха постаріла — самі ребра. За що? Бо тут ще й таке: попався, жди суду, а сам не правдуйся. Нічого не доб'єшся, бо стіна. Якби той Арсен не затівав чортзна-що, бо як воно вийшло? Сам сів, Володьку потягнув. Тепер удвох — дай боже ноги, а Клипаченко знову сплив — комендант. Гнат думав заповзято, переконуючи себе. Нашкодив, сам стань на суд, інших не топи, дій, як Дмитро Петрович Гордієнко. Вони з Домахою й зараз дають на параста за спасіння його праведної душі.

Але він не міг довго думати про когось, навіть про Володьку. Покружлявши, вертався назад, до себе, до свого газдівства. Господарка, було, наче погоріла. Хоч викопуй яму, заганяй жінку, сина й засипайся. Першим ділом взявся до хати. Знов стала хата, а не пуста. Приробив ганок, вилив сходи. Потім поставив нові стріхи в стодолі, в хлівах. Завелася худоба. Знов загули бджоли. Як те все покинеш, коли хата дивиться твоїми очима, коли бджоли гудуть у твоїх вухах, і земля тільки тому й носить тебе, що ноги — ніби яблуні з твого ж садка.

Комендант — сила. Від синка Свенціцького утікав би — утік би, а від коменданта ні. Комендант поки грається, бавиться, наче кіт з мишею. Може, й правда, що йому з ним, з Гнатом, безпечніше їздити по селах. Але це до пори. Кулі не шукають, де свій, де чужий, — сліпі. І не в тій їзді, певно, діло. Перший раз протарабанився з комендантом цілий тиждень, а він і не заїкнувся про Володьку, ніби Володька не його, Гнатів, син, ніби його нема. Гнатові очі зблиснули й погасли: не такий уже дурний, здогадувався, що й до чого — комендант хоче приручити, вкоськати. Згорів маєток Свенціцького, Гнат понишпорив там. Хіба тільки він? Владек за шуцманів, давай трусити по селі. Не один зубів не дорахувався, віддав усе, ще й свого позбувся. А він же клямки почіпляв. Хто на поріг, береться за клямку. Проте комендант заступився за нього. Чому? Щоб колись сказати: я тобі, тепер ти мені. Гнат хоч дещо й знає, але дав собі зарік: не до нього п'ють, не скаже здоров. Нехай Семен збирає їдло, а його діло — сторона. Він що відрізав комендантові? Такий час, мовляв, що син за батька, а батько за сина не одвітчик. Сам натякав про Володьку, але комендант і оком не повів. Нехай собі крутиться, до чогось викрутиться. Партизани знають, де його син, а німці знають, кого він возить.

Все ж йому було нелегко, душу вповивав якийсь суд. Сп'явся на ноги, ніби все в нього є. Правда, якби не худібка з маєтку Свенціцького, якби не прирізали землі, кольки було б. Але ту землю незабаром у масів. І коня... Володька сміявся, а йому не до сміху. І він зараз, розмірковуючи про далеке й близьке, відчував якимось потаємним нюхом, що настав час, минулося — своя земля. Не тільки для нього, для всіх. Не буде ні хуторів, ні меж. Земля втікає од нього. Він бачив, як вона втікає: борозни женуть і женуть без кінця й без краю, скиби хвилюються, що море. І коли Домаха казала, щоб возити гній на поле, він мовчки розкидав його на городі. Може, сам город тільки й залишиться. Яр, і город не втече.

Де ж воно, оте боже?

Коні похрумкували пшеницю. І вони не голодні, і він: може, попоїсти в гарнізонній їдальні. Та й хліб і сало в передку.

Комендант з адвокатиюком верталися. Недовго й побули. Адвокатик червоний, пік раки. Комендант подав руку, а до шарабана й не підійшов. Шарабан зачахкав, закашляв, і Гнатові захотілося сказати: хоч ти, адвокатику, й шишка — в машині, але коні ліпше.

Йому набридло лежати. Сів. На подвір'ї той самий рух. Не видно, щоб збиралося кудись їхати. Поліцейські коні біля жолобів, просто неба.

Гнат задивився на центральний вхід. Там угорі, під дашечком, якась богиня їхала на колісниці, поганяючи коней. Цяцька. Він теж поробив собі цяцьки — лампадки до образів. Можливо, ота цяцька і його лампадки — то боже?

Не встиг на те відповісти. Звідкись узялася Кася й по-солдатськи рубала на поліцію. Хотів її кликнути, що там у селі. Касі навстріч Люся з відрами. Кася пройняла її своїми більмами, що нехай ти западешся. Ніби нещасна Люся заступила тій Касі світ. А Домаха лагодила Касю до конопель. І перестав міркувати, що ж боже.

XV

Прокинувся, але вставати не хотілось. Перевернувся навзнаки, спробував потягтися на всю довжину: ноги й руки не його. Тіло обпала якась млість, що аж сам собі зробився важкий. Очі дивилися на сніпки. Золотава, тепла стріха стояла над ним. Арсенові здалося, чи то він кудись заплив, чи знову малий. Не без зусилля поставив ноги коліньми вгору, натягнув на голову рядно, і нахлинули відчуття, яких уже давно не знав. Так ніби мати торкалася рукою його голови. Будила гнати на росу товар. Очі злипалися, руки й ноги не хотіли. А в хаті стояв дух пряженого молока, хліба з кмином і дуже пахло свіжим кропом. Він знав: запах кропу — світанку, бо мати пораяється коло печі. Йі зараз, натягнувши на голову рядно, подрімував. Теплий щем виповнював йому груди.

З подвір'я почувлися кроки. Хтось ішов і зупинився. Ще ступив. Батько. То його хода, кожен крок твердий і певний — ступив, як відміряв.

Арсен вгадував: батько дійшов до дровітні, спинився, потім рушив під стодолу. Його кроки наближаються до хліва. Йде будити чи заганятиме корову в хлів. Хода некваплива, навпаки, що ближче, то тихіше, легша і наче вкрадлива. Став на порозі, потягнув двері, причинився у хліві й покликав:

— Вставай.

Арсенові не хотілося відгукуватись.

— Пора. З роси женуть. Щось тобі скажу.

Знов заскрипіли двері. Батько вийшов з хліва. Погодя заганяв корову. Арсен вилежувався. Чи батько справді має йому щось сказати, чи розбудив, аби не злякався спросонку, коли заганятиме корову? Арсенові коліна все ще стояли сторчма, а рядно вкривало голову. Але дримоти вже не було — зняло батьковим голосом. І хоч, пустивши корову в хлів, батько не став кликати його вдруге, Арсен відчував: той теплий щем, що виповнював йому груди, виповнивши їх, розливається, тече по жилах. Голова стає легка, тіло пружнішає, а мускули тверднуть, наливаючись силою. Наче якась жива хвиля, чиста й дужа, підмивала його. Відкинувши рядно, розвів руки. Потім підібрав зброю і перемахнув з вишок у засторонок.

Батько чекав, утримуючи на току драбину.

Арсен спустився, і батько, ховаючи драбину, питався:

— Виспався? З роси давно погнали. Я прив'язав корову в садку, але вона розревілася. Хоче у хлів. Скоро доїти буду.

— Боялися налякати мене коровою і збудили?

Батько поставив драбину під засторонком, уподовж току.

— А ти що, корови боїшся? — сказав сміхом. Його очі тихо й радісно блищали. — Обідати пора, а ти й не снідавши.

— Хочу вмитися.

Батько показав на відро, на рушник на вилах, а сам забрався із стодоли.

Арсен склав зброю на току, скинув мундир, стягнув із себе сорочку й вліз обома руками у відро. Вода холодна. Він заплескався, наче гусак, миючи шию, груди, під пахвами. Ноги поставлені крокками. Плечі широкі, спина вигнута, пружиста. Тіло наче з мармуру. Вода не приставала до нього, скочуючись краплями. Щось є в криничній воді цілюще й молоде. Жилаві руки стали ще живавіші, плечі роздалися. Й ті крижасті плечі, коротка й міцна шия, випнуті тугі груди і широкувате обличчя були такі, наче вмивався калиною. Розігнувся, тріпнув темно-русим чубом, — кожна жилочка жива. І краплі води скочувалися на його тілі, як роса. Витерся швидко, а ще швидше одягався. Сорочка вільна. Мундир затісний. Він застебнувся під горло, впerezався. І горло, і плечі, й груди випирали з мундира, і мундир аж тріщав по швах. Широкий ремінь міцно шоплював у поясі й не давав йому розлізтися. Закидаючи назад п'ятірнею чуба, Арсен тільки тепер наглянув у засторонку столик, збитий із дощок. На такому самому колись обідалося під яблуною.

Батько відчинив двері, несучи в обох руках щось прикрите пілочкою. Поставивши те, що ніс, на столику, він зняв пілочку: горщик, а на ньому миска, в мисці й ложки.

Коло столика одна табуретка.

— Ви не обідатимете? — спитався Арсен.

Батько відказав, що принесе собі табуретку, й знову вийшов. Уперше Арсен бачив його таким: батько метушився, квапився, старався догодити. Він не ставив ноги твердо й упевнено, як завжди, а навіть зачовгав.

Сідати самому Арсенові не випадало, стояв, і його пальці гралися в кишнях реберчастими гранатами.

Він поставив автомат коло тилових дверей.

Батько вніс собі табуретку й ще щось поклав на столик. А коли посідали, він спохопився, що не приніс ножа й хліба.

Арсен помітив на столику два келишки. Йому зручно сиділося на табуретці. Й хотілося сидіти довго, вдихаючи смак чогось гострого, духмяного — з городу.

Батько вернувся з хлібом, з цілим буханцем. Приклавши буханець до грудей, стоячи, відрізав цілушку й подав Арсенові з ножа, тоді врізав собі й поклав хліб на столик, але не сів. Розкрив горщик, знявши миски. З горщика так і вдарило гострим, з городу. З миски посипалася картопля, засмажена шкварками й притрушена зеленим кропом.

У надщербленій тарілці стояло заздалегідь нарізане сало. Жовте по кінцях і рожеве до шкірки. Квашені огірки, часничина. Порожня кварта і гладущик. Певно, з молоком.

Батько нарешті сів, відсунув порожню кварту й, відставивши ногу, витягнув з кишені четвертинку. Заткнута чопиком, на якому затужавіла вишнева кора, четвертинка була мала в його лапастій долоні. Він вийняв чопик зубами, взяв його в руку й спитав Арсена:

— П'єш?

І його очі ще дужче зясніли.

— Ні.

Батькові здалося, що він не дочув. Його рука з четвертинкою потяглася над столом, схиляючись до келишків.

— Я справді не п'ю, тату.

Батькова рука спинилася, зависши над столом. Пальці міцно вхопили четвертинку, ніби хотіли її розчавити, не боячись, що поріжуться. А його очі, поійняті до того тихою радістю, раптом зблиснули великим і добрим вогнем. Арсен ще ніколи не бачив, щоб у батька були такі веселі й такі добрі очі. Вони сяяли.

Батько забрав свою руку назад, другою дістав келишка, поставив перед собою скраєчку стола. Четвертинку держав при грудях. Мовчки й обережно наливав собі, в келишок, наче то не була жовтувата самогонка, а щось наточене з його грудей, коло яких він втримував четвертинку. Наливши по вінця, заткнув пляшечку чопиком, сховав у кишеню. Узяв келишок усіма п'ятьма пальцями, підніс догори. Хотів щось сказати, але не міг. Рука загойдалася, самогонка хлюпала йому на пальці, а очі все сяяли.

Арсен подивився на батька, і в самого перехопило горло. І він опустив голову. І почув тихий, здавлений, приглушений голос.

— Ну, за тебе, сину... За вас усіх...

Так ніби батьків і не батьків голос, ніби не з батькових грудей, а з якоїсь глибокої глибини, чи не ізсередины самої землі.

Арсен підняв голову. Батько вже випив, держачи в кулаці келишок і ніяковіючи.

І була велика радість.

Половина стодоли порожня: один засторонек світвся. Крізь далі пробивалося сонце, і його проміння тремтіло з тієї радості, що вони удвох з батьком.

— Що ж ти не їси? — спитався батько Арсена все тим же тихим,

здавленим і приглушеним, не своїм голосом. Відразу звівся на ноги, майже стрибом, ніби щось підвело його. Один келишок в кулаці, вхопив другий, з якого мав пити Арсен, теж упхав у кулак, зняюковів ще дужче, обернувся, пішов із стодоли, — не міг стямитися од великої радості.

На подвір'ї обома кулаками, в яких були келишки, витер очі, а келишки кинув на мураву, під вишню.

Арсен сидів за дощатим, не вкритим скатертиною столиком, поклавши скраєчку руку й держачи в ній цілушку.

Батька вже не було, батько вийшов, але Арсен чув і чув його голос. І боявся поворушитися. Добутий ізсередини землі, з її глибин, той голос довго ховався в батькових грудях, батько довго носив його за пазухою, беріг до певного і єдиного часу; він проправся, втишений, як безкриле пташеня, здавлений, як крик, і приглушений, як щем, щоб стояти в Арсенових вухах. Але не стоїть, ллється, і він чує, як все у ньому дзвонить дзвоном. З великої радості вії голосно падають на очі. А дзвін дзвенить, дзвенить, і з очей скапує тиха сльоза.

Йому теж хотілося втекти, сховатися, щоб його ніхто не бачив.

Вступив батько, сказав, що ніде нікого не видно, й сів. Хвилини, що сколихнули їхні душі, викресавши іскри найближчої близькості й взаємності, минули.

Парувала картопля. Пах кріп.

Сидячи один одному навпроти, вони взялися за алюмінієві ложки.

Арсен обібрив зубець часнику, натер цілушку. Ївся хліб, жувався картопля, і на зубах потріскував огірок.

Батько теж не цурався часнику й огірка. І Арсенові було приємно, що в батька зуби ще цілі, що він не перебирає їжею.

Найліпше — сало. Хоч воно й застарє, але не жилавє, м'яке. Добре просолєне, підохочєне часником, сирє, в'яжєтьсє з картоплею. Жаль, що вона обирана, а не в мундирах. Зате на ній зелєніє кріп, і ніяких ласощів не треба.

Батькові довелося підрізати ще хліба. Але він не нарізав багато: Арсенові й собі. Нащо має черствіти?

Коли не залишилося ні сала, ні огірків, ні картоплі, батько сказав:

— От і під'їли. Потім борщу зварю.

— Хліб самі печєте?

Замість відповісти, батько кивнув на гладущик, склав докупи миски, змів долонею із стола і поніс із стодоли начиння.

Арсен налив молока, але пити не став. Чекав батька, що ж то він хотів йому розказати?

Той вернувся. Сідаючи, дістав кисета. Арсен потягнувся до кисета, і батько не перечив.

— Я до тюрми не кури́в, там навчився. А Гнат, навпаки, перестав. Обмінював тютюн на цукор, — сказав.

Вони закурили. Міцний самосад закружляв крутим димом.

— То як вам? — спитався батько, примружуючи око.

— Б'ємося.

— Щось не дуже, бо німаки й поліцаї не бояться лазити по селах.

— А вам?

— Мені що? Будете ви, і я буду.

— Клипаченко не чіплявся?

Батько затягнувся, випустив дим і розказував, що недавно його застукано, не встиг вискочити в яр.

— Спалили масток Свенціцького, от вони й заскочили з Владеком. Владек об'явився, шуцманує. Накинувся на мене: хто палив? А я кажу: коли вас мужик тільки нагляне, то йому хочеться втікти у ліси, щоб там збиратися силою і йти на вас, вбивати і палити. Вбивати так, а нащо палити? — закричав, пінячись. Бо ви до того ненависні, що й каміння, яке для себе вимурували, теж ненависне. Був би мене побив, але нагодився Сева. Почув нашу мову, каже йому: покинь. Зачав питатися за тебе. Відказую: вбий, а не знаю де. А він без крику, вгвтаном, великодушно: вбивати? А навіщо? Я хочу, щоб і ви жили і щоб ваш син жив. Смієтеся? — питаю. А він поклав мені руку на плече і в саме вухо: зовсім не сміюся. Вбивати що, пук-пук, як каже німець, і лоб оре землю. А я хочу, щоб жили й робили на мене. Так-то. Останні слова він проказав зовсім тихо, а моє плече під його рукою стало льодом.

Батько подивився на Арсена, Арсен подивився на батька, і вони одночасно затягнулись цигарками. Дим заволік їм обличчя.

— Ліпше не здібайтеся з ним, тату.

— Так і роблю. Я не Гнат, щоб возив його. Мені, — він повів очима по стодолі, а бачив і хату, і все обійстя, — того не шкода, — і зачав казати, чи влізе на один віз усе, що він припас.

— А як ви з Гнатом?

— Їхали на одному возі. Він зіскочив, а я далі їду.

— А Домаха?

— Яка була, така і є. Дуже постаріла. Заглядав до неї, вона до мене. Залагодила Касю до конопель, і сама перестраhalася: Володька на коморі, кінь у хліві. Вже спровадила.

Арсен поворухнувся при згадці про Касю. Батько сказав, щоб сидів. Облави до обіду не було, може, й після обіду не буде. Він пожалкував, що згадав про Касю. Хіба їм нема про що гомоніти? І раптом спитався:

— А серед вас є такі, що продаються? — і додав: — І що інших продають?

— Рідко.

— Звідки вони беруться?

Заговорив Арсен. Він хотів пояснити батькові коротко, але коротко не вдалося. Зрадництво, відступництво, запроданство треба шукати в соціальній основі, в класовій нерівності. Це одвічне запобігання наймита перед паном, страх за завтрашній день, якась зоологічна жадоба вижити, нехтуючи честю, совістю й обов'язком.

Батько вислухав і сказав:

— А я ділю людей надвоє: на тих, хто знає і пам'ятає «Заповіт», і на тих, хто відрікається і знати не хоче.

— Який заповіт?

— Шевченка.

— Є такі, що зовсім його не знають.

— Таких нема. «Заповіт» співають усі. Співати легко, а сповняти його — і вражою злою кров'ю... — важко, — батько розкадив цигарку і встав. — Може, ти й більш знаєш, але погане, воно просто поганим родиться. Скажи, як там Володька?

— Воює.

Батько затоптав цигарку й зібрався йти.

— Ви обіцяли щось розказати, чи вже розказали?

— А?.. Дивно мені, Арсене, війна, а озимина і ярина росте, як з води. Запорпаєш сяк-так, а вона пре. Чому б це?

— Не знаю.

— І я не знаю. А ще я тобі хотів сказати: є в селі славний хлопець — Бартик. Може, треба?

— Побачимо.

— А знаєш, ночами щось мене ломить у крижах. Я виходжу надвір і згадую нашу маму, — сказав батько і махнув рукою. — Закочу на тік воза, допоможеш перекласти на драбиняк.

XVI

Прихилившись плечима до балки, Володька спав, сидячи на мішку. Мішок з мішанкою, неповний і незав'язаний, розсівся під ним. Між Володьчиними колінами стирчав автомат, а коло ніг валялася погнута мищина, якою мати набирала мішанку, підметені за молотьби жито, пшеницю, гречку, й сипала курям.

Засіки, повні пашні, втримували сухий дух. Прохід од засіків, заставлений невипареною медокачкою, діжею, бочками, бариллами й усляким дрантям — купою заліза, наваленого коло дверей, різними інструментами, в яких чорт зламає ногу.

На стіні висіли рамки без воцини й з вощиною, заіржавілі витки дроту, ланцюг і пляшечки, незаткнуті, наповнені якимись рідинами навпіл з пороком. Кожна річ мала свій запах. Змішавшись

докупи, ці запахи відгнали старим і прокислим, забиваючи сухий дух зерна.

Стелю вздовж і впоперек заснували павуки. На павутинні вигодувалися сухі мухи.

Володьці бракувало повітря. Рот відкритий, з горла вихоплювалося гарчання, а ніс сопів і висвистував. З родимки росла й посмикувалася волосина. Не виполов її.

Коліна затисли автомат, а руки трималися за коротке дуло. Автомат німецький. Дуло в дірчастій обшивці. Вказівний палець правої руки весь час нервово посмикувався. Він був із розколеним синюватим нігтем. Ще в ремісничому Володька з необачності лупнув гострим кінцем молотка, розсікши його. З того часу ніготь ріс двома половинами і ніяк не міг злитися докупи. Вилавив ніби нормально, наростав швом, але той шов розходився, ніготь синів, стримлячи двома ріжками.

Він спав із закинutoю головою. На маківці дивом трималась пілотка.

А палець з обарогим нігтем не спав. Бився живчик, змушуючи його то затулювати, то відкривати дірочку на обшивці автоматого дула, наче граючи на сопілці, не можучи прийти до тями, тремтячи від того, на що пугтився Володька.

Закликавши Касю в комору, Володька не пустив матері. Кася заклякла: щелепи звело, лопатисті зуби шкірилися, а руки задер'яніли. «Уб'є чи повісить?» — билося в її голові. Приготувалася до смерті. А Володька вихопив з бокової кишені блокнот — книжечку в твердих палітурках. Усередині — вічне перо. Палець пам'ятав, як Володька взяв того блокнота з кишені гестапівця в чорному мундирі, коли знищили комендатуру. Гестапівець вів щоденник чи це просто були якісь нотатки, ймовірно, ліричні зітхання чи навіть вірші, хто його знає: мова чужа. Половина записника списана. Володька видер списане, викинув на вітер, а половину блокнота й вічне перо взяв собі. Він ніколи нічого не записував. Його вказівний палець здивувався, затремтів, змушуючи тремтіти й сіпатися інші пальці, коли Володька, відкрутивши вічне перо, стріпнув ним і зачав писати на коліні. Він написав швидко, ще швидше вирвав листочок і, склавши його цидулкою, сказав, щоб Кася віднесла Севі. Кася не могла в це повірити. Була заклякла. Тоді він підійшов до неї, взявся руками за кінці її хустини. Кася подумала: «Задушить!» Але Володька не думав її душити. Як палець з обарогим нігтем не тремтів, Володька, розв'язавши кінці хустини, вклав в один кінець свою цидулку і зав'язав хустину Касі на шиї. Легенько. Цидулка засіла в гудзеві. «Йди, — сказав Володька. — Йди і вертайся. Матері ні гу-гу, нікому!» — й відхилив перед нею двері. Кася не могла зрушитися з місця. Він штовхнув її.

На горище Володька не поліз, хоч драбина й стояла.

Домаха отерпла. Володька крикнув: з Касею його не бачила й щоб стерегла.

Він одразу сів на мішок з мішанкою.

Все у Володьки ослабло, обпало. В грудях була цілковита порожнява, і він відчув, як кістки, спорожнявши, покидають його тіло. Руки — саме клоччя, ноги — теж клоччя. Очі заплющились, і голова — порожній дупляк. Але коли вступила мати, згадавши про борщ, який він вилив у цеберку, Володькою підкинуло. Йому зовсім не хотілося їсти, не хотілося, щоб вона йому щось готувала.

Сидів, заплющивши очі. Де він? Що з ним? Не мав сили розклепити очі. Подумав, що вмирає. Якби його знайшли на мішку мертвого. З тією думкою і заснув.

А вказівний палець ожив. Він ні в чому не був винен, навіть у тому, що з нього стирчав обарогий ніготь. Навпаки, сіпаючись, затуляючи й відтуляючи дірочку на обшивці автоматового дула, він хотів розбудити Володьку, щоб прокинувся, щоб згадав і усвідомив, що ж наробив?!

Живчик забився швидше, і палець аж засудомило — непокійна совість. Він мовби вибивав: чому так сталося? Чому?

Володьці завжди було соромно за свого пальця. Подаючи комусь руку, швидко приймав її, стискав кулаком чи ховав у кишеню. Арсен це знав, пожартував якимось, і Володька довго з ним не розмовляв. Помирились. Арсен ніколи більше не підсміювався з Володьчиного пальця. Але Володька не міг йому простити.

Коли в ремісничому Арсенові легше давалося щось скувати, Володька думав, що йому на заваді палець. Якби міг, відрубав би його зовсім, а ще ліпше, якби вдарити молотком по пальцеві Арсена.

З пальця, з його розсіченого, обароного нігтя виросла заздрість. Як Володька того нігтя не обрізував, не підстригав, а він все одно виростає, так росла і заздрість. Володька знав: заздрість засіла в його серці. І серце гонило не кров — чорну лютю по жилах. Заздрість ховалася в його очах. І очі на одне дивилися, а інше бачили.

Іноколи Володька подумував: а що було б, якби не обстригати нігтя. Виросло б щось довге й синє, потворне й страшне. І він знав: така є його заздрість.

А втім, той палець ніколи не підводив, ніколи не тремтів, хіба що замерзав узимку і в нього найшвидше заходили зашпори. Але його не лихоманило, як оце з вічним пером, коли приростає до гашетки. Знав, як це робиться: тило ¹⁹ до плеча, і аж нагрівався дірчастий кожух — обшивка дула. Зараз кожух був холодний, але

¹⁹ Тило — приклад.

палець, мабуть, запам'ятав Володьчине: «За це ж розстрілюють на місці!» — і йому було соромно за Володьку, який знав, що за це розстрілюють на місці, але заснув. Палець сподівався його розбудити. Ще не було півно. Касі не перепиниш, але Арсена врятувати можна. Хіба довно, щоб вигадати якусь легенду: не встерігся, Кася запримітила й подалась на поліцію. На коні, з шелег у яр, а там у ліс. І знову ходитимуть з Арсеном у розвідку, розбиватимуть комендатури, нападуть на Яремче, знищать замок, розстріляють Севу, й ніхто ніколи не знатиме про записку.

Володька спав.

Груди опускалися, відкритий рот, схлипнувши, захапував і надсадно всмоктував повітря, ніс голосно тягнув його: ніби щось важке й густе переливалося з горлянки в легені, клекотало там, аж поки груди не здіймалися і, буркочучи, із силою не виштовхували повітря назад, пропихаючи через горлянку, роздмухуючи ніздрі носа, перекривляючи рот. Губи були спечені й сухо шелестіли. Шия розтягнулася, підборіддя, наче якийсь сторчак. Лице запало. Тому що воно було гарне, з гарними округлими обрисами, на ньому ще чіткіше вимальовувалася скособоченість носа, і заплющених очей, і брів. Ганьба, бридота й огида проступали на Володьчиному обличчі. Лоб прогнувся й прогинався ще, і в його уярках колихалися чортики. Цих чортиків було багато. Сиділи в бровах, на повіках, на віях, на перенісці — в кожній найменшій западині. Погойдувалися на пушку, що висипався під носом, на волосинці з родимки. І на скронях. Облягли, спотворили, що могли і як могли. Лукаві, неуступні, всюдисущі тіні ганьби.

Пальцеві було моторошно, він тинькотів, не втихаючи.

Під стелею, у Володьки над головою хазяйнували павуки, плели павутину, спускаючись низько йому до пілотки й до чуба. І він не чув їх, як і не бачив тих мух, висохлих, з перетрухлявілими крильцями, що їх павуки вже колись половили.

Порожні медокачка, діжа, бочки й барила, відлункуючи Володьчиним хропінням, гули, бубоніли.

Погойдувалися рамки.

І стояв побряк заліза — ланцюга й того металолому, що звалено жужмом.

З незаткнутих пляшечок несло гидким пахом.

А повні засіки мовчали.

Володька простягнув ногу, зачепив погнуту мищину, якою мати набирала мішанку курям. Мищина обізвалася порожнім звуком. Він ще ліпше всівся на мішку з мішанкою і ще дужче задер голову.

XVII

Вівчарка відчиняла лапою двері й ходила по кімнатах. Нудилась. Усамітнена, несла свою голову, погордливо й хтиво, наче кра-суня, що зачекалася. Шерсть прилягла на ній, хребет переливався чорним лиском, стікаючи у вигин хвоста. Високі передні лапи тримали грудасту шию. Розплідник і ліс, що стояв у її вухах, дали породистого цивілізованого звіра — вівчарку. Вона ходила по кімнатах, м'яко ступаючи по килимах, дивилася на себе в люстро і в поліровку меблів. З вітальні в їдальню, з їдальні в спальню, із спальні в кабінет. Очі вирячені, вуха сторчма. В кабінеті задерла морду, щось нюхнула й повагом рушила назад. Вийшла на веранду, двері відчинилися, й ступив Кліпаченко. Вівчарка підставила під його руку голову.

Вона лизнула йому пальці, гавкнула, проскімливши, й стала збоку.

За Кліпаченком увійшов поліцай, несучи обід. Він поставив тацю й великий казанок на столик, і з більшою увагою позиркуючи на суку, яка ловила кожен його рух, ніж на коменданта, на пальцях позадкував до дверей.

Будучи не на виїзді, Всеволод обідав дома.

Помивши руки, заходився коло столика. Зачерпнув ополоником і налив у тарілку рідкого супу, а решту перекинув з казанка в широку супницю з двома вухами. Поставив супницю на долівку й покликав вівчарку. Вона підійшла, ловила ніздрями пару, але не їла. Він відніс спочатку собі в їдальню тарілку з супом, вернувся по тацю, а вівчарка стояла на тому ж самому місці з піднятою мордою. Всеволод кивнув їй, вона повела на нього блискучими очима й теж кивнула йому мордою.

Всі двері повідчинювані. Всеволод сів у їдальні за столом, але не чув, щоб вівчарка хлєбтала їжу. Знав: вона не доторкнеться до їжі, поки він не візьмється за ложку. Йому було приємно, що вівчарка чекала. Всеволод нарочито не брався до обіду, вивіряючи її вірність. А та вірність була справжня, песя! І Всеволод переконувався, що нікого ближчого, ніж вівчарка, в нього нема. Ніколи не брав її з собою на облави, навіть в комендатуру: держав дома, і вона, стережучи хату, чекала його. Поліцай з гарнізонної кухні приносив їй їсти, але не їла. Добу, півтори. Дурна, гадала, що господар теж голодний, і сама голодувала. Нині Всеволод мав намір узяти її з собою, зібравшись перескочити з Гнатом Левенцем на ті селянські наділи, що пахли йому власним маєтком. Ні перед ким про той маєток він не відкривався, а в парі з вівчаркою, бродячи коло підлісових джерел, лежма напившись з них води, признався б їй. Про ту свою ідею фікс, яка, щодалі віддаляючись, ставала й для самого нього вже майже чи не фікцією. Він не був

забобонний, але те, що нині його поїздка не здійснилася, чомусь насторожило його.

Суп холонув. Хотілося їсти, брав апетит опісля перехиленої з Юліаном чарки коньяку, але не хапався за ложку, мучив себе й вівчарку.

Нишком, тихцем схилився над тарілкою, підняв ложку: вівчарка не їла. Він постукав по тарілці, прислухався: вона все не їла. Вичекавши, обережно занурих ложку в суп, ще обережніше поніс до рота й, не плямкнувши, тримав суп у роті. Вівчарка зачала їсти, хлебнула й перестала, бо він опустил ложку.

Собака й людина ніби заклалися. Собака переміг.

Всеволод зачав їсти, не думаючи про вівчарку.

Він не любив пити. Швидко п'янів, а підпивши, ставав бовдурем. Не те що варнякав, але йому хотілося пити ще й ще, втрапивши будь-яку міру. Гукав, погрожував, щоб вели додому, і дома, лігши пластом, давав себе облизувати вівчарці. Вона облизувала, виючи, і він зарікався не пити. Але пити доводилося. Гестапо є гестапо. Від своїх, навіть з вищих інстанцій, відмовлявся просто: хто платитиме? Це безапеляційне запитання відразу тверезило кожного, хто сподівався пожитися на дурняка. Юліанові відтяв ще різкіше: я платити не буду. Але той не злякався. І Всеволод збагнув, у цю ж хвилину: питимуть за дармові гроші. Й не помилявся. Сам поставив йому і розпрощався. Йому була зрозуміла двозначна резолюція рейх-комісара на петиції духовників. Юліан чого хотів? Щоб доктор Кох накреслив: розстріляти, повісити й розписався? Та ні він, Всеволод Клипаченко, ні вони всі — і слідчий Юліан Гуслистий — ніколи не пишуть: розстріляно, повішено, навіть знищено, а — транспортовано, очищено чи щось в такому плані. Двозначність і туманність на папері, але цілковита ясність на ділі.

Перше слово резолюції — діло. Хто сів за грати, ліпше, коли не виходить живий. Що більше не виходить живцем, то ліпше. В цьому великий сенс: мертві завжди мовчать. А кривецького попка взяв він і гестапо. Духівники, мабуть, підсунули немало готівку, якщо Юліан і ті, хто дав йому дринду, взялися визволити попка. Маючи на руках не безграмотну, але прехитру резолюцію, попка, звичайно, можна б визволити, та при самій думці, що треба йти і мати в цій справі розмову з начальником гестапо, Всеволода занудило. Завтра неділя, готова шибениця, і розмовляти з начальником гестапо це все одно, що самому стати під шибеницю.

Йому не дуже обідалося. І хоч позбувся Юліана, але й зараз, уявивши на одну мить свою розмову з начальником гестапо, він позеленів, і ластовиння на його обличчі виступило чорними цятками. Уявився начальник гестапо — галантність із зубами тигра й очима кішки. Ось він підпер своє підборіддя з ямочкою кулаком.

Ось його очі стали нерухомі. Ось розтуляється його рот... Ні, все, що вирішується на місцях, мусить бути здійснено. І ніякі найвищі інстанції, ніякі резолюції скасувати наміри низів не можуть: верхи і низи — кільця одного ланцюга, комірки одного червака. Кільце мертво зв'язує кільце, і ланцюга не перервати. Комірка зростається з коміркою, і черв'як живе. Відповідальність найвищих і відповідальність найнижчих — однакова. Всі рівні й усі несуть відповідальність тільки перед фюрером, мислив Всеволод. Рейх-міністр пише резолюцію, маючи саме це на оці. Він дає ініціативу й ніколи не засудить найжорстокіших дій. Велике цабе, попик, що надумав спалювати Юду. Тим духівникам-заступничкам що сниться? Може, зоря зі сходу?

Ложка дерла йому рот, і він їв, щоб їла його сука.

Звідси, з Полонного, до лінії фронтів ще далеко. Проте Юліанів натяк, що в двозначній резолюції видно вихляння хвостом, що фронт скоро перенесеться, — правда. Він сам не раз про це міркував, хотів збагнути, чим усе може скінчитися, і задалегідь шукав якогось виходу. Не знаходив. Якщо з появою окупантів, ставши комендантом у Полонному, своїм новим мундиром промовляв кожному, кого знав і кого не знав: ви що, думали, сидітиму склавши руки, жебракуючи на вчительських хлібах? То вже з другого року окупації йому не дуже хотілося з'являтися на люди, і нішня поїздка до обмилованих місць була скорше даниною мріям, ніж реальності.

Сидячи за столом над недоїденим супом, над розквацяними котлетками, він шукав виходу на крайній випадок. Йому було тяжко, що немає людини, на яку міг покластися, як на вівчарку. Була Кася. Але то було дуже давно, коли він, недоук-вчитель, міг забалакувати їй зуби, не цураючись, що вона служебка. Розповіла, драглиста Кася тепер нічого не викликала, крім огиди, й він дивувався, що не відчував цієї огиди ні в батьківському підвалі, ні на шкільній квартирі у Волиці. Мабуть, тому все, що пливло в руки, мусило належати йому. Як ось цей особняк Свенціцького. Всеволод відразу зачав тут жити, хазяйновито походжаючи по чужих килимах, користуючись чужими шафами, чужим кабінетом, сплячи в чужому ліжку, причісуючись перед чужим дзеркалом.

Приїхав Владек з Луїзою. Не пустив на поріг. Владека зачислив шуцманом і послав у касарню, а Свенціцька — з поворотом, звідки й приїхала. Шкода, що вікна в особняку довелося підзамуровувати. Мало світла. Повільно пережовуючи січене м'ясо (січеного не любив, але воно легше для травлення), думав. Йому конче треба знайти вихід на крайній випадок, мати його готовим, як мрію про маєток під лісом. Той вихід має бути простий, як і проста мрія про маєток під лісом. Тільки досяжніший.

Він ніколи ні про що не думав прямо, б'ючи в одну точку. Доходячи точки, його думка відразу роздвоювалася, беручи цю точку в лещата. Так було з тим маєтком. Хіба не міг завести камінь, закласти фундамент, городити ставки? Але спочатку йому треба було мати право — раз, щоб Арсен і Володька били камінь, заклали фундамент, городили ставки — два. Лещата. Без таких лещат — мрія тільки мрією, маєток не маєток.

Всеволод перестав жувати й відклав виделку. Дивився на неї, чотирьохзубчасту, схилену на тарілку. Якби отак: узяв виделку, наштрикнув на неї думку й вихід готовий. Але виделка годиться для котлетки, для риби, а думку треба народити самому. Сподіватися, що хтось її приготує — пасти задніх і не наштрикувати на виделку ні м'яса, ні риби. А він любив, щоб із соусом, не дуже гострим, бо гостре шкодить. І любив на самоті, щоб ніхто не заглядав, який шмат тягне до рота.

Він дістав портмоне, розчинив і витяг папірця. То була Володьчина цидулка. Папір міцний, з такого ж самого службового записника, як і в нього. Ще раз прочитав: «Сево, нині звечора вдвох з Арсеном супроводжуємо підводу. Наш маршрут — з Вихрового Поля під цвинтарем у ліс. Раджу напасти за цвинтарем. Є про що говорити. Напад на Вихрове Поле вважатиму зрадою. Живим не здамся». Підпис. Всеволод не відіслав одразу Касю з відповіддю. Йому треба було її обмізкувати. Спровадив свою колишню покоївку-служебку в гарнізонну їдальню, а сам рушив на обід.

Чому Володька вирішив здатися? Чи не є це пасткою на нього, Всеволода?

Ступивши на поріг, вирішив, що не буде про це думати. Взявши ложку, пустився в міркування про інше. Обід не смакував. Цидулка, схована в портмоне, торкалася грудей, і він ніби відчував шерех цупкого паперу.

Щастя чи нещастя?

Якби фронт не завертався, все було б наче на долоні. Став пригадувати Володьку. Який він? Ніби вчора учив його, як треба вступити на процесі. Написав йому зізнання. Згадалося, що Володька гарний собою, що мав добру пам'ять. Всеволод ще тоді відзначив, що Володька чимось подібний до нього, що його можна було ліпити, робити таким, як треба. Але поруч з Володькою в уяві відразу поставав Арсен — насурмлене, німотне обличчя, яке мовчало, все заховавши в собі, нічого не виказуючи. Наскільки один м'який, настільки другий твердий, страшний своєю твердістю. Ні в нього, Всеволода, ні у Свенціцького, ні в кого не могло у той пізній вечір виникнути найменшої підозри, що з руки вайлуватого неповнолітнього селяка може пролунати постріл. Сталося

непередбачене. Це навчило Всеволода. Перш ніж на щось пуститися, він хотів бачити кінець. Одначе кінець має початок. Він конче мусив знати, що задумав Володька.

Показувати цидулку в гестапо не мало найменшого сенсу. В гестапо горлохапи: на мотоцикли, на Вихрове Поле, стрільба, ще дві жертви. Він мусив мати Володьку живого, мусив знати, чого хоче. В уяві вони поставали вдвох — Володька й Арсен. Ще тоді, на поліції він побачив, які вони різні. Думаючи, добирався до висновку: не мало особливого значення, що разом сиділи в колонії, що разом подалися в партизанку. Як різні були, різними повинні й залишитися. Якщо допустити, що їх щось роз'єднує. Але що? Він допитував Касю, чи не бачила Арсена. Бачила тільки старого Чернегу. Отже, Володька в себе дома, а Арсен у себе. Чернега, зайшовши до Левенців, звичайно, страхувався від Касі. Та це пусте. А коли допустити, що Володька проштрафився у загоні? Ну, в такому разі сам прибіг би. Боягузи рятують свою шкуру негайно.

Що ж його спонукало? Що?

І він майже хапав «рибу», як любив висловлюватися, за зябра: тільки одне — через Арсена.

Це підказувала йому інтуїція, а ще більше власна порода. Вороги є ворогами, а зраджують тільки друзі. Якби поглянув у дзеркало, прошепотів би, дивлячись собі в чорні очі: візантійські, але й продажні. Вроджено продажні, одвічно вірні ласці пана... Ще й ще перечитував цидулку, намагаючись збагнути, вчитати за рядками, за кожною непевно й карлюкуватю виведеною літерою. Супроводжуватимуть з Арсеном. Є про що говорити. При Арсенові не поговориш. Ні. Отже... Він поклав цидулку на стіл і накрив її долонею. Володька хоче, щоб я накрив Арсена. Це підходить і не підходить. Якщо брати, то обох і живих. Найбільше, на що згоджувався: поранити Арсена.

Який же кінець?

Думки роздвоїлися, готуючи лещата: Арсена поранити й віддати гестапо, а Володьці, порозумівшись з ним, влаштувати втечу. На крайній випадок. Знадобиться.

Таким він бачив кінець і радів, що свого часу не половив, не відправив Арсена й Володьку в Німеччину, що дочекався до нинішнього дня.

Відпровадити Касю, нехай передасть: усе буде так, як Володька хоче.

Послати Владека з парою шуцманів, щоб прочесали цвинтар і яр.

На операцію повезе Гнат Левенець.

Він був задоволений із свого плану. Заховав цидулу в портмоне.

Вівчарка сиділа над супницею: була задумана, як щойно він за столом. Всеволода роздратувала її відданість. Він з гуркотом увалився в їдальню, хапонував тарілку, і вони стали доїдати суп разом на веранді.

XVIII

Гнат не мав сил ні лежати, ні сидіти, ні стояти. Крутився, тупцював коло коней, спльовуючи собі під ноги. Виплювався, що язик став як рашпіль. Йому остобісіло довге стояння (картопля ж на городі), остобісів замок, поліція, світ, в якому не знаходив собі місця. Одні коні розуміли його. Перед ними в опалці повно пшениці, але вони й не дивилися на неї, полохливо стригли вухами й, запряжені, застояні, били копитами об землю, гарцюючи. Гнат хотів присмирити їх батогом, але подумав, що їм теж непереливки стояти, й пожалів їх.

З комендатури вибіг Владек, за ним ще один. Гнат спочатку не впізнав Владека: одягнений у цивільне, а не в шуцманське, і той, другий, теж у цивільному. Хоч Владек з автоматом, але в цивільному, тому не так лякав. І йому здалося: Владек якось по-іншому держить руки, зовсім не скидається, що зараз затопить у пику. Здивувавшись, що одяг може переінакшити людину, Гнат дивився, як Владек з тим другим повідв'язували коней, посідали й кудись поїхали.

Було після обіду. Подвір'я спорожніло. Вагар зачинив вагу, бо з контингентами нікого не видно. Який глупак повезе проти ночі? Коло центрального входу, наче великий чорний жук, автомобіль, і стоять чорні мотоцикли з колясками. Гнат не завертав туди голови: надивився. Він обернувся лицем у протилежний бік, дивився на одноповерхову будову з білими кам'яними штахетиками поверх карниза, ніяк не можучи добрати, для чого ті штахетики. Не інакше, як для ока, щоб було файно. Він пожалкував матеріалу: цементу, вапна. А може, це гіпс? У цій будові колись містилися майстерні, в яких учився його Володька. Будуть живі, колись розпитає Володьку про ці дивні штахетики. Тепер, де були майстерні, їдальня. Поліцаїв годують на забій. Його теж закликали і треба ж — посадили навпроти Касі. Вона пакувала і жерла. Роздирала тлусте м'ясо пальцями, жир стікав з пащеки, облизувалася на два боки і облизувала пальці. Він поганяв ложкою по мисці й спитав її: «З доносом прийшла?» Кася передавилася й вигукнула: «Може, й з доносом, але не на тебе»,— і вибивала з кістки собі на долоню мозок. Він не обурився, йому спротивило, й забрався собі до коней. Не встеріг, коли й куди та Кася ділася. Ви-

рішив: піде й запитає коменданта, що йому робити. Він спрямувався до комендатури, але вернувся. Хоч комендант ще ні разу його не бив, але ліпше не попадатися під руку. Змелеться, як тому старості. Староста на коліна, а комендант — чоботом. Гнат вернувся: блаженні, тихі... Але коли б то йому тихо на душі. Добре тому Ісусові було наставляти, в нього картопля не стояла на городі. А день же який! — прогавив.

Гнат ляпнув руками об поли.

Поки спостерігав за Владеком і за його напарником, постояв на місці. Постояв, дивлячися на білі кам'яні штахетики на карнизі. Й знов затупцював. Переднє сидіння підмощене, підбите, коні чекають: сідай і поганяй. До нього підкралося в'їдливе, спокусливе — вдарити по конях і прощай. Він пішов бокуватом, перехнябленою дорогою. Став перед кіньми, зняв з дишла опалку й так же бокуватом, перехняблено відніс до воза. І знову назад, поправив кантару на своєму, попестив його по морді, поправив кантару на Семеновому й теж попестив по морді. Не прийняв руку. Його рука поповзла по кінській голові, по гриві, по хребту — так ішов до воза. Рука зависла: кінський хребет обірвався. Узявся за ручицю й одним плигом сів на воза. Зняв з ручиці віжки. Коні ступили, не чекаючи, поки нукне. Але в той час він зиркнув на двері комендатури. Порожні, аж зяють. Руки бралися хльоснути віжками, а голову розколело: його вже впіймали, ведуть у ті порожні двері, які зяяли, щоб проковтнути. Замість хльоснути, потягнув віжки, зупинив коней і зіскочив на землю. Втікати, ховатися не в його натурі.

Схилився над полудрабком і втримував воза, щоб, бува, коні самі не вихопилися з подвір'я. Вгамувавшись, повідв'язував з орчиків по одному посторонкові. Коні повертали голови до нього, косували очима.

— Чорти... — сказав і завис над полудрабком, наче хтось прив'язав його.

Згодом руки вигребли з соломи, з-під сидіння торбинку, розв'язали шворочку.

— Цибулька... яблучко, — прицмокнув, язик відчув смак і цибулі, і яблука на закуску. Витяг шмат черствого, ламаного рукою хліба. — Цибулька і яблучко... Домця-Домаха...

Це жіноче ім'я, що вимовив його ласкаво, нагадувало йому водночас і дружину, і дому.

Вкусив, не відламуючи від шматка, хліб, поклав. Узяв цибулю. Понюхав, поклав. Узяв яблуко й теж понюхав. Хотілося їсти все заразом. Предивно, бентежно і принадно запах харч: Яка ідальня може зрівнятися. Там хотілося плюнути, а тут сама слинка ковтається. А в нього є ще сало.

Гнат заквапився, наче не мав часу. Не хотів сідати, вмощуватися

на возі. Заходився навстояка. Почне із сала. Пальці розгортали лопуха, який геть зів'яв і поприставав до солонини.

— Левенець!

Він здригнувся. Оглянувся по боках — ніде нікого.

Покликано вдруге. Голос гучав понад головою. Гнат затупцював, держачи у зів'ялому лопусі сало, й ніяк не міг збагнути, звідки й хто його кличе. З нього засміялися, і він, сердито закинувши голову вгору, напнувши шию, закрутив головою, аж поки не вгледів, що його кличуть і сміються з другого поверху. Наспих запхав усе в торбинку, зав'язав, кинув під сидіння й мусив іти в комендатуру.

Секретар-поліцай перестрів його в приймальні заливистим сміхом, і Гнат похмуро бевкнув:

— Кудись ідемо?

Не перестаючи сміятися, секретар-поліцай ткнув пальцем на двері коменданта, а Гнат подумав: от телепень,— нема з чого сміятися, до свого пальця ірже.

Всеволод Клипаченко сидів далеко за столом, а Гнат зупинився, переступивши поріг.

— Ближче,— сказав комендант.

Він трохи підступив і зупинився.

— Ще ближче.

Гнат зробив ще два кроки. Далі ноги не несли. Держав перед собою кашкета, ніби показуючи Всеволодові.

Запало мовчання. Комендант пильно дивився на нього, мовби вперше бачив. У тому погляді не було ні гніву, ні люті, а якесь незбагненне вивідування й наполеглива зацікавленість.

Гнат не міг витримати цього погляду й сказав:

— Так що коні готові...

— А...— почулося у відповідь.

Гнат дивився собі в руки, які недавно держали хліб, цибулю, яблуко, а тепер стискали кашкета.

— А...— розпочав комендант знову й докінчив: — Може, заку-римо.

— Не маю що, та й не обідавши.

— А в нашу їдальню хіба не кликали?

— Не хотілося.

Комендант розкрив пачку сигарет, простягнув. Гнат зробив ще два кроки, але побачивши, що йде по килимі, звернув на підлогу й приріс до неї.

— Ближче,— сказав Всеволод, простягаючи сигарети.

Гнат похитав заперечливо головою й подивився на свої чоботи: хіба можна такими ногами по килиму?

Всеволод звівся з-за столу і, пружинячи на своїх ногах, наблизився до нього.

Хоч-не-хоч, Гнат мусив брати сигарету. Його гачкасті пальці з прокуреними пучками й прокуреними нігтями взяли крайню й почали ховати за обідок кашкета.

— Та куріть.

Він похитав головою — ні.

— Беріть цілу пачку.

Гнат не взяв.

Комендант із розчиненою пачкою сигарет обходив Гната навколо, наче здійснюючи якийсь тільки йому відомий ритуал, і Гнат не встигав за ним обернутися.

Зупинились.

— Читати вмієте? — запитав Всеволод у вічі.

— Трохи.

Комендант зачинив пачку й кинув звіддалік сигарети на стіл. Вони лягли посередині. Тоді він дістав портмоне й простягнув Гнатові невеличкого папірця.

Гнат кашлянув, розправив долонею вуса, взяв того папірця і зачав читати. Читав довго. Очі втікали, втягуючись під лоб, а він змушував їх, щоб не ховалися.

— Хіба то він написав? — запитав коменданта, наче хотів пересвідчитися.

— А хто ж, як не Володька?

— Хіба я знаю, — сказав Гнат. Він боявся, щоб його голос не затремтів і щоб не посковзнутися. Знизав своїми в сіряку плечима, спостерігаючи, як Всеволод ховає назад у пуляресик²⁰ — книжечкою — папірця.

— Що ви тепер скажете, добродію Левенець?

— А що мені казати?

— Я про Володьку вас ні разу не запитував. Ви самі казали: не знаю, де він.

— Таки не знаю.

— Сам обізвався.

Гнатові хотілося закурити, затягнутись димом, але не тією сигареткою, що лежала в його кашкеті за обідком.

— Бачите, добродію Левенець, як воно складається. Облави, засідки. Нащо? Самі пливемо в руки, самі себе половимо, самі себе звоємо.

Гнат раптом збагнув, що комендант наспіхається, глузує: кесар! Йому захотілося крикнути щось страшне й жорстоке за те, що згубив не один день, за те, що не дали пообідати, за те, що вийшов з курива, а того папірця він десь бачив, мало що його накривуляв Володька. А в голові сиділо: от чого та Кася тут увивалася!

— Поїдемо брати, — кинув комендант йому в обличчя.

²⁰ Пуляресик — бумажник.

— Якщо треба, то треба, — відказав. — От тільки коні не напозні.
— Гукніть Люсю. Вона води наносила. Напійте й чекайте.
Гнат ішов з кабінету — стіни то розсовувалися, то не пускали його.

Ні в коридорах, ні на подвір'ї Люсі не було. І він не міг її знайти.

Він візьме відра, буде напувати коней, а їй скаже, щоб бігла на Вихрове Поле, щоб сповістила Семена, бо що ж тоді боже? Якщо він цього не скаже Люсі, то Семен, куток, усе село проклене і його, і Домаху за Володьку, батька й матір за сина, і вони живцем згорять у цьому людському проклятті.

Він повертав голову на всі боки й питався богині, яка поганяла віттям коней над центральним входом: що ж боже? Що?

XIX

Не мав чим прогнати смагу. Рано чи пізно? Через прорізьблену в дверях продуху-сердечко визирав на подвір'я, але не бачив матері і не чув її кроків. Смага попала губи. В горлі пересохло.

Касі не видно. А що, коли мати не втримала язика й проговорила старому Чернезі про Касю. Може, Кася йшла, а Семен перепинив її, і вони з Арсеном допитують її, а мати стоїть і слухає — за свідка. Як міг заснути, не попередивши матір, хоча б натякнув, що його життя на волосинці.

Осмага мучила, і Володьці уявлялося: серед лісу засідає революційний трибунал. От і Левенець, прізвище, яке значить те саме, що й гайдамака, повстанець. Допитують: чому зраджував?

Не мовчав би. Він заговорив би.

— Інакше не міг.

Судді здивувалися б. Чому? Давно знісся з поліцією?

Тільки посміхнувся б. Знав, як саме посміхнувся б, невинно, невимушено, широко. Засміявся б. Його посмішка, перейшовши у сміх, усіх розлютила б, зняла б шал. Трибунал скипів би. Сміється, з пелюшок продався?

— Так.

Запала б мовчанка, наче перед громом. Ніхто не повірив би. Потім допитувано б з пристрастю: чого хотів? Тобі Арсен перейшов дорогу?

— Хотів... Певно, що хотів. Арсен перейшов не дорогу — всі мої хотіння. Я здоганяв його, як міг, і не міг наздогнати. Він міг жити без мене, а я без нього ні. Я кляв той день, що вродився, бо ще у школі, у ремісничому, скрізь був він. А я? Мене не було. Навіть у колонії по нього приїжджали військовий, ксьондз. А хто

по мене? Кому я був потрібний? Я більше не міг іти за Арсеном. Мій кінь не міг іти, спіткнувся, і хруснула галузка під його копитом. Це був знак. Мені хотілося застрочити з автомата. Але то була б мала кара, мала відплата за мою муку, за те, що не міг бути таким, як він,— великим і гордим.

Нападали на комендатуру, він підняв мене з канави. Він усе життя тільки те й знає, що підіймає мене. А я боягуз. Я нищий. Знаю. І мені хочеться бути нищим, бо я для того вродився, щоб жити з ласки, з чужої руки, яку б цілував, цілував...

Його б зацитькано. Яке ж останнє слово?

— Не воювати, а робити в полі. Пахне.

Судді питалися б: на фашистів? На нових панів? Запроданець.

— Я не хотів запродувати. Комірні двері самі розчинилися. Я сам себе видав.

Про що з ним говорити — двері винні? На суді снить ярмом. Рабський вилупень, думав би трибунал.

А він казав би:

— Я зовсім не знаю, що таке давати, я звик брати і то тільки тоді, коли мені дають. Я не вмю поганяти самого себе, я звик, щоб мене поганяли інші, сильні, але не Арсен, не свої — чужі — і щоб я мав маленьке право, бодай трішечки поганяти своїх, менших за себе. Я хотів вислужитися за поляків, тепер за німців. Люблю вислужуватися, покомандувати, але ще більше люблю, коли мною командують.

Присуд звичний. Та він попросив би, щоб його розстріляв кавказець, який утік з полону і якого звать кабардинцем. Все ж ніби не свій і стріляє безпомильно.

Володька уявляв це собі чітко, всі слова напихваті, ніби не уявляв, а давно пережив цей розстріл чи заздалегідь у лісі на постоях, на переходах обмислив, як воно було б насправді. Але йому зовсім не хотілося ставати на суд, і коли він зобачив на подвір'ї Касю, спрага вгамувалася. Кася йшла неквапно й пишно. Її ніхто не перепинив. Він подумав: добре, що не видно матері. Скрипнули двері. Кася відразу його запримітила. Він впустив її в комору.

— Буде, як хочеш. Чекай,— сказала.

— А Всеволод нічого не написав?

— Я в нього давно за радіо,— відповіла Кася, беручись за клямку.

Володька просив, щоб принесла води.

— Може, тобі ще чогось хочеться? — запитала повними губами, дихнула йому в обличчя і зачинила за собою комору.

З якою б насолодою він узяв її за барки й кинув об землю. Про духа-сердечко в дверях не дозволяло йому бачити, в який бік вона пустилася: у сад чи на вулицю.

А Сева обачний: ніякої записочки не передав. І йому не треба було писати. Треба було переказати на словах. Раз вона, підтіпанка, за радіо, нащо було писати? Зірветься, а записочка в Се-
винух руках...

Коли б вечір, коли б уже повечоріло.

Тягся час, і Володька не знав, що буде, що має бути.

Зачув швидку й дріботливу ходу — мати. Чекав, зараз нап'ється води.

Двері відчинилися в комору. Він за дверима.

— З яру виїхали якісь на конях. Подалися до цвинтаря.

— Скільки їх?

— Двоє.

— Якщо більше не видно, не страшно.

— І Семен таке каже. А мені страшно. Ще та Кася на мою голову. Каже, загубила ключа, прийшла сюди шукати.

— Багато ваш Семен знає. А на Касю нарікати нічого, самі до конопель її просили. Дайте води.

Мати ніяково і сумно глянула на Володьку.

— Сиди, невмиваний,— сказала.— Може, вони вже сюди, по твою душу ідуть.

І тільки шелест її босих ніг.

Він не встиг перелютитися: квартиру б води і сидів би, нікого не боячись,— мати чіпко бігла назад.

— Начувайся, до нас,— гукнула в двері.

Володька взяв у руки автомата.

Через продуху-сердечко було видно: мати запоралася коло по-
рожньої цеберки. Поставивши її з гуркотом, подалась у хату.

Почувся кінський тупіт.

Двоє виїхали із саду, зіскачили з коней, загалайкали газдиню. Володька упізнав Владека. Змінився, витягнуло його, розмордів, але впізнати можна. Згадалося, як Владек волочився по замковому парку, бренькаючи на гітарі. Шуцман, а в цивільному.

Мати із словами: «хто там?» — стала на ганку, несучи відро.

— Молока, меду! — наказав Владек.

Його товариш чіпливо поводив навколо очима.

Мати вилила в цеберку воду. Володька облизався жорстким язиком.

Вона винесла гладущик і квартиру.

Владек узяв з її рук квартиру. Мабуть, із медом, бо показав своєму напарникові квартиру на гладущик, а сам зачав пити з неї. Так і припав до кварти. Напившись, казав:

— Ваш дядько у нас їсть-попиває, а ми, тітко, у вас, навзаєм. А приїжджав я подивитися на своє попелище. Об'їхав село, думав податися долиною, та заскочив до вас. Клямочки з нашого маєтку добре зачиняють ваші двері?

Мати мовчала.

Владеків товариш дудлив молоко. А Владек тягнув з кварти мед. Потім вони обмінялися квартою і гладущиком.

Владек, розставивши ноги, пив молоко, наче коняка воду.

Автомати в обох висіли на плечах.

Володьці втягло язика кудись у горлянку. Хапнув із цвяшка путо й у кишеню. Палець з обарогим нігтем ліг на гашетку.

«Мед, молоко, а про клямки допитується?..»

Розчинивши двері, гаркнув:

— Руки вгору!

Об землю брякнула кварта, і в той же час упав, розсипавшись, гладущик. Владек підпливав молоком, а його напарник медом.

— Ні з місця!

Мати зачинилася в сінях.

Володька, приставляючи автомата шуцманам до животів, позривав з їхніх плечей зброю. Відплигнув, вихопив з кишені путо й наказував, щоб Владек зв'язував тому другому назад руки. Коли Владек зв'язав, наказував, щоб розперезався: його напарника поклав на землю і сам зв'язав Владекові назад руки його ж паском. Повів обох у сад.

Збиралося на вечір. Виведу в яр і вкладу, думав Володька. Я покажу клямочки. Але зупинив під яблунями й допитував:

— Чого з'явилися тут? Хто посилав?

— Ніхто не посилав. Я приїжджав на свою батьківщину. І він зі мною — товариш.

— У вас урльоп²¹, що в цивільному?

— Урльоп.

Це було на руку Володьці. Їх конче треба завести в яр.

— Про клямочки питаєш? Лякаєш матір? Вона що, твій маєток палила? Вриваєшся вовком, грабуєш, — казав і думав: дотримає Сева слова, виправдається, — не міг стерпіти шуцманів, а не дотримає, ще ліпше, повернуться з Арсеном з трофеями: два автомати, коні, сідла, і двома шуцманами менше. — Ходімо!

Повів садом. І коли вів, подобався собі: мав силу.

Владек попереду. Комендант, доручивши прочесати яр і цвинтар, ні словом не обмовився, що має якісь чутки про партизанів. Він сказав: звечора почнеться облава, зайдуть з поля, наберуть у Волиці людей і поженуть у Яремче, старих і малих, нехай дивляться на страту. Шибениця на ринку вже готова. Владек почував за собою вину. Той мед, те молоко.

Діставшись до саду Чернег, Володька побачив Арсенового батька. Дядько Семен швидко подався до свого обійстя. Через хвилину з саду з'явився Арсен і махнув рукою.

²¹ У р л ь о п — відпустка.

Володька зупинив шуцманів.

Наспів Арсен, і знову почалось допитування.

Ні Владек, ні його напарник і не обмовилися про облаву, про шибеницю. Владек стояв на своєму — провідував згарище, батьківщину, напарник мовчав.

Арсен поглянув на сонце, яке збиралося заходити. Воно завжди заходило за горами, звідки починався яр.

Він підійшов до Владека й повернув його обличчям до заходу сонця. Потім поставив до заходу сонця його напарника.

Сказав:

— Там ваша батьківщина й дідизна. Ідіть. Ще раз попадетесь до рук, не нарікайте.

Вони обов пішли городами. Спочатку неквапом, потім побігли. Сонце то виплигувало, то ховалося за їхні голови.

Володька розкрив рота:

— Попускав?..— спитався.— Ти попускав?..

До них ішли Домаха з одного боку, а Семен з другого.

XX

Нероз'їжджений, поритий роваками й ковбанями, темнів шлях. Над ним, глибоким, звивалась, крутилась, петляла, сягала стежка. Люся видерлася між кущами глоду й терну на стежку. За нею був цвинтар і чорний мармуровий шпиль Яремі Вишневецькому, а обіч, через долину, на іншому горбі виднів замків парк. Вузька бита стежка текла перед нею. Люся йшла квапом. Їй здавалося, що весь час іде дуже повільно й ніяк не може поминути той парк. Діставшись вище, бачила: там, за верхів'ями дерев, білили стіни замку. І ніби парк, і сам замок, зрушившись з місця, пішли: вони одним горбом, вона — другим.

Аж вихопившись на середину гори, до рогатки, звідки шлях спускався двома рукавами в Яремче, вона зітхнула: замок не було видно — поминула його. Місто лежало внизу, за ним розляглися широко долина, оболоні, і сонце, заходячи, червонило річку, і річка червіньково блищала між синіми горами. Долиною синіли села.

Шлях знову пролягав узвозом, і знову стежка була над ним. Обігнувши придорожні корчі й корчаки, ця стежка, вузька й гола, текла на гору, до сонця, яке спалахувало останнім промінням.

Якби Люся рушила парком, давно дісталася б полів. Але в парку могла б попастися в око гестапівцям чи поліцаям, які виходять під вечір на шпацер²². Мусила через місто, згаявши час. Якби знала, не сиділа б з відрами на пустирі за в'язницею. Сиділа, дума-

²² Ш п а ц е р — прогулянка.

ла про неділю, про те, як на ринку зустрінеться з партизанським зв'язковим, як передасть йому все, що приготувала: план замку, розташування кулеметних гнізд, нові паролі. Гнат Левенець, коли тільки ступила на замкове подвір'я, перейняв у неї коромисло з відрами, потягнув її за собою. Накричала: хоче напоїти коней, нехай сам носить воду. А він, цитькаючи, казав: «Ось помовч...»

Вона з криком, а Гнат тихцем, тягнув слово за словом, наче kota за хвіст, поки оповів про свого Володьку: «Христом-богом молю, іди, доню. На одній нозі... Хай буде по-божому. Я не можу, щоб було не по-божому». Люся збрала порожні відра, пішла із замку з відрами.

Синіють горби — нема сонця.

А в цей час Семен Чернега зняв з дроту сорочку. Сорочка вицохла й стовбурчалася. Тріпнув нею, і полотно затріщало. Під хатою, під яблунею, яку посадив, вернувшись із в'язниці, — столик, за яким обідався з Арсеном на току. Семен розкинув сорочку на столикові, розрівнював її. Його пальці розгладжували пазуху. Пазуха збіглася в збирочки, і ті збирочки не хотіли розходитися. Він ступив до криниці, набрав у рот води з відра на цямрині, вернувся й попорскав збирочки на пазусі. Тоді склав навхрест рукави. Полотно добре вибілене й м'яке. Сам сіяв коноплі, сам вибирав, ставив у горстки, стелив, мочив і тіпав. Сам пряв на коловоротку, виводив нитку за ниткою. Сам і ткав полотно: пускав човника — малих гусят на воду, відразу завертаючи його назад: з руки в руку. Наткав довгі сувої, мочив, білив, стелючи на росі й на сонці. Його пучки, розрівнюючи поділ сорочки, самі ставали м'які, наче в дитини.

Він не квапився. Не було куди. Поки Арсен уміється в засторонку, встигне викачати йому сорочку. Потемніє, і вони поїдуть. Вона перекладено на драбиняк. Всі припаси вже на драбиняку. Повибирив, повиносив з напівльошка у недоробленій світлиці. Нема брезенту, затягнули з Арсеном драбиняка ряднами. Якби був брезент, вважай, у них було б, як у справжньому війську. Але Арсен і так назвав його каптенармусом.

День минав ніби як треба.

Якби його не зіпсували Владек ще з невідомим шуцманом, то можна б сказати: тихий день. Звідки той Владек вирвався? Не було облав, наднесло Касю. Але то вже сама Домаха винна. Та Кася, що курка з яйцем. Її раз нагнали, а вона знову кудкудах-кудкудах. Забирайся, несися собі, але не тут. А шуцмани трохи наполохали. Якби не Володька, попили б молока й меду і поїхали б собі. Мало не постріляв їх обох. Але він, Семен, як побачив, що Володька їх веде, відразу послав Арсена.

Розрівнявши на столику сорочку, він узяв качалку, щоб нагорнути на неї сорочку.

Йому було радісно, що Арсен не дозволив постріляти шуцманів, що їх відпущено. Обидва молоді, може, отямляться, може, з них ще виростуть люди. Домаха зацікавила й стерпла. А Володька — зух. Один на двох.

Із шуцманських коней знято сідла, а коней нагнано в шелюги. Пасуться чи пішли? — думав Семен.

А Люся вибралася в поля. Синіли горби, і неширокі обрії облягали простір.

Ще спалахував маленький край сонця, ясно-червоний, гарячий. Сонце пускало довге останнє проміння угору, в небо. І там, де воно заходило, небо було чисте, а земля потемніла, тонула в надвечір'ї. Спинився вітер. Хотів переінакшитись.

Люся зняла з голови хустину й витерлася на ходу.

На її ногах черевики з дерев'яними підшвами. Стежка огинала куц терну. Тернові бубочки синіли в осузі. Люся скинула черевики, поклала їх під куц, зірвала бубочки, кинула одну в рот. Кисле, гірке й терпке.

Думала, то про Всеволода, то про Володьку. Різні, а однакові. Першому хочеться панування, багатства, другий тремтить з ляку за мізерію свого життя. Той ненаситний, а той страхополох і — запродались.

За горбами не мріє ні Волиця, ні Вихрове Поле. Ще трохи пройде над шляхом, а тоді має бути стежка прямо через поля, до Вихрового Поля. Десь на тій стежці колись її перепинив Дмитро Петрович Гордієнко. Якби не перепинив, якби не зустрівся, вже її не було б. Того дня вона близько чула свою смерть, і смерть не лякала її, бо наруга була ближчою і страшнішою. Дмитро Петрович не дав їй умерти. І Домаха — Володьчина мати. Дала їй стару нереквізовану хустину й сказала: «Жінці присуджено за всіх витримати. А ти що собі думала?» Яка мати і який син... А потім, уночі, вона кликала Арсена, щоб спинити, щоб не стріляв на суді. І коли кликала, думала: я не вмерла, щоб оберегти його. Не докликала. Зараз бігла стежкою. Через три, на четверте літо стежка знову вела її туди, на Вихрове Поле, і вона знову мала кликати Арсена. Та вже, щоб не він, а щоб його не постріляли. І вона думала, що не їй, самій долі так хочеться. Сама доля посилає її, вчинивши свій присуд. І вона має його здійснити, як має вернутися й передати, можливо, завтра відомості партизанському зв'язковому, щоб партизани могли напасти на замок і знищити комендатуру, гестапо.

Вітер обернувся і повів у лице.

На ріллі гнуласть і шепотіла суха бадиллина. Поминала її, друга шелестіла попереду, з поля.

Люся припинила ходу. Шляхом, навстріч вихитувалися дві постаті. Йшли на неї, а вона на них. Вони теж припинили ходу.

Сходилися поволі, підозріло і боязко.

Шлях не виарком, наче на долоні, Люся впізнала їх — Владек і ще один щуцман. Але втікати пізно. Вони теж упізнали її. Упізнавши, відвернули голови. І вона дивилася вбік. Зійшлися, не сказали ні слова, розминаючись з відвернутими головами.

Коли вона оглянулася, побачила, що їхні руки позв'язувані. Владек не міг бігти, і той, другий, підганяв його плечем. І вони таки бігцем віддалялись від неї.

Люся теж побігла силоміць, не розуміючи, що з тими щуцманами скоїлося, хто, пов'язавши руки, повідпускав їх. Мабуть, надаремно повідпускав, бо держать шлях на комендатуру, до того поперелякувані й до того швидко втікають, що забули порозв'язуватися.

Але не про них думати. Ті, з комендатури, з гестапо кіньми, машиною, мотоциклами, а вона пішаниця. Коли ж та стежка відірветься од шляху й проляже балкою? Коли вже замаєчє Волиця?

А Семен викачував сорочку. Рубель їздив по качалці. Замашний, із великими зубцями, він весело награвав качалці: качайся, качайся. Семен утримував столика ногами, щоб не повзав і не хитався, пускав рубля й качалку, і його руки літали. Сорочка, навірчена на качалку, пом'якшала. Випрасовуючись, обліпила качалку, і качалка наче поросла білою березовою корою. Але він ще шпугував і шпугував її рублем. Світилися його очі, а брови розійшлися. І його обличчя, на якому заврунилася щетинка, було подібне до поля, на якому сходила озимина і над яким стояло тихе ласкаве надвечір'я.

Міцно втримуючи столика, пускав рубля й качалку, викачував ніби не сорочку, а свої руки, щоб не були такі тверді, як кора.

— Дядьку...

Семен оглянувся: стояв Бартик. Переминався з ноги на ногу, кашкет на очі.

— Що скажеш?

Бартик мовчав. Переминаючись з ноги на ногу, завмер. Руки теліпаються.

— На селі тихо?

Хлопець промимрив: «Умгу»,— напівшепотом, боявся подати голос.

— Хтось сказав, що Арсен тут?

— Умгу,— промимрив Бартик і притиснув до себе руки.

Семен підступив до нього, подержав свою руку на його плечі й сказав:

— Іди. А завтра приходь. Будеш мені читати. Завтра неділя. Бартик скривився і нагнув голову.

Семен більше не взявся за рубля. Вистромивши качалку, розгорнув сорочку, м'яку, гладеньку. Розкинув, підняв — усі сонця, усі вітри, усі води були у ній. Сонця світилися в кожній ниточці,

вітри залягли в пазусі, в комірі, а чисті води текли з його рук білою хвилею.

А Люся бігла, ішла, ступала. Оглядалася, не спиняючись: шляхом не гуло, не гомоніло — вони могли податися іншою дорогою, об'їхати, щоб засісти на горбі за цвинтарем, за яром і за сільським цвинтарем.

Синє небо і чорна земля:

Über allen Gipfeln
ist Ruh ²³.

І під тим великим небом, на видноколі — вона. Хустина й бубочки терну в руці.

Warte nur, balde
Ruhest du auch ²⁴.

Ступала, йшла, бігла бігцем. Поспішала, квапилась. Над горбатим степом, над широчінню, осінньою й тихою, пливло, спускалося темне надвечір'я.

XXI

Володька вів коня. Сідло не засупоїнене, стремена закинута на нього. Володька попустив поводдя: кінь задер голову, високо її нєсучи, рівно ставав копитом, а його вуха ловили, стрижучи, вєчір. Оддалік за конем ступала мати.

Вихрове Поле, розлігшись на горбі, занімало в садах. А в кінці Чернежиного саду, на краю Вихрового Поля, як сірий обеліск, тополя — летіла в небо.

Мати зупинилася за садом, а Володька повів коня.

Він хитнув головою вбік, ніби подивився на коня, й, помітивши, що мати відстала, повернув голову назад.

— Вєчір,— злетіло з губів тихо і здавлено. Він не вимовив, видихнув це. Його дихання стало частіше, ніби видихав те слово і не міг його видихнути до кінця, дихав ним далі. Серце стиснулося, причаїлося, і груди були порожні. А голова стала повна від того єдиного слова. Тихе й здавлене, воно, захоплюючи не тільки його свідомість, цілу його істоту, росло й ширилось, облягало душу.

Кінь дихав йому над головою.

²³ Над усіма верхів'ями гір
Спокій (нім.).

²⁴ Почекай, скоро
Спочинеш і ти (нім.).

— Тихіше,— проказав. Згадалося, як, їдучи сюди, Арсен учив його: «Тихіше»...— і він поборов сам себе, долаючи в собі вечір. Вечір був навколо. Він вів коня і прозиравав очима сутінки.

Вийшовши з-за стодоли тією самою стежкою, котрою бігав до Чернег малим, він, мовби в дитинстві, став на розі й дивився такими самими очима, цікавими й настороженими, стояв і чекав, як тоді, поки тітка Степка не помічала й не кликала.

Ніхто не окликнув.

Пілотка за поясом, чуприна догори. Очі все бачать. Провів долонею по обличчі, вирвав волосинку з родимки і потягнув коня.

— Н-ну...

Арсен з батьком витягували із стодоли воза. Арсен підпихав, а батько правив дишлем.

Володька покинув коня, підбіг, ухопився за стельвагу. Арсен напирив, і Володька, тягнучи за стельвагу, втікав від колеса. Він згорбився. Автомат сповз із плеча, завис на руці, заважав, бив ріжком в бік.

— За ручицю, за ручицю,— казав Семен Володьці.

Але Володька не слухався.

— Не напирай, не напирай,— просив Арсена.

Віз котився, Володька підгицнувся, спробував підкинути автомат на плече, заточився, нога йшла під колесо. Він вивернув її. Колесо садонуло об п'яту, і Володька відскочив.

— Просив: не напирай, не напирай, а нех ти згориш,— забутив, плигаючи на одній нозі.

— Я ж казав: за ручицю, а ти за стельвагу...

— Мало п'яти не відбило, а нех ти згориш....

— А ти не чіпляйся, за що не треба, бо ходитимеш безп'ятим,— казав сміючись Арсен. Він був веселий, не міг стримати сміху. Стояв перед возом і питався: — Ану, покажи, як ти чіплявся?

Володька поскакував на одній нозі, а його кінь стояв на місці: дивився. Бачачи, як Володька плигає на одній нозі і як автомат гидає в нього на плечі, старий Чернега теж засміявся.

— А нех ти згориш,— сказав Володька й собі засміявся.

Арсенів сміх чистий, старого Чернеги глибинний, а Володьчин — вдавано байдужий, лоскитний.

Володька опустил підняту ногу, став на обох ногах.

— Добрий вечір, дядьку Семене,— сказав, шкутильгнув до Чернеги й подав, наче рівному, руку.— Давно не бачились.

— Жилава,— сказав Семен про його руку.

— А чого ж? — буркнув Володька й обернувся до Арсена: — Здоров! — і простяг йому руку.

Арсен здушив її, потяг до себе, і Володька подумав, що він хоче подивитися на його палець з обарогим нігтем. Арсен сказав:

— Такою рукою дуби рвати.

— Спробую, — відказав Володька, штовхнув Арсена й затиснув руку в кулак: — Залежно, який дуб... Ну, поїхали?

— Пора, — сказав Семен і рушив у сіни по упряж.

Віз стояв серед подвір'я.

Володька, вихитуючись, допоминався, куди покласти сідло. Арсен зняв сідло з його коня й ніс до воза.

— Своє я вже поклав. Твоє на моє, сидітимеш, наче верхи.

— А шудманські?

— Віз повний. Де їх притулиш?

— Як знаєш, — відповів Володька. — А їхні автомати на возі?

— В сидінні, — відповів Арсен і звернувся до батька, який ніс упряж: — Давайте.

Семен пішов до коня, Арсен з Володькою, розібравши шлеї, чіпляли їх до орчків.

Свого коня Володька запрягав сам. Кінь не хотів іти в шлею, і він садонув його носакон у живіт. Садонув і блимнув спідлоба, чи не бачив Арсен. Його коло воза не було. Зачинивши стодолу, він дивився на хату.

Семен поставив у шлею Арсенового коня.

Підступивши до них, Арсен узяв віжки, кінець собі, кантари — батькові. Семен розібрав віжки, подав одну кантару Володьці, другу припасував сам. Коні стояли запряжені, готові.

Чернега скинув кашкета, вдарив ним об коліно, ребром долоні черкнув об дашок і, взявшись за козирок, кинув на голову.

— Проведу вас, хлопці.

Арсен передав йому віжки й пішов до воріт.

Володька дивився, як він ступає подвір'ям — несе на своїх плечах сутінки, як відчиняє ворота. Щойно Арсен відчинив їх, Володька вже був на возі. Він сидів позаду, вгрудзавшись на сидлах, як Арсен і казав. Нехай уможується собі попереду, ненадовго, подумав. Тут ліпше. Коли тільки зачнетесь, я на землю...

Семен смикнув віжки — з-за стодоли вийшла Домаха. Підбігла до воза, взялася руками за драбину.

— Прощайтеся, — сказав Семен і відвернувся.

Володька подивився на матір.

— Бувайте... — мовив і кліпнув очима.

Мати пустила воза й стояла, звисивши руки. Коні рушили.

Семен на ходу скочив на стельвагу, і Арсен у воротях теж скочив на ходу, сів поряд батька, вийняв з-за полудрабка автомат і поклав собі на коліна.

Домаха тихцем забралася з подвір'я, тихцем пішла садом. Дійшла до високої тополі. Навпроти бовванів цвинтар, і розлягалися поля, невидні в темряві. Вона перехрестила перед собою простір, перехрестилася сама й стала на коліна. Ніяка молитва не спадала на розум, і Домаха проказувала:

— Слава богу, слава...

На горбі в кінці цвинтаря стояв прив'язаний до хреста Бартик. Дядько Семен спровадив його з двору, але він не подався в село: засів у рові під цвинтарем, щоб бачити, як їхатимуть Арсен з Володькою. Бартик лежав, аж почув за цвинтарем шерех. Покрався на той шерех, його й схопили. Скрутили руки й прив'язали дротом до хреста, наказавши, щоб і не пискнув, а самі залягли за цвинтарем. Поліцаїв було небагато: двоє лишилися коло цвинтаря, а двоє відійшли дорогою й наче пропали, мабуть, прилягли до землі. Бартик не знав, що ген на горі стояв возом Володьчин батько і що його стежіг поліцай. Але він зрозумів: засідка.

Звернувши на поля, Семен підігнав коней. Велика хура повзла важко, колеса поскрипували.

— Загальмуємо? — спитався Арсен.

— З'їдемо, — відказав батько. — Коні добрі, але одвикли від шлєї, несуть. Будеш їх стримувати. Я з вами тільки за цвинтар.

Володька підвівся над возом, побачив, що Арсен держить автомат на колінах, собі зняв з плечей і присів.

Арсен сидів поруч батька. Коні тягли воза, і Арсен знову думав, що все на світі з так і ні — коні й віз, люди й колеса... Йому захотілося закурити. Поліз рукою в бокову кишеню мундира. Пальці наткнулися на щось м'яке, прив'яле. Чубець пирію. І вже не хотілося курити, а понюхати той чубець.

Як батько не втримував коней, але навантажений віз котився згори, і коні побігли.

Колеса закрутилися. Коні врізнобіч завернули голови. Дорога озвалася цокотом кінських копит і вистукуванням коліс.

Люся йшла долиною. Почула торохкотіння воза й побігла навперейми. Бігла, і їй здавалося, що земля западається під нею.

А в той час Всеволод Клипаченко лежав край дороги, оддалік за цвинтарем. Поряд з ним лежала вівчарка, а по другий бік дороги поліцай. Всеволод виїхав всього з п'ятьма людьми. Він лежав, наслухав вистукування коліс, кінський цокіт і проказував: «Ідьте... ідьте...» Ті поліцаї, що відразу за цвинтарем, повинні пропустити воза, чекати, поки поліцай, який при ньому, не перепинить, а тоді вискочити, щоб оточити зі всіх боків.

При самій долині Семен попустив віжки й батогом підігнав коней. Вони взяли галопом. За їхніми копитами не було чути вистукування коліс. Вицокування копит мчало в долину, розходилося долиною на далекі гони. Володька приліг на задку.

Порівнялися з цвинтарем, коні пішли ходою під гору.

Арсен перекинув ногу через драбину, поклав на сидіння автомат і зіскочив з воза.

— Ти куди? — похапливо гукнув Володька.

Арсен підправив на собі ремінь, кобуру, автоматні ріжки в пат-

ронташі, начеплені гранати й переплигнув через рів на цвинтар. Старий Чернега відповів замість нього:

— До матері.

Арсен відразу знайшов материну могилу. Недалеко ї їти, в третьому ряду від дороги. Він не бачив пам'ятника, якого поставив на могилі батько. У темряві пам'ятник був і значнішим, і урочистішим, ніж насправді: кам'яний дуб із стятим верхом і обрізаним віттям. Навколо все заросло, не видно, щоб біля материної могили було ще для когось місце. Арсен скинув пілотку.

— Облава!..

Бартиків голос був на увесь цвинтар. І ще далі:

— Облава!

Старий Чернега не стямився: коней вхоплено за вуздечки. Він розмахнувся батогом, бив коней, бив перед кіньми, шарпав віжки, намагаючись розвернутися на місці.

— Стріляй! — крикнув Володьці, але той не обізвався. Тоді він крикнув: — Арсене!

— Чую! — обізвався з-за хрестів і могил.

Арсен кинув на материну могилу пілотку й добув кольт. Зігнувшись, замиготів між хрестами, над могилами.

Тупнява, гики. Гавкала вівчарка.

Люся, діставшись цвинтаря, вибігла на дорогу.

На дорозі в'язали Володьку. Клипаченко розмахував автоматом, наказував, щоб усі поліцаї бігли на цвинтар і нацьковував на цвинтар вівчарку. Вівчарка скочила через рів, Всеволод за нею. Люся кинулася й собі, стала перед Всеволодом і вчепилася руками в його автомат.

— Зброю! — крикнув він.

— Проклята... — казала Люся.

— Пусти!

— Твоя зброя і ти з нею!

Уже ніхто не стримував коней. Старий Чернега відв'язав постронки. Встиг. З Арсеновим автоматом зі стельваги упав на коня. З'єднані нашійниками, в упряжі, коні крутнули з дороги.

Клипаченко щосили рвонув зброю, та Люсині руки залякли на автоматі.

— Не пуцу!..

Всеволод не міг її побороти.

Старий Чернега відстрілювався і поганяв уздовж цвинтаря, в поля. Там десь мав бути Арсен.

Строчив автомат, били кінські копита — батько шукав сина.

Арсен вивинувся з цвинтаря й заліг у борозенці. Встав і, біжачи, вхопився коневі за гриву.

Коні помчали.

У вітрі пливла земля і потопала в зорях. Шукай вітра в полі.

КРИЖІ

I

Укрившись з головою — носик пробив у подушці ямку, — спить Оленка. Сон її неспокійний. Мати підходила тихо до неї, а вона зворухнулася. Мати зупинилась, жалюючи її будити, постояла. Ступила — вона так і скрикнула:

— Облава?!

Коси сколошкані, очі зіркаті.

— Доню, де? — заспокійливо обізвалася мати. — Ще не чути...

Навпроти у ліжку зашарудів, пручнувшись, Сергійко. Він спить то з Оленкою, то з батьками, — з ким захоче. Мати похапцем укривала його, сонного, і все заспокоювала Оленку:

— Тобі приснилося... Вставай, дитино. Візок чекає... — А сама не могла стриматися, проказувала пошепки: — Що за світ? Боже, наші діти на облавах сплять, облавами вкриваються, тому їх трусить, їх підкидає. Люди, зночувати ніч — щастя. А переднювати? Боже-люди, як жити?

Втихла і стояла серед хати у передсвітанкових сутінках, як на сторожі майбутнього дня. Мати запитує це часто й повсюдно — бог і люди мовчать.

У вікнах сіро. Оленка сидить на тапчані: грубий валов'яний

сінник, зібгане кусюче рядно. Батькового шкуратяника, яким вона вкривається, вже нема. Батько зняв його, вона й не почувала. Він обачний: напевно, як завжди, чоботи в руки, шкуратяника на руку — і навшпиньки вийшов у сіни. Там озувся й одягнувся, щоб нікого не будити.

Оленка стріпнула головою, проганяючи сон, і стрибнула на долівку: босоніж, у полотняній куценській сорочці — вона, як біле березеня. Захапалася, щоб сукенку на себе, а сінника з хати.

— Я сама винесу, доню.

Вона глянула на свою схилену матір Уляну, яка ламала хмиз, уступила в шкарбуни, за светрика й шугнула до порога.

У сінях — з дверей у двері. У темряві запахло опаленим залізом, кіптявою, вугільним пилом, невивітраним димком — кузня.

Батько запитав:

— Устала? — І навис над горном, як велетенська тінь.

— Я скрикнула спросонку — облава! А мама заспокоюють — приснилося... А мені в голові шумить, ніяк не можу опам'ятатися. Я тільки зараз згадала, що мені снилося, — жито! — сказала Оленка, обійшла ковадло на дубовій колоді й звично піднесла руку, навпомацки беручись за коромисло міхів.

— Тепер усім сниться жито, — промовив її батько Полікарп.

Він викресав вогню, задмухав, і їй здалося, що він добув вогонь не з кресала, а зі своїх пальців, — його чорні долони висвічувалися. Нагортаючи на слабкі промінці солом'яну потеруху, трісочки й присипаючи їх дрібним вугіллям, підморгнув їй.

Оленка потягла коромисло донизу. В горні загуло.

Батько показав рукою, щоб дмухала легше, повільніше — поклав у вогонь штабу, приготував кліщі, молота, змів рукавом ковадло й відійшов до візка.

Візок розібраний. Без коліс. Поки встали, батько розібрав. Його треба конче довести до пуття. Вона обіцяла вчителю Корнієві Терентійовичу, що поїдуть по картоплю. Хто ту картоплю йому викопає й привезе, як не вона з хлопцями?

Стоїть казан із вугіллям. У казані вугілля березове, саморобне. Ним штабу не нагрієш. Воно на видноті на той випадок, якби заскочила облава чи нагодився хтось із чужих. Тоді присиплюють цим вугіллям тверде, кам'яне, з яким ховаються і яке лежить у ямці під дубовою колодою й ковадлом. За грудку кам'яного вугілля можуть і повісити, бо інакше як з поїзда, з платформи його не добути. Коли-то вони з батьком знову подадуться до колії?

Батько виміряв діаметр колеса, звівся і, високий, у старому шкурятнику, взявся за кліщі. Вихопив розпечену штабу — темні стіни, закіптявіле вікно, верстат — усе зачервонілося.

Ударив молот, відгукнулося ковадло. Бризнули й зашкварчали іскри. Вони гасли на батькових руках і на бровах.

Коромисло самохить здіймалося вгору, донизу силоміць: Оленка випростується й згинається, прирісши до нього. Ще коли була зовсім мала, порпаючись у піску край воріт, ляскала в долоні, заводячи: «Дзень-дзень»... — так і доросла до коромисла.

У роботі вони неговірки: коваль і дочка. Залізо шкварчить: як жити? А молот: дзень-дзень — на весь день.

Штаба згинається, буде шина. Її батько знається із залізом з діда-прадіда. Прадід його гартував, дід теж, може, вони робили ті чарівні шаблі, що ними як махнеш, то ворожі голови з пліч... Батько кував вози, якими їздила вся Крижанівщина. Підковував коней. Люди недарма кажуть: знайти підкову — це на щастя. То була робота. А тепер: «Ет, глемзання», — хоч вони і живуть з молота, а не із золота.

Їй хочеться, щоб візок був міцний, гарний, і вона упадає коло міхів. Коромисло чомусь поважчало: часто змінює руку. Болить у попереку. Ні про що не хочеться думати, а в скронях — цок... цок... Вона згадує, що їй снилося не просто жито, а ой у полі жито, начеб із пісні. В скронях знову — цок... цок...

Склепану штабу кинуту у воду. Клуби пари заволікають кузню. Нічого не видно. Дівчина повільніше надимає міхи, перепочиває і схоплюється, що сама себе дурить: горно ж притихає.

До неї підступає батько й каже:

— Ех, ти, згинаєшся і розгинаєшся, як у полі береза, — шкура-тяник на ньому порипує. — Скуємо ми з тобою теліжку — запрятайся і махай куди хоч, — піддає охоти.

Оленка налягає на коромисло.

— Куй залізо, поки гаряче, — приказує.

А міхи надсадно скриплять: «Суп-ра... Суп-ра...» Вона посміхається. Коли Корній Терентійович ставить учневі двійку, то зауважує: «Супра!» — в перекладі з латинської це значить: очі вгору!

Вона гне коромисло з усієї сили донизу, сама теж нахилиється додолу, а міхи скриплять: «Суп-ра»...

II

Бруківка бокаювата, обочини ямисті. Оленка йде і постукує черевиками на липовій підшві. Щоб у пальцях ті підшви згиналися, їх розрізано й оточено зсередини пасочками. Тільки й ремню, що пасочки, все інше — брезентик, дерево. Не черевики, сама назва.

Дівчачі очі, звиклі до розруйнованої міської дороги, до знищених будівель, добачають нове руйнння. Вчора ще лежали латки тротуару, а нині плити вивергано.

Ранок, але нікого не видно. На яких вікнах віконниці, їх не повідчинювано, а які затягнуто фіранками. Будинки, хати — мовчазні, вовкуваті, обідрані.

Вона спускається з гористих Волоків. Велике, добре сонце, зі-йшовши із-за Старого Городища, заливає промінням Крижі. Висвічуються розтрощені, зі знесеними дахами корпуси залізничних майстерень. Більша половина міста над річкою Крижичанкою у купищах цегли, тиньку й грузу, які начеб повсякчас димлять: там було гетто. Стоїть із потрісканим фронтоном собор, націлившись у небо хрестом. Блищить лише вікнами вокзал — присадиста сіра споруда. За собором, на Перначівці, червоніють ряди котеджів, де живуть ляндрірт, комендант гестапо... Крижі поріділі, як прорубані. Лежать, вимирають у долині під високим небом, під крилом лісу, серед полів, де туманіють далекі села. На привокзальній площі, яка буває і ярмарковою, на щоглі завис фашистський прапор.

І це — місто?

Оленчині дерев'яники стукотять по землі, як і по брукові. Дівчина йде, зменшуються широкі обрії. Звужується великий світ, і вона мовби зменшується в ньому. Вже їй не видно полів, лісу — широких просторів. Болять руки, біль від ковальських міхів ще терпне в її плечах — важка дорога до школи, важка і сама школа, ліпше б до неї і не ходити. Але Корній Терентійович каже, якщо ми самі не вчитимемося, то нам буде ще гірше. Вона підбадьорює себе цим і думає: натягнув батько шини на колеса чи ні? Якби Сергійко більший, а то батькові й до міхів, і за молот...

— Ковалівно?

Оклик перепинив її зненацька. Видяш! Оленці хочеться чимдуж поминути його садибу.

— Стій-но,— начеб просить він, хоч міг би й гаркнути: «Стій!» — як уже звук.— А де ж твій добрий день? Чи вас цьому не вчать?

Вона зупиняється.

— Добрий день.

Видяш хнябитися у хвіртці й сміється. Його садиба щільно обнесена дошками, які пофарбовані назелено з червоними ромбами. Поверх натягнуто у три ряди колючий дріт. Ворота ковані залізом. Залізом кована й хвіртка, в якій прорізане «серцем» вічко. Хата — мурована, з підвалами, засклений балкон. Навіть нужник мурований.

Крізь прочинену хвіртку видно: каменярі викладають двір плитами. Раніше тротуар тягнувся лише від хвіртки до хати, тепер подвір'я забетонується.

Видяш у чорному, на рукаві біла пов'язка: поліцай.

— Татусь кув'є?..

Оленка мовчить. Вона і не дивиться на нього. Стоїть перед ним — білокоса, в білих кісниках, у рябенькому светрику й стримується, щоб не затремтіти. Передчуває: Видяш запитуватиме: «А де вугіллячко береете? — й хитро додасть: — Я все про вас знаю, навіть те, чим ви дихаєте».

Але він цього разу про вугілля не згадує.

— Поковує, святий та божий, — проказує, зручніше схилиючись на хвіртковий стовп.

Видяш непоказний: обличчя кулачком, завжди червоненьке, ніби підрум'янене. Не очі, а очки, не ніс, а носик, не рот, а ротик — усе дрібне. Держить у руці круглого кашкета, і дрібні чорненькі кучері всюють його лисинку.

Оленка поблимує на нього спідлоба й думає: «На кого він схожий?..»

А він начеб і не втримує її, але й не відпускає від себе: тягне слово за словом, як kota за хвіст.

— Значить, кує...

Вона знає, що він має на гадці, мовляв, якщо на ярмарку я ще не застукав твого батька з підковами для чобіт, з клямками, з лемешами, то нехай дякує за це мені, його кумові.

— Ти в дерев'яниках?

Її пориває кинути йому в обличчя: «Як бачите!» А він піджартує:

— І як вони до ходу? Може, батько їх ще й підківками тобі підкував би? Зносу не було б! — Його сміх теж дрібний, холодний.

Видяшу набридає хнябитися. Випростується. Чоботи з високими халявами. Він утопає до колін у своїх чоботях. Оленка покусує нижню губу: придумала! Він схожий на мишу, яка вискочила з димаря, набравшись сажі.

— Що ж, дякуй своєму татові за дерев'яники, — проказує він, показуючи свої гостренькі зубки. Серйознішає, і його чорні очки зблискують, налившись тушшю. — Я його знаю, робили з ним на промкомбінаті. В нього переконання! — Видяш це мовби й не каже, а гризе. — Що ж воно таке — переконання? Хоч ти Ковалівно-Висоцька ходиш до школи, але й ти не знаєш. Я помиляюся? Ні. Видяш ще ніколи не помилився. Переконання — це те ж саме, чому люди не ходять голі. Ти кумекай. Присягаються: в це я вірю, а в це ні, на цьому стою і мене не зрушити!.. В чому ж тут сіль? Та в тому ж самому, чому не ходимо голі. Прикриваємо сорочкою грішне тіло і такою ж сорочкою прикриваємо ще грішнішу душу. А чия ж, як не своя сорочка — найближча? Тоді, тьху, якщо вона не тепла!

На подвір'ї робітники попідіймали голови, слухаючи.

— Майстрові, не до вас п'ють, не роззявляйте ротів. Я тут з уче-

ницею, з учорашньою піонерочкою річ веду. Чи, може, ви під собор проситесь?

Котрийсь із робітників на те відповідає так:

— Ні, не просимось. Там змушують поклони бити. Ліпше ми вже тут поколінкуємо.

— То-то!..

Під собором — тюрма.

Видяш підносить, виставивши напроти себе свою лівицю, зирить на годинника й відпускає її.

— Можеш іти, Висоцька. Але не дуже там слухайся отого Проскурняка-чмурняка, — перекривляє прізвисьце Корнія Терентійовича. — Він мені просто не подобається. Ти спи, вставай і згадуй, що я тобі сказав.

Вона відходить повільно, потім пускається швидше, а він стовбичить у хвіртці й гукає навздогін:

— Не забувай, хто твій хрещений батько!

Колись, як була в сповитку, він носив її хрестити. Вона цього не пам'ятає. Проскакує повз незагороджену капличку. Кілька років тому капличку збиралися зносити, бо вона на переїзді. Видяш перший накинувся, розібрав цегляну загорожу й склав собі з неї нужника. Вона це пам'ятає. А як він вступив до поліції, батько сказав йому в очі, щоб і ноги його не було в них. Це вона теж пам'ятає. Навіть той суботній день і те, як Видяш відповів: «Гляди, куме, ще пожалієш...», — і облизав своїм гостреньким язичком тоненькі губи.

«І як земля такого носить? — думала Оленка. — Як?..»

Замість портфеля чи ранця в руці — рогозяний кошик. Тепер нема нічого фабричного. Люди живуть, як у печерну добу, думає вона словами Корнія Терентійовича, забуваючи, що несла йому радість: візок, теліжка буде, і вони поїдуть по картоплю.

Її мучить: «І як такого носить земля?.. Миша у сажі, але то така миша, що й ката не боїться, — ось хто той Видяш!» — розгадує Оленка.

Вона незчувається, коли поминає руйновища й розбитою дорогою виходить на круглу привокзальну площу. Перед нею — вокзал, за спиною — будинок гестапо й поліції, а школа обіч — за залізною огорожею.

Ще дуже рано. Вона зупиняється, ковзаючись по брукові, доступає до стояків, на яких викинуто фашистський прапор. Стояки зварено й поставлено розкарякою, як вежку, а на ній щогла, — таке зварити й поставити можуть хіба що запопадливі холуї. Оленка, озираючись, обходить стояки зі щоглою й плює — раз, обходить вдруге і знову плює — два... Над нею лопотить полотнище, і на ньому начеб корчиться на білому тлі свастика. Вона тричі плює до підніжжя цього прапора, а тоді стукотить дерев'яниками до шкільної огорожі.

III

Школа гула. Серж Швидак розкручував над головами ремінь з алюмінієвою пряжкою. Дудоніло. З навстіж розчинених вхідних дверей нахильці, товплячись, випихались учні. Злетівши зі сходів, менші зупинялися купками, а старші вимахували на площу. Віктор Яременко і пакував хліб з маслом, і вертівся дзигою на одній нозі — рудий, пістрявий.

Оленка збігла зі сходів, держачи в руці цілушку. Піднесла її до губів, але не вкусила. Погейкування, шарварок, висвист Сержевої пряжки, мелькання Віктора — все це зупинилося, вмовкло. Ударив барабан, завищала труба — з вокзалу привезли полонених. Їх виводять і шикують в колони перед гестапо й поліцією. Звідси поженуть в Іванову долину. Там концтабір, і там полонені битимуть базальт. Фашисти і в концтабір ведуть з музикою. Грають самі полонені.

Дівчина виходить за огорожу й прихиляється до неї плечима. Площа обсажена поліцаями, вокзал блоковано. А барабан б'є!..

У неї в очах чорніє-мерхне полудневе сонце. Вона розплющує очі, щоб дивитися і бачити. Вузькі брови, зламавшись, тремтять, і тремтять вії. Пілотки, картузи, бинти... Гімнастерки, шинелі... Черевики, чоботи, онучі... Оленка втуплюється очима: двоє полонених, склавши руки, несуть товарища. Його руки і голова в бинтах.

Він не може обняти своїх друзів за шию. Третій полонений підтримує його за спину, а він помахує простоволосою головою то в той, то в той бік.

І завмерлі у вишикуваних колонах, і ті, що підходять, кожен з них, як усі. Всі вони на одне обличчя — полонені. Сонячно теплий вересень.

Оленка дивиться, вдивляється, але куди не повернеться, перед її очима те саме: голова, об'язана скривавленим бинтом. Цей бинт по самі очі. Обличчя спечене, худе, похмуре. Воно мовби вибите з червоного граніту: клинцюватий ніс, запалі й стиснуті губи, випнуте підборіддя, висока шия. Кожна рисочка на цьому обличчі — наче вирізьблена.

З-під кривавого, начеб кам'яного бинта — очі, білки з червоними прожилками.

Оленка зацікавилася. Учні стоять примовклими купками. Один Мартин гасає, то він зник, то появився — невгамовний господарисько. Віктор доминає хліб з маслом. Мартин до нього: віддай! — забрав хліб з маслом у сина бургомистра, і вже його нема. До Віктора підходить Серж, підперізується, щоб було видно, яка в нього пряжка на животі, й наступає на нього: нащо віддав Мартинові свій

обід? Дівчина схоплюється — це ж Мартин бігає до полонених і назад.

А де ж Лесь?..

Мартин підскакує до неї, хапає за руку з цілушкою, але вона застискає цілушку.

— Дурна... Я віднесу,— каже.

Вона бачить Лесья, який, відступаючи задки, дивиться на неї.

— Я сама! — кидає Оленка Мартинові й відривається від ого-рожі.

Лесь Стогній вибігає на площу. Оглядається на Оленку. І вона побігла, мовби наздоганяючи його. Він досяг колони, віддав свій хліб, повертається. Якби і їй так? Есесівець напускає на неї вовкодава. Лесь стає як вкопаний: вовкодав на нього гавкає, й Оленка встигає всукати свою цілушку в перші-ліпші руки.

Гальт, лайка. Лесь її почекав, і вони мчать до школи.

А Мартинові хоч би що: навідбирав у малечі хліб, печену картоплю, задубілі деруни, яйця — хто що має, те й бере на обід, — ізсипав гамузом у картуз і жене, як вітер. Серж, Віктор та ще Жора Глинський хочуть його перегнати, підставляють ніжку. Він перескакує через їхні ноги, він не боїться не то їх — поліцаїв, есесівців з вовкодавами. Промайнув, де поліцаїв й есесівців найрідше, віддав, що роздобув, зі своїм картузом. Мартинові погрожують, його переймають — він показує голі руки; сміється — показує білі зуби, підкидає головою, тисняє пальцем на школу — дзвінок! — і, вихрастий, русявий, тікає з площі.

Учнів ніхто не заганяє в розчинені двері. Малеча залітає, як горобчики, — фур по сходах, фур. А старші ступають з опущеними головами: батьки на війні, може, чийсь і тут, на площі, і його поженуть у концтабір?

Лесь ступає за Оленкою. Він теж у дерев'яниках. Вони мовчать. Лише їхні підшви човгають по підлозі.

Останнім у клас вмітається Мартин.

У дверях з'являється пані Ельза. Зупиняється на порозі — коси розпушені, як пишна кульбаба, шия міцна. Вона тисне до виставлених грудей журнал й акуратно складену газету: ніяких підручників нема, то ж навчає німецької мови з газети.

Парти порипують, учні зриваються. На «гутен таг» учителька накидається з криком:

— Зачинити вікна! Зачинити!

Серж і Віктор зачиняють вікна, тоді вона рушає від порога. Вицокують її чорні лаковані, на високих каблуках черевики. Мелькають м'язисті, дебели литки, і сама вона, дебела, в чорній сукні, з якої випирають стегна, в білій блузці з рукавами-буфами, ставши по-військовому струнко перед класом, пронизливо оглядає всіх рудакуватими, підведеними синькою очима.

До фашистського нашестя пані Ельза була Лізою Олександрівною Дермак.

Вона викладала німецьку мову, не дуже її знаючи, й навчалася в учительському інституті. Тепер стала Ельзою Дерман, мовби таким і було її справжнє ім'я і прізвище. Довго клопоталася, поки прийняли у фольксдойчі. Хвалилася наліво й направо, як медична комісія досліджувала її черепа, її носа, науково довівши, що вона справді належить до вищої арійської раси панів, а не унтерменшів.

Щоб ще більше утвердитися у фольксдойчах, перефарбувала коси в біле.

Не визнавала, щоб до неї зверталися по імені й по батькові, навіть не пані вчителька — пані Ельза.

— Чого нагнули голови? Носите хліб недобиткам! — закричала розлючено.

— Не всі... — заїкнувся з передньої парти Серж. Це ж пікнув і Жорж.

— А хто? — напустилася пані Ельза. — Ану, називайте!

Вони повставали. Котрийсь із них оглянувся на Мартина.

— Таке! — пхинькнув Мартин. — Ти он на Віктора тицяй. Сам Віктор віддав мені хліб з маслом, я й відніс, — сказав він і показав Сержеві й Жорі язика. — А як же не нести? Вони ж — наші!

— Вікторе, ти, син пана бургомістра?.. Хліб? З маслом? — аж затрусилася пані Ельза, забувши, що стоїть на сонці.

На її лобі заблищав піт.

Клас захихотів, — чи з того, що Мартин показав донощикам язика, чи з того, як учителька накинулася на сінка бургомістра.

За вікнами пролунали команди. Полонені рушили, площа забу-боніла.

Пані Ельза відступила в затінок. Сонячне проміння замиготіло по стінах, і Оленці здалося, що вона знову бачить великі, гнівні очі з-під кам'яного бинта.

— Пані Ельзо, он мій кашкет валяється, — почувся голос Мартина. Він стояв коло вікна й показував на площу. — Бітте... — просився за картузом.

IV

Мартин до школи не прийшов. Візок готовий, тому Оленка з Лесем подалась опісля уроків до нього: вони втрьох обіцяли Корнію Терентійовичу накопати й привезти картоплю.

Мартінова хата на Перначівці. Треба піднятися до собору, проскочити вулицю-алею, на якій шнуром стоять котеджі, й вийти на

пригірок. На Мартиновому кутку вузькі, як стежки, узвозисті, заболочені провулки, халупки, що налазять одна на одну, й вузькі городи, що тягнуться до гаю, колишнього парку.

Хлопець і дівчина підходять до кривобокої низенької хати з перекошеними вікнами. Подвір'я в спориші. Двері трахкають — Мартин на порозі. Кругловидий, набурмосений, ніс пипкою. Таке враження, що не радий і не хоче пустити їх до хати.

Леесь запитує:

— А де твоя коза?

— Коза-коза! — відпекується Мартин.

— А ми подумали, що ти злякався Дерманки й тому не прийшов до школи, — кидає Леесь.

Мартин морщиться і мовчить, Оленка зиркає на Леесь, щоб той прикусив язика, каже, чому вони тут, згадує, як пані Ельза хапала Мартина, коли він попросився за картузом, потім Леесь, її за вуха й вигнала до пана директора за те, що вона носила полоненим їсти, і як він, Мартин, заступився за неї, Оленку.

— Ти так і випалив тій Дерманці в очі: «Хапайте, крутіть, пані Ельзо, мене хоча б за обидва вуха. Мої вуха витримають. А Оленку нащо — дівчинка ж?» — проказує вона бубонистим Мартиновим голосом, раптом повертається й дивиться на Леесь.

Леесь вловлює в дівчачому погляді докір, навіть виклик за те, що змовчав перед Дерманкою, і він каже:

— Вчора пана директора не було, й він нині нас викликав. Мартин перестав морщитися.

— Ну й що? — запитує і сходить з порога.

— Кричав аж ревів, — відказує Оленка.

— Віктор, Серж і Жорка йому на тебе найбільше доносили, — відказує Леесь і додає: — От кому б не завадило дати бубни!

Мартин повертається до порога, мовби йому зовсім не цікаво, хто на нього доносить.

Оленка відчуває: Мартин не вірить Лесевим словам. Їй образливо. Хіба вони не товариші? Разом вступили до першого класу. Разом вчилися в панській школі. Коли звільнили від панів, разом вступали в піонери. Тепер — разом. Мабуть, Лесеві не треба було починати з того, що Мартин злякався пана директора й не прийшов до школи.

— Я знаю, — каже вона Мартинові, — ти зовсім не тому не був нині в школі, що когось боїшся, не тому...

Мартин кліпає повіками, а його вицвілі брови зводяться. Лоба-сте чоло затінюється. На скронях пульсують сині живчики.

— Я ж сам... — зривається з його губ. Губи стискаються — з нього не видобудеш більше й слова.

Давно не підстригався: патли напустилися на вуха. Сорочка завелика, піджак теж — батькові.

Лесь і Оленка знають, що він живе сам. Переступають з ноги на ногу. Кому тепер з медом? Але, хоч би як там не було: в Лесь — мати, в Оленки — і мати і батько.

Лесь опускає голову. Оленка поколупує своїм дерев'яником стежку й напрошується:

— Може, тобі допомогти в чомусь, Мартине? — паленіє, бо і сама не знає, як йому допомогти, чим, але напрошується ще дужче: — Ми б могли, правда ж, Лесю? — і дивиться на пазуху його заходженої сорочки.

— Чому б і ні? — згоджується той, розпрямляючись і вирівнюючись.

Мартин сміється й каже:

— Хлопці й дівчата, я сміюсь, бо якої мені допомоги? А по картоплю — гайда, хоч би і завтра.

Мартин проводжає їх, не сходячи з порога. Вони відходять, і він смугніє. Руки опустилися. Восі ноги мовби примерзли до вичовганого каменя.

Він сам: батько на фронті. Другий рік від нього нема ніякої вістки. Чи живий? А мати? По його ліву руку — стоїть хата з вибитими вікнами, без дверей. Жила там велика родина. Переховували пораненого партизана. За те усіх: бабуню й діда, їхню дочку Марію з двома старшими дітьми і з малою Дінкою — за колючий дріт коло станції. Ешелон подадуть і — в концтабір. Чекали. А Мартинова мати Нюра працювала прибиральницею на вокзалі. Тітка Марія й передала їй Дінку через дріт. Його мати зважилася, взяла й привела дівчину додому, а поліція слідом. Мати випхнула Мартина і Дінку у вікно. Він із Дінкою встигли сховатись. Йому що, аби з хати, на город, у гай, а там — і сам чорт не знайде, не те що поліцаї. Він сховав Дінку в лисячу нору. Вернувся — матір заарештували. Її протримали місяць під собором. Він і передачі туди носив. А потім узяли й вивезли. Хто каже, що на роботи, а хто — в концтабір. У кого допитаєшся? Чи мати повернеться? От він і сам. Ні, не сам: давно переховує Дінку, але й найближчі нехай думають, що він сам. Коли матір погнали під собор, він кинувся до своєї тітки Люби, матеріної сестри, а та, як побачила його, відразу ж і затрусилася: так злякалася. Мабуть, подумала що прийшов до неї жити, бо як же йому без батька й матері? Та він уже заспокоїв тітку Любу. «Напевно, вам, тітонько, ніяково, що я прийшов?» — запитав. «А як ти здогадався, Мартине? Я завжди була певна, що ти і розумний, і вихований, і чемний. Навіть коли батьки тебе не раз сварили за всячину: хіба неправда? — я і тоді стояла за тебе горою!.. А німаки, поліцаї нікого не милують, хто вступається за тих, що в гетто, чи хто з ними зв'язується. Сам, голубе, знаєш», — розбалакалася тітка. «Не бійтеся, тітонько, як я до вас ішов, мене ніхто не ба-

чив, і, будьте певні, я ніколи більше до вас не навідаюся, хіба що самі мене навістите», — пообіцяв і запевнив він. Це її зворушило, вона просила його до столу, щоб хоч попоїв! якраз борщ укипів і є чим забілити, та він відмовився: «Нехай вам, тітонько, більше буде: я не об'їдайло». Спроваджуючи його, не стрималася й запитала: «Чи правда, що ти з Марііною дитиною ховаєшся?» — «Така правда, як вош співає, а Гітлер почув і наструнює своїх маршалів, щоб вони слухали», — випалив, з тим і пішов, а вона й відсахнулася. А в нього ж жевріла надія оповісти про Дінку, може б, тітка її взяла, може б, перепроварила на далекі глухі села.

Йому треба берегтися. І ховатися йому треба.

Він стояв на порозі, видивляючись і прислухаючись: через неї, через Дінку не пішов до школи, хоч саме через неї йому і треба ходити, щоб не було найменшої підозри. Дінці, бач, сумно. Завів уранці козу з цапком до хати — нехай пограється, а сам до гаю, нарвати козі й цапку трави. Вертається: коза на подвір'ї, мекає, а Дінка цапка не пускає, товчуться у сінях. Він обімлів, — вони ж під самим носом у начальників гестапо, поліції. Якби ту Дінку хто уздрів одним оком — капут і їй, і йому. Вигнав цапка надвір, тупнув на Дінку, колодку на двері, а сам то навколо хати, то в провулок, то на город: не міг знайти місця. Перетрусився, перетремтів і взявся за роботу. Мати город посадила. А з чого вони з Дінкою живуть, як не з того городу: картопля, буряк, капуста, морква — своє. За картоплю чи за іншу городину інколи на базарі він виміняє хліб, так що інколи в них і хліб водиться до козячого молока.

Відійшли Оленка з Лесем, а Мартин не вертається до хати. Там знову коза з цапком. Як не сердився на Дінку, але мусив завести козу з цапком їй для розваги, бо ж вона світу-сонця не бачить.

Пересвідчився, що нікого нема близько, взявся за клямку.

— Награлася і як собі хочеш, — сказав Дінці. — Козу я забираю, нехай трохи попасуться з цапком, сам буду на городі, бо треба в'язати цибулю, а ти до вікна, щоб і не підходила. Почуєш, що хтось іде, ховайся під запічок і затуляйся затулюю.

Замурзане, чорнявеньке — кіски баранчиком — дівча мовчки лупало чорними очицями.

Мартин припнув козу на Дінчиному зарослому подвір'ї; коза її годує — це по-перше, отже, тут гріха нема; а по-друге, щоб їй не було видно з вікна, де та коза з цапком.

Цибуля підсохла. В'яже її у вінки, сидячи на городі, й не пускає погляду з хати. На дверях колодка. Як та колодка на дверях, так Дінка в його грудях. Про що б не думав, а «зачиняє» і «відчиняє» себе Дінкою.

Дінчин город у бур'яні; на сусідському, праворуч, було жито й

тепер стерня, лише десь віддалік повзає якась бабуся. Він знає: вона підсліпувата й недобачає. Цибуля шелестить. А його думки шумлять. Над ним повно неба, перед ним повно простору, а його думкам тісно.

Мартин згадує батька, згадує матір — перед ним зеленіє, подекуди багрянючи на узліссі, гай, удвобіч розкинулася бідна Перначівка, за нею лежать Крижі, кричать поїзди, женучи на схід і захід, над ним висне синє вересневе небо; а голова гуде, як великий дзвін, і на те, чому він мучиться, що болить лютим болем, що палить душу й що не може погаснути, ніхто не дає відповіді.

Його пориває: покинути цибулю, Дінку, козу з цапком, схопитися, бігти. Куди?

Він задивляється на гай. Добре бути деревом. Корінь шукає в землі поживу. Листя п'є сонце. А зима — стоїш собі в снігу. Дивиться довго, аж сірі очі стають, як олов'яні.

Але навіть ходити в той гай тепер небезпечно: комендант гестапо щоранку вигулює там коня.

Хлопець згадав, як комендант гестапо щоранку пришпорює сірого, в яблуках жеребця, і його думки мовби наткнулися на перешкоду, якої ні обійти, ні переплигнути. Саме ім'я пупгестапівця — Зігфрід Штернфельс усіх лякає. І Мартин думає: якби того пупгестапівця тут не було, то батько й мати були б дома, то ніхто б не забирав Дінчиних матері, братів і сестер, бабуні й дідуня і йому б не треба було з нею ховатися. І той гай, як був, так і був би міським парком.

Косує на хату — на дверях колодка. Тихо. Та Дінка, як всі. Чому ж її хочуть убити?

Люди, яких знав і яких не знав, всі начеб однакові. Рогатих він не бачив. З'явився пупгестапівець — одним нашито бубни на плечі й груди, поганяй до ями. Іншим начеплені бляхи, гвинтівки в руки — поліцаї, це ліпший сорт. А собі — рунічні знаки на коміри, погони, блискавки на рукаві. Він — найвищого сорту. А решта просто в лахмітті, нехай бояться й здихають.

«І доки той пупгестапівець буде верховодити, як йому заманеться?» — думає хлопець.

З гаю виходять Серж, Жорка. Помічають Мартина і прозивають його:

— Козопас! Козопас!

Підсліпувата бабуся не бачить їх зі свого городу й хреститься, бо вона теж з козою на межі.

Мартин не озивається до прозивачів. Завдає собі на плечі вінки цибулі і йде з їхніх очей.

— Козолуп взявся за пуп!..

Він насуплюється, якби не Дінка, не один з них взявся б за пупа. Він би їм показав. Зуби поцокують з ненависті. Заходить у

повітку, хапається руками за голову й плаче. Сльози течуть у долоні й обпикають пальці.

Мартин сидить, не хоче виходити з повітки.

Босу ногу кляє курка. В нього є і трійко курей. Все, що мама залишила, він допильнує. Троє курей несуть по троє яєць. Двоє для них із Дінкою, а третє він відкладає.

Хлопець проганяє курку й вигулькує з повітки. Прозивачів не чути, коза з цапком пасуться. Хата зачинена. Ступаючи по двір'ям, він думає: «А що б сказали, коли б знали, що в мене є Дінка? Що?» З ніг і до голови, з голови і до п'ят його охоплює щось ще незвідане, непереборне — втіха, радість? Це почуття таке сильне, що він, здається, зараз візьме Дінку на руки, понесе, буде носити її по всіх Крижах, щоб усі знали, щоб усі бачили. Він впивається своєю радістю. Вийшов у провулок, стоїть, і його очі, як вогні.

Вкоськує себе, щоб заспокоїтися. Ні, нікуди він Дінку не понесе, нікому її не покаже. Хіба даром ховав її в лисячій норі? Серце перестає стукати. Замість зловтішної радості в груди вливається тепле, ніжне: так буває, коли Дінка притуляється до нього вві сні і коли він спить, готовий у будь-яку мить, зачувши небезпеку, виплигнути разом з дівчинкою в прохилене вікно. За те тепле й ніжне, що він відчуває, коли Дінки й нема поруч, Мартин нічого не боїться, і йому ніхто не страшний.

Йому ще багато в цей день довелося дечого зробити: виніс на горище цибулю, нарубав трохи дров, бо ж зима не за горами, а тоді не нарубався, і він, де що не вперше, носить і рубав. Нарешті подоїв козу. Вечеряли з Дінкою в сутінках. Запала темрява — вивів Дінку на двір. Походили споришем і — спати.

Ще й не світало, Мартин двері на колодку, а сам по траву. Коза з цапком повинні щось їсти. Припинати ж їх, покинувши, не випадає: час непевний, хтось відіпне — і шукай вітра в полі. Або просто коза зірветься з припону й побіжить світ за очі.

Найкраща трава в гаю. На межі він давно повиривав. Уже осінь, і трава не хоче рости, жухне.

З рядниною через плече помчав з городу. Поки пупгестапівець виїде на прогулянку, він нарве доброї трави і повернеться. Вбіг у гай, накинувся на траву під кущами.

Трава висока, жиласта, перестояна. Рве, а вона в'їдається в руку. Якби серпом, та Мартин не зважається: відразу буде видно, а тоді, дивись, якийсь Видяш і заявиться: «Ти жнеш, де заборонено?» — навіщо йому сніг на голову.

Прихилившись, незчувся, як над ним хтось зупинився й дихає просто за комір. Отерп. Підводить голову — коняка. Справді перед ним стояла якась шкапа. Була спутана. Тягнувся припін. Перше, що подумалося: козу нізащо не можна залишати на припоні,—

шкапа на ланцюгу й то зірвалася, а в нього ланцюга нема. Він сказав: «Кось-кось...» — і погладив коняку по губах. Далася, не тікала.

Це була гніда кобила. Мартин знав чия — колишнього онучаря з Перначівки. Тепер кругом онуччя, кругом сама тобі утильсировина, але онучар її не збирає й не возить: нікому вона не потрібна, а кобилу держить, обробляє городи.

Йому стало шкода гнідої, і він намірився відвести сухоребрицю додому, та враз у голові завертілося, закружляло: забув про траву, про козу з цапком, про Дінку. Скочив на ноги — кобила не втікала. «Кось-кось...» — узяв за ланцюга і повів її на середню доріжку, якою любить роз'їжджати верхи гестапівець.

Мартин квапився: миттю прив'язав кобилу до дуба край доріжки, але так, щоб її не дуже було помітно, — за ліщиною. Сам же не тікав. Йому конче хотілося побачити, що з цього вийде. Почує жеребець кобилу чи ні? Він знав, де йому найкраще сховатися: обрав собі куща, до якого не підступиш — такий густий. Продерся, примостився, спостерігає.

Скоро почулося: цок... цок... Гаєм їхав Штернфельс. Середня доріжка, наче просіка, просвічується. Заблищали погони. Верхівець сидів, гицаючи, на сідлі, і кашкет теж погицував на його голові. Жеребець раптом зупинився, задер морду, вишкірився: «Іга га!..» — заіржав. Німак махнув стеком. Кінь пустився з усіх ніг, і його не можна було стримати. Баский, струнконогий, у підтягнутому животі потьохкувало: тьох-тьох... За кущем заіржала кобила, відгукнулася.

Мартин приріс до землі: почалося — комендант гестапо звівся у сідлі.

Хлопець заплющив очі. Розплющив: пупгестапівець без кашкета лежить на землі, чуває боки й кричить, лається по-своєму. Злетів з коня, як гниле яблуко.

Сірий жеребець клякнув на передні коліна — сам не розуміє, що ж сталося?

Мартин затиснув рота; його розбирає й душить сміх.

Пупгестапівець вихоплює пістолета, який у нього на животі, й не знає, на кого його спрямувати, — на свого верхового, чи на чужу шкапу?

— Кроца!.. — кричить, скрегоче зубами.

Сміх ще дужче душить Мартина.

V

Хлопці взялися за голоблі, волочать візок-теліжку, а за нею тягнуться Корній Терентійович з Оленкою.

На бетонованому мості їх перепиняє Видяш:

— Куди розігналися, позагнуздунані? — І, не чекаючи на відповідь, піднімає з візка-теліжки порожні мішки, під якими лежать два городники.

Лесь випалює: «По міні!» — осмілів. Мартин просто спльовує. Оленка признається: «По картоплю».

— Заткнись! — Поліцай тупає ногою. — Це ви, добродію, так навчаєте їх поваги, неслуху? — напускається на вчителя.

— Ми позагнуздунані — ваша правда, — каже Корній Терентійович. — Тільки ми розігналися, як ви самі зволили висловитися, а ви от на припоні. Та й то вас чомусь припинають на нікчемному бетоняку, а не на залізничному мості. Невже, пане Видяш, не довіряють?

— Що?! — кричить Видяш, аж відлунює під мостом. — Ану, забирайсь!

Візок-теліжка гуркотить через міст.

— Будьте певні, я перевірю, з чим ви повертатиметесь! — обіцяє поліцай і додає: — А ставлять нас, де треба. Це не вчительського ума діло.

Залізничний міст — оддалік. Там посилена варта — туди не підійти. Але й тут без аусвайсів — перепусток — чужим не проскочити. І купатися у Крижечанці коло мосту заборонено. Піщаний пляж знебувся, запустів.

Лесь розпинається, яка Видяшеві лахва: дере і цупить, що запопаде. Хлопець у запалі забуває про свою голобельку, й Мартин його стримує, щоб не дуже розперізувався, а тягнув.

Їх мирить Оленка, мовлячи: «Люди кажуть — окупантського батога й поліцайського кулака стережись».

Корній Терентійович зупиняється. Він ще цього не чув, але це йому подобається. Повторює: «Окупантського батога і поліцайського кулака?..» — й викидає палицею, спираючись на неї. Скільки його не пам'ятають, він з палицею. Одягнений у ходженому-переходженому. Комір сорочки попідлатуваний. Чорний галстук злиняв. А капелюх — з діркою.

— Не дуже задирайтеся, — просить він своїх учнів, натякаючи, що лихо не спить.

Леся це не вдовольняє. Він згадує, як сам Корній Терентійович щойно підкусив Видяша, й вставляє:

— Теля не мукало, поки його під ніж не потягли.

Вони котять на гору Старим Городищем. Уздовж бруківки —

шпалерою тополі. Вчитель вдаряє палицею об зламану тополю й каже:

— У війну, в лихоліття кожне дерево має свою долю, як і люди. Гляньте, що сталося з тополями? Одна обчухрана, друга обламана, третя зі знесеним верхом. Зачепив танк, обдер тягач, яку обламали для маскуваня... А тополі все одно ростуть.

Старе Городище — хати терасами, на предковичних валах — спадає до мосту, до зачиненого млина, до річки, відбиваючись у її водах.

Вони вибираються на чолопок Старого Городища. Вони над містом, над його кутками. Стають перепочити. Розсунувши горби і гори, широкою долиною тече, виблискуючи, їхня річка. Над нею поля і села. Чорніє крило Чорного лісу, який тягнеться із Карпат і, перекинувшись десь там, за горами через Крижечанку, розростається по Волині.

Корній Терентійович скидає капелюха. Біліє його голова. Сиві брови острішкують. Густі сиві вуса посмикуються задержуватими кінчиками.

У цей час заскрипіло, заскреготало, і тужно зашелестіли тополі. Виїжджав, тягнучись, довгий обоз. Попереду в бричці гнав грубий лядвїрт. По боках гарцювали вершники-полїцаї, тримаючи напереваги гвинтівки. Охлялі, забіджені коненята ледве тягли вози з мішками. В деяких лежали зв'язані свині, вівці. Довгий і широкий драбиняк був напакований курми. За возами пленталися прив'язані корови, телиці, бички. Дядьки сидять похмурі, неговіркі. Лише якась молодиця то вхопиться за ручицю, перепочине, то знову пускається бігти, мабуть, наздоганяючи лядвїрта, й голосить: «Віддайте, та віддайте! Вона ж тільна, моя первісточка!»

Хлопці й дівчина стоять у придорожньому рові. Коло них Корній Терентійович. Він держить капелюха в руці, при своїй палиці, і вершник-полїцай тицяє на нього дулом: «Правильно, старий, робиш — перед нами треба здїмати шапку здалеку!» Корній Терентійович проказує: «Місерія цум оцето», — і рвучко накидає на голову капелюха.

Курява клубами заступає дорогу — суне, навалюючись, рудою хмарою на місто. Лиш вершечки тополь проглядають і тремтять край дороги.

Оленка запитує в учителя, що він проказав полїцаєві?

— Горе, та ще з оцтом...

Допхавшись до цвинтаря, який винесений за Старе Городище і видніє з усіх боків, так начеб мертві завжди на сторожі й Крижів, і його околиць, вони звернули на шкільні городи. Їх наміряли вчителям відразу після звільнення. Тепер, в окупацію, ліпші ділянки, звісно, відібрали для себе пан директор, пані Ельза. Не дивно, що

клаптик Корнія Терентійовича тягнувся смужечкою до яру і був ледащою невдобою.

Хлопці відразу взялися за городники. Картопляні кущі блаґенські, хмелиння ріденьке, незугарне. Коли Оленка приходила підгортати, полоти, їй здавалося — город виправиться, а тепер переконувалася, що курчат восени лічать.

Вчитель швидше машинально, ніж турботливо підбирав викинуті бульбочки, зовсім не цікавлячись, як вони вродили. Його думки, мабуть, були далеко. І коли Лесь з Мартином, накопавши, навикідавши кущів, поспиналися на городники, він сказав: «Давно я вперше почув про оте горе, та ще з оцтом», — начеб і не підбирав картоплю, а чекав, поки хлопці притомляться.

Давно відхмарував грабіжницький обоз, в якому лементувала молодиця. Видяш, напевне, не пропустив її через міст, накинувся на неї, натовк, прибив. А тут погодян, тихо. Над яром, до якого вони дійдуть, вітер торкає кущі глоду, грабини. Яр глибочезний — Вовчий. За ним до Чорного лісу облогуєть поля першого Старогородищенського колгоспу. Закапарані, збур'янілі.

Дивлячись поза Мартина й Леся, повз Оленку, яка присіла навкарачки, на ті змарновані облоги, Корній Терентійович почав свою оповідь. У часи першої світової війни його мобілізували на фронт з Глухівського учительського інституту. Брали Перемишль і відкочувалися назад. Фронт часто ламався.

— Служив я в піхоті. Взяли ми Добриводи. Село велике, багате. Австріяки нас вибили. А коли ми вступили у Добриводи вдруге, вони були розбиті шцент. Мене поранило в ногу осколком, і не знайшлося хати, в якій я міг відлежатися. Так і валявся в похідному лазаретному фургоні серед смалюхів. З буди мені було видно: стирчить комин. І тут я побачив, що на вцілілому припічкові сидить простоволоса жінка. Весіло. Відпустили морози, і потекли струмки. Раптом та жінка засміялася, а потім розреготалася. Хи-жо, люто. А тоді вискочила на припик і вдарила в гопки. Я збагнув: божевільна.

А коли втомилася, знову сіла на припікові, набрала попелу, сипала собі на голову, примовляючи: «місерія цум оцето», — справляла поминки по своїх синах...

Він казав їм про минуле, щоб вони розуміли теперішнє, яке їх підстерігало, полюючи за ними на кожному кроці.

Ніхто з них не знав, що Корній Терентійович був поранений. Лесь заїкнувся, от, мовляв, чому ви при палиці. На що вчитель пошартував: від ноги до серця і до голови — не близько.

— А тепер натискуйте, хлопці, на городники. Ваші батьки на фронті, Мартин і без матері: повернуться, ще не таке будуть розказувати.

Оленка пожаліла, що її батько не на фронті, метнулася до кар-

топлі й не розгиналася: вона і при матері, й при батькові, чи найщасливіша? Фашисти вдерлися у Крижі перед жнивками, в перші тижні війни — батьків рік не встиг до прийому, до призову. Лесів батько служив у міліції, його відразу мобілізували. Мартинів молодший, тому теж пішов.

Вони захопили два мішки, а тієї картоплі хоча б в один набралися.

— Ну й бульба у вас, Корнію Терентійовичу,— не стримався Мартин, заглибивши в землю городника.— Її або свиням, або в контингенти.

— А ти, хлопче, правий,— обізвався вчитель.— Пані Ельза склала рознарядку, скільки нам здавати контингенту. Будь певен, окупанти, як свині, мою картоплю не погребують.

— Землі б вони наїлися! — кинув Лесь.

— Їх і цим не залякаєш,— сказав Корній Терентійович.— Вони і нашу землю везуть вагонами.

Мартин поплював на руки й не випускав городника. Вечоріло, і він частіше й частіше згадував Дінку. Покинувши Леся на козі, гнав свою постать, поступаючи до яру. Докопав картоплю до кінця, змахував рукавом з лоба піт. Змахнув, стояв, і враз його не стало — так і шугнув у Вовчий яр.

Він не вийшов на повен зріст. Згодом із-за куца виткнулася його звихрена голова. Мартин кивав пальцем, щоб хтось підійшов. А коли Лесь з Оленкою кинулися бігти, він замахавав рукою, щоб не бігли, а йшли повільно, поодиноці.

На схилі яру, під кущами лежав чоловік з перебинтованою головою й стогнав. Гімнастерка, галіфе — дрантя. Мабуть, полонений. Вимахнув, очевидно, з Чорного лісу або, навпаки, пробрався до нього, та досяг до Вовчого яру і знесилів.

Візок-теліжка знадобилася зовсім не під картоплю.

Корній Терентійович сказав, щоб принесли води.

Глибував, крутячись, Вовчий яр.

VI

Стукав молот, подзенькувало ковадло. Оленка зупинилася, переважаючи. Дзень-дзень — на весь день: батько — в кузні. А де ж йому бути йще? Встане — і за молот, а вона до міхів, поки не йде до школи. Допомогає й повернувшись. Землі у них і на заячий скік нема: латка городу. Хіба прогодує? Ковальська доля — сушняк із вогню, приказував батько. Правда. Зарібки тепер які? Це не те, що працював у промкомбінаті, коли двічі на місяць давали платню і за гроші можна було купити не самий хліб, а трохи й

до хліба. Тепер гроші ніщо. На них ніхто й не зважає. Торгують натурою. Батько йде на базар, обвішаний своїми нехитрими виробами, як злидень, а повертається з торбинкою муки, півторбиною круп, буханцем хліба, як старець. Наслухаючи вибрак молота й ковадла, вона так ясно уявила його з торбинками в руках, хлібом на грудях, під бортом вишмуляного шкуратяника, мовби він стояв перед нею.

Вона зітхнула. Пригас запал, завзяття, з якими вимахнула з мочарів, добігла до бетоняка-криниці край городу й пустилася стежкою.

Завиднів під черепицею дах, уже видно й хату — стоїть дверима до городу. Мріяли про ганок і щоб на вулицю, та довелося замурувати. Хата не стара, її звели перед війною, якраз і Сергійко народився. Тоді вони жили, сподівалися, а сталося: на одній половині — кузня, на другій оселя. Тепер не до хати: відміряють три метри або й не відміряють, просто в роваку.

Оленка ступала, наче з повними відрами, наче несучи воду — так обважніла. Руки її опустилися. Лише зараз, наближаючись до рідної хати, почала усвідомлювати, що переховувати військового полоненого небезпечно, страшно. За це справді відміряють хатумогилу на три метри або просто в роваку. Батько, мати чи погодяться?

Вона ще раз глянула на долину, за річку, туди, де Вовчий яр, — там Корній Терентійович чекає, Лесь і Мартин чекають, але найбільше чекає він, із забинтованою головою, — невідомий.

Поділ її платтячка замочений. Вона викрутила його, стріпнула, щоб не впало у вічі матері, Сергійкові, коли б її перестріли, і — будь як буде — пустилася до дверей. У снігах — нікого. Постояла, ввійшла в кузню і застигла на порозі, тримаючись за клямку.

— Накопали, привезли своєму вчителеві? — запитав батько, доклепуючи саморобного вухналя. — А я тебе не дочекаюся, — і кивнув на міхи.

— Ой, та картопля, тату, — видавила й затялася Оленка.

— Теліжка обламалася?

— Ні... — і знову затялась.

Він аж тепер поглянув на неї, задумливу, журну: чипіла у дверях на клямці. В синіх насторожених очах, у носіку, який наставився, загострившись, у блідому обличчі — в усій її поставі була якась незрозуміла йому серйозність, якась прихована утаємниченість, тому й барився розпитувати її далі, а вона думала, чому він мовчить, не знала, як розповісти.

— Наша теліжка, — знайшлася й тихо проказувала, — знадобиться зовсім для іншого... Не тільки ж картоплю на ній тягати.

Батько поставив на ковадло молотка, обіперся грудьми об його руків'я.

— Бачу, що за тобою ніби чорти з болота гналися. Сукениня он забрьохала.

— Не жаргуйте, тату... Я мочарами йшла. Там військовий,— сказала Оленка і мовби набрала до рота води, опустила голову. Одна рука вцепилася за клямку, а друга не знає, що робити, держить косу і мене її, мене.

— Хто? — перепитав батько, подавшись до неї грудьми.

— Кажу: військовий... Голова перебинтована. Водою його напоїли, а він не дивиться, не говорить, лише стогне.

— Ну то й що? — на те батько.

Оленка здригнулася — відпустила клямку, випустила з руки косу.

— Як що? Його забрати і сховати треба,— сказала і наставила на нього зіркаті очі.

Він мовчки взявся за міхи. Потім витяг розпечений дріт, а вона думала: «Чи батько її не почув? Чому він мовчить?.. А може, він і не думає забрати і переховувати втікача? Як їй тоді глянути у вічі Корнієві Терентійовичу, хлопцям? Що робити?»

Тягнулися хвилини. Їй здавалося: ще мить і вона западеться у землю або накинеться на батька. В очах проступали сльози — горло стискував гнів, жаль і розпач.

І в цю мить, у незбагненно дрібну долю секунди, яку перетинав, але не поминав усевладний час, Оленці уявилася ясно, чітко забинтована голова, як вона бачила її на привокзальній площі в колонах смертників, що шикувалися до маршу в концтабір. І ця голова, що тоді мовби була вирізьблена з граніту, зараз ожила й належала одній і тій же людині — військовому, втікачеві. Із запалим ротом, спеченими губами, виставленими вилицями, загостреним носом, заплющеними повіками, які здригалися, але не могли піднятися, із брудним, у запеченій крові бинтом, із чубом, який посікся й сивів на очах... Навіть родимку під лівим оком втікача вона запам'ятала назавжди, бо прийняла цю чорну цяточку за муху й з острахом хотіла її зігнати, коли Лесь приніс у кашкеті води, коли Корній Терентійович підніс воду військовому до губів, а вона підводила йому голову.

І зараз, коли вона стоїть перед неговірким батьком, який, напевно, крім своєї роботи нічого іншого не хоче знати: мовчи, глуха, менше гріха,— в цю незбагненну долю секунди в очах, повних сліз, з'являється Корній Терентійович. Він послав її до батька. В затуманеній свідомості дівчини постає навіть не сам учитель, а лише його вуса. Вони ніби покуцїли, настовбурчилися, стирчать. Коли він сердитий, його вуса відразу куцїють, настовбурчуються і стирчать. Їй соромно, страшно. З'являються і Лесь, і Мартин. Мартин каже щось дошкульне, пропікаючи своїми словами до кісток. Лесь відвертається од неї, мовби йому ніяково.

А ще через дрібку секунди всі вони зникають — і невідомий під кущем терну, і Корній Терентійович, і Мартин, а Лесь не зникає. Він втуплюється у неї своїми карими очима...

Вона недаром потерпала, підходячи додому. От і справджується! Чому ж під нею не провалюється земля?..

І тут озиваються молоток і зубило — її батько Полікарп розрубую дріт на нові вухналі.

Оленчині коси гладенько зачесані назад. Коси не заступають її очей — їх заступають сльози. Вона стримується, щоб вони не бризнули. Сльози стримують її гнів. І дівчина дивиться на батька крізь сльози свого болу — не хоче любити батька; вона зараз ненавидить його.

Розпечений дріт червоний. Молот і зубило перетинають його.

— Хіба ж так робиться? — кидає батько в такт своїй роботі.

Розпечений дріт гасне, залишається недотятий. Батько встромляє дріт у вогонь. Вона не підійде до міхів, не візьметься за коромисло, хоча б він просив, наполягав. Батько надимає міхи, а їй у грудях готується, як у горні.

Порипують міхи, батько забарюється зі своїм останнім словом, пронизує Оленку своїми далекими, запаленими очима, дивлячись на неї з-під поламаного козирка, і каже хрипким голосом:

— Таке не робиться вдень, — наче відтинає молотком і зубилом дріт.

Його довгообразе обличчя заросле. Руда із сивизною щетина нагадує їй слизану, вийняту з вапна щітку.

— Тату, як же робиться? — проривається Оленчине. Бризкають сльози. Вона сходить з порога. Їй байдуже, чи хтось зайде, чи ні? Нехай заходить мати, Сергійко, нехай заходять чужі і нехай бачать, який у неї батько. Вона спиняється коло ковадла й запитує: — Тату, скажіть!

— Думаю... — відповідає він. — А ти чого плачеш? На моїх руках не тільки ти — мати, Сергійко... Сергійко взагалі ні про що не повинен знати. Навіть не повинен здогадуватися. А твого втікача вдень не забереш. Та й не перевезти його теліжкою через мочарі, а через міст не можна. Дуже недобре, що ви цілою купою на нього наскочили. Стільки очей.

Сльози течуть по Оленчиному обличчю й висихають.

— Але ж ми заберемо його, правда, татку?

Батько, не припиняючи роботи, розпитує, чи є через річку кладка, чи ніхто не жне очерету; Оленка відповідає, додаючи, що до мосту не можна потикатися, признається, як він налякав її своїм мовчанням, і аж сяє. Вони як двоє змовників.

VII

Відтоді, як Мартин видер з рота у синка бургомістра хліб з маслом, віднісши його полоненим, Віктор Яременко остерігався їсти на видноті. Мало того, що не допакував свій обід, — йому влетіло від пані Ельзи, і пан директор знає, що його хліб з маслом, хай і недоїдений, було віддано колишнім червоним бійцям.

Тепер він бігав запихатися за школу, в тополі. Ось і зараз, щоб нікому не впадати в очі, прихилився до стовбура, вийняв з кишені пакунок. Набігла слинка — кінчик язика передчував близьке ласування. Віктор дістав з кишені ножика на ланцюжку. Цього ножика йому подарував батько, а батькові подарував комендант поліції Швидак, відібравши в когось під час облав. Зашелестіла газета, клацнув ніжик.

Цього разу в нього — сало. Віктор шморгнув носом, підняв ножика. Ще не встиг відрізати шматочок сала, а мусив ковтнути слинку. Не випльовувати ж її? Йому і слинка була смачна. Квуплячись, поки ще сало вріжеться, відкусив трохи хліба: рот не хотів чекати, а рука з ножиком барилася. Нарешті відрізав сало і кинув собі на зуби — з ножика.

Він так захопився, запихаючись, що й не помітив, як наднесло Лесика.

Лесик не знав, де йому подітися, бо Оленка не прийшла до школи. Ймовірно, через отого військового, якого знайшли у Вовчому ярові і який переховується, думав він, не знаючи, що Оленка залишилася вдома із Сергійком, бо батько з матір'ю склали на візок залізничця й потяглися на села — на міньки. На перерві Оленка любила покрутитися під тополями. Лесик і сам гаразд не усвідомлював, що його сюди пригнало. Шукав учорашні Оленчині сліди?

Наскочивши на бургомістренка, зупинився мов укопаний. Побачивши, як той нарізає шматочками сало, не міг відвести очей. І хоч він ворогував з Віктором, з усією його компанією — Сержем, Жорою, але сало його манило. Грубе, рожевеньке, воно пахло. Йому було видно, що воно м'яке і що його можна їсти самими губами.

«Ото меле! — прикро думав Лесь про Віктора. — Петлює!»

Давно він такого сала не їв. Скільки німці тут, він його і не бачив, і не нюхав. Хіба могло приснитися...

Лесь не просто ворогував з Віктором Яременком. Лесь до війни жив на Перначівці, в тому самому котеджі, де зараз поселився бургомістр. Не чекаючи, поки їх витурять, завбачлива Лесева мати задалегідь перебралася в покинуту халупку на Волоках. Коли зробили гетто, стояли порожнем не лише халупки-розвалюхи, а

й будинки, навіть цілі вулиці. Вікторів батько був до війни обліковцем МТС, яка організувалася. Він ще за Пілсудського закінчив рільничу школу, служив тоді в маєтку якогось осадника, а тепер, бач, «переоблікувався» в бургомістра.

Вони стояли один перед одним. Їх розділяла тополя.

Нарізаючи шматочки сала, ковтаючи, раз за разом облизуючись, а то й полизуючи лезо ножика, жмурачись од задоволення, бургомістренко нікого не хотів бачити. Захитайся земля, упади небо, він і тоді не перестав би пакувати, солонцюючи.

А Лесь усе думав: «Сальце...»

Він різко, сердито відвернув од Віктора своє обличчя, але рожеве, м'яке сало все одно не переставало йому пахнути. Не сходячи з місця, він повернувся спиною до Віктора. Та враз його розвернуло, мовби хтось узяв за плечі й поставив обличчям до Віктора. Лесеві дерев'яники застукали. Віктор вибалушився.

— Що, язик до ніг ви... ви?.. — не міг сказати «висолоплюється», закашлявся.

— А тобі в горлі застряє? — гаркнув Лесь, чвиркнувши слиною.

Піднявши руку з ножиком до карка, Віктор показував, щоб Лесь ударив по карку: його душило. Лесь ударив, і той прокашлявся. Сало не випустив. Великий палець так і уп'явся в невеличкий шменделик. Витерся долонею і запитав:

— Хочеш?

— Дай.

— Чого захотів! Задурно?!

Лесь лихоманково думав, що б йому дати: самопала — всі мають, пороху, патронів... Нічого в нього такого нема, чого б у Віктора не було.

— Цуценя! Двое я потопив, одне залишив. Сіре, гарне...

— У нас, знаєш, який вовкодав? — пхинькнув Віктор.

— Нема чого мені тобі дати, — сказав і повторив: — Нема чого.

— А ти знаєш що?..

Лесь чекав, а Віктор уже замірявся відрізати йому шматочок по свій великий палець, який ум'явся в сало. Одначе він барився. Скинув оком з-під свого рудого чубика, зміряв Леся. Той почервонів, надувся.

— Ти ось що: попроси Мартина, щоб він давав задачі списувати, — вимовив. І запитав, начеб торгуючись: — Згода?

Лесь почав переступати з ноги на ногу. Височенький, стрункий, він мовби тоншав, похитуючись.

— Згода... — відповів він. Перестав переминатися, поменшав. Опустив голову, покусуючи набубнявілі губи.

Віктор чикнув ножиком.

— Тоді бери.

Лесь вагався й не підіймав голови. Він стояв бочком, бочком

простяг руку і не взяв, а хапонув шматочок слизького сала. Відразу кинув його до рота й почав жувати.

— Правда, добре? — допоминався Віктор.

Леся мовчав. Він хотів відчутися смак сала, насолодитися: рожеве, м'яке, заманливе, воно принадажувало, пахло, але незчувся, як просто лигнув його.

Віктор дорікнув:

— Що ж ти без хліба? — простяг скибочку, м'яту, засмальцьовану, а сала вже не було, дочавкував його.— Як знаєш,— відпекнувся і пошпував скибочку хліба.— Пташкам... Ти не хочеш, пташки видзьобують,— обсмоктав пальці.— Не забудеш, за що моє сало їв? — клацнув, складаючи ножика, й повагом рушив під тополями.

Леся стояв і спостерігав, як Віктор пустився бігцем, завертівся коло зграйки школярів, дав щигля першокласникові, а тоді поманив пальцем Жорку, Сержа і, обхопивши їх за шиї, повиснувши на них, зашепотів щось на вухо то одному товаришеві, то другому. Школярі розсипалися на шкільному подвір'ї. Малеча гасала. Гам, гармидер, вигейкування, дівчата-шестикласниці походжали, взявшись попідручки — попарно. Все було, як завжди на перерві, і Леся теж побіг під тополями. Кого б йому зараз не хотілося бачити, так це Мартина.

Звично почався урок. Леся забувся, як понадився на шматок сала. Була алгебра. Її викладав старий, в окулярах Знать-Розуміть, який рідко усміхався. Він викликав до дошки Жорку, який пикав-микав, мотаючи своєю кучмою.

Знать-Розуміть старанно вивів двійку в журналі й проголосив:

— Глинський, ти незмінний: нічого знать не знаєш і нічого розуміть не розумієш. Як жаль, що нема такої оцінки, як нуль.

Жорка потягся до парти, не слухаючи вчителя. А по рядах шепіт: «Не журися, із завтрашнього дня ми на коні...»

Леся сидить із Мартином. Шепіт докотився і до них. Леся пригнувся, коли почув, що Жорці тепер буде в кого списувати задачі. Хтось шепнув: «Тепер Мартин не відмовить»,— і Мартин нашірошив вуха. Тут Віктор, сидячи на передній парті, оглянувся, шукаючи очима Леся. Їхні погляди зустрілися, і Леся опустил свої очі, пригнувся ще нижче. Вікторів і Мартинів погляди стялися — хлопці вп'ялися один в одного; хто кого переможе? Мартин не знав, чого Віктор від нього вимагає, і не здогадувався про його з Лесем умову, а тому всім своїм незалежним виглядом просто кепкував з бургомістрєнка. Для більшої певності скорчив гримасу, повну зверхньої невідступності, чим і добив Віктора. Той зворохобився і промурмотів на цілий клас:

— А за що твій Леся моє сало так і лигнув?

Знать-Розуміть зняв окуляри.

— Гм?..— гмукнув, протер окуляри хустинкою й підвівся з крісла.

Клас притих.

Мартин насупився, силкуючись збагнути, що й до чого. Штовхнув пригніченого Леся ліктем і голосно, презирливо запитав:

— Тобі юшка кишки переїла?

Вчитель замість того, щоб присадити Мартина, повторив його слова:

— Юшка кишки переїла... Добре сказано. На п'ятірку. Як жаль, що я не словесник.

І тоді Лесь, здригаючись, соваючись на парті, видавив із себе:

— Нудить... Мене нудить...

Клас вибухнув сміхом. Лесь підхопився і, не питаючи в Знать-Розумить дозволу, кинувся до дверей.

Насилу добіг до купок. Його вивертало. Встромляючи до рота три пальці, то згинався, то випростувався — хотів очиститися.

VIII

Перед обідом Оленка запоралася коло плити. Мати і наварила, і поставила страву в духовку, щоб не вистигла, але дівчина хотіла зробити по-своєму: їй треба нагодувати не лише Сергійка, а вперше у своєму житті подати обід чужій людині — дядькові з Вовчого яру. Вона розіклала вогонь. Поставила чавунець з борщем на плиту. Борщ не жирний, нехай хоч буде гарячий. А Сергійко походить по хаті, заклавши руку в єдину кишеню штанців, і допитується:

— А чому ти розпалила?

— Чому-чому?..— буркнула йому й думала, як би погодувати його, як би вкласти спати, щоб заснув, бо і на горище не дасть їй вилізти.

Сергійко не знає, що дядько з Вовчого яру переховується у них на горищі, що він лежить заставлений дошками, припасеними на ганок, — над їхніми головами. Оленка думає: добре, що це знає тільки батько, мати, Корній Терентійович і вона знає. Ні Лесь, ні Мартин не знають, де тому втікачеві зроблено притулок, бо, як ми з батьком змовилися, так і вчинили: відвезли вчителєві картоплю, а пізнього вечора вона повела батька до Вовчого яру і десь опівночі прийшов Корній Терентійович, приніс йому і спирту. Її на горище не пустили. Мати нагріла води. І коли робили перев'язку, вона, Оленка, стерегла, виходила на вулицю, стояла на розі хати. Серцю її було лячно і радісно — дядько з Вовчого яру у них.

Це ж з того вечора вона його і не бачила. Мати порізала стару полотняну сорочку на бинти. Мати носила їсти і пити, прислуговувала. А коли батько ходив на горище, про що там мовлено, вона не знає. Спробувала заїкнутися в кузні, звівши догори очі: як його звати? Батько: «Дядько з Вовчого яру? Одужує». Так і застрягло їй у голові — дядько з Вовчого яру. Що він у них на горищі, не призналася Лесеві, хоч і випитував. Мартин, правда, не питав, не зважувався.

То ламаючи хмиз, то заглядаючи в горщик і пригладжуючи свої коси, переймалася, як би догодити дядькові з Вовчого яру, щоб її обід смакував йому і щоб він запам'ятав її, бо така нагода чи й трапиться?

А Сергійко, походжаючи, тільки заважає їй.

Вона підбігла до мисничка. Відрізала трішки сала, зовсім трішки, щоб мати не помітила. Накришить цибулі. Цибулі можна й багато. Засмажить той борщ, щоб не був пісний. Ні собі, ні Сергійкові тієї засмажки не дістанеться. Її обід, перший обід запам'ятається дядькові з Вовчого яру.

Кинула на сковорідку дрібно накришене сало. Кришила цибулю. Сергійко спинився, вийняв з кишені руку.

— Дай... — і шморгнув носом, і наставив руку. — Оленко, хоч шкірочку!

— Під церкву руки наставляти.

— А я, присяйбо, бо не вірую! — аж викрешує «р-р» Сергійко: недавно перейшов з «ел» на «ер».

— Шкірочки нема.

— Хоч шкварочку! — і стоїть, голомозий, штани на шлейці. Простягнув руку й показує — таку, як нігтик. — Крришечку!

— Ось я тобі кришену і шкварену, — нарочито його голосом сварилася Оленка, крутячись дзигною.

Сергійко набусурманився.

— А я мамі скажу, що ти сало брала... І татові скажу, що ти ррізала, — знав, чим їй допекти! І не стуляв своїх — рурочкою — губів. — Думаєш, вони тебе помилують?.. Помилують? — досаджав ще дужче.

Оленка оббирала цибулю, цибуля зайшла їй в очі, і, витираючи їх, не випускаючи з руки ножа, напустилася на нього:

— Ти що — донощик?

Він спантеличився, прикусив язика. Вона вдала з себе дуже сердиту. Сердито пожбурила цибулиння в плиту, а там пригасло.

— Певно, що донощик. Через тебе он у плиті перестало горіти. Там, де появляється донощик, життя нема! — ганьбила його. Присіла й почала дмухати на вогонь.

Сергійко нишком підступив до неї.

— Я не донощик, — сказав. Налобився, подумав і вигукнув: — Хіба я не знаю, що донощики — найпаскудніші люди. Непотріб! — присів за її плечима. — Дай я подмухаю, — просив.

Оленка вступилася, кваплячись з обідом, а хлопчик, підгичнувши до дверцят, так став дути на вогонь, що в нього обличчя аж тріскало. Спалахнув хмиз, зайнялося цибулиння. А він дув, не перестаючи, скільки мав духу. Дим чомусь повертався назад. Замахав на нього руками. В плиті розгорілося, і дим повалив на хату.

— Оленко, глянь, що коїться! — закричав Сергійко.

Ніж випав їй з рук — у хаті повно диму. «Гарна я господиня! Ото мій перший обід!» — жажнулася вона. І не могла спам'ятися, що ж сталося? Розчинила в сіни двері. А дим курить. Сергійка не видно. Лише чути — посапує і крекче. «Ото господиня! Ото перший обід!» — Оленка зі злості почала бити себе кулаками в груди. Спам'яталася, що забула відчинити комина. Кинулася до нього, відчинила і боялася, щоб Сергійко про це не здогадався, бо тоді хоч згори із сорому.

— Забився, комин забився! — примовляла, заметушившись коло плити, бачачи, що протяг потягнув і в плиті загуло.

— Сажа, — проказав, ніби згоджуючись із сестрою, хлопчик. Але йому не дуже вірилося, і він сказав: — Недавно ж чистили... Треба сказати, щоб знов почистили.

— Нікому й нічого казати не треба! — ще сердитіше й гнівніше, ніж раніше, напала на нього Оленка: руки кулаками, очі наставлені.

Все в димові, але Сергійкові видно і сестрині кулаки і її очі.

— Хіба я донощик? — обзивається він серйозно. І каже весело: — О, в плиті горить, і дути не треба! — і поважно, як старий, підводиться з колін.

Оленка допомагає йому стати, обіймає його, сама притуляючись до нього, і Сергійко не може збагнути, що з нею, чому вона враз перемінилася?

— Обідати б, — заїкається.

— Будемо, будемо, хай ось дим вивітриться, — щебече дівчина. Дає йому хустину. Він виганяє з хати дим, а вона пореється зі сковорідкою.

На плиті шкварчить. У чавунці побулькиє. Оленка думає, що присмачить борщ і братикові, трішечки, у мисці, з його краю.

Вони їдять з однієї миски. Двері в сіни відчинені, щоб диму зовсім не було чути. Оленка допитується, чи борщ не відганяє димком? Сергійко мотає ложкою — не чути. Вона обіцяє йому щось оповісти, думаючи, як його швидше приспати, а він мотає ложкою ще завзятіше, як молотник.

— Оленко, що ж ти мовчиш?

Вона миє миску, ложки і вся там, на горищі, а Сергійко вилазить на тапчан. Вікно запотіло. Він любить малювати пальцем на запотілих шибках.

Оленка підмітає коло плити й співає: «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі?» — так і виводить, але неголосно. Сергійко обертається:

— Ти, як наша мама. Наша мама, коли підмітають чи шикують, то все співають.

Підмівши й зачинивши двері, вона стає коліньми на тапчані коло нього.

— А що ти малюєш?

— Таке! Я зовсім не малюю. Я пишу.

— Що?

— Слово! — випалює він, сміється і швидко розмазює долонею по шибці, де нібито писав. — Розкажуй, ти ж обіцялася, — просить її.

Вона знає, що поки йому щось не розповість, він не засне. Підіймає руку до запотілої нечіпаної шибки. Її палець — як пензель.

— Шабля! — каже Сергійко.

— А ти знаєш, що це за шабля? — повертається вона до нього. — Це шабля свята. В нашому роді всі ковалі. Знаєш, може, таку шаблю наші діди й прадіди робили?

— І партизани з такими шаблями? — перепитує він.

— І партизани, — відповідає Оленка, думає про дядька з Вовчого яру, думає, що коли він одужає, то теж подасться у ліс, і тому не дуже їй хочеться перед Сергійком про партизанів розвозитися, бо що почує в хаті, понесе на вулицю. — Але багато святих шабель просто сховано.

— Де?

— Вони заховані на Чернечій горі. А ти знаєш, яка це гора? На Чернечій горі поховано Тараса Шевченка. А ти знаєш, хто такий Тарас Шевченко? Він написав усі пісні, які наша мати співають.

Він перебиває її:

— І ту, що ти співала?

— Аякже! Мине ще трохи часу, і святі шаблі дістануть. А коли їх дістануть, од фашистів і сліду не зостанеться. Не віриш? Ось побачиш!

Вона оповіла йому так мало і замовкла. І вони вдвох дивляться у вікно. Оленка потерпає: можуть наскочити поліцаї.

Але облава серед білого дня наскакує рідко. Вулиця порожня. Сіріє бокаювата, у виямках бруківка. Блищить головасте каміння. Що бачать вони — хлопчик і дівчинка, втупившись у вікно? Намальована шабля тане: шибка розпотіла й просвічується.

— Якби вона мені хоч приснилася,— каже Сергійко.

Оленка вмовляє: ляж, то присниться. Кладе його в ліжко. Він не борониться. Вона цілує його — аж тричі цілує. Він просить, щоб посиділа йому в головах. Вона сідає. Він бере її руку, кладе собі під голову. Обом тепло.

Оленка сидить, не спускає очей з плити: може, той чавунець і прохолов? Її обсідає безліч думок. Дурняє себе: і як могла забути-ся відчинити комина? Думає, що, перш ніж лізти на горище, вийде, роздивиться: мати й батько наказували. Хоч би той борщ не пропах димком! Хоч би він смакував! І сидить, сидить, боячись поворухнутися.

Легенько, легесенько виймає руку з-під братової голови. Рука отерпла, пальці теж. Розтирає їх, а тоді, знявшись, навшпиньки виходить з хати.

Навшпиньки вийшла, навшпиньки й вернулася. Борщ у миску, засмажку в миску. Ложкою борщу всю засмажку зі сковорідки вилізала, аби краще присмачити. І одне око на Сергійкові, а друге на мисці в руках,— навшпиньки виходила бочком із хати.

Він був такий самий, яким Оленка побачила його під терновим кущем,— худючий, марний, виснажений. Тільки дивився, лежачи за купами дощок. Мабуть, очікував на неї.

— Он ти яка! — сказав, ледве зводячись на лікоть.— Мати і батько мені про тебе розказували.

Вона держала миску, хотіла, щоб він швидше обідав, а він пома-нив її до себе. Дівчинка підійшла.

— Вчишся? — запитав її.

Кивнула йому. Він вийняв з кишеньки гімнастерки олівця з наконечником.

— Дарую,— і погладив її по голові.

Їй у вухах стояв його слабкий голос. Косами, кожною своєю волосинкою відчувала дотик його пальців. Серце стиснулося, било-ся швидко-швидко: не було такого на світі, чого б вона не зробила, якби він забажав,— дядько з Вовчого яру.

ІХ

Порожнем — відра потрахкують — він бігцем вихоплюється на бруківку і, не підводячи голови, завертає до дерев'яного мости-ка. Вигищує на мостик, голова самохіть підводиться: у нього в очах розвалини, руйновища, за ними не видно річки — вона аж до Старого Городища. І йому здається, що розвалені стіни зорять на нього. Опускає голову і — до молочарні: тут помпа. Налягає на коромисло. Підносить його вгору і косує на молочарню. Двопо-

верхова, облуплена, із загратованими вікнами, стовбичить, видна зі всіх боків: її не зруйновано, бо де ж зливати молоко? Молочарня мовби теж дивиться на нього. З повними відрами він зупиняється на мостіку: перед ним Волоки. Під мостиком цебенить сивенький потічок — все, що залишилося від молока, з якого відібрано і на сметанку, і на масло, і на сир, а зливочки у смердючий послід. Сивенький потічок ніби перепиняє його. Леся нудить, як після Яременкового сала. Йде по воду — на нього дивиться руїння, вертається — на нього дивляться Волоки, місто дивиться на нього, не даючи спуску: поласував?

Він носить воду — мати пере. Балія стоїть на землі, обіч порога, знадвору. Він прямує в сінці. Поріг низенький: весняні води не раз затоплювали цю халупу. Леся і гріє воду, і тягає каструлі з окропом. Сінці і кімнатка, в якій стіл, ліжка й лава, — оце і все житло. Він не має де спати — на лаві.

Хлопець упрів: кучерики, що обрамлюють його вродливе, бліде обличчя, змокріли, розпрямилися, порідшали й негарно поприлипали до лоба, над скронями, — нема їх, пухнастих, і тому великі вуха стирчать, почервоніли, і розчервонілося, як із сорому, розпарившись, його обличчя. Мати просила, щоб перепочив, але він не зважає, управляєтья, мовби загладжуючи якусь вину. А мати думає, що син старається. Вона його жаліє: ліг, не вечеряючи, встав, полемзав, — може, занедужав, — і не пустила до школи. Взлася за прання, і його начеб підпалено. І не треба їй підганяти сина. Коло неї в кадібці повно води наносив. Вона черпає собі черпаком. Щойно здумала про окріп, а Леся несе каструлю.

Мати прийняла з балії руки, і він лив окріп.

— Чи тебе хто не зобидив? — запитала проникливо, з серцем.

Леся мигцем глянув на неї й крутнув головою. Вона знала і цей миттєвий, непідступний, підлобуватий погляд, і це різке, круте підкидання голови — батьківське, Стогнієве. В такий час і не підступай — затаєна думка не прорветься жодним словом. У зблискові синових очей вона побачила батьківську впертість, його волю. І коли Леся знову взявся за дужки відер, вона заспокоїлася. Батько теж не любив балачок. А щоб пожалітися — такого і не пам'ятала. Ні коли наймитував у маєтку, де агрономував теперішній бургомістр і де у них народився Леся, ні потім. Батькові чорні, як у Леся, очі зблискували, якщо в нього лежало на душі щось втаємничене, своє. Не розводився про свої невдачі навіть тоді, коли це було щось пусте, як, наприклад, коли поламав на-ралника й управитель уперіщив його пужалном.

А коли вони жили на Перначівці, вона заїкнулася, поткнувшись із чиеюсь просьбою. Він мигцем глянув на неї й крутнув головою, як оце Леся. Ніколи ні з якою просьбою вона вже не потикалася.

Деренчали порожні відра. Потягшись, розвівши руки ліктями, прала нагнулася над балією: тертка, кальна вода й чужа білизна були як її життя — іншим чисте, накрохмалене, а їй бруд. Обпирала Зігфріда Штернфельса, тепер і бургомістрова накинула своє. І солдатка думала, який світ непевний і неспостійний: ще ніби вчора Яременчиха була ніщо, а нині годи їй і бійся.

Леся виступив з хати, несучи окріп, коли зайшли Мартин і Оленка. Густа пара клубувала Лесеві просто в обличчя, заволокаючи перед ним день, але він добре бачив Мартина, Оленку і з несподіванки, що вона тут, мало не випустив зі своїх рук каструлю.

Його мати, Тоня, наглянувши синових однокласників, зраділа, витерла об фартух руку, приймала так, мовби хотіла їх посадити. Але посадити не було де — стояли.

Леся мовчав, і мати сказала, що він у неї ніби занеміг, що вона побоювалася, але начеб йому нічого; та як не слабувати, як не мучитися, коли кругом горе. Дякувала, що вони прийшли, що поважають Леся, і знову вела, що кругом горе...

Оленка дивилася на гори білизни — шовк, шерсть. Сорочки, підштаники, блузки, комбінації — саме тобі фабричне, нічого грубого, саморобного, ніщо не облізає. Не жарти визолити, випрати, висушити, а потім вигладити! Коло такої сили і руки повідкручуєш. І їй шкода було Лесевої матері, хоч та і не стара, а коцава, правда, знати, що дуже спрацьована. І це видно не стільки по її поставі, як по обличчю. Руки й ноги мовби молоді, а обличчя побабчене.

Мартин білизни ніби й не помічав — йому самому доводиться прати. Аби мило! Він із заздрістю глянув на брус справжнього мила й перевів погляд на хату: вона була колись на дві половини, та з того боку, де веранда, ні дверей, ні вікон — познімано, розграбовано, от і розвалюха. Відзначивши це, хлопець знову дивився на мило, яке притягувало його, як магніт. Одного разу він виміняв собі мила на базарі, та, поки доніс його додому, воно й розкисло.

Тьотя Тоня не вмовкала:

— Що б я не прала і коли б я не прала, згадується мені кінець літечка. І тепле сонечко. Воно і досі світить мені. Десь-то й коли вмирати буду, то й тоді буду згадувати і той кінець літечка, і його ясне соненько. Це ж тоді Лесика прийняли в піонери. Я випрала галстук, накрохмалила, випрасувала. Пов'язала його Лесикові на груди. Галстучок лопотить, червоніє. Кругом святково, душа обновляється сльозою й радістю.

Вона дивилася на них, але, певно, нікого з них і не бачила: її очі звернені всередину. Жила в минулому. Тут її руки, м'язи, а думки, надії в тому передвоєнному літі.

— Хіба мій Лесик у такому дранті ходив? — глянула на нього й відвела очі. — Кожного дня, бувало, випрасую штанці. Штанці короткі, до колін. Такі синенькі, а сорочка біла, рукавчики з чохлами. На ногах сандалики. А тепер у дранті, якого не полатати, не стуглити. І вистукує дерев'яниками, як копитами... Бувало, даю йому до школи якщо не ковбасочки, то чогось іншого смачненького, поживного. А дома ще не таке його чекає, бо я і варю, і парю, і смажу. Лесик у мене був ніжений. А для кого ж ще мені старатися?

При цих словах Лесь понуро нахилив голову.

— Що там згадувати? — сказав.

А Мартин докинув:

— Авжеж, коли хата вітром загороджена, — й не спускав ока з мила. Ото б він помив Дінку. Змив би їй голову, бо в неї такі коси, що пальці не влізають.

Тьотя Тоня мовби не чула ні сина, ні Мартинового слова. Переставши прати, опустивши руки, ввійшовши думками в минуле, вона стояла, сама, як спогад, — посічені куці коси пов'язані блаженькою хустиною.

— Діти-діти, а що нас ще чекає?.. У мене крижі, як переламані.

Оленці мовби причувся голос своєї матері. Тільки вона звертається: «Боже-люди»...

— Розбалакалася, а вода вистигла! — скрикнула тьотя Тоня. Підсмикнула спідницю. Її очі блимнули зло, навіть хижо — вернулися з минулого. Вона зі злістю накинулася на роботу — на чуже прання. Чвакаючи, білизна затріщала в її руках. Немилосердно терла на тертці. Її плечі здіймалися й опускалися, здригаючись. — І не вгощу вас — нема чим. Живем, ледве душа в тілі. Там, на Перначівці, був сад, яблука, варення, а тут... — і не доказала, і не розгиналася.

Лесь проводжав Оленку й Мартина. Як понуро стояв, переминаючись, так понуро й ступав за ними: йому було соромно, через Яременкове частування не пішов до школи. Примовк, коли мати забідкалася, що прихворів, — ану ж Мартин викаже, як його занудило і як він помчав до купок? Мартин ані слова. І тепер Лесь переймався, що ж про нього думає Оленка?

Дійшли до бруківки — не стримався, запитав:

— З мене, певно, вся школа сміється? — не допускав, щоб у школі не сміялися й щоб Оленка нічого не знала.

— А чого сміятися? — запитала, не зупиняючись, Оленка. Покрадьки глянула на хлопця, який проводжав їх, сутулувато зігнувшись, і провадила далі: — Мене теж занудило б від Вікторового сала. Зірвало б! — переконувала Леся. — Хіба ж ти його просив? Це Сергійко просив у мене... — і не доказала.

На бруківці вони розійшлися у різні боки. Лесь вдячно дивився услід дівчині, а тоді похапливо, вистрибом погнав стежкою до хати.

Х

Серж розповів новину: як колишній онучар приходив у гестапо правуватися за свою застрілену шкапу, яку тиждень тому знайшов у гайку, і як йому всипали гарячих. Віктор і Жора падали со сміху. Серж вдавав, ніби він онучар. Зірвав зі своєї голови картуза, кланявся до ніг Вікторові й Жорі, начеб вони були пупгестапівці, й примовляв:

— Згляньтеся! Моя кобилка зірвалася з припону. Хтозна, чого її потягло до гаю. Хтозна. Але я її не намовляв. Згляньтеся. Хіба твар можна намовити? Пішла моя кобилка, а там їй кулю в лоб. Я тиждень мовчав. Другий мовчав. Але, що я без кобилки вартий? Ніщо. Майте обачність. Відшкодуйте мені збиток.

Надходили школярі й теж сміялися, хоч ніхто не знав, що ж із тією шкапою трапалося, чому колишній онучар знайшов її в гайку забитою?

Не сміявся лише Мартин: хто того онучаря підбив правуватися? Тоді, коли Зігфрід Штернфельс полетів сторч головою зі свого жеребця, його душило зо сміху, а тепер, коли Серж вдавав із себе то шарпака-прохача, то коменданта гестапо, то свого батька — коменданта поліції, хлопця поривало накинутися на Сержа, щоб не кривлявся. І він подумував: пупгестапівець затаїв, що впав із жеребця, а тепер і віддячує колишньому онучареві.

Серж не вгавав:

— Моя кобилка... Моя ти конячка... — показував, як її хазяїна лупцювали, підтягував штани і заводив: — За моє жито мене й бито. Що за право?

Оленка ще про цю новину не знала. Навколо кривляки Сержа збіглася юрба. Відзначивши, що Лесь й близько не видно, дівчина виринула, що сміються з Леся, і потягла Мартина за рукав.

— З нашого Стогнія клять? — запитала з притиском.

— Яке цабе! — пхинькнув Мартин, маючи на увазі, що Лесь не така цяця, аби ним довго потішатися, і промовив: — Послухай.

Віктор і Жорка хапалися за животи, а Серж голосив:

— Ой кобилочко!..

Оленка набачила Леся під тополями. Приховуючись, він чекав дзвінка. Замахала рукою, виманюючи його. Він переходив від тополі до тополі. Йому теж здавалося, що бургомістренко й двоє інших беруть його на глузи. Оленка махала рукою. Йому запам'я-

талосся її: «Хіба ж ти його просив?» Він упевнював себе, що той сам йому вривав. І ніякої згоди на переписування задач у Мартина він нікому не давав. Хто це доведе? Хто чув?... Оленка його виманює. Він їй вірить. І Лесь перевальцем наблизився до гурту.

Не збагнувши, що й до чого, але зрозумівши, що річ не про нього, він і собі засміявся.

Калатливий дзвінок заганяв усіх у класи. Бургомістренко, комендантенко і Жора, якого прозивали Підлизою, барилися. Жоркова мати працювала в бургомістратурі. Троє хлопців найменше боялися вчителів. Заходили в клас, спізнюючись, опісля дзвінка. Вчителі їх упускали, лише один Корній Терентійович просив зачирити двері з іншого боку: він не зважав на те, чиї вони. Затримавшись, Віктор перепинив Мартина.

— Даси задачі списувати?

— Тобі? — перепитав хлопець.

На сходах його обступили. Віктор перегородив дорогу. Серж і Жора по боках.

— І тобі? — повернувся Мартин до комендантенка.— І тобі, Підлизо? — буркнув, не глянувши на Жорку.— Ні, хлопці, я так не граюся.

Вікторів чубець, спавши на лоб, запівникував. Обличчя забуряковіло, а ряботиннячко, виступивши під очима, зачорніло. Він миттю викинув кулака.

— Понюхай, чим пахне? — підніс його Мартинові під носа і потрясав ним.

Картуз у Сержа набакир. Жовтаві кучерики накручуються. Серж ухопив Мартина за руку, сіпав його руку собі до живота і поклацував зубами:

— По-ма-цай!..

Мартин вирвав свою руку.

Жорка поплигував на сходах.

— У нас самопал... У нас самопал...— і тицяв своїм пальцем на Сержа, на його ремінь, під пряжку якого на животі щось віддimalося.— Може, викажеш?

— Не вашого десятка! — рубонув Мартин. Відгорнув рукою з дороги Віктора, ступив, пішов, збігаючи сходами.

— Втікаєш?

Мартин оглянувся.

— Від вас? — він стояв високо, над ними.— Не дочекається! А за дверима — Оленка. І Лесь коло неї. Обое запитують, що скоїлося.

Він відказав:

— Пусте,— рушив, а вони за ним.

Відсиджували уроки, ніхто не сміявся на перерві. На вокзал

прибув транспорт з пораненими німцями. Автофургони з червоними хрестами снували пристанційною площею. Школярі мовчазно перезиркувалися: не все коту масниця, наступить і для фашистів великий піст. І таємно раділи.

Пані Ельза зайшла в клас. Обірвала Корнія Терентійовича на півслові й проголосила, щоб учні принесли хто вишитого рушника, хто гарну хустинку: школа це подарує пораненим воякам.

— Можна й покривало, — докинув Корній Терентійович.

Пані Ельза, підозрюючи натяк, тупнула лакованою тувелькою, але Корній Терентійович не дав їй розсердитися, підправив себе: не покривало, а простираadlo.

— Вибачте, пані Ельзо, бачте, я зістарівся, але на таких речах, як простираadlo чи покривало, не розуміюся.

Пані Ельза гримнула дверима — подалася оголошувати в інших класах розпорядження дирекції.

Школярі були певні: мало хто щось принесе, а тому цим не переймалися. Оленка, частуючи Леся й Мартина яблуками, сказала:

— Беріть, поки пані Ельза не видерла.

Мартинові дісталось велике жовтобоке яблуко. Таке тримав і Лесь — Оленчині батьки принесли із сіл.

Лесь почав їсти своє, а Мартин заховав у кишеню.

— У мене ніхто не видере! — запевнив.

Віктор, Серж і Жора до нього не чіплялися. Держачись кулаком, на перерві перепинили Леся. Серж потяг його за груди, підставив йому ногу й відіпхнув: Лесь заточився і впав із несподіванки.

— Затям, як дурно сало лигати! — копнув лежачого ногою Віктор.

На останній урок вони втрюх не пішли.

Вирішили засісти в каштанах. Кинулися через площу, за собор і до Перначівки.

Побоюючись невдачі, про всяк випадок залягли неподалік від своїх будинків. Там у кожного собаки-вовкодави, а їх тільки випусти із-за сітчастих загорож, тільки нацькуй! Каштани в алеї ще не тріскають, і листя ще не жовтіє. Алею посадили осадники, побудувалися, плекаючи надію вкорінитися, розростися тут, на просторі, піднісшись над Кривими, назвавши свої осадки Ново-містом, але ця назва не прижилася. Ясне осіннє сонце просвічувалося в лапатистому листі. Іжакуватими кругленькими яблучками достигали каштани. У садках, у буйному хмелєві білили червонодахі котеджі з балконами, з відкритими терасами, виблискували венеціанськими вікнами.

— Руки йому назад! — під'юджував Жора.

— А як не схоче? — передбачив Віктор.

— Скрутимо! — вірив Серж. — Хлопці, а чим ми його бити будемо?

Всі троє переглянулися — не кулаками ж? У кожного ніж. Жора метнувся вирізувати собі палицю, пащекуючи, що треба замашну, сучкувату. Віктор теж дістав ножика. Серж закрив пальці за пряжку свого ременя, вибив пальцями дрібушечки.

— Почекайте! — і махнув алеєю.

Він виніс довгого замашного шомпола. Дав цвѳохнути одному й другому, і вони погодилися: шомпол і є те, що треба. Жора обв'язав шомпола носовиком для зручності, ліпше держати його в руці.

Прилягли за насипом у траві. Чекали.

Мартин не йшов.

Вони погризували стебла трави.

Мартінова голова з пом'ятим картузом вигулькнула з узвозу — недогризені стебла трави завустилися в їхніх зубах.

Мартінові руки вільні: батьківський піджак розпанаханий, книжки і саморобні зошити, як завжди, за поясом.

— Що він перекидає в руках? — казав і гриз стебло трави Жора. — Яблучко! Зараз наїсться... зараз...

Вони побачили, що Мартин перекидає велике жовтобоке яблуко з руки в руку, прямуючи на свою Перначівку.

А хлопець, не зупиняючись і нічого не підрозрюючи, перекидав ним, ловлячи його на ходу, і воно жовтіло й пахло.

Серж випльонув недогризений зеленець. Підхопився.

— Стій! — в одній руці наставлений самопал, у другій шомпол. Пряжка ременя блищить на випнутому животі.

Мартин зупинився. Серж надто рано підхопився й окликнув його. Їх ділило з десять кроків. І тому, що Мартин зупинився, Серж не збирався до нього підходити, а Віктор і Жора барилися підійматися.

— Підходь! — наказував Серж, лякаючи своїм самопалом, — вправленою в дерев'яний пістолет гільзою.

Повільно підводилися Віктор і Жора.

Мартин зміряв їх усіх поглядом. Кинув яблуко собі за пазуху й неквапом, перекидаючись з ноги на ногу, ступав до Сержа.

— Руки назад! Руки назад! — закричав Жора. Його кучма патлатилася, їжакуючи.

Звівшись, Віктор дурнувато посміхнувся. Повногубий, заслинений, по-мужичому ліньки підступав до Сержа — руки відвисали в кулаках.

— Чого ви? — мирно запитав Мартин, наближаючись неквапом. Зрозумів, що по-доброму не минеться, і, порівнявшись із Сержем, крикнув: — Кинь свою пукалку! — вибив самопала з його руки, а сам пустився з усіх ніг.

Жора зачепився за гілку, заповор носом, але це додало йому ще більше охоти. Він наздогнав Мартина й ухопив його за полу довгого піджака.

Накинулися й решта, насіли. Хлопець пригнув голову, наставивши плечі, й казав, хай б'ють, як хочуть і по чому хочуть, тільки не по плечах, бо якби просив, щоб не били по обличчю, то якраз його і не вберіг би. Бокам дістанеться, натовчуть, але він зможе показатися Дінці й не перелякати її.

ХІ

Бухкають двері, деренчать рами, дзвенить скло — облава. Обі-йшли, обступили і кричать:

— Відчиняй! — добуваються в хату.

Хитаються вмуровані одвірки, двигтять цегляні стіни — хата тремтить від основи й до комина, наче від землетрусу. Початок ночі, північ, а чи досвіток?

Ковані кроки, важка хода — тривожна, загрозлива тупнява багатьох ніг, які наважилися все розчавити і розтоптати.

Коваль ледве встигає відсмикнути засувку: на двері навалюються плечима, двері зіскакують із завісів і падають. Їх відкинуто геть, надвір.

— Руки вгору! Обличчям до стіни!

Холодний опівнічний протяг вривається у сіни. Питьму розти-нає блискливе світло ліхтарика.

— Ніхто ні з місця! Ані руш!

Роз'їжджаються двері в кузню, сінешні — хата розчиняється навстіж. За продувними протягами з осліплюючим різким світлом заболочений обцяцькований чобіт садить долівкою, брутально наступає на затишок, спокій і сон.

— Обличчям до стіни!

Оленці не дозволено зійти з тапчана. Стоїть на тапчані, під-нявши вгору руки, впираючись об стіну лобом.

Матір поставлено до стіни коло плити.

— Чужі є? Де партизанів переховуєте?

Дулом автомата розбуркано й піднято Сергійка, який спав з Оленкою. Він стояв поряд з нею. Підняв угору рученята, при-клав до стіни лоба. Мерзне у самій сорочечці.

Ліхтарик вихоплює дитячі подушки. Довга рука, червона в світлі ліхтарика й чорна, коли він гасне, нишпорить під ними.

Миготливе світло вривається під тапчан, під стіл, під ліжко. Забившись у куток, перелякано й страшно нявкає кіт. Ліхтарик сліпить йому очі. Настовбурчився, нема куди втекти.

— Котик... — каже, плачучи, Сергійко.

Світло спігне, і кіт, плигнувши, тікає з хати. Він вдаряється об ноги поліцая, той заточується.

— Іч який бандитський домочадець! — регоче поліцей і наказує: — Ні звуку! — щоб Сергійко не плакав.

Трахкає мисник, скрипить шафа, розпанахується духовка — все перекидом і догори дном.

Оленчин лоб постукує об стіну: що буде? На горищі, за купами дощок — дядько з Вовчого яру. Що буде?

Крадькома, непомітно дівчина відхилиє від стіни голову, намагається глянути через плече. Із шафи летить жужмом на долівку манаття. Там нічого путнього. Попередні облави обібрали. Що залишилося ліпшого, те закопане на городі. Гестапівець пихтить, часто спльовує, сердиться, що не знаходить нічого підходящого. Він діє навпамацки, як злодій. Поліцей йому підсвічує.

— Обличчям до стіни! — попереджає дівчинку. — Ані руш!

Лоб її знову постукує об стіну. І мати і батько з піднесеними руками, мабуть, думають те ж саме, що й вона: що буде?

І вже не вона постукує лобом об стіну, а сама стіна постукує їй у чоло. Та стіна так розходилася, що дівчина не може втримати її своїми руками. Оленка припадає до неї грудьми, а стіна гойдається.

Нехай гестапівець забирає батькові, материні, її сорочки й Сергійкові сороченята. Їй не шкода. Нехай напихає, що запопаде, собі за пазуху, нехай набиває, що упірве, собі в кишені. Головою, руками, грудьми, вона втримає стіну, думаючи: лише б вони не здогадалися й не полізли на горище. Згадує про подарованого олівця. З обачності жодного разу не брала його до школи. Хімічний. Відрізує, розкришує на чорнило. Олівець на божничку. Хоча б його не витрусили. Під нею начеб зрушується, не може встояти на місці тапчан.

Стіна вигойдується. Хата погрожує навалитися.

І в цей час голосно скрикує мати:

— Що ж ти цупиш?

Оленці здається: сама хата скрикує несамовитим материнським голосом.

Мати відривається від стіни. Накидається на гестапівця, видирає в нього з-за пазухи шмаття. Блискає і гасне ліхтарик. Мати бореться з гестапівцем, топчучись на купі навикидуваного манаття.

— Боже-люди, дітей обдирають!

Поліцей відкидає матір од гестапівця. Гестапівець клацає автоматом. Знову спалахує ліхтарик. Оленка, а за нею і Сергійко зіскакують з тапчана. Чіпляються за матір і кричать:

— Ми не дамо маму! Не дамо!

У хаті вихорить. Побрязкує зброя. Заходить Видяш.

— Що за крик? — питає, поблискуючи ліхтариком. — Обшук закінчено? Нічого підозрілого? — кидає, наче глузує. Кому-кому, а йому відомо, що облава — це не лише пошуки партизанів, підозрілих, а й години розбою, наживи — обдиралівки, якої світ не знав і не бачив. Він спрямовує світло ліхтарика на Оленку, на Сергійка, які почіплялися за материну спідницю, не гасить, вдаряє світлом матері в очі й перепитує: — Що ж ти, кумо Уляно, вишите сороченя тулиш до грудей? Нехай твій Полікарп не глемзає молотком, нехай стає у наші ряди, ніхто вас і пальцем не зачепить... Я не раз казав, — і починає ганити матір: — Шкода тобі, кумо Уляно, вишитої сорочечки німцеві? А йому, може, хочеться послати український подаруночок своїм у посилочці.

— Нехай їсть, собака! — скрикує мати, пожбуривши Сергійковим сороченям.

Видяш гасить ліхтарика. Гестапівець у п'ятні підхоплює пожбурену хлопчикову вишиванку. Вони йдуть у сіни.

Двері кругом розчинені. Видяш підіймається драбиною на горіще. Скриплять шаблі.

Оленка, мати й Сергійко на хатньому порозі. Батько все ще стоїть обличчям до стіни.

Що ж буде?

Гестапівець на порозі в кузню. Темні постаті у сінях, на надвірному порозі.

Що ж буде?

Видяш піднявся, відкинув ляду й пустив смугу світла на горіще.

— Е, куме, та в тебе черепиця просвічується. Підмазувати треба. — Піднявся ще на один шабель і сказав: — Тут хоч футбол гони!

Оленка обмерла. Не почула, коли гупнула ляда і коли Видяш зіскочив з драбини на долівку.

— Доночуйте! — попрощався Видяш.

Втихала кована тупнява багатьох ніг — облава відходила. А коваль стояв у сінях з піднятими руками, начеб приріс до стінки. І стояли на хатньому порозі ковалиха з коваленятами. Мов позаклякали.

Наблюкавшись, зляканий кіт м'яко підступив знадвору. Зупинився і світив у темні сіни зеленими очима.

— Котик, — вимовив Сергійко.

Оленка нишком пішла, взяла його на руки і віддала братикові, щоб грівся коло нього.

І знову стояли мовчки.

Потім батько відчухнувся од стіни. Вийшов, і його довго не було. Вернувся, зачинив двері. А кузню не зачиняв. Пішли до хати.

— Зимно,— сказав батько.— Лягайте,— більше не сказав ні слова, мовби хтось стовбичив під вікнами й міг підслухати.

Не світили. Сергійко ліг з котом. Олена накрила їх з головою, накрилася сама. Кіт замурликав. Сергійко скоро заснув. Оленка зробила щілинку — мати й батько сиділи на ліжку, не лягаючи.

— Я отерп.

— Боже-люди, і не кажи.

І запало мовчання. Довге. Німе.

— Смерть, а ти, Улю, за вишиваночку?

— Допекло, Полікарпе!

І запало ще довше мовчання. Ще німотніше.

— Щастя, що засліпило.

— Засліпило? Знає, що миші трублять. У кузні теж покрутилося й виметнулося. Нічого тягти, нічого цупити.

— А може, все-таки кум?

— Кум.

Оленка з-під рядна:

— Сволота він. Сволота!

Мати:

— Твій хрещений, доню.

А батько:

— Ти чом не спиш? — лагідно. Підступив, підправив рядно і підрівняв свого шкуратяника, щоб не сповзав.

Вони одяглися. Вийшли. Про що розмовляли, вона не чула, шептали, щоб не розбудити ні Сергійка, ні kota: «Боженьку, боженьку, бережи дядька з Вовчого яру», — тихо-тихо.

Ще не бралосся на досвіток, а Полікарп Висоцький рушив з дому. Зупинився на розі хати: десь на околиці Волоків крикливо співали півні. Облава перекинулася туди, подумав і, пригнувшись, розглянувшись, вийшов на вулицю. Швидше до Корнія Терентійовича.

Учитель Проскурняк мешкає поблизу школи, в центрі. Коваль не пішов до привокзальної площі. Він звернув у провулок. Пробірався вузькими вуличками, глухими стежками, не минав закапелків і спустився до пожежної. Тут він постояв. У ровастій, поглибленій повинню вулиці було спокійно. Коло пожежної треба перетнути широку бруківку. Він зняв чоботи, майнув через бруківку і нахильці, тримаючи чоботи в руках, посунув під парканами.

На Крижі налягав осінній передранковий туман, густий і вологий. Було чути, як віддалік, на сусідньому схилі, шумить навпроти Перначівки гай: дерева старого парку начеб скидали із себе той туман, і він окутував хати. В тумані зачахкав поїзд. Коваль не чекав, поки він переїде, горнучись до паркану, нахильці квапився рівенькою, зарослою споришем вуличкою.

Не пропустити б будиночок під чорною бляхою... Накидав оком на дахи, але вони всі в тумані. Він жодного разу не заходив до вчителя — не рівня, ніяково. Одначе, не міг помилитися: хто не знає, де живе Корній Терентійович?

Нарешті невеликий білий будиночок — ось праворуч, лише варто зайти у хвіртку.

Хвіртка зачинена, і Полікарп зупинився перед нею. У вікнах темно. Темно і на застланому ганку, який прироблено збоку і до якого ведуть п'ять-шість сходинок.

Він поважає вчителя. Це ж, вийшовши з дому, думав — зайде, мовляв, так і так, а перед хвірткою зупинився. Не тому, що вона зачинена. Через повагу, через шанобу. Вчитель зовсім не з того десятка, до якого належить він, Полікарп Висоцький. Вчитель — людина! Як йому сказати, що страшно облави! А вчителеві не страшно? Він звідав і арешти, і ув'язнення. За пілсудчиків йому не давали роботи. То випустять, то посадять. Полікарп пам'ятає своє парубкування. Пам'ятає, як ремісничка молодь зібралася святкувати роковини Шевченка. Проскурняк тоді казав слово: простий люд посилає своїх дітей у високий світ науки, освіти, щоб його діти йшли, набиралися розуму, а тоді боронили рідний народ. Він зарубав ці слова собі на носі, а Проскурняка погнали до криміналу. Він з'явився не скоро. Може б, і не з'явився зовсім, якби не прийшли червоні. Місто їх чекало. Місто робило святкову браму. Він, Полікарп Висоцький, скоував рейки тієї брами, щоб була вища. Тоді вони й зійшлися з учителем. Учитель приніс червоного прапора, щоб він маяв над Крижами.

Все-все пригадалося йому, і, дивлячись на непоказний вчителів будиночок в осінньому густому вологому тумані, він в уяві бачив уквітчану смеріччям браму, на ній високого прапора...

Він хотів, щоб учитель навчав його дітей, щоб вони могли дорівнятися до нього своїм розумом, щоб він наставляв їх у лютий час фашистської навали, як і за пілсудчини.

У вікні спалахнуло світло.

«Свічка, — подумав він. — Світло млявеньке, жовтеньке. Усі тепер перейшли на свічки, на каганці. Електрики не дають. Електрикою світять собі».

Якби не цідливі, слабкі промінчики свічки за фіранкою, може б, і не зважився братися до хвіртки: свічка манила, як знак рідного затишку. Вогонь — щастя ковальської душі.

Поблимуючи очима на свічку у вікні, коваль почав поволі надівати чоботи. Ноги мокрі, розбухли. Шкарбуни тісні. Він натягував їх, глухо притупуючи. Потім осмикнув на собі поли сіряка на покожуціні. Не одягнув свого шкуратяника. А той сіряк і на нього, і на Уляну — на них двох. Осмикуючи поли, згадав Уляну.

Клацнула хвіртка. Він зачинив її за собою, повагом пішов стежкою. Досяг рогу будиночка. Спинився. Тоді став на одну сходинку, але знову зупинився. Його начеб щось перепиняло. Тоді підвівся на другу.

Свічка перейшла з вікна у вікно.

Він наважився підняти ногу, заніс її над третьою сходинкою, — ганкові двері відчинилися.

— Хто там? — запитав учитель.

Коваль не встиг відповісти. Корній Терентійович його впізнав і помахом руки закликав на ганок.

Зачинив за ним двері.

— Його заарештовано?

Коваль відповів:

— Якби його було заарештовано, то хіба б я тут стояв? — і додав: — Була облава.

Корній Терентійович усе збагнув.

— А він уже ходити може?

— Може.

— Ви його на своїх руках перенесли з Вовчого яру на своє горище. Приводьте сюди.

Коваль помовчав і тоді:

— Коли?

— А хоча б і нині, товаришу Полікарпе.

XII

Мартин змиває Дінці голову. У вікні — молодик і зорі.

Щойно хлопець торкається своїми пальцями до її кіс, як дівчинка починає ревити.

— Реви-реви, — каже він. — Накличеш облаву. Тебе уб'ють. Мене уб'ють.

Дінка все одно реве.

— І яблука ти не покуштуєш, не будеш знати, яке воно.

Вона вмить замовкає. Тримаючись голіруч за різечки табурета, розгинається над мідницею, підіймає голову й розплющує очі. З мокрих кіс стікає вода. Стікає з брів. Скапує з носика. Яблуко лежить на підвіконні й дуже пахне, присвічене серпиком місяця й зорями.

— І не думай, що я тобі його дам, якщо ти не дасися митися, — застерігає він. — І не думай, викинь зі своєї голови, поки я її тобі не змию.

Дінка посапує носиком. Дивиться на яблуко мокрими очима, слизує язиком мокрі губи й зітхає.

— Не буду, — проказує й покiрно нахиляє голову над мiдницею. Мартин лiктем змахує собі чуб, що прилип йому до лоба й нализ у вiчi, так заморився, й обiруч, як колись мати його, знову починає змивати дiвчинцi голову.

— А як би ти ревля й не переставала, коли б я намилив милом? Не тим пахучим, колишнiм, а костогризяним, теперiшнiм. Ото б крутила, ото б пiдкидала головою, як наш цапок. Та я до мила й не торкався. У нас його i нема. Хотiв випросити в Лесевої матерi, в тьотi Тонi, але не попросив: раз — що соромно, друге — почнуть розпитувати й ану ж по очах упiзнають, що я хотiв тобі змивати голову. Гарний був брус мила. Але добре, що я не попросив. Те мило нiмецьке й, напевне, капосне. Ним намилишся — дивись i коси повилiтають, облисиєш, як макогiн.

Дiвчинка запручалася.

— Не бiйся. Хiба я дурний, щоб тебе таким милом мити? Ти дiвчина, а в дiвчини повиннi бути довгi тугi коси. Вся дiвоча краса — пишна коса. Хiба я не знаю? Знаєш чим я тебе змиваю? Нiзачо не здогадаєшся!

Вона терпить i ани пискне.

— Рум'янком i м'ятою, Дiнко. Як мати. Ми не якiсь останнi чорняки, щоб у наших головах нужна заводилася.

Вiн відчуває шовковiсть кiсок i старається нiжно ходити пальцями по голiвцi — самими пучками, ледве шкребаючи коло вух, бо якраз коло вух i у вухах найболючiше.

— Певно, що я не вмiю так ласкаво, як твоя мама. Вона була добра твоя мама — тьотя Марiя. Не раз давала менi бубликiв. Пiдсмажених, солодких, якi хрумкотять. А в добрих людей i руки, напевно, ласкави, нiжнi.

— Мартин нiчого не приховує — каже, як воно є.

— Нема, Дiнко, твоєї матерi. Нема... Погнали, повезли... I бабусю, i дiдуся — всiх. А за що?..

Дiнка причаїлася, i вiн хвалить її:

— Ти гарна дiвчинка, коли не ревеш. Ти зовсiм славна дiвка. Може, тобі й боляче, але я не хочу тобі робити боляче. Зовсiм, зовсiм. Не думай, забудь, що я шкрубаюся в твоїй голiвi, у твоїх вухах. Лiпше слухай: я тобі все оповiм. Ти розумна. Приходжу я зi школи, стаю на порiг i думаю: як там Дiнка? Заходжу до хати, а Дiнки нема. Де ж вона? Еге, про це тiльки ми вдвох i знаємо. Моя Дiнка пiд припiчком, та ще й затулою заслонена. Так завжди i роби. Почуєш, що когось наднесло, що хтось наближається, — не зважай, що хата зачинена: шусть пiд припiчок, загородилася заслiнкою i не дихай. Боже тебе борони ставати на лаву, заглядати у вiкно. Не смiй! Думаєш, менi шкода пускати козу з цапком до хати, щоб ти з ними гралася? Нi! Розiграєтся, а тут наднесе когось нечиста сила. Я тому й ката витурюю геть. Уяви собі: ти, кiт,

а хтось у хату. Ніякі замки тепер не заборона. Ти — під припічок, а кіт не встигне, в одну мить тебе видасть. Я не знаю, що б зі мною сталося, якби зайшов у хату, а тебе не було!

Хлопець на якийсь час задумується, перестає хлюпати водою. Дівчинка здригається, наче од холоду, підкидається і квапить його.

У хаті напалено, тепло. Вогонь ще не вигас. Дверцята грубки відхилені. Червоніє жар, і долом лягає світляна смуга. Молодик, зорі у вікні й та світляна смуга освітлюють вечір, який заходить у ніч.

Мартин відсторонює Дінку від мідниці.

— Вже? — перепитує вона. Струшує головою, розбризкуючи по хаті бризки, обдаючи ними хлопця.

— Яка скоро! — він зливає брудну воду в цеберку. Хапається, щоб розвести чисту. — А споліскуватися хто буде?

Дівчина бридливо кривиться.

— Не кривися: місяць і зірки з тебе сміються.

Вона затуляє долонями очі, от-от зареве, розплачеться.

— А яблуко?

— Мої мама пекли не тільки бублики, які хрумкотять. Мої мама пекли пиріжки з сиром, булочки, посипані маком, і тістечка з кремом.

— Хитра! — хвалить її Мартин.

Дінка всміхається, підступає до табурета — нехай він з нею робить, що хоче.

— Недовго. Ще трохи, — підбадьорює її Мартин. — Але, коли буду виминати коси, мовчи.

Він зачерпує долонями теплу м'яку воду.

— Хіба то біда? — каже. — Як би я хотів, щоб мені мати змила голову. Я б мовчав, не писнувши, хоч як би вона не терла мені шию, як би не шкрубалася у вухах, як би потім не витирала. — І каже: — Нема матері... — вимінає дівчинці кіски, схилившись їй над головою. І раптом: — За що запаковують у роваки? За що заарештовують, віддають на смерть?.. Дінку, вороги тих розстрілюють і тих винищують, кого бояться. Чуєш, що я тобі сказав? Гляди, нікому й ніколи про це не проговорись!

Дівчинка починає ревти, вихоплюючись із його рук.

— Он ти яка! — ганить він її. Накидає їй на голову рушника. — Витирайся сама, коли така. Я б тобі розповів про те, як пупгестапівець упав з жеребця. Я про те лише вчителеві оповів. Плач, а я винесу брудну воду. Треба й приглянутися: біда не спить. Але яблуко не чіпай. Ще не заробила. Бо я ще й підстрижу тебе. Не бійся, підрівняю — тіль-тіль! — і показує пальцями, наче тне ножицями.

Залишившись сама, тернувшись рушником, вона злодійкувато

підступає до підвіконня, торкається пальцями до яблука, нюхає його, не стримується, ще раз торкається до нього пальцями, відплигує на те саме місце, де стояла, і так заповзято починає витиратися, що рушник потріскує.

— Дінко, стільки зір — їх більше на небі, ніж людей на землі! — каже Мартин з порога. — Спокійно! Заводь, вовком вий — ніхто не почує.

— А я не хочу.

— І я не хочу!

Поставивши мідницю, витерши табурет, він садить на нього дівчинку. Застеляє їй рушником шию, наказавши, щоб міцно держала його собі на грудях. Ножиці в руках — цях!

— Перестань гойдати ногами чортів! І не ворухись. Ножиці — не вода, ще втну, пуцу кров і сам злякаюся. Сиди рівно, то я рівно і підстрижу тебе. Напереді готово. Тепер ще коло вух. Коло вух найважче. Мушу квапитися: поки коси мокрі, бо коли висохнуть, розпухнявлюють, не добереш, де підбирати, а де й не чіпай. Може, я і не втраплю, як твій батько. Він майстер-перукар. Садовив на високий стілець перед великим дзеркалом, чик-чик машинкою. Пригадую: закутав мене білим простирадлом, дивися, каже, на себе, а я вириваюся, реву. Держи його, Сильвестре, каже твій батько моєму батькові. Обпатлачуй, печи його швидше, Науме, відкажує мій батько твоєму, втримуючи мене за плечі.

Дівчинка сміється.

— Тобі смішки!... А я собі думаю: десь-то твій батько підстригає між боями солдатів. Пішли в атаку, а чи відбили атаку, перепочинок, і, ймовірно, твій батько підстригає мого, як ось я тебе. Що, не віриш? Не може бути? Ще й як може бути! Я так у це вірю, як у те, що ти сидиш на табуретці. Ні, я у це вірю ще більше. Твій і мій батько, наші батьки повернуться. Вони нас визволять. Ми дочекаємося. Але ти мовчи, нікому й ніколи про це не проговорись!

Дінка зітхає і серйознішає.

— Не зітхай, як стара, бо я того не люблю. Якщо не вірити у своїх батьків, то й жити не треба. Я б тобі ще не таке сказав, але ти мала... Ех, якби ти могла глянути в дзеркало. Коло одного вуха я вже впорався. Зараз і друге твоє вушко буде, як у віконечку.

Ножиці клацають. Він раз за разом віднімає їх і поцяхкує в повітрі, як справжній перукар.

— І чому в дівчат так швидко відростають коси? Невже правда, що в дівчат ростуть коси, а в хлопців розум? І чого ти, Дінко, не хлопець?

Вона схлипує і пускає кінці рушника.

— Недогода нашій дівці! — кидає Мартин. — Та ти поглянь: твої вушка у віконечках. Та щоб із такими косами, як у тебе, спра-

витись, — сам твій батько чи й справився б. Давай я тебе обмету, — стріпує рушника, дмухає їй на шию. — Зіскакуй на землю й підмітай долівку!

Він підкладає в грубку дрівець. Дівчинка никає, визбируючи свої кіски.

— Неси в грубу. Я зараз і віником підмету, щоб ніде чорненька волосинка не завалаялася. Все треба спалити. Зі сміттям. Дошенту. В тебе чорні коси, а в мене темно-русі. Якщо ми самі себе не збережемо, то хто за нас заступиться?!

Сміття й настрижене волосся, звиваючись, шкварчить на вогні. По хаті бігають лякливі спалахи.

— Ти думаєш собі, що я нічого не боюся, що мені нічого не страшно? Хай і не все сіре — вовк, але у страху очі великі. Я часто над цим сушу голову, і моя голова часто від цього розколюється. Як жити? Хіба не страшно? Твоя мама привела тебе, вже ні твоєї мами, ні моєї — ще страшніше. Чого ж нам іще боятися?

Він сидів на стільчику, дивлячись на вогонь.

— Тепер усім страшно... А вчитель, Корній Терентійович, оповідав так. Колись Наполеон, ставши імператором, рушив завойовувати світ. У нього був такий звичай: захопить місто і вимагає контрибуції, грошей. От захопив він місто та й обклав його: «Несіть мільйон!» Урядовців охопив жах: «Пане імператоре, такої сили грошей нема». — «Несіть!» Вони побідкалися, але принесли. А він: «Несіть ще мільйон!» Урядовці й збирачі грошей затрусилися за переляку, та що мають робити? Пішли обдирати місто. А Наполеон виїхав у кареті на прогулянку. Наглянув урядовців, збирачів і запитує, як справи. Ті зігнули голови й кажуть: «Половина мешканців міста втекли світ за очі, втікають й інші, кругом плач і ридання, хто через неймовірні податки повісився, а якась жінка з немовлям скочила в криницю й втопилася». А імператор мовби і не чує їх: «Несіть мільйон!» І вони принесли. Тоді він знову закричав: «Ще мільйон!» І знову виїхав у кареті. Перестрів урядовців, збирачів і запитує: «Де мій мільйон?» Ті мовчать. «Вам що, заціпило? Чи, може, народ не дає?» Ті й відповідають: «Пане імператоре, народ сміється». — «Припинити збір! Припинити негайно», — крикнув Наполеон.

Мартин розсміявся. Дівчинка усміхнулася й собі, але якось непевно.

— Нам теж, Дінко, тільки й залишилося, що сміятися. А що ж нам з тобою ще лишається? Не такий чорт страшний, як його малюють! І фашисти не страшні. Навіть пуггестапівець. Ти знаєш, як він полетів з коня? Так полетів, що аж перекинувся. І за боки чухався, і вхопився за пістолета. Вони всі полетять, як гнилі груші. Треба тільки добре потрусити. Посиплються, ще й поцади проситимуть. Вони гнилі, і їхня сила гнила.

Тепер і вона сміялася.

Полум'я в грубці погасло — пригас і їхній сміх. Мартин спохопився, подав дівчинці яблуко.

— Іж, мені Оленка дала,— але не оповідав, як ніс яблуко і як на нього напали, набили. Яблуко він сховав за пазуху, а потім воно кілька днів улежувалося.

Дінка крутила яблуко в руках, обнюхувала, не зважуючись вгризтися в нього зубами. А коли зважилася і коли яблуко затріщало, він попросив її:

— Про Корнія Терентійовича ти щоб і не заїкалася... Він — наш! — і замовк.

Вона кусала яблуко.

Він хотів розповісти їй, кого у Вовчому яру вони знайшли, але передумав.

— Я б, може, сміявся, якби не боявся за тебе. Я не смію нікому про тебе сказати — ні Оленці, ні Лесеві, з якими дружу, ні навіть Корнію Терентійовичу. Нікому! Так ліпше. Але фашистів я не боюся. Піду завтра до школи, дійду до їхнього прапора і обплюю його. Ми завжди це робимо: Оленка, Лесь і я. Ми плюємо на цей прапор.

Дінка простягла яблуко, щоб і він вкусив.

— Хіба я маленький? — відказав їй і заходив по хаті. Став перед вікном.— Зорі над нами і правда у нас самих — так, Дінко, ми і житимемо.

XIII

Оленка йшла в шерензі — школярів виводили на площу. Пані Ельза то вихоплювалася наперед, то бігла назад: її сильний грудний голос верховодив:

— Пра-з! Пра-з! Раз-два!..

Перед бургомістром на чорній базальтовій тумбі маячила начеб колона в білому запиналі.

Перед нею ввищувався поміст і височіла трибуна. Грав поліцейський оркестр.

Оленці схотілося роздивитися поміст, вона не збочила з колони, лише повернула ліворуч голову, як пані Ельза шарпнула її за вухо:

— Куди прещся? Рівняйся на потилицю!

Поки школярі йшли, вони ще тримали крок. Команда — зупинитися. Їх ставили півколом. Шеренги поламалися, ряди розпались.

Оленка, Лесь і Мартин опинилися поряд. Коло них стояв Корній Терентійович.

Там, попереду школярів, виструнилися навпроти помосту й трибуни поліцаї, шудмани. На одному крилі купки цивільників, на другому — Дерманка.

Вона поклала руку на плече Сержу Швидаку. Віктор і Жорж стояли напоготові з квітами.

До самісінького вокзалу площа була порожня. Налякані горобці верталися на засмічений брук.

Заскреготала пружина, начеб хтось розкручував немазане колесо: спеціально заведений з нагоди цієї okazji, бамкнув старий ратушний годинник і почав відбивати десяту.

— Починається, — шепнув Лесь.

Мартин зиркнув на Корнія Терентійовича, який стояв незворушній, на Оленку, яка рахувала удари годинника.

— Десять, — налічила вона, але пружини скреготали, немазане колесо продовжувало розкручуватись. — Одинадцять... Дванадцять! — здивовано сказала дівчина.

Лесь ледве чутно:

— Як чорти збираються...

Корній Терентійович покосився на нього, а Мартин смикнув його за полу піджака.

Пані Ельза з останніми двома ударами годинника аж підскакувала, її руки підплигували на Сержевому плечі: «Показалися? Подуріли?» — покручувала головою з високим начосом. Годинник відбивав одне, а його стрілки показували інше.

Звівшиє на носки, уважно окинула школярів, чи хто не підсміюється?

З бургомістрату виступили і рушили: в парі ляндріт і бургомістр, комендант гестапо, комендант поліції — довгий хвіст. Вони потяглися на поміст. Прилизані, випещені, самоповажні, бундючні.

— Шапки геть! — вигвинтився над площею лункий, трубний поклик.

Мартин зітхнув.

— Хоч-не-хоч, а скидай...

Оленка усміхнулася й підморгнула йому. Лесь позаздрив Мартиновому «хоч-не-хоч»... і навмисне барився скидати свого картуза.

Сиві вуса Корнія Терентійовича обвисли, брови сиво насупилися, Оленка час від часу зиркала на вчителя, намагаючись розгадати: «Що він думає?»

Поміст високий — всі, хто на ньому перед стовпом — колоною в білому запиналі, начеб виставилися над площею, щоб їх було видно. Ляндріт грубий, пузатий. Він такий самий, як і тоді, коли сидів у бричці, супроводжуючи обоз, і коли за ним бігла молодиця, ламаючи руки. Комір військового мундира на ньому

розстебнутий. Як йому втримати три підгорля, що випинаються тугими складками? Бургомістр поряд з ним видається підтягнутим, навіть ставним. Залисинки й скроні посріблені. Він у сірому. Вказівним пальцем то торкнеться наподаженої щоки, то торкнеться свого із ямочкою підборіддя, начеб йому на обличчя сідають комарі, й затискує вузькі губи: так вдає із себе інтелігента.

І ляндвірта, який ледве встоює з натуги, і бургомістра, що пижиться, і коменданта поліції, що весь у ременях,— їх усіх переважає своєю буденністю й військовою виправкою Зігфрід Штернфельс. Одна рука в рукавичці, друга гола — уважно зорить із-під свого козирка, як із-під дашка в'язничної будки, і сухий, кощавий, жиластий, начеб запитує всією своєю поставою: «А що буде, коли вас усіх візьму у свої руки?»

Корній Терентійович дивиться на поміст, бачить залиті салом, володаристі, запобігливі, строгі й нелюдськи жорстокі щілинки, очиці, більма — різні й однакові в своїй лютій ненаситності. Й жодного ока! І як ті їхні щілинки, очиці, більма, такі вони бездушні й самі, хто на помості,— годованці окупації, її сторожі й достойники. Що вони скажуть? Про що від них можна почути?

Перед ними застигли чорними й сірими пристінками поліцаї, шуцмани — охорона. Далі понуро стояли люди, зігнані силоміць, під загрозою смерті. Вони дивилися в землю, кожного пік великий сором перед завтрашнім днем; що скажуть, коли їх запитають, навіщо приходили на цей поглум, на це своє осміяння, чому не втекли? Ще далі стояли притихлі школярі — людські діти, яких зібрали й поставили тут, щоб заздалегідь прищепити їм покуру, як невиліковну хворобу.

І коли там, десь попереду, загугнявіли труби, а натовп зашмеряв, Корній Терентійович проказав пошепки, ні на кого не дивлячись, начеб стояв не на площі, а в класі на уроці:

— Шабаш...

Ще:

— Хоч тут і не Лиса гора, — голосніше.

Оленка почула ці кілька слів і так пристрасно подивилася на вчителя, мовби він похвалив її.

З очей зникла осмута — в них, синіх, спалахнула якась незгасна ясність.

— А я що казав? — вставив Лесь.

Мартин ткнув його під ребро, щоб мовчав.

Дівчина не почула Леся й не помітила, як Мартин ткнув його під ребро: вона не чула промовців, у її скронях постукувало: «Шабаш... Хоч тут і не Лиса гора», — наповнюючи душу радістю й відвагою. Вона повільно повертала головою, ніби поправляла коси, а насправді спостерігала, чи хто не почув, не підслухав учителя?

Але все було, як і раніше: хтось промовляв, люди шемряли, а потім площа німувала.

І тоді вона подумала про дядька з Вовчого яру, якого прийняв учитель. Батько і мати боялись його переховувати. А хіба вона сама не боялась в час облоги? Корній Терентійович не злякався. Що дядько з Вовчого яру в нього, про це лише їй відомо. Стільки людей, поліцаїв, фашистів, а ніхто не знає про дядька з Вовчого яру. Ніхто й не здогадується. І вона була горда за свою таємницю, бо вірила: ще трохи, ще недовго — боже-люди, ударить грім, але хто тоді хреститися буде? — приказують мати.

А батько: коваль коня кує — жаба ногу підставляє...

Зігфрід Штернфельс махнув перед носом бургомистра рукавичкою.

Бургомістр злякано подав знак поліцаєві.

Б-бран-ба-бу! — гукнув барабан, тарілки і труби.

Сповзло біле запинало, і відкрився пам'ятник фюрерові. «Сам біснுவатий, біснувате і його зображення», — подумав Корній Терентійович.

Мартин ішов, думаючи: перше доводилося плювати лише на прапор, а віднині треба буде хоч раз плюнути й на фюрера: завдали роботи. Лесь намагався втрапляти в ногу і махав руками. Оленка човгала по бруку дерев'яниками.

А люди похмуро стояли.

XIV

Виволікши з подвір'я теліжку, вона постояла, міряючи порожню вулицю очима, й рушила до провулка. Завернула до нього, збочивши візка, а сама вийшла на ріжок. Чекала. Батько розстався через лісника, якому зробив сокири й підкував сани, трохи дров; коней нема, тягали їх візком-теліжкою. Знадобилася. Таке життя, що без неї, як без рук. А дровами батько поділився з Прокурняком. Вона здогадувалася, чому поділився: в нього дядько з Вовчого яру. Мабуть, батькові ніяково, думала передумуючи, що спровадив того дядька, накинувши його вчителю? Їй і самій було якось муляко перед Корнієм Терентійовичем, і, зустрічаючись з ним, дівчина кожного разу мовби чула батькову й материну потаємну розмову, мовляв, у нас небезпечно, у нас, сам бог бачить, малі діти, страшно; але хіба це виправдання?..

З долу, з міста ніхто не появлявся. Неділя. Рано. До війни такого дня вирували ярмарчани, а тепер безлюдно. І, очікуючи на Леся і Мартина, дівчина про що тільки передумувала. Добре, що бабине літо тримається, що не дощить. Та й те добре, що дрова на

краю лісу, а не в глибині. Добре, що їх не треба везти через міст, який охороняється, а поза Волоками, через спущений ставок, греблею... Безхмарна блакить і ранкове холодне повітря наповнювали її чекання сподіваним сонцем, яке зійде і засвітить.

Хто прийде перший — Мартин чи Лесь? Хто з них двох? Кого їй хочеться побачити першим?

І, стоячи на розі провулка й вулиці, тут, на передміському роздоріжжі, вона згадала, як переймалася на своєму городі, прийме чи ні батько дядька з Вовчого яру, і як, потерпаючи, коли ж відмовить, найбільше побоювалася не вчителя, не Мартина, а чомусь Леся. Чому саме Леся? Як тоді, так і зараз вона не могла цього собі пояснити. Та і зараз пам'ятала, що побоювалася Леся, як би він на неї поглянув, що б сказав? А як би дивилися інші, що б казали, здавалося, не мало значення.

Мартин до них приходив. У середину чи в четвер? Якось на тижні. Він приходив до кузні. Але хіба тому, що він у них був, вона у своїй думці: хто прийде перший — Мартин чи Лесь — поставила на перше місце Мартина?

«Ні», — подумала Оленка. Зачервонілася, зарум'яніла, мовби її залило ранкове сонце, раптом збагнувши: вона поставила Мартина в своїх думках першим навмисно, щоб ніхто не підстеріг її навіть у думках, що їй хочеться побачити першим Леся.

Дівчина злякалася: невже, домовляючись з хлопцями, сподівалася, щоб Лесь надійшов перший? Хіба плакала на це надію?..

Стоячи і не маючи сили відвернутися від вулиці — розруйнованого бруку, роси на камінні, не криючись більше від самої себе, нишком загадувала: прийде чи не прийде? Її губи розповніли, але були сухі. Якщо справдиться, що загадала, тоді все буде добре.

Вона хотіла, щоб справдилось. Ніщо інше не мало ніякої ваги, аніякогісінького значення. Ні ті дрова, заради яких вона на розі. Ні той лихий час, через який вона боса. Ні те сонце, що не сходить. Ніщо, крім її загадування.

Вулиця, кривуляючи, підіймалася з долу. Оленка бачила лише один проліт — до криниці: там вулиця круто завертала коліном.

Обіч тополі, в них стоять телеграфні стовпи. З узвозів поскилялися кущасті вишні. Вишневе листя вже пожовкло, хоч і не падає.

А тополине ще зелене. І жовте, і зелене листя в пилюзі: заросене, й видно, як роса скапує брудними крапельками. Тихо. Гудуть проводи.

Оленці важко стояти, але не зважується хитнутися. Слухає дроти. В білій хустині. Руки то зав'язують, то розв'язують її на грудях.

Спочатку вона побачила його голову. Руки так і відпали від хустини. І хустина звійнулася з її кіс.

Тримала хустину за кінчик, сама подалася вперед і злякалася: що ж це з нею?

Лесь підняв і опустив руку, усміхнувся — привітався звіддалік, ступив до криниці, заглянув у коване на цямрині відро. Йй теж захотілося води, але вона пересилила себе, почала зав'язуватись. У відрі води, певно, не було. Він махнув рукою на криницю, не схотів крутити і йшов до неї: стрункий, гарячий. Без кашкета. Вона дивилася на нього. Йй начеб і хотілося, щоб він був без кашкета. Босий, як і вона. І в светрі, як і вона. А чуб у нього хвилястий, начеб викладений. Той його чуб раптом заблищав, запромінівся. Зійшло сонце. Воно освітило не лише Лесья, а і її, тополі й вишні. Сонце заливає вулицю, а дівчина все дивиться на хлоп'ячий чуб і думає: справділося, як задумала, тепер ніщо не страшне. Йй здається, що вона легка і що має таку силу — захоче і полетить, як птах. Йй хочеться запрягтися у візок-теліжку й гнати наввипередки. Стоїть, очікує. І дуже побоюється, щоб він не здогадався, як його чекала. Вона йому, нікому про це нізащо й ніколи не скаже.

Хлопець наблизився, запитав:

— А Мартин? — зминув її й умоцнується у візок-теліжку. Голублі змахують угору, він задер ноги.

І вони вдвох розсміялися. Голосно, заливисто.

— Мартин? — перепитала Оленка і весела, дві ямочки на її обличчі все усміхаються, оповідає: — Я тобі не казала. Він був у нас на тижні. Приходив до кузні. Приніс у казані кам'яного вугілля. Завалалося в них десь у сарайчику, давнє, довоєнне. І залізяччя приніс. Тато розпитують, як живе? А він: моя хата вітром загороджена, тому мусим засувати. Мама підпирали двері ізсередини городником, я підпираю, але хіба то замки? Я вам, дядьку Полікарпе, подмухаю, а ви зробить і засув, і прогоничі. У мене все виміряне. Послухайте мене, дядьку Полікарпе, може, колись я вам теж у пригоді стану. Якщо треба до міхів, перекажіть Оленкою, прибіжу, хоч і часу в мене аніскільки! — і показав на пучку. Що ж ти чешеш, хлопче, дивуються тато. А він: і не розпитуйте, дядьку Полікарпе, бо я все одно не скажу. Довго кували. Мартин і за себе, і за мене постояв коло міхів, а коли пішов, тато хвалили його: славний росте парубчак у Сильвестра й Нюри. І як він сам дає собі раду?

— Та коли б я був сам! — спалахує Лесь.

— То що? — зводить Оленка на нього свої сполохані очі.

Лесь запнувся — він не знає, що б чинив, коли б залишився сам, і каже:

— Я б давно пішов у партизани!

Оленка не встигає на те йому щось відповісти — із заростей

вишняка, струшуючи пожовкле листя, зіскакує начеб їм на голови, Мартин.

— Поїхали, хлопці й дівчата.

Лесь каже, щоб його провезли, й повільно закидає ноги в скриньку візка-теліжки.

— Ще не лядвірт, — відказує Мартин, береться за голобельки, рвучко сіпає, і Лесь падає на землю.

Через Волоки, околицею передмістя торохкотять, поскакуючи, колеса. Кожного манить впрягтися в голобельки. Лесь змінює Мартина. Хлопці впрягтися Оленці не дозволяють.

Дівчина бігцем наздоганяє візок-теліжку, мовби поганяючи ними.

Поминули останні хати і вигоном — навпростець, бо ж порожнем, спустилися до колишнього ставу. Не зупинялися, поки — де греблею, де під нею — перейшли брід коло спаленого млина й домчали до узлісся.

Дрова лежали стосами край просіки. Оленка показала на свій стос: осичина й осичина — м'яка порода. Була й березина, але її вже забрали: кузня без вугілля, що рот без зубів.

Наклавши замашних кругляків і ув'язавши їх, швидко рушили назад, кваплячись зробити ще одну ходку.

Вчителеве подвір'я без воріт. Зупинилися за хвірткою. Лесь завдав собі круглячка на плече, поніс, скинув перед сходами. Корній Терентійович почув, вийшов. Зніяковів, що школярі привезли дрова, а разом і зрадив.

— Так рано? — підвів свою білу голову.

Оленка і Мартин теж зніяковіли. Їм здавалося, що від білої вчительової голови білий день стає ще біліший. А Лесь не нітився, розмахував руками — зараз ще привезуть, якби пилку, якби сокиру, вони нині й порізали б і накололи б.

Корній Терентійович не присаджував його запалу, попросив, щоб підняв кинутого круглячка: місце для дров у повітці.

Щоб не видати себе, Оленка ні разу не глянула на вчителеві вікна: десь там, у хаті, знайшов притулок дядько з Вовчого яру, — і старалася мовчати. Мартин відіпхнув її, не давши братися за осичину. Вчитель теж збирався з ними до лісу, але тільки-но він зійшов на ганок, мабуть, хотів зачинити двері, як Лесь скомандував, щоб швидше поганяли.

За третьою ходкою Проскурняк рушив з ними. Тяглися повільніше, ніж самі, не гуркотіли вигоном, хоч і порожнім, а прямували ґрунтівкою. Висушене ставище заросло високими бур'янами. Гуркотіли попровалюваною греблею, вчитель зупинився. Сперся об палицю, махнув капелюхом на ліс:

— Ану, скажіть, що ви бачите?

— Ліс! — вихопився перший Лесь.

Корній Терентійович сердито буркнув:

— Ліс...— і запитав: — Який ліс?

Вони стояли перед ним — осіннім, багряним.

Корній Терентійович запитував їх кожного по черзі, докоряючи, що вони йдуть тут втретє, невже ліс їх не вражає?

— Він, як свято,— заїкнулася Оленка.

— Правда,— сказав учитель.

— Свято, але сумне,— сказав Мартин.

— Ще більша правда,— підтвердив учитель.— Осінній ліс, як свято, сумна його прощальна краса, але відірвати від неї очей не хочеться. Восени і горобець багатий.

Рушили. Узлісся палахкотіло кленами, червленими дубами, високо зеленіли сосни, а коло спаленого млина посихлялися плакучі верби.

— Начеб нема війни, нема окупації...— Корній Терентійович знову спинився.— Природа не підвладна людській волі.

І вони всі поспинялися.

У густих заростях хлюпала Крижечанка.

У небі загуло — повільно і низько сунув хрестатий незугарний літачище. Подейкують, що такими транспортують поранених.

— Дивіться: суне нашим небом, а від нього падає і волочиться хрест по нашій землі! — крикнув Лесь.

Оленка мельком глянула на нього, і він здався їй ще гарнішим, ніж завжди, а тоді повела оком за тінню-хрестом, який потягся ставищем, мочарами...

Вчитель ніс капелюха в руці, біла голова вихрилася. Він думав, що ті два хлопці і дівчина, тринадцятилітні підлітки, надто дорослі. Вороги принесли на їхню землю чужину. Вся краса тепер для них у тому, як тієї чужини позбутися,— ось про що їм хотілося б від нього почути!

Він сказав:

— І під павучим фашистським хрестом наша земля найкраща. В цілому світі такої нема. Вороги не просто зазіхнули на неї, вони обкрадають наші осені, наші весни, наші літа — нашу мову й історію.

— Як я їх ненавиджу! — рубонув Лесь рукою.

На що Корній Терентійович відповів:

— Самою ненавистю ворогів побити не можна, як не можна їх подужати невіглаством, неучтвом, та ще таких, як фашистів. Схрещується не лише сила і зброя, схрещуються розуми й душі.

Добравшись на узлісся, почали вантажитися. Ліс і не шелестів. Стояв задуманий, наче втомлений. Пожовк. Жувився.

Корній Терентійович показав молодого дубка. Високий, він розхитнув соснові крони й, пожовкнувши, почервонівши, стояв осяяний сонцем.

— Росте і ні в кого не питається права. Правда?

Веде поєдинок, і його не покидає мужність,— і вчитель говорив, що мужність виборюється в поєдинку. На поєдинок встала вся земля: або пан, або пропав. Поєдинок йде не тільки на фронті, в партизанських рейдах і наскоках. Він іде в кожному серці — на мужність і за честь проти зрадництва й падлюцтва.

Ліс мовчав. А коли вони зробили третю ходку, вчитель почастивав їх хлібом з повидлом. Мартин переламав свою скибочку, стуливши її до купи, і ковтаючи слинку, сказав, що з'їсть дома: думав про Дінку.

XV

Списувати задачі Мартин не давав, хоч Віктор зі спільниками його побили. Щоб вони відв'язалися зовсім, він приходив до школи без домашніх завдань. Коли ж викличуть його до дошки, вирішував будь-що — крейда, пишучи, аж кришилася. Десь-то сам чортяка йому за брата — заздрили не лише нездари, навіть і Лесь.

Школярі писали на старих книгах і газетах. Використовували паперові мішки й залежали квитанці. Замість чорнила — синька. Володіти огризком олівця та ще хімічного — щастя. Найчастіше виручала грифельна дошка. Мартин до школи її не брав, щоб часом не розбилася. Щоб допекти, Серж тицьнув Мартинові під ніс саморобного зошита, якого сам розлініював, — он яке багатство, хочеш за задачі? Хлопець відповів, що воліє обходитися долонею.

Збагнувши, що з Мартина, як з козла молока, Серж почав підкочуватися до Леся. Нехай той Лесь і не відмінник, але ж через нього можна списувати приклади в Оленки, можна пожитися й на мову, бо Корній Терентійович її хвалить за те, що пише бездоганно. З таким далеким прицілом Серж і вирішив подарувати свого саморобного зошита Лесеві. Але не в школі, де б це всі бачили. Така нагода трапилася: він прийшов до тьоті Тоні по білизну. Приніс і свого зошита. Тьотя Тоня подякувала Сержеві за його добрість, а той пообіцяв, якщо Лесь допомагатиме вчитися, подарує йому не лише паперу, а й олівець. Праля не так зраділа зошитові, як тому, що Серж вважає її сина добрим учнем, і запевняла, що Лесь допомагатиме, чому ж, мовляв, не допомагати? Вона дочекалася Леся. Хлопець побачив зошита, і йому хотілося його розшматувати. Лопотів білий цупкий папір, рівненько розлінійований. Мати, мабуть, відчувши, що той зошит синові не подобається, сказала: не все ходити прямо, інколи треба й рачки — такий час, і він став погладжувати чисті сторінки.

Минуло кілька днів, поки зважився, поки приніс того зошита до школи, переполовинивши його. Одну половину дав Оленці. Половина зошита вабила дівчину. Лесь умовляв її, щоб доторкнулася пальцем, помацала, який папір. Вона доторкнулася пучкою — папір чистий, гладенький.

— На такому з помилками писати гріх, — промовила.

Він зрадів, що переполовинив зошита, що зважився поділитися з нею і що вона не відмовляється.

— Бери, — наполягав, забувши, як мало не пошматував його.

Наближалася контрольна з мови. Серж підступив до Лєся.

— Допоможи готуватися! — і, не чекаючи згоди, вів далі: — Сам ти теж плаваєш, правда, не на воді, а тому було б добре, якби прийшов до мене з Оленкою.

Лесь трохи обурився, присадив самого себе і буркнув:

— Коли?

— Відкладений сир тільки добрий: нині!

— Побачимо, — розтягнув він.

Не був певний, що Оленка згодиться і що вмовить її. Як до неї підступити?

Сидів сам не свій на уроках. А тут Мартин підпустив шпилечку про пані Ельзу, яка не вчить, а повчає: «П-п-пух!» — трьом «п»: покорі, поклонінню, послуху. І пішло по всій школі — не Дерманка, а П-п-пух!.. Оленка заливалася, переказуючи це дівчатам.

А Лесь потерпав, що Оленка його не послухає. Йому до всього було байдуже...

От і по уроках. Оленка пішла, несучи свого кошика. Він зупинився коло шкільної огорожі. Оленка перетинала площу. Так нічого й не придумавши, він пустився навздогін.

Вона скинула оком й помітила Лєся. В нього книжки й зошити теж за поясом, як і в Мартина. Лесь обіруч підрівнював собі голову. Кучері вились і блищали. Вони так вились і так блищали, як того недільного ранку, коли Оленка його чекала.

Оленка рушила, але повільно. Йй хотілося, щоб він її наздогнав, тільки не на площі, не на видноті. Опустивши голову, наслухала, як Лесь хляпає дерев'яниками, і не могла позбутися відчуття, що він чимось засмучений — його в осмуті гладеньке обличчя, ті його кучері, він увесь видавався їй ще вродливіший.

Хлопець наздогнав її.

— Оленко, — вимовив і взявся рукою за ручку кошика.

Йй здалося, що він торкнувся не рогозної ручки, а її руки: його тепло мовби передалося їй. Вона мовби відчула його трепет. Зраділа й злякалася, чи хто не бачить, шарпнула кошика, ступила швидше, далі з площі, а на думці: доторкнеться він ще раз бодай до її кошика чи ні?

Лесь не зважувався йти поруч: вона відкритнулася від нього, як її зачепиш?

— Ти чом смутний? — спитала дівчина, не оглядаючись.

— Та... — сказав і не доказував Лесь, але порівнявся з Оленкою. Вони прямували поруч.

«Доторкнеться він ще раз?..» — загадала вона.

— Смутний... — проказав і начеб кинув собі це слово під ноги Лесь. І казав: — Як тут не будеш смутний, хлопці просять, щоб допомогти перед контрольною.

Вона не перепитувала, які хлопці.

— Може б, перейшли... — і не доказав, якась сила схилила його донизу, знову взявся за ручку кошика.

Дівчина не шарпонула його до себе, не прийняла. І Лесь запитав:

— Перейдем?

Вона мовчала, але він бачив — згоджується. Вона мовчала, не сміючи сказати, якщо згоджується, то тільки тому, що він ще раз доторкнувся до ручки її кошика.

Оленка кивнула — після обіду.

Вони перейшли дерев'яний місток, за яким Лесь зупинився, щоб повернути до своєї ліпленки, а вона не зупинялася, йшла, і їй здавалося, ніби хлопець продовжує ступати поряд: погойдувала кошиком, було приємно, що він торкався за ручку, і вона погляджувала це місце. Відчуття Лесевої коло себе присутності швиденько вивело її з дому — добре, що не довелося ставати до міхів: батько рубав дрова, і Оленка запереймалася, чи Лесь уже пообідав, чи він чекає її за мостиком?

Осінь облягала хмарами, вони купчилися, розходячись. В неї на душі було синьо і чисто, як у тих синіх і чистих криничках неба, що їх не заступили хмари.

Він чекав. Сказав, що, напевно, задощить, сказав, що погода трималася, але, як полле, то не буде просвітку.

— А я й не помітила, — відказала дівчина, насмішкувато стелюючи гостренькими плечиками.

На покинутих згрищах віяв вітер. А на Перначівці прорвалося сонце.

Вони увійшли в каштанову алею. Падало листя. Жовте, просвічене, встеляло алею, м'яко шаруділо, і голосно тріскали, падаючи, каштани.

Оленці хотілося, щоб алея ніколи не кінчалася.

Під каштанами, там, перед котеджами, серединою алеї походжав поліцей — вартовий. Виставився на них. Дівчина знітилася. Лесь, не зважаючи на поліцей, підступив до дротяної загорожі, потяг за опущений повідець — десь у заплетених хмелем дверях особняка продрозеленчав дзвіночок. Гавкнув пес. Крикнув-

ши на нього, вибіг Серж. Повів їх не в парадне, де продзеленчав дзвіночок, а навколо особняка.

Доріжки викладені плитами. Кущі підстрижені. Червоні калина. Слива обліплена сливками. На яблунці жовтіють яблука. Все дихає достатком і доглядом. Оленка ішла за хлопцями, Лесь допоминався, чи в басейні водиться риба? Водиться, чула вона Сержів голос.

Відкрита, зацементована з балюстрадкою веранда. Серед фікусів плетені крісла-гойдалки. Серж розчинив засклені двері, а Лесь підбіг до басейну, перехилився і не міг відірватися. Манив, помахуючи рукою, Оленку: не підійшла.

Віктор і Жора чекали у круглій вітальні, сидячи на дивані. Тут просторо. Посередині стіл. По кутках м'які фотелі. Гостинно і затишно.

Хлопці повсідалися круг столу. Дівчина диктувала диктант. Голос її гучав. Лесь раз за разом упрощував, щоб чіткіше вимовляла слова, Віктор, Жора і Серж йому підтакували. Вона помічала: Лесь більше кидає очима на килим, який захопив усю стіну над диваном, на широкі вікна, собі під ноги, на восковану підлогу, ніж на аркуш паперу перед собою, і намагалася вимовляти кожне слово з притиском, розбірливо.

Написали, склали диктанти перед нею, повсідалися на дивані й почали їсти сливи. Вона дістала з кишеньки светрика олівчика з наконечником — єдину свою цінність, яку принесла сюди із собою.

— Ставлю, хто що заробив, — сказала.

Її підтримали: тільки так.

Кінчик олівчика схилився над рядочками, націлюючись на помилки. На дивані перешепіт — чиє перевіряє? Жора: «Вікторове». Віктор притих зі сливою в роті.

Вона дочитала, кінчиком олівчика перелічила помилки — багато, завагалася і почала виводити двійку.

Віктор зірвався:

— Мені, двійку? Ну, Ковалівно!

Підскочив з дивана Жора.

— Та йому сам Корній Терентійович чи й поставить!

Кісточка сливи пролетіла Оленці над головою. Дівчина затамувалася.

— Що заробив, — мовила, стримуючись.

Віктор плигнув, вихопив з її рук олівчика, переламав і кинув його до дверей.

Серж теж схопився:

— Мудра — ліпить двійки, як її батько молотком гатить. Ковалівна!

Жора пройшовся вихилясом-перекосом.

— А диктувала, як її мати на базарі вигукує — клямки, підкови, вухналі!..

Оленка заціпеніла. Кругла біла вітальня, розпещений пістрявий Віктор, погрозливий Серж, слизнякуватий Жора — все попливло перед нею. Тільки б не заплакати, тільки б не пустити сльозу! Рушила, похитуючись...

Лесь підібрав розламаного олівчика, знайшов наконечника. Упхнув їй у кишеньку. З веранди вона побігла. Гавкав вовкодав — не чула.

Дівчина промчала каштановою алеєю. В кінці зупинилась й аж тут розплакалася. В скронях затіпало: «Чому Лесь не заступився за неї? А який він був хоробрий у лісі?.. Такий час...» І забилося в її голові: «А хіба є час мужній і є час боязкий?»

Стояла під каштаном, припавши до дерева, як до людини. Пальці знайшли в кишенці переламаний олівчик і не випускали його. «Не вберегла! — і думала: — Той Віктор, вони усі наважилися поламати не просто хімічного олівчика, а щось більше, значніше... — і думала: — Поєдинок!.. Корній Терентійович казав правду — весь світ на поєдинку: добро і зло, правда і кривда, совість і несовість, честь і безчестя, вірність і зрада... Ні, нема мужнього і боязкого часу, є мужні й боязкі люди, є хоробрі і є ниці».

Їй хотілося, щоб хоч хтось почув і розрадив її. Відірвалася від каштана — тут до Мартина найближче. Вступить, заїде. Їй згадався Мартин — його брудна сорочка. Стало жаль, що він ходить у брудній сорочці і що нема кому її випрати. Так і скаже йому, що прийшла випрати.

...А Мартин розв'язував задачі, пишучи й стираючи, на грифельній дошці. Дінка сиділа закутана на розмервленому ліжку, і він казав їй:

— Всі ікси, Дінко,— це фашисти, і я мушу вивести їх на чисту воду... Збирається на дощ, у сльоту з облавою безпечніше. Ти сиди й дивися, як я виводжу ікси на чисту воду.

На порозі зачепало. Він прогнав Дінку під припічок, заслонив затулою, розрівняв ліжку. Двері на таких засувах, що їх хоч ламай. Вийшов у сні, покидав засуви — на порозі стояла Оленка. Пустився і сік дощик. Вона забула, чого прийшла, і не казала, що хоче випрати йому сорочку. Він подивився на неї й запитав:

— Заплакана чи з дощу?

— З дощу, Мартине... — підтвердила: — З дощу,— стискаючи в кишенці розламаного олівчика.

— Заходь, пересидимо, Ковалівно.

Оленка не образилася, що він назвав її Ковалівною.

XVI

Залізниця гнала серед горбів. Вони вибралися, як завжди, за місто, до крутизни, де поїзд сповільнює хід. Звечоріло, сікла мряка і швидко темніло.

— Боїшся?

— Не первина.

— Не бійся.

Перемовились, залігши під насипом, і мовчали. Оленка гріла грудьми мокрий шебінь. Ще ніколи не ішла по вугілля з такою охотою, як сьогодні. Мати стримувала, боже-люди, дорікаючи батькові: «Непогода, хоч би сам, а то й дитину тягнеш?» На що вона, Оленка, відповіла: «Не коваль, то і рук не погань»,— зухвало, виклично, тягнувши руку за батька, мішки на себе ворчилами, за візок і дай, боже, ноги.

З того часу, як Лесь підбив її піти в котедж у каштановій алеї, їй все стало немиле. Мовби скупалася в ополонці. Мовби простигла на морозі. І не могла про це нікому сказати. Не призналася Мартинові. Дома начеб ніхто нічого не помітив. Хіба що Сергійко? Чіплявся, напосідав, в'язнув: розкажи, розкажи про святу шаблю, яку малювала на вікні,— гримнула, щоб не набридав. «Чогось ти сердита»,— пробурмосив Сергійко й пообіцяв, що просити її не буде, раз вона така злюка...

А їй усе не вивітрювалося з голови, чому далася Лесеві на підмову, чому і як могла? Сліпцеві й тому ясно: в чужу церкву молитися не ходи! Не могла собі простити. Що ж було дужче, сильніше від неї самої, що взяло і повело її? І чи воно справді було оте дуже, те сильне? Не могла цього собі з'ясувати. Думки розколювалися, як розколюється, розбиваючись, камінь, і летять уламки, оскілля. Один уламок — згадка, як чекала Леся, зібравшись до лісу, другий уламок — згадка, як він узявся за ручку кошика, третій — як ішли під каштанами. І кожний уламок колов у серце. А вона ще й загадувала: побачить першого його чи не його, візьметься він ще раз за ручку кошика чи ні? Невже ж її загадування було саме там, що взяло і повело на підмову? Ах, усе оскілля! Вона зареклася з Лесем розмовляти. Він і сам начеб побоювався до неї підступати. А ті — Серж, Жора, Віктор — глузливо перемовлялися з ним очима. Її пік сором.

Олена прагла небезпеки. Цілий світ, у якому жила, здавалося, розпався, і в неї не було з ним єдності. Ні батько, ні мати, ні Корній Терентійович — ніхто, мабуть, не зміг би повірити, що вона добровільно, а не з принуки зважилася піти до тих, які насміялися не лише над нею, над її батьками, над її родом — Ковалівна!.. Йшла Крижами — згарища і руїння мовби допікали їй за це.

Кісточка сливи, якою цілено їй у лоб, не переставала шуміти над її головою. І вона завжди чула той висвист кісточки — свій сором і свою ганьбу. Хай станеться щось жорстоке, немилосердне: вона не схитнеться, вистоїть, доведе, на що здатна. Тоді їй цілий світ, який розпався, оновиться, їй буде в ньому місце, і вона відчуж з ним, оновленим, свою єдність. Чи не тому відтяла матері: не коваль, то і рук не погань? Чи не тому до умлівання підмивало її йти по вугілля?

Причаївшись на насипі, сторожка наслуховувала, чи не чути поїзда? Він — змії з ліхтарем у голові. Заздалегідь, поки блимне ліхтар і довга смуга світла зависне над колією, чути монотонне двигіння рейок. Спочатку так, начеб струни, а тоді сильніше й сильніше. Їй було ніщо — ні пронизлива мряка, яка не пересідалася, збираючись на безпросвітну хвищу, ні обкладна морочна темрява.

— Даремно, доню, ми не послухали нашу маму.

Батькове побоювання її розізлило.

— Взявши за молот, не кречки,— відповіла, як він підбадьорював її коло міхів.

Батько усміхнувся. Вона не побачила його усмішки, почула і знала: задоволений. Те, що він був задоволений, зіграло її. Дівчина зніяковіла, що розізлилася. Хіба хотів цього батько? А як він ласкаво вимовив: нашу маму... Десь-то він її добре й ніжно любить. І лежачи на мокрому щбені, Оленка думала, що вона велика і що їй треба допомагати батькові й матері.

Підвела голову — мішок ворчиком: рейки ще не дзвенять, як струна. Начеб посипалися камінчики. Напружилася! Невже хтось ішов, посковзнувся й посипалися щбенінь, гравій?

— Ти що?

— Наче хтось ішов, тату?

Батько й собі підвів голову. Став на коліна, скинув свого мішка, щоб ліпше чути.

— Привиділося, доню.

Вони знову прилягли.

— Ви, тату, наскидайте багато вугілля. Я підберу. Де вугілля, а де камінь, мої руки не переплутають. Темрява — дурниці. Ми наберемо багато вугілля. У нас візок. Ми ж уперше виїхали з візком. Як добре, що ви його зробили.

Батько мовчав.

— Тату, а можна, я і вчителеві трохи занесу?.. — подумала і не стрималася, зашептала: — У нього ж дядько з Вовчого яру, а осикою хіба зігрієшся?

— Про дядька ти забудь,— обірвав її він.

Тинькнули, дзенькнули, тьохнули і загули рейки. Донька і батько припали до насипу — над колією блиснуло, наближаю-

чись, світло, і було видно, як у ньому, рукастому, січе й січе холодна мжичка, а навколо мовби ще потемнішало. Свиснув паровоз — різкий крик полетів долиною, вихоплюючись на горби: почалася крутизна. Насип дрижав. Оленці здалося, що важкі, гримучі колеса паровоза насуваються їй на голову. Під грудьми, в ногах заворушилися, наче живі, безліч камінчиків. І нагострилися. Лежачи під мішком, вона відчула, як її обдало хвилию теплого вітру, пахом мастил і гарячого заліза. Їй завжди було лячно перележати перші хвилини наближення поїзда, коли насуваються важкі, гримучі колеса. І зараз потерпала, що не влезить, схопитися, побіжить. Ч-чих — колесо порівнялося і поминуло. Ч-чах — друге. Стискали пальцями мокрі камінці, і камінці скреготали.

Паровоз ще котився, як Оленка відчула на своїм плечі батьківську руку. Це був знак, щоб готувала мішки. Скинула його з голови, розрівнюючи ворчика. Вона підвелася — батька не видно. Прогавила, коли він устав. Помітила, як, вчепившись руками, він підтягується, щоб вимахнути на платформу: її батько меткий і сильний. Почекала, поки він підтягнувся і вимахнув, а тоді кинулася зі своїм мішком, не забуваючи, де лежить і батьків. Шугали платформи, але вона не звертала на це уваги: чула, як падає скинуте батьком вугілля. Наставивши мішка, підбрала першу грудомашу. Вугілля було грудями: антрацит. Раділа, що воно грудями. Очі майже нічого не бачили. Рука, нишпорячи, хапала вугілля навпомацки. Вправно й непомильно. Батько старався скидати його за насип, на стежку, і вона волокла стежкою мішка. Він отяжів, а її думки були легкі. Поставила мішка, бігала, визбирувала, несла й запихувала вугілля грудями, як і свої думки: пощастило, що антрацит, а мати ще спиняли. Що та негода? В негоду ліпше: ніякий собака не вихопиться... Вони живуть з молота, а не із золота. Не завжди трапляється грудастий антрацит, буває буре, нездале. Вона раділа, що батькові пощастило з платформою. Може, на інших буре й нездале? Вона тішилася, що стежка під насипом всипана грудомашами і, хапаючи їх, уявляла, як вони горітимуть у горні... Заламався ніготь, пече на пальці садно — замурзаного пальця в рот, посмоктала і до мішка.

Замиготіли, втікаючи, червоні вогники останньої платформи: один мішок був майже набитий.

Стежкою зачовгав батько, притискаючи вугілля до грудей.

— Натягала, — сказав, не вірячи, що вона так швидко вправляється.

Оленка покинула свого мішка й побігла за батьковим. Знайшла, наставила і занишпорила стежкою.

— Дери, доню, лико, поки дереться.

Підмітали руками стежку. Їй мішків не зрушити — кинулася по візка. Вкладуть і — прощай залізнице!

У них у руках горіло: швидко підбрали вугілля, батько звалив мішки на візок,— тепер ще швидше, миттю звідси, щоб і сліду не було.

— Хвище дощ, усе змиє,— задоволено мовив батько, і, мовби передихнувши після своїх слів: — Зав'яжися, доню, ти вся розхристалася,— зарипів вишмуляним шкуратяником, збираючись запрягатись в голоблі.

Вона стягнула кінці хустини — буде підпихати теліжку. Протягла руки. Візок зрушує, чавкнувши в болоті. І враз — як постріл:

— Стій!

Оленка німіє, згорбившись, з простертими руками. Теліжка начеб утікає від неї, ще чавкає болото.

— Стріляти, чи як?

— Не стріляй,— відказує батько, спиняючись.

— Попався, куме?

— А ти вистежив?

— Це вже моє діло,— мовби бриє Видяш. Зіскакує з насипу, видно, лежав з того боку.— З тобою й учениця, яка гидує зі мною вітатися, зустрівшись. Добрий вечір, Ковалівно.

Вони з батьком мовчать.

— Перекуримо, куме.

— Я не курю.

— Таке діло, що й перекурити не завадило б... Або йдеш, куме, в поліцію, або під суд і кулю в лоб... То як?

Оленка не в силі розігнутися: дме холодний вітер, в обличчя б'є колюча хвища.

XVII

Мартин встромляв у валянище голку, підпихаючи її нігтем і примовляючи:

— Прийшла біда до шевця позичати ремінця, а швець її ремінцем! — ляскав себе долонею по коліну.— Сиди, бідо, під стільцем.

Дінка метляла голими ногами і заливалася.

Висмикнувши голку, наслинивши її, щоб легше входила у валянище, він провадив про біду, яка прийшла позичати ремінця:

— А швець її халявою! — і знову ляскав себе долонею по коліну.— Сиди, бідо, під лавою!

Дівчинка заливалася ще дужче. Але й веселячи її, Мартин наслухав, що діється надворі й не спускав очей з вікна.

На долівці лежала коза. Вона була стара й увесь час подрімувала. Її часто лякав вітер: коза підкидала рогатою головою,

розплющувала очі — мабуть, сумувала за цапком, якого забрала облава.

Управляючись з голкою, веселячи Дінку, пантруючи за вікном, хлопець сердився на козу, яка боялася вітру й дурно відривала його від роботи. Тупав на неї, як швець на біду. Стара коза знесилено опускала голову. Вона не встигла прижмурити своїх червонястих очей — зворухнулася, нашорошилася, скинулася, встаючи; хтось нишком підкрадався до їхніх дверей.

— Киш на сідало! — шепнув Мартин Дінці, але вона сама знала, що їй робити: блиснула рожевими п'ятами, рачкуючи під припічок.

За двері легко торгали. Він заставив припічок затулою, спрямувався у сні, і коза затупотіла за ним, мовби привчена зчиняти шум і гам.

Спали засуви — тітка Люба. В пухнастій хустині, в чоботях-витажках. Порожні корзини зв'язані докупи.

Він став на порозі. Коза коло нього.

— Не впізнав? У хату не впускаєш? — дорікнула вона, кривлячись, як середка на п'ятницю. І заспівала: — От маю племінничка. А ще свояки.

Хлопець давав їй волю: виспіваеться, сама скаже, чому заявила.

— От почекай — переінакшиться: повернеться твоя мати, приїде твій батько, я тоді й поскаржуся на тебе, який ти добренький. Ти геть забув, як я не раз перед ними за тебе вступалася. Нехай це і здавніло, але хто добре забуває, того бог карає.

Він не стримався:

— Люди теж...

— Ото ж і воно! — підспівала йому тітка. — Коли я зле приймала? Хіба не садвила за стіл? Хіба не частувала? Не моя вина, що ти прошений і відмовився.

Мартин і зараз відказав їй те саме, що й тоді:

— Нехай вам, тітонько, більше буде: я не об'їдайло.

Їй і невтямки — недогадлива, що він глузував і глузує над нею: своє на думці.

— Ти чемний, племінничку, — хвалить його. — І роботящий. Городину, бачу, зібрав. Зима їсти любить. А курей не бачу. В Ньюри, в твоєї матері, трійко зозульок сокотало. От я й подумала: Мартин їх не утеплить, перейду і заберу зозульок собі, презиютьь...

— Десь-то ті зозульки цокотіли вам, тітонько, у сні, якщо ви не побоялися й зважилися прийти.

— Ти здогадливий... Де ж вони, голубчику?

— Запізналися, тітонько. Облава скрутила їм голови. Кури кричали, били крильми, — так, видно, й поривалися до вас.

— От бачиш, а я б їх сховала. Напевно! — рішуче ствердила вона.— А де ж цапок, що коза одна?

— І тут ви, тіточко, запізналися: цапка теж облава зцапала, не залишивши ні ріжок, ні ніжок. Козу я випросив: на м'ясо вона нездала, стара. Думаю, що і вам вона ні до чого,— він почухав козу між рогами, і тварина притулилася головою до його ноги.

— Чом це ні до чого? — заперечила тітка.— Навіть дуже до чого! Хай коза й не корова, але я ліпше доглянула б її, ніж ти, шибенику. Я б їй і лущпиннячка, й помийок. Та ти поглянь на себе — сама шкіра і кості, хоча б сам себе доглянув, а то ще козу обходити.

— Правду кажете, тітонько. І не дивлячись на себе, я знаю, що сама шкіра й кості, бо за такої страви — лежиш вздовж лави. Ні пфеніга у мене за душею, а хто його має, якби потис,— кров із нього потекла б,— давав їй на розум, щоб не збирала грошей, торгуючи.

— В кого тепер ті гроші? Дурний, хто їх збирає. Тепер — миньки. Я таки повертаюся з базарчику. Обміняла шило на мило. А коза — капітал. До своїх двох та ще б третю. Не лише молочко,— блиснула очима, призналася: — Я своїх підстригаю потроху,— і зверталася до кози: — Ходи-ходи, біленька, до мене: я тобі й сінця, і теплої водички.

Наставивши руки, вмовляючи козу, тітка водночас запитувала, чи хлопець підготувався до зими з паливом. Кивала головою на сусідне подвір'я, наставляючи:

— Що запорадеш, рубай і пали! Двері, дошки, віконниці — нічого не жалій. Через Марію Ньюрі, моїй сестрі, а твоїй матері, непереливки, так ти свого не попускай.

— Хитро, мудро, не великим коштом, правда, тітко Любо?

— А ти як думав? До дроту, а не то що до Марії, було, не ступай, а то оббрехали, що ви її паскудне дитинча наважилися сховати. Тепер радуйся: при живих батьках — сирота. Думаєш, мені не жаль тебе? Душа болить, і серце розривається,— і кликала козу: — Ходи-ходи, біленька, в мене ти не пропадеш...

— Ви б узяли її?

— Узяла б, ще й красно подякувала б.

Хлопець задумався.

— Не можу я вам поки що її віддати.

— А то ж чому? Чому ти кажеш поки що? Я не горда, почекаю. Коли ж мені прийти, Мартине?

— Бачите, в моєї кози всього дві дійки,— вів він, узявши козу за ріг.

— Ну то й що? — не терпілось їй.

— Коли в неї виросте ще дві, тоді ви й приходьте.

Вона хвильку стояла, вибалушившись.

— То ти такий, племінничку? — завищала, перекинула зв'яз-

ні корзини на плечі й на груди.— Будеш і після смерті горіти в геєні вічній... Та щоб я сюди ще раз прийшла?

Він хотів відповісти, що провідає її, як у його кози ще дві діжки відростуть, але передумав. Зачинив двері, засунувся.

На лаві робота — чобці для Дінки, які ліпить із халявок старих валянок.

Та Дінка хитра: коза не мекає, Мартин не галасує — небезпека минула, можна вилазити з-під припічка. Появляється її чорна голова.

— Мартине... — просить.

— Що?

— Розкажи... Про біду...

І він каже серйозно й думно:

— Будем, Дінко, перти біду перед собою, щоб вона нас не перла,— беручись за голку.

— А яка та біда? Чому я її не бачу?

— Яка-яка, чому-перечому? — мучиться Мартин з голкою.— То й добре, що не бачиш. Це така бабище — голова, як церковна баня, ноги, як кам'яні бики — всядеться на шию, спробуй її пхати! Оце, думаєш, хто до нас стукався?

Дівчинка затулюється долонями: страшно.

— Ну й баба! — проказує. Вона понад усе любить слухати Мартина.

Він шие її чобці, оповідаючи: біда всю дорогу прагне, як би вгніздитися їм на карки, тому вона, так і знай, перекидається, як вовкулака у вовка — в облаву, навіть у рідню. Заспокоював, що облави не страшно: дядько Полікарп зробив підходящі засуви. Поки гатять у двері, добуваючись до хати: він її в комин. Раніше думав утікати у вікно, але під вікнами стоять, та й холодно. В комині безпечніше, ніж надворі й ніж під припічком. Дінка згоджувалася, що в комині безпечно, тільки їй чомусь чхати хочеться. Він переставав сіпати голку й сварився пальцем; спробуй чихнути — буде те, що з курями і цапком. Давись, а не пчихай! Корній Терентійович як каже: хочеш жити — супра!

Дівчинка кумедно зводить до стелі очі: хоче жити. Мартин признається їй, що він інколи теж боїться, не раз його бере такий страх, що душа втікає у п'яти. І Лесь боїться. І Оленка, яка приходить до нього. Тут він замовкає: Оленка призналася, що дядько з Вовчого яру вже не в них, а в учителя. Її батьки теж потерпали. Він їх не осуджує, як не осуджує і Лесь, котрий ладен ходити на задніх перед бургомістренком, перед комендантенком... Єдина людина, яка не боїться,— вчитель.

Він перестає шити і промовляє:

— Наш учитель каже: людина без волі — кінь на припоні,— й, застерігши, щоб вона нікому про це не обмовилася, оповідає

їй все, що знає про Корнія Терентійовича. Хто йому подарував «Кобзаря», якого вони читають? Він.

Дівчинка виймає з рота пальця, морщить лоба, силкуючись пригадати слово в слово: «Думи мої, думи мої, лихо мені з вами...» — й запитує очима — так? Мартин ствердно хитає головою — Дінка рада.

Він приміряє їй на ногу своє шиття. Виходять не то капці, не то калоші. Зате вона не мерзнутиме. А що сирову нитку дуже знати, то де ж йому взяти смоли?

Його батько швець, але мати зібрала всю шевську справу в скриньку й закопала: шила, молотки, обценьки, копила, правила... Повернеться, відкопають. Батько знов шитиме чоботи. Дядько Полікарп наробить підків. О, вони всі Крижі озують. А повернеться її батько, попідстригає, поголить — усі крижуки будуть отак ходити! — Мартин задирає голову, показує плечима, як вони ходитимуть, і потупує ногами. І їй справлять червоні сап'янці на високих підборах, а поки мусить у його чобцях рости.

— Знаєш, Дінко, я теж хотів би бути шевцем, як тато,— задумується Мартин над голкою.

У вікно стук і голос:

— А хто в цій хаті живе?

— Біда! — сплескує Дінка руками, зіскакуючи з ліжка.

Мартин схоплюється, бачить за вікном Проскурняка, шипить на дівчинку: «Киш»... Коза встала на ноги і постукує об долівку ратицями.

Входить учитель. Він у жупані з сивим коміром, але в капелюсі. Знімає його в порозі, окидаючи очима вбогу хату, вбираючи грудьми її курний дух. Мартин тягається з козою, проганяючи її в сіни, але вона тиснеться до печі, до тепла. Корній Терентійович каже, щоб хлопець облишив її, сідає, розкинувши поли жупана, на лаві, коло його шевства.

— Батькова наука не пішла до лісу? — звертається до Мартина, а той витер ганчіркою табуретку, щоб на ній посадити вчителя, розрівнює на ліжку рядно й нітиться. Якби знав, що Корній Терентійович прийде, то і хату підмів би. Вчитель піднімає ногу. — Твого батька робота, Мартине, — хвалить чоботи. — Добра робота. Всю окупацію перетопчемо!

Хлопець не зважається сідати, стоїть. Йому прикро, що не закинув чобці під ліжку: хотілося похвалитися, а якщо вчитель запитає, для кого шие?

— Витер табуретку, то й сідай, — мовить Проскурняк.

Мартин ніяковіє ще дужче: «Я ж для вас...» — здобувається на слово, просить пересісти на чисте.

— Хіба лава не для людей? — жартує вчитель. — А я, хлопче, до тебе з проханням...

Мартин боязко вмощується на табуретку — спиною до припічка — й думає: хоч би не згадувалося про чобці. Вчитель начеб справді про них забувся, розпитує, як йому на самоті? Мартин мнеться, зігнувшись.

— А чи не перейшов би ти, козаче, до мене? — чує вчителів голос. На душі стало тепло, ясно. Та раптом він і позимнів, і нахмурився.

— Корнію Терентійовичу, нащо?

— Вдвох легше, — каже вчитель. І оповідає історію свого приймака — дядька з Вовчого яру. Він солдат піхотинської дивізії, яка захищала Дніпро. Фашисти навалилися на плацдарм, щоб потопити усіх у річці. Ніхто не здавався. Його підібрали пораненого в голову і погнали з табору в табір. Так він опинився в Івановій Долині. Втік. Рана затягнулася. Пішов партизанити. Бути йому месником.

Хлопець перестав дихати: затамувавсь. А вчитель оповідає: зібрався його приймак у дорогу — Лесь якраз нагодився, прибіг нарубати дров. Мартин заздрить Лесеві: скрізь він устигає!.. Корній Терентійович запитує, начеб між іншим, що з Лесем скоїлося, чому вони з Оленкою на ножах? Мартин знічено ворухить плечима, хоч він і чув, що Оленка з Лесем були в Сержа, що там був Віктор, Жора, але йому вдаватися у це совісно. Аж тепер він здогадується, чому в дощ Оленка появилася на Перначівці. Мабуть, у котеджі доходило до бійки, бо чому ж Оленка подарувала йому огризок олівчика, не сама ж вона його ламала? Вчитель натякає, що дівчину ніколи не можна давати кривдити.

Мартин не може всього цього досягнути: нестрижена голова наїжачилася, кирпа задерикувата.

— Переходь, козаче, до мене, — веде Корній Терентійович, бере в руки чобця, в якому стримить голка, й усміхається собі у вуса.

Хлопець вперто не згоджується і чує:

— Та ти ж не собі шиєш? Заробляєш, еге ж?

Мартин совається на табуретці — ніжки колупають долівку. Критися нема чого, й він каже:

— Дінко, покажуйся. Свої, — й переходить з табуреткою від печі.

З-під припічка вигулькує чорна голівка.

Вчитель відразу розуміє, що тут і до чого.

Просить Мартина, щоб віддав йому дівчинку, їй у нього буде ліпше.

— Підеш до Корнія Терентійовича? — запитує хлопець.

Дінка влітає Мартинові між коліна й щільно тулиться до нього.

Вчитель гладить Дінку по голові, дивується, хто її так підстриг, наказує Мартинові, щоб вона не ходила по землі боса, вивідує, що в них є і чого нема. Обіцяє припасти щось із одягу.

— Сам знаю, що вам треба, і боюся за вас. Дуже! — Вчителєві вуса настовбурчилися, біла голова волохата.

Мартин відчеплює від себе Дінку, яка не хоче відчеплюватися, і не струмується:

— Хіба...— запинаючись,— і вам страшно?

— Тільки той не боїться, хто не живе під окупантом,— каже Корній Терентійович.

Мартинові здається, що він підростає від цих слів: він, як усі, хто живе під фашистами. І коли вчитель, відходячи, наказує, щоб вони шанувалися, а він їх не забуде, хлопець обіцяє шануватися.

На вечерю доять козу. Дівчинка тримає кухлика, а він доїть і припрошує:

— Кізонько, не скупись, які б ми не були голодні, а твого цапка, їй-богу, не зарізали б!

XVIII

Оленка до хати — мати з дому. Батька нема. Сергійко блимнув на неї нестямними, допитливими очима: хоче бодай щось второпати і не може. Вона запитує, чи у них кого не було, крутить головою: ні, не було.

— Тато і мама розсварилися... Тато як грюкнуть дверима, а мама — ну й пропадай! Оленочко...—і, трусячись, наче відірваний листок, він прилипає до неї. Обняв, чіпкими пальцями вчепивсь, як кліщ, зарився головою їй під груди і здригається.

Оленку лякають вікна: вона дивиться в куток, де образи, але й там не може знайти захисту, опускає голову. Мить — і перед нею постають візок-теліжка, мішки з вугіллям, Видяш: «Або йдеш, куме, в поліцію, або під суд і кулю в лоб... То як?» — у ній все обмирає.

— Ой! — скрикує хлопчик.— Мене трусить, я здригаюся, а ти заточуєшся... Стій, не впади, Оленочко! — Він міцно-міцно впирається ногами в долівку, щоб її втримати.

— Я стою, стою...— доводить вона Сергійкові, але не своїм, а начеб позиченим голосом. А їй у голові гуде, хлище, січе і лютує, як та хвища, в яку вони вибиралися на вугілля. Візка-теліжку з повними мішками Видяш заарештував. Стоїть у нього на подвір'ї. Самі й привезли. Батькові належить вирішувати, чи забрати її додому, чи йти з нею під суд. Мить — і дівчині згадується, як повернулися з порожніми руками від залізниці. Сергійко спав, а мати не спала, виглядаючи їх у воротах: «Де ж наша теліжка?» — «Попалися»,— батько. «Але ж утекли?» Батько ще на дворі сказав: «Або йти і служити в поліції, або під суд і відразу

кулю в лоб — одна мені дорога». Зойкнула мати. Батько узяв її за плечі. Вона, Олена, попереду — так утрюх по порогу, через поріг. «Чи ж я не спиняла? Чи ж я не впрошувала? Моє серце знало. Моя душа розвивалася. Я місця собі не знаходила: то до воріт, то назад... Боже-люди!» — «Замовчи!» — «Ой, недаром я чула зашморг на шії... Все мене душило — задушить, аж тепер нам амінь!» — ридала мати. «Та замовчи! — кричав батько. — Криком тільки худобу від спашу відганяють!» Лампа факнула і загасла. Мати і батько погасили її своїм криком.

Опустивши голову, стоячи над Сергійком і похитуючись, наче вони вдвох розгойдуються, і наче хата розгойдується разом із ними, дівчина бачить, як червоно, загрозово факнула під стелею і погасла лампа. Сергійко не прокинувся. Заворочався і спав собі на тапчани. Нічого не чув, нічого не бачив. Як же йому розповісти про напасть, лихо і горе, що їх мучить до смерті? А хіба йому, маляку, це потрібно?

Оленка каже:

— Такого наша хата ще не чула,— тихо, мовби боячись свого голосу.

Сергійко боязко підіймає голову, не випускаючи зі своїх обіймів Оленку:

— І чого вони завелися, тато з мамою, мама з татом? Другий день, як завелись.

Дівчина силкується проковтнути щось давке, яке підкотилося до горла, і не проковтує; з її очей виступають сльози і течуть, ясні, гарячі.

— І ти плачеш, як мама? — запитує хлопчик, кривиться й знову заривається головою їй під груди.

Вони обнялися і плачуть. Сергійко підведе голову, почує, що Оленка схлипує, і заводить ще голосніше, ще тонше.

У них пропадає голос, і тоді сестра починає пестити братову сколошкану голову. Її рука така мокра від сліз, що його кіски влягаються і пригладжуються. Сергійко із самісінького ранку нічого не їв. Оленка повернулася зі школи, а він ще й не закропився, скаржитьесь, що й рісочки не мав у роті. Ідять, плачучи, черствий хліб. Хлопчик смакує, а дівчині хліб не лізе до горла. І тому, що вона не може їсти, і тому, що боїться про все розповісти Сергійкові, їй хочеться заховатися, щоб її ніхто не знайшов,— пропасти, згинути.

Оленка вскакує в кузню. Не кує молот, не дзенькає ковадло, не супрають міхи. Присідає коло міхів, під коромислом. На кутку, в школі, у місті ще ніхто не знає, що у Висоцьких діється. Оленка не може більше плакати. Очі сухі — сліз нема. Але вона не може й думати. Думки її проскакують, як коні. Вчора йшла зі школи, потерпаючи: стоїть чи не стоїть їхня теліжка у Видяша на по-

двір'ї? Підкралася, глянула у вічко хвіртки — стоїть! Зраділа. Сьогодні теж підкралася: стоїть — і теж зраділа. Замість думати, де батько, де мати, їй із голови не виходить теліжка. Щаслива і нещаслива вона у них. Іздили Корнієві Терентійовичу по картоплю, звозили на ній до мочариськ дядька з Вовчого яру: щаслива. Потяглися по вугілля, привезли собі погибель: нещаслива. Таким батько вже скував того візка, а вона допомагала.

Сергійко дожував кусень сушняку, вибрався у сіни і шукає — гукає її:

— Оленко! — не дає спокою.

Щоб його втихомирити, виходить з кузні. Шастає по миснику, відкрає скибку хліба й дає трішки смальцю в ложці.

— Помати і присоли мені.

— Мати сам, а сіль у риночці.

— Якби ще й часничку?

Щоб догодити, знаходить головку часнику. Хлопчик плямкає губами, наперед ласуючи хліб зі смальцем, із часником: його очі сміються, мовби ніколи не плакали. І сміються патьоки від сліз, які позасихали, замузавши його.

А Оленки нема: покинула Сергійка — й на горище. Завинулася, як білка, по щаблях драбини й відразу туди, де лежав, переховуючись, дядько з Вовчого яру. Дошки лежали купою, щоб його за ними не було видно. Тепер вони розсунуті по всьому горищу. Вона ловить себе на думці, що відколи дядька з Вовчого яру спровадили до Корнія Терентійовича, то на горище й не вилазила: не було потреби. А вже того дядька нема і в Корнія Терентійовича. Сам учитель це їй ще вчора сказав, щоб вона передала батькові. Нині Мартин це підтвердив: пішов, сказав, буде месником. І Лесь підступав, піддобрюючись до неї, та вона його до себе не підпустила: ніколи йому не простить, нізащо! Її думки йдуть шкереберть, плутаються, спотикаючись, і натрапляють як на перепону, — Лесь: через нього їй не сиділося дома, через нього вона спокусила батька йти на антрацит, через нього вони попалися Видяшеві. Лесь винен. Ступає дошками, спотикається й думає: ні, не думки плутаються, а я сама плутаю ногами, ні, не думки спотикаються, а я сама спотикаюся — при чому тут Лесь? Я винна!.. Ні!.. Мати спиняли, а якби і я спиняла, якби ми спиняли вдвох з мамою, то тато самі до поїзда не пішли б. Вони ніколи самі не ходили... Сідає на тому самому місці, де лежав дядько з Вовчого яру. Карається, мучиться і не знаходить собі виправдання. Був би тут дядько з Вовчого яру, він порадив би і зарятував. Що ж тепер буде? Що?.. І як їй важко уявити батька розстріляним, неживим, так ще важче їй уявити його в чорній поліцейській формі.

— Оленко! Я знаю, ти на горищі.

Сергійкові не дозволяють лазити по драбині.

— Я лізу до тебе, впаду, заб'юся, ото тобі за мене змелеться. Короткий листопадовий день не минав і, затуманений, тягнувся довго й нудно. Впали сутінки, як його гнітюче продовження: сходилися батьки. Не світили. Не розмовляли, начеб усім відібрало мову. Замість голосів голосно тріщала, спалахуючи, осичина — мати щось варила, зітхаючи; в її грудях гототіло, як у грубі. Батько не роздягнувся і німував.

Оленка і Сергійко посхилялися над кулішем і, боячись брязнути ложками, обережно набирали страву. Не довечеряли, нечутно відклавши ложки.

Дівчина прищулилася, і їй здається, у зовсім темних кутках стоїть темна напасть — двері зачинені, не вийде; у вікно задуває вітер — стукає, і стукає насторожливість.

Хлопчик не хотів лягати на тапчани, заповзався спати з батьками. Мати його ляснула, і він понуро втік з тапчана. Оленка розібралася, втримувала його коло себе, погладжуючи, щоб швидше заснув. Передчувала: батьки хочуть переговорити. Сергійко побоювався і затих. Її рука перестала його гладити, сповзла, простяглася й визимнювала. Сестра позаздрила братикові, що він заснув. Вона вкрилася з головою, начеб відгородилася від світу, заховавшись од нього; різко склеплювала очі, але сну не було. Сон пропав — розчинилася її душа.

Оленка чула кожен шерех, кожен найменший порух. Полягали й батьки. Хоча б перекинулися якимось словом: тиша. Невже вони все вирішили і сплять? Її розчинена душа чекала. Вона була неспокоїна й ворожа до запалої тиші.

З глибини, із непроглядних закапелків свідомості пробилася думка: наша хата викричалася, пересварившись, і знемогла, як людина, що зірвала горло.

— Спиш?

Оленка почула батьків голос і причаїлася: так мовби сам камінь зворухнувся і мовив батьковим голосом.

— Полікарпе... Полікарпе...

Материн голос озвався, як струна, і та струна урвалася.

Знов тиша.

— Ні на що він, Улю, не йде. Ні на що! — почав батько. Пручнувся, певно, сів, опустивши на долівку ноги. І забалакав. Швидко, різко: — Що тільки йому я не обіцяв, все одно, як холодне залізо куєш. Не доплачуй, кажу, за браму, за огорожу. Загадуй, кажу, що хочеш. Я все зроблю. Я на все згодний. А він тільки сміється.. Улю-Уленько... — і замовкає, не знаючи, що йому діяти.

— Видяш... — люто, зло викидає із себе мати. — І ні на що він не піде, Полікарпе, — проказує стишено, ствердно. Шарудить рядном, видно, теж сідає і вмощується поряд з батьком. — Та чи ти знаєш,

з чим я до нього ходила? Я наші шлюбні обручки носила йому, паскуді.

Оленка отерпла. Їй ввижається, що тапчун зрушився, і що вони із Сергієм летять у бескидне провалля.

А мати:

— Ти, каже, хочеш, щоб твій Полікарп сухеньким із води ви^дплив, не осмаленим із вогню вийшов? Ні. Знаю, що ви чекаєте й не дочекаєтеся фрицівської погібелі і по моїй душі дзвоните. Не вийде! Я загину й кума за собою потягну. Знаю, що ви пересиджуєте, сподівається, що більшовички вас визволять, а тоді Видяша на Сибір, до стінки, заалалакав. Як крикнув: що мені, те нехай і кумові, Уляно! І як розстріляв мене. Боже-люди...

Помовчавши, батько:

— Він і мені те ж саме: затис у своїх кліщах.

І залагла оглушлива тиша.

— Другий рік війни, — знову батько. — А скільки ще вона буде?.. Втечу в ліс, знайду партизанів... Але ж... Тільки я з дому, як вас поженуть у Вовчий яр: там усіх розстріляють...

— А так, так, — згоджується з ним мати. — То вже так, звісно. Ти ж нас не забереш із собою?.. Не про себе думаю: діти щоб жили...

— Стану під суд — мене уб'ють. І вас знову ж таки не помилють. Кум Видяш перший зі світу зжене. В концтабір — і капут, — веде нишком, розмірковуючи, батько.

Оленка — мов у вогні: як бути? Мати не запитує батька: «Що ж робити?» — а звертається до нього:

— До вчителя ходив?

Батько якийсь час мовчить.

— Не зважився. Як же бути? — питає батько й кидає після довгої мовчанки: — Я служити фашистам не буду.

— Не знаю, — каже мати.

Цього не знає й Оленка. Але чому батько не зважився піти до Корнія Терентійовича? Дівчину кидає з гарячого в холодне. В її розчиненій душі все перегоріло. Вона холоне. Олена відчуває, як на чолі виступає зимний піт і костеніють руки й ноги.

— Хто ж знає? Хто? — кидає батько в темряву. Його голос розійшовся по хаті, з'єднався з мороком.

Нависає чорна стеля. Не видно вікон.

— Боже-люди... — кидає мати, ламаючи свої руки.

Оленці чути, як тріщать материнські пальці, і їй не хочеться жити, а хочеться згинути... Дівчинка хвилику лежить, потім зривається і кричить:

— Тату, йдіть до вчителя!

Їй хочеться, щоб прокинувся і щоб кричав те ж саме Сергію. Вона скидає із себе, з нього вкривання.

— Ет, що ти тямиш! Хіба холодне залізо кують?

Сергійко не прокидається. Оленку обіймає великий жаль. Течуть слези, і вона ридає: «Татку...мамусю...» Вони схиляються над нею, а вона відбивається від них: «Татку... мамусю...».

Досвіток сірий, глухий. Батька вже нема. Мати подає їй кошичка. Оленка вискакує з хати і мчить до Корнія Терентійовича. Сідає на його сходах. Жде. Обхопила голову долонями — чолом до своїх колін.

Вчитель дивується їй, як прояві. Вона оповідає, збиваючись, чому прийшла.

— Корнію Терентійовичу, що ж робити? Що?

— Жити,— відповідає він. Нахилиється, піднімає їй голову.

— Перекажи батькові, щоб послав матір у село...— він назвав у яке.— Там її чекатиме червоноармієць, якого ми врятували. Він і порадить,— і, дивлячись їй у вічі, казав: — Про те, що ми врятували червоноармієця, і ти знаєш, і наші хлопці — Лесь, Мартин, а про те, куди піде твоя мама, ніхто не повинен знати, ніхто, бо інакше ти загубиш і батьків, і себе...

Оленка ловила кожне його слово.

— Ти запам'ятала, доню, в якому селі будуть чекати твою матір? — перепитав учитель.

— Я все запам'ятала, Корнію Терентійовичу.

XIX

Оленка сидить за партою, мовби на безлюдному острівці,— ось що наробив їй батько. Вчителі начеб не помічають, що вона сидить одинока й пригнічена. Ні Знать-Розумить, ні пані Ельза. Навіть Корній Терентійович ніби не помічає її, не викликає, і вона не підносить руки.

Мартин, відвернувши голову, поклав їй на парту недогризок олівчика в наконечнику: віддав подарунок і відійшов, ні про що не допитуючись і не обмовившись жодним словом. Лесь наздоганяв її коло дерев'яного мостика, але вона сама утікала, відчуваючи його спиною. Все одно наздогнав, торкнувся рукою до вухка кошичка: сіпонула, потягла кошичка до себе. Оглянулася через плече, спекла Лесь таким поглядом, що він остовпів. А в школі Лесь до неї не підступає. Перешіптується про щось із Мартином, інколи з бургомістренком чи ще з кимось із його компанії. Віктор зорить на неї поблажливо, Серж — насмішкувато, а Жорж — уїдливо: підлиза.

Оленка спостерігає це щодня. Який вже день? Її парту — острівець її безлюддя і її саму на ньому не просто оточує порожнява:

дівчина відчуває, як та порожнява обмиває її, як вона накочується й накочується на неї невидимими валами. Ось що накоїв батько. А сказати, що мати підуть на побачення з червоноармійцем, якого вони врятували, вона нікому не може...

Дерманка розгорнула газету і заховалася за нею, починаючи свій урок. Раніше, коли пані Ельза ставала перед класом, розкинувши газету, і коли починала, як капрал, свій урок, Оленку поривало презирнутися, посміятися. Зараз сиділа, наче опущена у воду.

— Запорука перемоги... — линуло начеб з якогось іншого, не її світу.

Оленка колупає нігтем парту. Думки, як ножі: що їй пані Ельза, що їй до того, що вона там проголошує? Вона це давним-давно знає, наїлася, годі. Думки націлилися ножами в серце — на якому вона світі, з ким? Чи ж не таким самим голосом, як у Дерманки, кричав німець, видираючи з рук матері Сергійкову вишиваночку? Чи ж іншим голосом погрожував Видяш, застукавши їх з батьком на колії?

Склавши газету, Дерманка розмахує нею:

— Висоцька, повтори, що ж є запорукою перемоги?

Оленка не чує запитання й не піднімається, поки вчителька не стає коло неї й не підіймає її помахом газети. Клас шушукає, підсміюючись. Дівчина мнеться і пригадує Корній Терентійовича, що невіглаством і неуцтвом не поборешся, але ж не може вона цього випалити — пригадує Мартинове: «П-п-пук... — покору, поклоніння, послух!» — саме те, чого пані Ельза від них домагається, але теж не може кинути це в обличчя.

— Не знаю...

Дерманка застерігає, що не ставить їй кілка тому, що її батько...

— Ставте... — просить, задихаючись, Оленка.

А клас перешушукує, гомонить: перша учениця і з кілком!

Дівчину ніщо не обходить. Ніготь поколує парту: боже-люди, пані Ельза посилається на її батька?

Не виходить з класу на перерву. Навколо сміх, штовхотня — усе перекидом і вихором, вихором. А вона сидить, мовби її хтось посадив, щоб сиділа сиднем. Затулилася долонями.

У класі, в коридорі дудонить підлога — тупотня.

Хто знає, що вона, закрившись долонями, чинить за партою, сидячи, не чуючи ні сміху, ні реготу, ні тупоту своїх товаришів, судить свого батька.

Розняла долоні: стоїть Корній Терентійович — починається новий урок. І сплигло, облягаючи душу: «Куди піде твоя мама, ніхто не повинен знати, ніхто...»

Учнівські голови, як прорубалися, й вчитель начеб застиг пе-

ред нею: чоло пооране — думки позаклякали в борознах, мов зерно у посуху; кущисті брови напружилися, мов стережуть вітер; в очах дороги, шляхи, яким нема кінця-краю і які манять — незвідані; обличчя бліде, вимучене; і за всією цією суворістю у довгих вусах ледве помітна зворушлива усмішка.

Він — її світ. Це не було скороспілим, минушим переконанням. Хіба не вона завжди думала хоч у чомусь наслідувати вчителя?

Корній Терентійович і не дивився на неї: вийняв із замшевого футлярчика годинника, перевіряв час. І тому, що він не дивився на неї, а вона саме цього хотіла, щоб звернув на неї увагу, щоб глянув, бодай мельком, переконання: «Він — мій світ» — посилювалося. І саме в цей час Оленчині думки вернулися до батька, і в свідомості блиснуло і заgrimіло: «А хіба йому легко?» Ніготь не переставав колупати парту, але колупав машинально, за звичкою, мовби вона приходила до школи, щоб колупатися в парті. Порівнювала подумки батька з учителем.

Її охопив шал туги і болю: «Батько, тату, татку»...

Клацнула покришечка годинника — Корній Терентійович не звернув уваги на Оленку, і вона не мала наміру писати диктанту. Вчитель читав текст, дочитував його, щоб учні сприйняли його як ціле, а вже тоді диктуватиме речення за реченням: дівчину щось кольнуло, її вразило, дістала ручку, калатнула чорнильницею.

Учитель диктував: «Буря зруйнувала воронове гніздо. Гримів грім, і блискала блискавка. Ворон підняв на своїх крилах одне воронення, несе. А воронення й каже: «Батечку-таточку, я ж тебе любити буду, я ж тебе шанувати буду, — ти тільки врятуй мене...»

— З народної казки, — закінчував диктувати Корній Терентійович. Оленка подумала і взяла ці слова в лапки. Вчитель закінчив диктувати і запитав:

— Висоцька, ти написала?

Дівчина подала свій диктант на старанно обтятому ножицями газетному аркушику.

Корній Терентійович узяв його, зібрав інші диктанти.

— Побачимо, які ви грамотні, — звертався до цілого класу й перевів погляд на школярів у передніх рядах, мовби ненароком зачіпаючи їх найбільше.

Цей урок був останній. Оленка вирішила йти додому, коли всі розійдуться. Прокалатав дзвінок. Повагом пішов учитель. Зчинився гармидер, учні рушили, а вона сиділа.

— Той Корній Терентійович до одних звертається, а на інших дивиться, — кинув Віктор і поблажливо заусміхався Оленці.

Серж розкручував ременя з пряжкою.

Ні з ким із них дівчині не хотілося знатися: спробувала — кісточка сливи запам'яталася назавжди.

— Якщо схопимо двійки, ти винна! — зарепетував Серж.

Тісно пов'язана хустиною, так тісно, начеб у неї болять зуби, Оленка мовби почувала, як на неї летять кісточки слив, і думала: «Чому вони до мене чіпляються? Яке мають право?»

Жора Підлипайло випалював їй у вічі:

— Ти нас не дуже цурайся: твій батько в поліції.

Лесь стояв між ними і нею, то ступить на одну ногу, переметься і не може зрушитися, то ступить на другу й не зрушується.

— Репетиторка! — Серж.

— Ковалівна! — Жора.

Мали на неї право. Жора поривався цвіркнути ще щось образливіше. До нього підійшов Мартин. Так підійшов, що Жора прикусив язика. Взяв у Жори з рук кашкета. Жора віддав, не перечачи. Мартин кинув кашкет йому на голову, ляснувши по ній так, що той, як стояв, опустився на підлогу, — так його посадив Мартин, а сам пішов до дверей. Віктор уступився, даючи йому дорогу. Ніхто не зважився торкнути Мартина й пальцем.

XX

Опівночі хата піднялася й осіла. Вона підіймалася й осідала раз за разом — гриміли шквальні вибухи. Сінешні двері розчинилися й заїздили на петлях. Вікна дзвеніли.

— Боже-люди!..

Піднята вибухами й материнським розпачем, Оленка не могла отямитися. Очі розширилися, наче хтось порозпірав їх, але нічого не видно: п'ятьма. У вухах гуде, дзеленчить скло, риплять, їздячи, двері, й чути, як через стіни, в кузні підплигує, витенькуючи, ковадло, наче там кують чорти.

Мати упірвала Сергійка, а він прочунався й кричить:

— Падаю! Як несете, то тримайте мене!

Вискакували з хати — пороги ламалися. А надворі тихо. Як нічого й не було. Ніч. Білі тіні — сусіди. Люди в спідньому, як і вони в білих сорочках.

— Бомби? Снаряди? — нерішуче.

— Хтозна...

— Горить!

Вихоплювалися на городи. Вагряніло за Крижами — серед горбів. Оленка махнула, показуючи туди рукою. Перекинулося ближче, спалахнуло і зайнялося мовби у центрі міста. «Святий вогонь!» — люди. І розходилися. Оленчині очі зайнялися полум'ям: лячно і радісно. Мати сіпнула за руку, а дівчина ні з місця — замерзла, скулилася й наче її гріє очисний вогонь. Він бурхав, і хмари сунули, як підпалені.

— Полікарпе! — мати. Її біла тінь і білою тінню Сергійко в неї на руках похитнувся.

Батько веселий, розгарячений.

— Підірвано залізницю! Підпалено бойню!..— вигукував і тими словами мовби заганяв їх до хати.

— А я так за тебе, Полікарпе, потерпала...— сказала за порогом мати, поклала в ліжко Сергійка і, не вкривши його, стала і стоїть, бовваніючи.

— За мене? — батько кинув у куток гвинтівку.— Доню, ану читай! — скинув кашкета, блиснув ліхтариком, простягаючи Оленці смужечку паперу, яку дістав з-під поли, й присвічував:

— «Смерть фашистським окупантам! Месники»,— прочитала дівчина.

Батько загасив ліхтарика.

Оленка задки відступила до тапчана: хоч би не відібрав...

Ранок дихнув на Волоки нудним, горілим.

Пориви вітру розносили не тільки чад, підіймали, розсіюючи, попільця і перетлілі віхтики.

Передмістя, місто — мовби вимерли. За дерев'яним мостиком дотлівала, куріючи, молочарня. Ніхто не рятував.

Идучи до школи й несучи в кулаці летючку, дівчина з острахом зиркала по боках, а в душі — потаємна радість. Так і підмивало забігти до вчителя: не зважилася.

На площі, перед гестапо, перед поліцією,— машини, тлум, шарпотня. Ноги заплітаються, ану ж її перепинять? Якщо перепинять, летючку до рота і з'їсть. Але її й не відкликнули: казилися з люті. За шкільною огорожею стояв Мартин, і вона прискорила ходу. Не доходячи до хлопця, оглянулася: пупгестапівець Зігфрід Штернфельс прямував до чорної легківки, його супроводжували, і він вигаркував якісь команди. Вона затискувала в кулаці летючку, не боячись, що гестапівець зовсім недалеко.

До школи підходили школярі, але Оленка, крім Мартина, нікого не бачила. Тицьнула йому летючку — з кулака в кулак, як перепустку до їхньої ранішої дружби: «Сховай»,— попередила й побігла на сходи. Хлопець затис летючку, не знаючи, що це, знявся й помчав за школу, до відомих купок.

Сіла за свою поколупану парту. Мабуть, і нині її цуратимуться, і вона сидітиме, як відлучена. А Мартин?

Хлопці й дівчата сходилися, розсідалися. Її ніхто не займав. І вона сиділа: передня парта — порожня. А за нею? Не оберталася. І все ж тут, у класі, начеб щось перемінилося. Школярі вмощувалися на свої місця без шуму й гамору, перемовляючись багатозначними поглядами. Присунули Віктор, Жора, Серж не розкручував своїм ременем. Притихли. Появився Лесь — губи стиснуті, а очі сяють. За ним — Мартин. Ще віддалік підморгнув

їй, прискаливши ліве око. І вона відповіла, теж підморгнувши йому. Спантеличений Лесь зупинився, оглянувшись на Мартина, і той штовхнув його в спину.

Уроки тяглися, як іде немащена колимага. Хто хотів відповідати задане, той і відповідав: учителі нікого не підіймали й не змушували. Знать-Розуміть накреслив на дошці завдання — розв'яжуйте! — і заходив між рядами. Зупинився коло Оленки: «Самуєш?» — запитав. З передніх парт: «Вона наперед не хоче, а коло неї теж не хочуть». Оленка нічого не встигла відповісти: з площі долинула стукотня коліс, тупнява багатьох ніг.

Леся здуло до вікна: «Женуть у Німеччину!» — він не сів на місце. «Дивіться, але тихо», — сказав Знать-Розуміть, і школярі обліпили вікна. Оленка опинилася між Мартином і Лесем. Мартин потис їй руку, а Лесь шепнув, що збираються за місто, до колії.

На перерві школа висипала на площу. Площа була запруджена: вози, коні, люди. Парубки й дівки з клумаками. Їх відділяли від рідні — стояли крик і плачі. Вокзал тісний, не міг усіх умістити. Бранців заганяли у товарняки, яким стояти й стояти, бо дорога підірвана. Над нелюдським криком і скорботними плачами, звідти, із-за сірого вокзалу, проривалася із напхом напханих, заколочених вагонів пісня:

Нема кого розпитати, чого плачуть очі.

Нема кому розказати, чого серце хоче.

Схилився на палицю Корній Терентійович.

— От і Шевченка везуть на каторгу, — сказав і до Оленки: — Не витирайся, Висоцька. Від таких сліз сорому нема.

А в її очах — поліцаї, поліцаї... Батька не видно, і то втіха.

Тут Мартин і Лесь. І Корній Терентійович запитує:

— Ви, хлопці, не дуже збиткуєтесь над Оленкою? — знає, як воно тепер їй. Від його слів дівчину обсіпало жаром: так і кинулася б до вчителя...

Учні не заходять до класу, а повзуть. Пані Ельза вицокує каблуками, заганяючи на свій урок. Сердита, аж піниться. Відганяє від вікон. Репетує: знали червоні партизани, коли підривати залізницю, коли наскочити на місто — військовий гарнізон набирав із сіл робочу силу.

— А вона, дурна парубота і дурепи-дівки, ревуть, ніби їх везуть на заріз. Для їхньої ж користі, для їхнього добра. Побачать Європу, телепні й неотеси! Приєднаються до культури! — кричить, переводячи дух.

— А наберуться...

Дерманка підплигнула — пишний начос звихрився і розсипається:

— Хто це сказав? Хто?

Підводиться Лесь.

— Я... — прохоплюється. — А що ж я такого сказав? Я повторив те ж саме, що й ви, пані Ельзо, — і повторює: — Наберуться культури...

— Справді, — вступається за Леся хтось із передніх рядів.

— Але яким голосом? — накидається на клас Дерманка. Одначе чомусь не бере Леся за вухо, не крутить і не погрожує паном директором.

Оленка спостерігає: що ж буде? Пані Ельза обзиває Леся йолопом. На тому й закінчується. М'які кучері обрамляють Лесеве біле обличчя. Дівчині здається, що він гарний, такий гарний, як тоді, коли очікувала його, зібравшись до лісу, і як тоді, коли наздогнав її, торкнувся вушка — ручечки кошика... Вона ладна простити йому зле й недобре за те, що він провчив Дерманку.

Хлопці взяли її з собою за місто. Вибиралися вуличками, Лесь признався, що і він підібрав таку саму летючку, як Мартин віддав Корнієві Терентійовичу: «Смерть фашистським окупантам! Месники», — але мати порвала. Здіймалися вгору гайком, торохкотів: нап'ються окупанти молока, нажеруться м'яса — молочарня і бойня з димом, мовби сам їх підпалював. Мартин відмовчувався: не міг хвалитися, як вискочив з Дінкою надвір, як, оговтавшись, показував їй вогні й, щоб вона не жахалася, заспокоював її: «Дивися, це нам з тобою світає, Дінко». Оленка й собі ні пари з уст: вдячна, що їй не докоряють батьком.

Посідали на горі край гайка на вхідному шлагбаумі. Там, між горбами, в долині ремонтували рейки, а тут, під боком на станції, стояли готові вагони й походили вартіві. Лесь загойдав ногами, розмахався руками.

— Попадись мені фюрер!

— То й що? — на те Мартин.

— Я б різав його по кусочках. По кусочках!

— Ти бач!

— Різав би, солив би і собакам, собакам!..

— Ну й мелеш... — знову Мартин. — Нічого ми не допнемо, то нащо й пятакати?

— А ти що — рота мені затискуєш? — і Лесь звівся на ноги, підняв руки й хоробрував: «Тремтіль, гади!» — ніби збирався потрасти земною кулею. Оленка сміялася.

Пахло прілим листям і сирію землею.

XXI

Подейкували: завтрашній ярмарок не розганятимуть. Мати збиралася, але нести нічого, якісь залишки зі старих батькових виробів — кузня давно не видзвонює: «Дзень-дзень — на весь день!» Лемеші, клямки, завіси тепер без збуту: зима на носі. Мати поставила Оленку до міхів, а сама взялася за молота.

Прути розпікаються, розпліскуються, відтинаються. Прути гнуться в підкови. Оленка помічає, що дірки нерівні. Нічого, підрівняє їх терпугом.

Кують з матір'ю підкови, а Сергійко крутиться коло них і плеще язиком:

— Підкови на виторг... Підкови на виторг...

Про батька ні слова, а кузня живе: «Дзень-дзень»... — суботній день заходить у неділю. Мати схилена й каже, що в неї крижі, як переламані, й твердить, що у всіх тепер крижі переламані.

Вранці вона навідріз відмовляється від ярмарку:

— Всі знали, що я Ковалиха: позичати в сірка очей я не буду.

Іде Оленка. На шиї дріт, на ньому нанизані підкови. В сумці клямки, завіси. Може, хтось питатиме? Торбинка на муку, торбинка на крупи. Так ярмаркував батько. Чекали й не дочекалися його. Десь-то вартує на мості, щоб той міст провалився. Люди йдуть, ідуть. Оленці не хотілося б перестріти батька. Добре, що не треба переходити через кам'яний міст.

Батько їй не трапився. Люди пливли плавом на площу. Площа заюрмлюється, кишить. Ярмарок, а як і не ярмарок: не чути, щоб іржало, мукало, мекало, кувікало, қудкудакало, сокотіло, не чути, щоб викрикувало, закликало, вихвалювало, не видно барвистих матерій, килимів, вовняних рядів, які б вбирали очі, не видно горами горшків, макітер, мисок, — все із-під поли, шу-шу, назирцем сторгоувалися, обмінювали й покрадьки розходилися. Оленка гулькнула в це шу-шу, торкаючись дроту через шию, навмисне подзвонюючи підковами. Гамір. А в ньому неспокійно. Хвацький мугир показав з-під поли тужурки наче мило. Молодиця взяла жовтий брусочок і давай пробувати на зуб: «Паскуда!» — та й хряп тим милом мугиря по пиці. Певно, її не раз вже дурили. Мугир за свій товар, голову в плечі й хоч би обізвався, а молодиця: «Паскуда, динамітні шашки видає за мило!..» Гамір обступив Оленку, і вона пливе в ньому. Бачить, як люди роздягаються, скидають з пліч одяг, вимінюючи його на відро картоплі. Раптом крик: «Сальо!..» Ляндвірт б'є палицею стару бабусю й кричить, що сало може їсти тільки німецький солдат. «Дойче!.. Дойче!..» — басує череватий німак, а ярмарчани переінакшують по-своєму, мовляв, йому всього мало, і він кричить: «Дай іще!

Дай ще!» — і не подавиться. Жінки тісно обступили лірника, який сидить на голому брукові, покручує ручкою ліри — своїм голосом і своїми струнами нагинає десь у чистому полі білу березу, під якою вбито козака, схилив наліво і направо березові віти... Оленка зупиняється, а ярмаркова повинь її підхоплює, не даючи слухати, і дівчина думає: лірник-сліпець, а вирівнює кривду. Людський тлум клекотить, як вир: «Бачили під колонами? Подивіться!..» Рухлива течія несе її до станції. Підкови подзенькують, але ніхто з нею не торгується. Жива гуща непротовпна, а навпроти сірого, з сірими колонами вокзалу — вільно. Ярмарок вирує сам у собі й наче боїться туди вихлюпнути. Дівчину мовби силоміць виштовхують з юрби. На сірих сходах, прислонений до сірої колони — вбитий. Обличчя спотворене. Через усі груди напис: «Партизан». А обіч нього стоїть її батько.

Оленка зойкнула, кинулася назад у тлум, в юрмище: «Ото вив'язався... ото...» Прощтовхнулася, а люди: «Дозволили поярмаркувати...» і, прощтовхуючись, губила підкови.

З площі й на руїння. Через розвалини, попелищами...

Не могла ж вона привселюдно сказати, що у неї було на серці? А люди нічого не знають і не здогадуються...

Чавкаючи мочариськом, добрела до річки. Крижечанка текла чиста, холодна й недоступна. В ній відбивалося похмуре небо, а себе Оленка у воді не бачила: річка мовби не хотіла, щоб вона в неї дивилася. Дівчина колобродила берегом — навпроти Вовчого яру, все задивлялася у воду й думала: «Чому я не риба?..»

Оленка мляво подалася городом.

— Не продала і не виміняла, — сказала в порозі й стояла, мовби побувавши у якихось кліщах, у їхніх зубах, що її покусали й пом'яли.

Мати не спитала, де ж підкови, і не сварила за мокрі чоботи: знала, де стояв батько.

— Я сама сиджу, як у камені, — сказала, сидючи край столу, — комірець її блузочки був розхристаний, і вона підперла кулаком голову.

Стемніло, мати клякнула на коліна й довго молилася. А Оленка теж нашіптувала пошепки: «Ото вив'язався... Ото...» — так і заснула. Засвітало — батько спить. Вона не пам'ятає, такого не було, щоб вони повставали, а він щоб спав...

XXII

Ранок — синій, ясний: небо обіцяло Крижам і світові сонячний день.

Дівчина вийшла на площу — від учорашнього ярмарку ні сліду, і на сходах вокзалу, під колонами ні вбитого партизана, ні жодної живої душі. Стоїть пам'ятник фюрерові. На щоглі обпав фашистський прапор.

Вона покосилася на будинок гестапо й поліції й, начеб хто підштовхнув її, швидко ступила до пам'ятника. Стала перед ним і плюнула в кам'яні очі фюреру — тьху! Відійшла й тією ж швидкою ходою підступила до стояків, які підтримують прапора. В кученькому кожушку. «Плювала я на вашого фюрера, — думає, — і на ваш прапор».

— Гей, ти що там робиш?!

Вона чує Видяшів голос, мовби спиною бачить, що Видяш стоїть перед парадним поліції й гестапо — мабуть, якраз вийшов із дверей і застукав її. Думки перекидом: помітив, як плювала, чи ні? Не обертає! Оленка біжить, не оглядаючись: за скільну загороду, в клас!..

Видяш плече в долоні — лякає. Так плещуть у долоні, лякаючи малу дитину. Мить — і вона коло огорожі, за огорожею: «Якщо він плече в долоні, то не біжить за мною, не переймає, — думає, вимахуючи на сходи. Двері розчинені навстіж, у школі вже хтось є. — Він, напевно, мене впізнав. Напевно. Не міг не впізнати!» — і влітає у двері.

У цей час, коли вона влітає у двері, коли Видяш ще плече в долоні, коли його ляскання чути на площі, зупиняється машина і виходить Зігфрід Штернфельс. Він бачить обпліваний пам'ятник Гітлерові й кричить до Видяша: «Ти чого тут стоїш?!» Поліцай перестав плескати, спантеличено витягує руки, виструнчується. Гестапівець вловлює його прислужницьке залізне завмирання. Площу засівають школярі. І поліцай пускається показувати на мигах: тицяє пальцем на якогось школяра, тицяє на пам'ятника, на прапор, показує, як той школяр плює і на пам'ятника, і на прапора, спльовує сам, а тоді начеб пускається бігти, зупинився й жестикулює в простір — утік. Штернфельс скоріше здогадується, ніж розуміє, про що йому торочать. «Плювати на фюрера! Плювати на прапора!» — він не може в це повірити. Це не вкладається йому в голову, здається неймовірним. Видяш, міркуючи, що його пояснення незрозуміле, зрушується з місця, йде до пам'ятника. Гестапівець — за ним.

А Оленка вскакує в клас. Коло вікна стоїть Мартин: він усе бачив. Вона скидає кожушка й теж підбігає до вікна: Видяш і

Штернфельс поставали перед пам'ятником. Площу перебігають учні. Вона кидається до своєї парти, ховає в парту кожушка, а кожушок не лізе. Мартин спроквола підходить до неї.

— Плювала?

— Плювала.

Хлопець висмикує з-під парти кожушка.

— Віднеси на вішалку,— проганяє її.— Тут швидше знайдуть і впізнають. Вертайся і сідаймо за задачі.

Іде час.

З фюрерового кам'яного ока спливає плювок, розповзаючись по витесаному обличчі. Прибув перекладач. Штернфельс наказав, він переклав, і Видяш виконує — зіп'явся на тумбу, витирає хустинкою обплюваного фюрера: «Чвиркнула, харкнула...» — думає, бридкуючи, запоганюючи свою хустинку, від якої доведеться відбрктися, а він губити не звук, свого не пропускав. І аж тепер його проймають зашпори — вив'язатися, вийти сухим із води...

Штернфельс у наглянцьованих до блиску чоботях твердо і ставно стоїть на брукові — солдат, завойовник. Тут все у його владі. Він тут господар. На лобі кокарда, кашкет сідлом, а голову, мозок, свідомість прорубує одна мисль: «Плювати!..» Підірвали залізницю, підпалили якусь бойню, молочарню, але що страшніше? Він знає: в школі старших за тринадцятилітніх нема: діти. «Плювати!..» І як комендант гестапо запитує: «Хто їх навчив? Хто?.. А якщо чоловіки й жінки, старі й малі придуть сюди і плюватимуть,— куль на всіх не стане!» І він — пупгестапівець над Кржижами — пильно, гостро пронизує площу, мовби те, що думав, може здійснитися; вперше за другий рік свого перебування тут, на цій землі, повертається не звично, вишколено, а всім корпусом, повільно і важко.

А Видяш, стоячи коліньми на тумбі, старанно витирає кінчиком хустинки під очима, як пензликом, і потерпає: комендант дасть бобу, чому не ввіймав зловмисника за комір? Він начеб обіймає й ціле бюстика, а в голові вертиться: «Чому?..»

Штернфельс кидає перекладачеві, й перекладач звертається до поліція:

— Хто плював: хлопець чи дівчина?

Видяш зіскакує з тумби і перш, ніж відповісти, витирається брудною хусточкою, засвідчуючи, що не гидує це робити, що пам'ятник фюреру — його кам'яна подоба дорожчі йому, ніж своє власне обличчя, і водночас стирає зі своїх губ своє, буркитливе: «Чому-чому?..» — щоб воно не видало його ні порухом, ні поглядом.

— Хлопець...— відповідає не вагаючись. Він покриває Висоцьку не тому, що колись хрестив її, не тому, що разом з її батьком у поліції. Покриває самого себе: коли донька поліція плює на

пам'ятник, на прапор, то що ж та поліція варта?.. Почнуть дошукуватися, а через кого той Висоцький у поліції? Хто його встроїв? Хто кому брат, кому сват: ниточка й потягнеться до нього, до Видяша, а там: за що городився, звідки ті плити на подвір'ї? В гестапо руки довгі, а мова коротка. А потім, хто його знає, куди світ повертає?..

Комендант гестапо стоїть невідступний — його цікавить, хто плював, але його ще більше обходить: «Хто навчив?..»

Видяш дбає про себе, втішається, що його запитують руба, чому не впіймав поганця, й сподівається, що йому якось минеться.

Перекладач у пенсне. Риси його обличчя загострені. Сам вугластий.

— Знаєте, хто плював? — запитує різко, підроблюючи свій голос під голос коменданта гестапо.

Видяш ніяково знизує плечима.

— Старший, молодший? В чому одягнений?

Школярі біжать на дзвінок, як від дощу, кваплячись сходами школи; Видяш пробує безпорадно розвести руки — в обличчя удар, із носа кров.

Штернфельс відходить, поправляючи на руці рукавичку.

— Знайти! Привести!

Не витираючись, поліцай прохоплюється:

— Приведу! Я їх усіх приведу! — й переконується, що, здається, відбувся малим страхом.

А Оленка сидить за партою. На парті саморобний зошит. Мартин їй щось нашіптує. Клас заповнюється. Вганяється Серж, сповіщає, що комендант гестапо врізав по пиці Видяша, й показує, як саме, — зі всього маху! Лесь просить, щоб Серж ще раз показав. Ще ніхто нічого не знає: клас сміється, Лесь аж заливається і гукає Мартина на «камчатку». Оленка все думає: «Чом по мене не йдуть?» — і чекає.

Сталося серед уроків: прийшли і забрали хлопців.

XXIII

Під школою повно матерів. Кожушок розпанаханий, мовби поривалася вискочити з нього. Її ніхто не зачепив — позабирано самих хлопців, шестикласників і п'ятикласників. Поголоска, що заарештовують школярів-дітей, швидко розповзалася містом. Оленка спускалася зі сходів — і прямо в руки матері. Мати пригорнула, притисла, допитуючись і сплакуючи, боже-люди, перелякалася, усе покинула; дівчина видавила із себе — забрали хлопців. І опустила голову, наче на шії у неї був прив'язаний камінь: «Чому не її?» — й мовчала.

Коло гестапо й поліції теж повно матерів, довідалися, що їхні хлопці тут, і їх не розженеш. Тітка Тоня — Лесева мати, нагнувши Оленку, кинулася до неї і зупинилася: зі школи вийшов і ступав площею Корній Терентійович. Він наблизився до тітки Тоні, поклав їй на плече руку, й вони вернулися до материнського гурту.

Мати обняла Оленку, не відпускаючи її від себе.

Жінки оточили Корнія Терентійовича, й він слухав, що вони кажуть. Оленка вихопилася з материних обіймів. Почула вчительке: «Добре...» — й бачила, як він, уклонившись матерям, кинув на голову капелюха і йшов до парадного гестапо й поліції. Якби обернувся й покликав її, вона рушила б за ним, не вагаючись: це ж вона винна, що хлопців забрано. Вона!

Він ішов сам — вірний своїм учням: учитель.

Мати підбігла й прошувала її збиратися додому, а дівчина як укопана, — не спускає очей з парадного: зараз вийде Корній Терентійович, щось скаже, тоді й заберуться. Замість учителя з дверей висипали есесівці й поліцаї: один, другий, третій — багато, автоматами й гвинтівками розганяючи матерів.

— Доню, а нашого батька не видно?

— Ні, мамо...

Побігли — пік сором. На них ніхто і не глянув, тільки тітка Тоня, відступаючи, подаючись разом з іншими на площу, викрикнула з материнського натовпу: «Чого вам тут?» — мовби їм навздогін.

Дома не підіймали одна на одну очей: «Доню, нашого не видно?» — «Ні, мамо...» — «Чого вам тут?» — принесли ці слова з площі у свою хату, і вони очужили їх. Не те що людям, самим собі було совісно глянути в очі.

Над вулицею облетілий явір, порожня вулиця, а на шиї в неї тяжкий камінь: «Чому не її? Як так могло статися?» — і замість голого дерева, замість порожньої дороги вона бачить посинілий, розквашений ніс Видяша, Лесеві кучері, Мартинові сутулуваті плечі... Видяш зайшов у клас і зривав хлопців з уроків, починаючи з перших парт: Яременка, Швидака, Глинського — усіх без винятку. Вона була така певна, що Видяш її зірве й забере, що взялася руками за парту, готова встати. Він її не забрав. Коли хлопці виходили, в неї прокинулася надія: «Невже поліцай обізнався? Невже?» Хлопців повели — вона сиділа. І коли їх повели, і коли потім школу зворушило: хтось із хлопців плював на пам'ятник, на прапор — та її надія почала гаснути. І, сидячи у вікні, бачачи замість голого явора й порожньої вулиці напухлого Видяшевого носа, вона не могла повірити, що Видяш обізнався, що переплутав її з хлопцем. Ні, сталося щось інше, страшніше. Але що? І дивлячись, дивлячись у вікно, дівчина розуміла те саме, що знала ще

в школі: вона плювала, а вину складено на хлопців. А облетілий явір над порожньою вулицею то обертається Видяшевим огидним носом, то його голе гілля ввижається їй Лесевими кучерями... Дерево зігнулося — так учитель уклонився матерям. Сказав: «Добре...» — вона це чула. Пішов і не оглянувся. Що ж доброго? Де? В чому?.. І Мартин, виходячи з класу, теж не обернувся.

Хто збив росу, а кому воду носити, — росло почуття її вини перед хлопцями.

Явір край дороги розчакується: їде батько.

— Доплювалася? Маєш щастя, що Видяш не видав, — проголосив, тримаючись за клямку.

— Як? — і не втрималася коло вікна.

— А так! — відрубав, наче зубилом, батько, оповідаючи матері, що сталося, і як Видяш склав вину на хлопців. — Один уже признався, що плював: Мартин. Я завжди казав, що Сильвестр має славного хлопця.

Мати взялася руками за голову:

— Що ж ти наробила, доню?.. Ой, десь-то й били хлопця...

Оленка зірвала з вішака кожушок.

— Іду! Признаюся!

— Іди, — спокійно мовив батько. Пустив клямку, й двері поїхали. — Тебе там чекають не дочекаються. Аякже! Іди, признавайся, але хто тобі повірить? Хто?.. Спізналася.

— Полікарпе! — обірвала його мати.

Її ніхто не спиняв, ніхто не погрожував; одна рука в рукаві, в другій розв'язана хустина, — двері розчинені, а вона стояла: спізналася...

Погойдуючи головою, мати вигоїдала:

— Понесеш передачу, доню.

— А чому б і ні? — мовив запитливо, а не прямо батько, в самому тоні приховуючи щось завбачливе і, зачиняючи двері, додав: — Учителя теж посадили.

— За передачу не повісять, не розстріляють, не посадять! — спалахнула Оленка: почуття вини було невгамовне.

Він ступив до неї так, як підступав з молотом до ковадла, — рішуче й твердо.

— Доню... Полікарпе... — дорікнула обом, зітхаючи, мати.

Сергійко сіпав сестру за кожушок і відбирав хустину.

Вони всі — батько, мати і малий братик, — вкоськуючи її, притлумлювали в ній почуття вини; а дівчина відчувала цю вину, як свою душу. Її душа хотіла бути чистою, чесною: вона нічого більше не хотіла.

— Хіба ж я для зла? Для добра, — сказав батько і стояв — не так твердо і не так рішуче, гойднувшись до Оленки.

— Ув'язалися, самі не вив'яжетеся?.. — їй бракувало слів.

— Бачиш, радуйся, Полікарпе! — кинула мати, встала від столу й відганяла від Оленки і його, і Сергійка, запевнювала, що збере передачу. Але хіба прогнати від неї її вину?

Була ніч, і настав ранок. Оленка несла в кошичку книжки й передачу. Перед школою — гамір, метушня: під'їжджають санітарні автофургони, школярі збилися перед загорожею. Швидак підкидає свою сумку: «Гу-р-ра!» — Яременко й Глинський ловлять її, як м'яча. Школу зачинено: прибув великий транспорт поранених і школа — шпиталь. Її відкрили торік, пізно — перед Новим роком, і закрили рано — до Нового року. Дівчину зараз це не обходить. Лесь — руки в кишенях — мчить їй назустріч. Усі є, всіх випустили, а Мартин, а вчитель?..

Лесь вийняв з кишені руку, показав з кулака кінчик ключа й заховав руку в кишеню: потім.

Школярі юрмилися, нуртуючи, — Оленка з Лесем рушили з площі. Він спрямував її до собору, тихо кажучи: «Нас били. Як нас били!» Вона думала: Мартин і вчитель — під собором, у в'язниці. Але коли порівнялись із собором, Лесь підштовхнув її, і вони рушили далі, на Перначівку. В увозі ні душі, й хлопець заговорив голосніше: «Викликали по одному — признавайся! Я не признався, що плював на фюрера, на прапора. Я нікого не видав: ні Мартина, ні тебе. І про невідомого, якого ми знайшли, — ні слова. Постановив: умру, але фашистам не здамся. Якби я хоч заїкнувся про щось, думаєш, ти йшла б оце поруч? Знаєш, а Мартин сам признався».

— Це я, я плювала... — обірвала його Оленка.

Він її не слухав: ми всі плювали. Й оповідав: гестапо й поліція стоять при камерах. Напакували нами й кинули до нас Корнія Терентійовича. Мартин хоч і признався, але гадам цього мало: знов по одному — кажи, що Корній Терентійович більшовицький агітатор! Хто це скаже, того на волю! Мене били! Дивися, як розписали — зігнувся, заголюючи плечі. Бачиш! Корній Терентійович казав: хлопці, кажіть, що я більшовик, — цим мене не продасте. А в камері Мартин шепнув мені про Дінку: Маріїна, сусідчина. Через них Мартинову матір загнали у безвість, а Мартин Дінку переховував: діла! Він передав мені ключа до своєї хати. Ти думаєш, куди я тебе веду?

— Так ти сказав, хто такий наш учитель, чи ні? — запитала його Оленка, коли вони доходили до Мартинової хати.

— Сказав, не сказав... Я ключа виніс. Ось — бери і йди, а я повартую. Та Дінка — десь під припічком.

XXIV

Передачу не приймали. Пустився дощ, змішаний з густим мокрим снігом. Лесь стукався до вартівні, а Оленка грималася муру. Старовинний собор здіймався над нею, височів над руїнами Крижами при сонці й у негоду підпираючи банями небо. В ньому не правилося. У давнину за фортечними стінами, за бійничними вікнами і в льохах, у потайних переходах, які виводили до Крижечанки, люди знаходили пристанище й захист від ординців, від усіх запеклих ворогів, що їм не було числа. Тепер тут — тюрма. Хто сюди попав, його доля — вирішена: на страту або в концтабір. Оленка полизує з губів дощ, сніг і думає: який би світ не був — добрих людей у ньому більше, ніж злих.

А Мартин у цей час сидів у темному, набитому в'язнями підземеллі: йому ще пощастило — в'язні поступилися йому місцем коло заграбованого люка, з якого хоч і не падає світло, але час від часу задуває вітерець. Хлопець чекав учителя, в голові дзвеніло дзвоном: «Дінка!» — і в який раз він перебирав у своїй пам'яті, що ж і як відбулося? Обличчя розпухле, руки як повикручвані, тіло болить, а вітерець війне, і снується подумки, що і як, до найменшої дрібнички: Мартин згадує кожне слово, що сказав Корнієві Терентійовичу, коли на короткий час вони залишилися наодинці там, у камері. Йому здається, що вітерець з люка запитує його голосом учителя: «Чому признався? Плював же не ти — Оленка. А Дінка? Ти про неї забув?» Він чекає, поки війне вітерець, і відповідає вітерецеві, як відповів учителеві: «Коли Видяш зайшов у клас і почав підіймати хлопців, я навіть подумав: утечу. Мабуть, я зміг би утекти, але я тоді не думав про Дінку. Якби думав про неї — по партах, по головах і у вікно. Тільки б дзенькнуло. Але я думав тоді про Оленку: чи її заберуть, чи ні? Я теж плював і на фюрера, і на прапора. Але це було раніше, й мене ніхто не застукав. Я ввійшов у свій клас, став коло вікна: Видяш б'є в долоні, когось лякає, а кого — не видно. Я встиг перебігти до іншого вікна, в клас влетіла Оленка. Запитую: плювала? Оленка ствердила. Потім машина, пуггестапівець. Оленка потерпала: зараз по неї прийдуть! А час ішов. Я думав: Видяш — поліцай і Висоцький теж, може, через те за Оленкою не йдуть? А коли зривали з уроків хлопців, стрельнуло — тут щось не те, але що, що? Кого вони шукають, хіба лише того, хто плюнув? Оленка як прибита. І це — тут щось не те, плюваки їм мало, а потім пригнічена Оленка, мовби не пустили мене у вікно. Та й чи утік би? А далі: ввели до кабінету — перекладач, як павлик-равлик, що виставився з мушлі й нарожився, Видяш, як мокриця. Я й розсміявся: не стримався. Що за сміх? А мені зовсім не страшно: дивлюся на того Штерн-

фельса й кажу: згадав, як ви упали з жеребця. Ні на павлика-равлика, ні на мокрицю я не дивився: Штернфельс вислухав переказана і хоч би звів на мене очі — жодна рисочка на його голоному обличчі не ворухнулася. Підняв догори два пальці — відміряв мені двадцять палок і ткнув тими пальцями об зелений стіл: тут бити. Мене узяло на нього таке зло, таке зло, що він такий непідступний, як звір, і я випалив: я плював! Я... А тепер хоч ріжте й соліть мене... Ні про Дінку, ні про Оленку я в цей час не думав. Ні про матір, ні про себе. До всіх мені було байдуже». Задуваючи, вітерець подмухує: так дихав йому в обличчя, слухаючи його, вчитель: «А Дінка?» — Ні про кого й ні про що я не думав. Мене лупили як сидорову козу. Я лічив удари, коли вони скінчаться, збився. Але мені ще дужче боліло, коли питали: хто навчив плювати? Хто ще плював? Тут я вже мовчав. І коли мене обчили водою й дали на якийсь час спокій, я аж тоді подумав: добре, що не взяла Оленку, хіба вона могла б витримати? Дівчина ж! А якби не витримала, якби призналася не лише про себе, якби призналася й про дядька з Вовчого яру, що б тоді? Скількох би вона людей потягла? Ви, її батьки, Лесь, — усі пройшли перед моїми очима. Я молився, щоб Лесь мовчав і нікого не видавав. Я молився, щоб не взяли Оленку. Я люблю її, хоч Лесь подобається їй більше...» З люка війнуло протягом. В'язні задирють голови, ковтаючи повітря. Мартин як отерп у своїй пам'яті. Вони були з учителем на самоті дуже мало, але хлопець згадує: сказав, що любить Оленку, зацікавив, і вчитель теж зацікавив. Мабуть, здогадувався про це й раніше. Учень розповідав йому про все, а про це — ніколи, мовби навмисне, щоб признатися аж у в'язничних мурах. Вітерець лагідний, ласкавий: «Люби її...» — він перенімів і в'яже свою розмову з Корнієм Терентійовичем. «Поки вас не побачив, не думав про Дінку. А як вас упхнули в двері сюди, в камеру, то мовби й кинули її, Дінку. Хто, крім мене, знає про неї? Ніхто. Ви ще хотіли її забрати до себе. Певно, я тому був спокійний за неї, що ви на волі. Тепер надія на Леся. Ключ у нього». І вітер, подмухуючи з люка, мовби доносить смак волі й слова учителя: «Вийдеш, Мартине, звідси, будеш жити — роби чесне діло і не задумуй про наслідки», — хлопець його чекав, а в скронях — дзень-дзень: «Дінка!»

А Оленка, безсвідомо бережучи кожушка — промокне, зашкарубне й візьметься лубом — навмання тулиться до облупленого муру: косий дощ зі снігом сліпить очі, й вона полизує з губів краплі, як свої скапливі безкінечні думки. Лесева мати не випом'янула: «Чого вам тут? — збрала передачу: — Несіть, діти», — бо своє — трохи хліба, два яйця, цибулину — довелося віддати Дінці. Та Дінка чорна, замурижена. Поки витягли її з-під припічка, вона всі руки подерла, дряпаючись, як кішка. Слова від неї не

можна було добитися. В хаті холодінь, хоч вовків гони, а розпали-ти — зась! Тепло — щастя, а дим Дінку видасть. Видоїла козу, поставила молоко, розіклала своє, але як вмовляла, — марно. Ті-льки одне: «Де Мартин?» — і наставила очі, як Сергійко. Що мо-гла їй сказати? Зачинила й сказала, що прийде. Лесь запитував: «Де ми з нею подінемося, як Мартина не випустять?» Оленка сама цього ще не знає. Побачила Дінку — й нема такого, чого б заради неї не зробила. Нема. Сама загине, а вона житиме. «Де Мартин?» — Дінка. І, закроплюючись краплями, що стікають із брів, з носа, відповідає, думаючи, собі, Дінці й тому дощу зі сні-гом — хвищі: «Якби не Мартин, я сиділа б тут у цій тюрмі, або мене вже й не було б на світі...»

Лесь добивається до вартівні, його проганяють. Туди — до брами, до будки під козирком підійшла якась жінка у брезентяку з башликом.

Лесь увихається від вартівні й підводить ту жінку до Олен-ки — Мартинову тітку.

— Почула, що Мартин сидить, і — з передачею. Ви теж? Не приймають? То візьміть і моє. Я не можу чекати. Почула, при-йшла, а в мене ж худібка. А ви в Мартиновій хаті не були? — й глянула з-під башлика, й відповідала: — Чого там бути. В тій хаті, хоч поскици. Якби там щось було, німчура давно б її випотро-шила.

Оленка переклала передачу в свій кошик і просить:

— Побудьте з нами, тітко, може, достукаємося.

— Постояю, але недовго: у мене худібка.

Дівчина думала: добрих людей таки більше, ніж злих.

А в цю хвилину до Штернфельса вводять Корнія Терентійовича. Слідство не дало ніяких доказів, що він більшовицький агітатор, що зв'язаний з партизанами, тому його треба зламати, щоб не-винний визнав себе винним і привселюдно розкався. Гестапівець заходить здалеку.

— Колишній учитель, — хто попав до його рук, той колишній, — володіє не лише рідною мовою, а німецькою, російською, поль-ською, отже, обійдемося без свідків, тобто без перекладача? — пауза. — А я, крім своєї мови, ніякої іншої не знаю.

— Гер комендант, мабуть, вважає, — приховував учитель іро-нію, — що його мова запанує над світом?

— Я не тільки так вважаю. Я на цьому стою. Власне, тому я і тут! — Він підняв вказівного пальця: тут — значить, повсюд-но! — Тисячоліття рейху, яке почалось, — це не просто встанов-лення нового порядку, це переможне утвердження й тріумфальне поширення німецької нації на всіх континентах.

«До чого він хилить?» — думає вчитель: його вуса стовбурчать-ся й стирчать.

— Природа ні зла, ні добра,— веде той, гадаючи вплинути своєю ерудицією.— Вона виключає такі поняття, як рівність, братерство, мир, совість тощо. Вона визнає силу і владу. Є вищі й нижче. Є надлюдина і є мукаюче. Більшовикам кінець. Ми стаємо володарями світу. Хто заперечить силу і владу арійської раси?

— Добра пані за рабами,— мовив Корній Терентійович і запитує, дивлячись у голубі очі гестапівця: — Чи не хоче гер комендант цим самим сказати, що німецька влада тому й дозволила відкрити школу, щоб у ній виховувати рабство?

— Слово «рабство» я поки замінив би іншим. Я такої думки, що дух відданості нижчих перед вищими можна й належить виховувати не лише коштом школи нижчого ступеня, але й коштом університету. Те, чого ви, Проскурняк, навчали в радянській школі, пора забути.— Штернфельс зробив паузу.— Ви готові, Проскурняк, від цього відректися й розкаятись?

— Ось до чого ви хилили,— усміхається у вуса вчитель.

...А тим часом Мартинова тітка вже пішла. Оленка з Лесем дочекалася, достукалися з передачею. Вартовий узяв кошечка й пообіцяв його вернути. Хлопець відхилив двері вартівні — поліцай перекинув кошечка, висипаючи передачу під мур, на купу сміття. Оленка собі наблизилася до дверей — і затрусилася.

— Що ж ви нарobili? — заголосила Оленка, заходячись плачем.

— Така передача, що її й собаки не хочуть їсти. А вони голодні. Геть, нацькую, то й вас поїдять! — накинувся на них поліцай.

Лесь смикнув Оленку за рукав.

Дощ і сніг не перестає. Хлопець радить, щоб Оленка вивернула кожуха вовною догори. Вона так і робить. І вони йдуть до Дінки...

А гестапівець, сидячи за столом, провадить врівноваженим голосом:

— Ваші учні вас зрадили. Ясно?

— Невже так і зрадили? — усміхається собі у вуса Корній Терентійович.

— Один у рахунок не йде,— так, здається, у вас приказують. Признатися: я ним захоплений. Мужність есть мужність.

— У містечку подекують: Штернфельс б'є людей, щоб не були такими мужніми,— каже вчитель.

— Він б'є, щоб не були й такими лякливими,— вставляє свій дотеп комендант і бере бика за роги: — А якби ви покалися, якби той учень покався, я б не лише звільнив його самого, хоч він і бешкетник, злочинець. Я подбав би, щоб визволити його матір.

— Так і подбали б?

— Це нелегко, військовий час... Колишній вчителю, як того

вашого учня ім'я, прізвище? У вас у всіх такі імена, що ні про що не кажуть: самі звуки. А ви візьміть моє: Зігфрід — перемога. Штернфельс — зоря на скелі. Ім'я й прізвище символізують велич.

— Як на мене, то Мартин не гірше Фріца, а Фріц не кращий Мартина, та й Мартинове прізвище — Господарисько — теж щось значить.

— Отже, ви каються не хочете? — пауза. — Як мені відомо, Радянська влада тут, у Крижах, була менше двох років. Цікаво, невже її коріння таке живуче?

— Природа ні зла, ні добра, гер комендант. Але хіба призначення людини не в тому, щоб жити, відрізняючи добро від зла. Добро і зло не поза природою і людьми. Добро і зло серед природи й людей. Нема надлюдини й мукаючого. Є люди. І вони бувають добрі й злі — такими, як їх ліпить життя. Рівності, братерства, миру, совісті поза ними нема. Радянська влада — це людська совість, споконвічним бажанням якої були рівність, братерство і мир, тому вона нездоланна.

— Ви ще можете вибирати — життя або смерть, колишній вчителю?..

Штернфельс дістає з шухляди листівку й, змахнувши нею, втрачає рівновагу.

— Де партизани?

— Партизан сидить у кожному з нас. Ви воюєте з народом — з батьками і їхніми дітьми; ви воюєте з нашою землею, з нашим сонцем, тому і роса на наших деревах буде вам отрутою. Ви не знаєте нашого народу: він повставав і повставатиме проти рабства. Та й свого народу ви теж не знаєте: кожен народ найбільше шанує волю, гер комендант.

— Ви не хочете жити, Проскурняк?

— Жити — це значить, гер комендант, неустанно відкидати від себе все те, що мусить, що повинно вмерти.

— На що ви сподіваєтеся?

— Зоряне небо наді мною і моральний закон у мені — це дві найбільш величні речі на світі — так, здається, сказав Кант.

Гестапівець натис на кнопку дзвінка — вивести!

...А Оленка підкрадалася до Мартинової хати. Лесь чатував на вулиці. Вона бере ключа за вушко — сінешні двері розчинені. Її відкинуло до рогу. Махнула хлопцеві рукою. Насторожено й боязко вони підступили до дверей та й бачать: тітка Люба тягне козу за роги, Дінка вчепилася й не пускає — зіткнулися на порозі.

— Очмано, відпусти. Я тебе не видам. Я не візьму за тебе гріха на свою душеньку, але козу заберу.

Оленка у вивернутому кожусі вскочила у сіни, але Мартинова тітка не переставала тягти козу за роги.

Дівчина вхопила на руки Дінку, а та відбивалася руками й ногами, як звірєня.

— Ходімо до Мартина, — Оленка їй.

Дінка втихла.

— Правда? — перепитала й стала підбирати чобці, які погубила.

— Лєсю, загортай її в рядно, — заквапилася дівчина.

— Я допоможу, загорну, — згодилася тітка Люба. — Винесіть її, діти, звідси, бо тут її ніхто не вбереже.

Дінку посадили в рядно, завдали Оленці на плечі, й вона понесла. Лєсь пособляв, підтримував, потім і сам ніс; петляючи вуличками й провулками, покидаючи Перначівку, через розвалини й згарища вони вибралися до мочарів; він мовчав, бачачи, що прямують до Оленчиного дому, і навіть на городі не запитав, що ж скаже їй батько?

Згинаючись під дощем і снігом, побіг назад до мочарів, щоб його тут ніхто не помітив.

Дівчина внесла на своїх плечах Дінку до хати і, не зсаджуючи її з рядна, сказала:

— Якщо хочете здавати поліції, то нас обох.

Хата дихнула теплом і мовчанням. Сутінки. Мати палить у грубі, Сергійко сидить у батька на колінах, — такого в них уже давно не було: вечір ніщо не приховав від Оленчиних зірких очей.

— Полікарпе, зачини двері, — почувся голос матері.

Батько поставив Сергійка на ноги. Мати підступила до Оленки й простягаючи до Дінки руки:

— Ти чия?

— Маріїна, Мартинових сусідів, — відповіла за неї Оленка.

— Закоцюрбіло, задубіло мале, а ти змокла як хлющ, перемерзла на сіль, не стій — віддавай її мені.

Мати взяла Дінку з рядном, батько роздягав Оленку — їй аж не вірилося.

— Приймаєте, не виженете?

— Щось ми з нею придумаємо... Залізогнулося в наших руках, давали йому раду, а тут щоб не дали? — казав батько, стріпуючи її кожушка. — Ніхто не перестрів, нікого не здибали?

— А я про це не думала. Я думала, щоб її донести.

Дінка вивертається з рядна, випорскує з материних рук, наставляє кулачки, кусається:

— Де Мартин? Де?

— Полікарпе, візьми її.

Батько бере Дінку, а вона дряпає йому обличчя.

— Де ж він — Мартин? Де?

Школу зачинили; заборонили, як подекують в Крижах, і Оленка як зв'язана: не має себе де подіти.

В хаті — Дінка, Сергійко й вона. Батько на своїй службі. Мати рушила на села щось вимінювати: вчить біда ворожити, як нема що в рот положити... А їй відомо, куди вона йшла.

Оленка читала Дінці й Сергійкові, подавала завдання: вчить бабитися в школу, й тепер вони пихтять, щось мазюкаючи крейдою. Хлопчик старається коло столу, поступився дівчинці маленьким стільчиком, бо батько наказав йому: «Якщо її зачепиш, якщо хоч волосок з її голови спаде!..» — показуючи на Дінку, а вона старається, схилившись над табуреткою. Оленка взялася за роботу; вишиває хрестиком — чорні й червоні хрестики. Вишивання не дається — голка колеться, й вона час від часу посмоктує пучки.

При самій згадці про Корнія Терентійовича й про Мартина кров ударила в голову. Так їй шуміло в голові й так голова крутилася, коли вона стояла напровесні над Крижечанкою, спостерігаючи бурхливу повінь. Крижечанка вийшла з берегів, клекотала, вируючи під мостом. Крижечанка проламала греблю! Кипить, піниться, клекоче, несучи пеньки, колоди — усе, що запопаде, і заливає городи, садки, хати, — все, що трапляється їй на шляху: верхів'я дерев і комини стирчать, як острівці.

— П'ять!

— Іду гулять!

Сергійкові набридло писати: крикнув, а Дінка відгукнулася — здружилися за три дні, мовби в одній колісці росли.

А Оленка не чує їхніх вигуків. Кров б'є у скроні. Голова гаряча. Тіло, як лід. Крижаніє в грудях: Мартин сидить за неї. Вчитель пішов рятувати Мартина, учнів, і його посадили. І те, що вона дома, в теплі, а вони у в'язниці, замурує її льодом. До всього батько й мати заборонили їй бігати з передачами. Раз віднесла: сиди й не рипайся, бо у нас Дінка, ти сама її принесла. Хоча б їх віддавали, ті передачі, — викидають на смітник. Тьотя Тоня, може, останнє віддає, а вони — на смітник. А може, знайшовся поліцай, який і не викинув би?..

Дівчина чипить на стільці край вікна. Голова як причеплена. Оленка, чи не Оленка?

— Двісті! — гукає Сергійко.

— Скачи на місці! — відгукується Дінка.

Човготить стільчик, гримає табуретка — Сергійко кладе руки Дінці на плечі, Дінка кладе руки на плечі Сергійкові, і вони починають скакати.

«Я є, чи мене вже нема?» — думає Оленка.

Шиття — лиштва лежить у неї на колінах. Оленка не бачить, як, сплівшись, Сергійко й Дінка скачуть, притупуючи. Береться за голку — чорними й червоними хрестиками беруть її думки: батько... вбитий партизан, а вона несе Дінку. «Що я тоді думала про батька! — згадує.— Але хіба я могла його ненавидіти, коли принесла Дінку? Я знову любила батька, як матір. Вони прийняли Дінку, наче рідню свою. А інші батьки могли й не прийняти. Забирай, звідки принесла! Мати викупала Дінку, вбрала її в Сергійкову сорочку. Батько зробив для Дінки місце в комірчині на той випадок, якби нагодився хтось чужий. Сергійко з Дінкою наче близнюки, дарма що вона чорнява, він білявий, а мовби в одній колісці виняньчені. Ми і спимо разом. Тапчан вузький, тому Дінка із Сергійком головами в один бік, а я в другий. Ліпше й придумати трудно. Що ж мене мучить? Чом я не маю спокою?»

Оленка тягне нитку, а її думки не тягнуться, рвуться, і вона не може зв'язати їх до купи: «Як я ступила з Дінкою на плечах через поріг — наша хата, здалось, мов оновилася: мир, злагода, начеб уже нема війни. Я думала: батько вив'язався з поліції, але ж ні. Що ж тоді перемінилося? Полягали спати, а я не спала, хотіла почути бодай якесь одне слово, яке б обнадіяло, заспокоїло. Батько сказав: «Ту Дінку нам сам бог послав». Я зраділа. Мені стало соромно за свої слова: «Якщо хочете здавати в поліцію, то нас обох!» Я каюлася, проказуючи в подушку: «Татусю, мамцю»,— відчуваючи своїм тілом розніжених у сні Дінку й Сергійка. Але вранці я вже не каюлася. Батько не путив з передачею: зась! Мати сказала, що треба пильнувати Дінку. Я сказала батькові, що передачі викидають на сміття, й крикнула: «Може б, і ви викинули, тату?» Батько відповів: «Якщо буде треба, то я сам віднесу». Мати насварила мене: як я розмовляю з батьком? Минув день, другий. Я помітила й помічаю: мати вже не такі злі, не такі журні, не сидять, як у камені. Та й батько звеселіли. Вони щось знають і приховують. Що вони знають і що приховують від мене?»

В Оленчиних очах заплигали червоні й чорні хрестики: «А Мартин і Корній Терентійович сидять. Їх мордують, морять голодом. Може, хоч Лесь їм якусь шкуринку передасть.

Мартин сів за мене. Учитель сам пішов на муки. Чому в світі є вигідно й не вигідно. Де ж тоді правда?»

— Двісті!

— Скачи на місці.

З вулиці до них хтось завернув: обшмуляна вушанка, синеньке пальто, кирзяки — лиштва із сирового полотна, клубочок ниток впали на долівку, всі її думки розсипалися по хаті.

— Чужий! — гримнула. Розняла Дінку і Сергійка.— Ти — за віника, підмітай! — А Дінку за плечі, вивела в сніи й загнала в комірчину.— Щоб і не писнула!

Дівчинка тремтіла, як колосок, обіцяючи:

— Не буду... Сховай мене.

Двері рип — Лесь.

— До вас можна? — торкнувся, вітаючись, рукою вушанки, збив набакир, кучері висмикнулися й шовковіють.

— А я тебе не впізнала. Ти вже в зимовому.

Стояла в снігах.

— А я чекав позавчора, вчора... Думав, понесемо передачу.

— Я не можу.

Лесь примружився.

Помовчав.

І замість того, щоб дорікнути їй, чому це вона три дні тому могла, а зараз не може, сказав:

— А ти знаєш: поголосочка, що Мартин признався й сидить замість тебе, — й дивиться на неї: брови оксамитилися. — Ти не думай, що я хоч комусь заїкнувся, як ти сама мені признавалася, що воно було і як обернулося. Я нікого не продавав, хай би мене вішали й розстрілювали! Але поголосочка...

Оленку начеб хто поставив до стіни.

А Лесь:

— Розумію... Хм!.. — мовляв, сліпому видно, чому ти передачі не носиш, проте не випалив, що вона боїться батька.

Дівчина поривалася заперечити — Дінка не пускає її з хати, але відбрало мову.

— Я носив. Оленка довго не могла відірватися від стіни. Він не запитав про Дінку, мовби її не було.

Вона нагадувала танцюристочку й танцюриста, що ще недавно витинали під лічилочку ніжками, а тепер посідали й нічирк — уступав чужий; потім вона щось робила — куди не ступне, а Лесів голос нема-нема й озветься: «Хм!..»

Батько прийшов раніше. І по тому, як він чекав на матір, як кинувся з хати, наглянувши її під явором, як перестрів і, високий, низився перед нею, і по тому, що вони простоювали за порогом, у снігах, перемовляючись, і по тому, як батько роззув матір — болото, ноги не витягнеш, й спровадив її, Оленку, надвір чистити ті чоботи; вона збагнула — мати принесла новини.

— Нашвендялася я, нічого не виміняла, нарвала ноги й на-несла болота, — бідкалася мати.

А батько був начеб чимось утішений. І по тому, як він перезиркувався з матір'ю, вона ще дужче утверджувалася: вони щось знають, але затають. Що? Мабуть, вони перемовлялися без неї, при Дінці й Сергійкові, але що ті могли второпати? Малі. А вона носила в собі Лесево: «Хм!..» — і ворожість до батька повернулася з новою силою: всі мають право їй докоряти, допікаючи.

«Затаюйте, нічого мені не кажіть, я ні про що вас не розпитуватиму, але і вам я нічого не скажу», — думала вона.

Полягали рано. Дінка й Сергійко поборююкалися, пововтузилися й заснули їй в ногах. Сплять батько з матір'ю. А до неї сон не йде, хоч заший очі: ввижається загнута палиця Корнія Терентійовича, ввижається брудна Мартинова сорочка, яку хотіла колись випрати, вона чує: «Хм!..» — і тому, що воно не чиєсь, а його, Лесеве, те «Хм!..» невідступне.

Дівчина заплющує очі. Тоді шепіт:

«Так ти відразу знайшла, як було сказано?»

«Що там шукати — хутір під лісом. Я довше чекала, поки туди добивалася».

«А він спочатку гнівався?»

«А ти б не гнівався?»

«Але сказав — добре, що я послав тебе, а сам не пішов?»

«Сказав, що ти «передбачливий».

«Якби зброя, то висадили б моста, а тоді спробували б напасти на гестапо й на поліцію, розбити тюрму? Він так і сказав?»

«Сказав».

«Я завтра вільний. Якби дочекатися завтра?»

«Завтра — вже нині, Полікарпе... Чого ти не спиш і мені не даєш? Я така втомлена, така зболена: ми — між молотом і ковадлом, так що не дуже радій, Полікарпе».

«А я як подумаю, Улю: життя — розумніше нас самих».

Мати затихає. Батько ворочається. Оленка зв'язує докупи почуте — вишиває червоні й чорні хрестики: яке те завтра — нині не буде, вона піде з передачею.

Її не пустили. Різали й кололи дрова коло воріт. Оленка допомагала пиляти. Надвечір мати покликала батька. Він так гухнув сокирою об поліно, що воно розскочилося надвоє, й пішов. Оленка теж побігла від воріт. Вигулькнула з-за рогу хати: батько вітається з кимось. «Он хто такий той він! — подумала вона, згадавши нічну розмову й побачивши його в сірій гуньці, в сірій смушкочій шапці.— Зайшов з городів, тому його й не побачили». Він повернувся до неї обличчям, і вона відразу його впізнала — дядько з Вовчого яру. Поманив її пальцем. Підступила.

— Пам'ятаєш? Не забула мене, Оленко?

Їй так багато хотілося йому оповісти — про все.

— Неси, Оленко, дрова і пильнуй, щоб когось не наднесло, а ми з твоїм батьком посидимо й поміркуємо.

Вона носила дрова, не спускаючи очей з вулиці, пильнуючи, що робиться на сусідах, і думала: «Он як воно повертається — життя розумніше найрозумніших... Може, тато й праві?» — згадала нічну розмову, радіючи, що її не проспала, і тягаючи полінья від воріт у сарайчик під хатою — перед городом, спостері-

гала: мати вивела в сіни Дінку й Сергійка луццати в решето квасоллю. Батько з дядьком із Вовчого яру на самоті. Якби їй не прогавити його.

Коли він відходитиме, скаже: «Нападять на тюрму, розбийте! Візьміть і мене з собою!» — була така рішуча.

Вже й звечоріло, брався морозець, а дядько з Вовчого яру не відходив, і вона носила дрова. Наклала собі на руку, притулила полінця до грудей — у хаті засвітилося. Оленка пустилася бігцем до сарайчика й зупинилася за рогом хати: городом ішов дядько з Вовчого яру, тримаючи за руку Дінку. Висока смушкова шапка, широкі плечі й маленька, зав'язана попідруки в материну хустину Дінка віддалялися, сутеніючи. Нічого й нікому вона не встигла сказати: пропало.

Вранці батько сидів задуманий край столу, довгі руки на колінах, голова схилена; так він присідав у кузні, вирубаючи із сталевого листа лемеша, скінчивши малу роботу й перепочиваючи перед тим, як братися до великої, бо щоб той леміш орав, його треба гріти, гартувати й гострити.

Повільно вставши, підійшов до Оленки, поклав їй на плече свою руку.

Неси доню, передачу. Нині можна, — сказав і пішов на свою службу.

Оленка пішла з передачею. Її відганяли — нині не приймальний день: завтра. Вона наполягала, грюкала, біла кулаками у двері вартівні.

Тут її надібав Лесь.

— Можеш не добиватися, — сказав. — Нині їх розстріляють...

Оленка зблідла. Він повторив:

— Надвечір. Над Вовчим яром... Там усіх розстрілюють.

— Знаєш, коли я почув, то подумав: краще б мене розстріляли.

Я і зараз так думаю.

Їй засіло в голові: «Завтра — це нині», — й вона спитала:

— То чого ж?

— Що чого ж? — перепитав він.

— Ходімо, нехай і нас з ними. — І взяла його за руку. — Ходімо!

Нині або ніколи.

— Ще рано, — обізвався Лесь.

Вони спустилися до дерев'яного мостика. Хлопець сказав, щоб вона очікувала його край Вовчого яру...

А тим часом батько приніс цю страшну новину додому. Було ще рано, й мати рушила в знайоме їй село, щоб сповістити партизанів про розправу, яку задумали фашисти, і щоб партизани встигли вийти під вечір до Вовчого яру.

...Оленка не пішла додому: нащо? Пішла до Крижечанки, йшла її берегом. Підмерзло — взялися зазимки, і йти добре: не

грузнула. Потім ступила на кладку, через яку батько колить ніс на руках дядька з Вовчого яру, й, сполохавши, вигнала з осоки селезня й дику качку.

Їй стало шкода, що вона їх сполохала, але вони й не злетіли на крила; відпливла руденька качечка, до неї підплив зеленоголовий селезень.

Ще на кладці, дивлячись у річку й бачачи себе у воді, вона знала: «Як їх приведуть і поставлять над яром, ми з Лесем вимахнемо з яру до них, станемо поряд і нехай тоді стріляють,— все, чим і як жила, все, про що і як думала, визріло й чекало кінця.— Нині або ніколи». Пустила з рук кошика з передачею, і він поплив за водою.

Вона побрела над яром, щоб із висоти було видно, як проявиться Лесь. Часто оглядалася і в кожущку, в білій хустині стояла над урвищем, як золотава берізка, яку не обнесли вітри.

Вона побачила їх ще за голими тополями на дорозі: гулькнула, сховавшись край яру, й, пильнуючи, куди їх поведуть, вчепилась руками за зморожений спориш. Залагла надто далеко: вони звернули відразу за цвинтарем. Оленка, чіпляючись руками за траву й кущі, поколінкувала, щоб бути навпроти них. Таки перегнала їх. Визирнула й припала до землі: йшов Корній Терентійович. Руки зв'язані. Йшов Мартин — у кашкеті з поламаним козирком. Руки теж зв'язані.

За ними — Видяш і ще один поліцай, на коні Штернфельс: ведуть.

Її не видно: прихилилася за горбочком, пальці погладжують зморожену мураву, і вона шепоче: «Ведіть...»

ЗАЗИМКИ І ВЕСНИ

© Видавництво «Веселка», 1989

ПРОЛОГ

З нащада світу — камінь, вода. І — вітри. На жорнах-вихорах кришили, розмелювали валуни. І висипалися піски. І встоювалися озера. І тоді драговиння вродило мох. Каміння — сосни. Озера — рибу. А піски — хліб, хліб з-під людської ноги.

Гуде душа лісу, і земля палахкотить зеленим полум'ям. Пісне поле хлюпає в синє небо жовтим колоссям. Озера співають сонце. А на березі дуби вимірюють глибину вічності... Тут бродить лісовик. Виринають русалки. А в мочарах — дідьки, які топлять у безоднях і дерева, і людей. А на хмарах, куди не сягають кані, спочивають добрі й недобрі духи. І балакають на своїх мовах трави з вітром, люди з вовками, земля із зорями, — край, де народжуються казки і йдуть по світу...

Та — зазимки. Зацвіли снігами ліси і села. За північ — не влягалася заметіль, і ще крутіше брався мороз — із Вигнанки шугнули сани за саньми. Тихо. Покрадьки. Поза озером Святим, через ліс на Заболоття — поліську станцію.

Непідковані коні ковзалися по замерзлому грудді. Коней переїчено батогами, щоб валка не розтягувалася. Аж скрипіла лісова

дорога. А одні сани — ніч — зачепилися за притрушену снігом рейку. Ще недавно сюди, в глибину лісів, німці, було, проклали вузькоколіяку, щоб везти на станцію сосняк. Цю вузькоколіяку підірвали партизани. Рейка вскочила під копанцію. Перегорів, розірвався посторонок. І візник, дядько Сянько у довгій гуньці, і голова сільради Майстриук у сірій шинелі виплигнули із саней. А їх об'їжджали інші, не спиняючись, тільки кричали: «Посторонки в'яжіть і за нами!»

Одарка сиділа спиною до коней. Між клунками коло неї Катря і Данилко.

Дядько Сянько тірукав на коня, зв'язував посторонки, а Майстриук, хоч у валянках, тупотів ногами, зогрівався, і на його грудях підгицукався автомат з круглим, як чорне решето, диском.

Майстриук швидко зогрівся. Він був зовсім молодий, і його обличчя пашіло, як у дівчиці. За всю дорогу він ні разу не глянув на Одарку з дітьми. І Одарці навіть здавалося, що голова сільради тому й насунув собі вушанку на самі очі, щоб не дивитися. Та коли йому стало душно, він розв'язав шапку. І в нічній заметілі, яка сліпила, завиваючи, сталося несподіване. Гострі Майстриюкові очі перетнулися із сумними Одарчиними очима. Одарка однією рукою горнула до себе Катрю, а другою — Данилка. Звідти, з передніх саней, які сховалися за деревами, гукано, щоб швидше наздоганяли. Візник зв'язав посторонок і відкинув геть рейку. Одарка з-під вовняного рядна, яке натягнула собі на плечі й на голову, вперто вдивлялася Майстриюкові у вічі, проймала його наскрізь. Без рукавиць, голіруч, вона, не спускаючи з нього погляду, повільно горнула до себе голову хлопчика й дівчинки — сина і доньки; а коли дитячі голівки торкнулися до її грудей, вона рвучко відштовхнула дітей від себе, зіпхнула їх із саней у сніг і видавила:

— Поїха-а-ли...

Майстриюком відкинуло назад.

Коні шарпнули. І, стоячи на колінах, скинувши з плечей рядно, Одарка вхопила Майстриюка за рукави, потягла до себе.

Куріла пороша. Одарка виволікла Майстриюка на сани і так обняла його, що він не міг дихнути.

Дядько Сянько спиняв і не міг спинити коней.

А позаду дорога заростала лісом.

Катря, зіпхнута матір'ю в сніг, відразу стала на ноги. Вона підхопила Данилка й чимдуж побігла геть від дороги.

Данилко плакав. Йому ще неповних два роки, і він не вмів балакати. Катря заткнула йому рота снігом. А він розревівся ще запопадливіше.

У лісі ще не було копно. І в густих заростях не так мело. Сніг сипався як із сита.

Данилко легенький. Але й Катря мала. Вона щойно пішла до школи. І якби він не ридав, їй легше було б його нести. Якесь гілляка зачепила і стягнула Катрі хустину, але дівчинка й не оглянулася. Щоб ніхто не чув братикового квиління, вона притисла його голову до своєї пазухи, цупко тримала його за ноги і бігла, бігла, вигинаючись, прихилиючись поміж деревами, ховаючись за стовбурами. Вона й не зацитькувала Данилка. Втікала. Катря знала тільки одне, що їй треба втікати. І що далі у ліс, що далі у хащі, то ліпше. Вона боялася тільки вибратися на дорогу, бо на дорозі їх могли половити.

Дівчинка вибилась із сил, та ледве волочачи ноги, не спинялася. А Данилко перестав плакати, навіть і не схлипував. У чагарях, не дійшовши до високого пенька, який стояв собі під бакиристою сніговою шапкою, Катря тихо, наче куріпка, опустилася на землю, держачи на руках Данилка.

Десь-то вже світало, бо ліс мовби порідшав і стало видніше. Високо-високо над головою, верхами дерев, верхами лісу котився тужний шум.

Катрі дуже хотілося спати.

В її простоволосся навіялося, набилося снігу. І її білі-білі коси, підстрижені й розтріпані, стали ще білішими.

Злипалися повіки. Але вона не давала їм злипатися. І в цей час їй намарилося, що вона спить, що їй, буцім, приснилося те, як мама виштовхнула і її, і Данилка, щоб утікали. І березняк, і дубки тихенько собі: люлі. Коли її повіки, коли її вії, порослі снігом, голосно впали на очі, Катря миттю прокинулася. Як вітер оббиває листя, відхлинуло марення. Вона посадила Данилка, зірвалася, знову підняла його і понесла.

На світанку розступалися дерева. І їй здавалося, що густа ліщина підіймає навіть своє пруття-гілля, що небо не так заповзято мете снігом.

Данилко широко розкрив очі, мовби хотів видивитися цілий світ.

Згодом зовсім проясніло. Гудів ліс. Піднявши вгору голову й побачивши між верхів'ями клаптик синього неба, Катря дуже зраділа. Навіть Данилко на її руках полегшав. І вона мовчки всміхнулася йому. І від тієї усмішки на віях розтанули вмерзлі сніжинки та й капнули Данилкові на щічку.

Катря подумала, що вони з Данилком утекли і врятувалися. Вона донесла братика до старезної сосни, під якою не було снігу. Під сосною поставила Данилка на ноги. Він постояв, розчепіривши, як патики, руки, і сів. Катря сіла й собі.

Під сосною було тепло, як у хаті.

Катря могла трохи подумати. І вона думала, що ліс не видасть їх з Данилком. От тільки б братик не плакав, бо пуститься по-

гоня, — почує, а то ще своїм дурним скімленням накличе поганого звіра. Та вже вона якось даватиме раду. Аби тільки погоні не було. Катря — дитина. Але вона не те, що Данилко. Вона добре знає, що їх з матір'ю вивозили.

Мати цього й не сподівалися, бо їх батько ніколи не ховався по лісах, ніколи не був у ніякій банці. Їх батько, як ото німаків прогнано, відразу пішов до війська. Це було позаторік навесні. Катря пам'ятає: стояли розгрузлі дороги, і вони з мамою проводжали батька за село, до середохресної дороги, до тієї фігури, яку постріляно. А Данилка й на світі тоді не було. Він уже народився, коли дороги куріли й коли ту кам'яну фігуру на середохресті скинуто. Одного дня бусли принесли на крилах Данилка, і він одразу ж став репетувати, що аж не можна слухати. Плакса, а не хлопець. А другого дня новина, що їхнього татка вбито. Мати не хотіла казати новину, але Катря сама про все здогадалася, бо сліз від неї не приховати. І вони плакали з мамою. І Данилко теж плакав з ними. І його навіть не спиняли. Коли він зовсім посинів, мати дала йому груди, а самі ковтали щось гірке та солоне.

За батька їм навіть щось трохи плачено. Але якщо вже повело на біду, то й на рівнині розчахнешся, то й у ложці води втопишся. Їхня хата — на краю Гудигаю. Під селом. Мати — вдова. Вдова-солдатка. Хто таку зачепить? І навідалися до них хлопці-бандерівці. Викопали яму — криївку. Сиділи собі. Мати мусили їм їсти варить, бо пригрозили порішити. А вона, Катря, носила їм їсти. І — мовчок. Та хтось доніс, доказав. І знайдено. І побито їх, трьох чоловік. Тепер же заплата — північ, на сани й гайда до білих ведмедів. Чужу росу схопили, і тепер носи воду.

Висока й розложиста сосна — сніг понависав на її вітті, як білі хмари, — німотно щось думає. А чи тішиться тими малими соснятами, що обступили її і, засипані снігом, зеленими вогниками блимають на весь ліс. Ще не скинули свого листя дуби, і воно на них, мовби клапті порваної кожушини. А ліщина зовсім тобі беззахисна. І на ній, на голій, сніг на кожному прутикові, — холодно.

Данилко — грибок з пониклою головою. Та ніби стара сосна вродила його. Кліпнули довгі заінеїлі віі, грибок підняв ніжку, а Катря здогадалася: зараз заплаче.

Вона взяла його розчепірені рученята, стала розтирати в своїх долонях і казала:

— Ну, чого ти?

А він приймав свої рученята.

— Чого ти, Данилку? Ми маємо радіти, ми врятувалися. Ми щасливі, бо нас із тобою ліс заховав. І поки я з тобою, тобі нічого боятися. Не віддам я тебе ні голодному вовкові, ні злим людям, нікому...

Розтерла йому руки, нахукала на них,— Данилкові боляче, і він найжачився.

— Ти думаєш, що тільки тобі холодно, а хіба мені тепло? — казала далі Катря.— Подивися на мене! Ти в хустині, та ще й татова шапка на твоїй голові, а я ж простоволоса,— і вона змела сніг із своїх кіс, і той сніг не танув на її прожилкуватих долоньках.— Мені теж холодно, Данилку. Але я не плачу. І ти не плач, бо нам все-таки краще, як мамі...

Хлопчик тільки кліпав довгими віями, і його червоне, як жар, обличчя вже починало синіти.

— Пішли, Данилку, пішли, братику, бо мороз нас не помилує. На морозі стояти не можна. А нести тебе мені несила. Ти малий, та зовсім мені руки пообривав, я вже й не чую їх,— і Катря потягнула його.

Він впирався, йому не хотілося йти з-під сосни у сніг. І він став пручатися, відбиватися, кусав її за руку, щоб вона його не вела далі.

— Дурний! Який же ти дурний, Данилку! — совістила його Катря.— Ось покину тебе, і замерзнеш під сосною, і крук виклює тобі очі, а ворони рознесуть твої кістки.

Ніби й не до нього.

Тоді вона почала погрожувати:

— Не слухаєшся мене, я зараз вовків накличу...

Данилко басував собі під ноги.

Катря склала долоні в трубку, щоб покликати вовків, і Данилко, як побачив це, миттю вчепився за її спідничину.

— Так би й відразу,— мовила вона.— З тобою не можна по-доброму,— і просилося з її язика, що Данилко народився плаксуном, та вже не дорікнула йому.

У розчовганих маминих шкарбунах, ноги в них слизькалися, Катря повільно брела й тягла за собою Данилка. А він спотикався за нею; ноги у вовняних панчохах, взутий у рогоз'яні капці.

У лісі ні сліду. Хоча б заєць пробіг, показав дорогу. Білий сніг і чорні дерева.

Хрусне під Катриним чоботом гілка — і лячно. Голими деревами поскрипує мороз. Теж лячно.

Данилко недовго плівся за сестрою, держачись за її спідницю. Він скоро вибився із сил. А коли вони вдвох по кілька разів попровалювалися в якісь ями, мабуть, повикорчовувано пеньки та й не позасипувано, Данилко став і не хотів йти.

— Ня... ня!..— заголосив.

Катря знала його мову. Данилко захотів їсти.

— Не сідай, ти тільки не сідай на сніг, бо відразу заснеш і замерзнеш! — крикнула вона.

— Ня! Ня!

— Ну що я тобі дам їсти? Я й сама добре знаю, що ти голодний. І я голодна, Данилку. Якби ти був менший, якби я була більша. В мене були б груди, я заткнула б тобі рота цицькою, як затикали мама, коли ти був зовсім маленький. А ти ж тепер великий, парубок, а в мене ще груди не виросли. Ліпше будемо йти, Данилку, дасть бог, надобаємо хату лісника чи лісничихи, там нас і підгодують. Там ми й зогріємося.

Але Данилко її не слухав. Розсівся, пацав ногами та все просив їсти.

Катря мусила взяти його на руки. А коли руки занили, вона посадила його «на барана».

Данилко відразу повеселів.

Вже давно зійшло сонце. Велике й червоне, воно ходило між дубами й осичною. І Катря подумала, що найліпше йти їм з Данилком за сонцем. І сонце конче приведе їх до доброго лісника. Але те сонце втікало й утікало, ніби бавилося з дітьми.

Враз перед ними запалахкотіла червона калина — пишна лісова галіска. Вилита сонцем, вона зависла над усім лісом. Данилко підгицнув на Катриних плечах.

Вони почали їсти калину. Катря пригинала гілля. Данилко хав бубки жменями і пакував їх, пакувальник. Ягідки з морозу тріщали на його молочних зубах, аж стікало по бороді. На морозі калина не була гірка, а неначеб солодка.

Вони об'їдали її, як пташки.

Червоні китиці самі просилися до рук. І здавалося, що Катря й Данилко ласують не кетягами ягід, а мовби саме сонце розбризкалося й стало калиновими ягідками, і вони їдять ту смакоту — сонце-калину.

Данилко не випльовував і кісточок.

А потім Катря наглянула синю ожину під кущем. Тоді вони накинулися ще й на ожину.

Данилко по-дорослому зітхнув і погладив себе по животу. Наснідався. Але йому хотілося ще й ще. І він, тепер кидаючи у рот по бубочці, прицмокував:

— Е!.. — смачно.

Йти стало веселіше. Данилко навіть плигав, ішов вистрибцем.

У його рогоз'яні капці-личаки набиралося снігу. Катря те й знала, що пальцями вимітала той сніг, аби братик не простудився. Вона брала його на руки, садвила на плечі.

Не було дороги, не було стежки, і їхньому шляхові не було кінця.

Тягнувши за собою Данилка, Катря обіцяла:

— Нам би ще з тобою та до тієї берізки, що на горбочку. Ти слухай мене, Данилку. Під тією берізкою та сидить зайчик. А ми його попросимо, і він скине свої теплі чобітки. Ти взуєшся, Данил-

ку, і тобі буде тепло, як на печі, а мені не треба буде вимітати сніг з твоїх рогозяників.

Допхалися до береги. Але засць не сидів, не чекав на них. Катря показувала рукою на кущі:

— Он там він! Він і кожушок свій, а не тільки чобітки позичить тобі, братику.

Данилко дивився на кущі й вірив, що там сидить добрий сірий заблуканець.

Вони, взявшись за руки, вже не стільки йшли, як роздивлялися ліс. Їхні погляди то блукали по верхів'ях, де чорніли чийсь порожні гнізда, то втуплювалися собі під ноги, які збивали пороху, лишаючи глибокі сині сліди.

Ліс неначе розступився. Була галявина. І вони, позадиравши голови, держачись за руки, стояли проти неба, малі й втомлені.

Не знайшлося зайця.

Несучи Данилка на плечах, а він уже дрімки, Катря вибралася під якийсь насип. Вітрище тут вимів сніг. Руділа трава. І в траві стелилася журавлина.

Катра мало не крикнула з радощів, зашпортнувшись, мало не впала разом із Данилком. Він прокинувся і перестав дрімати.

Вони вже не могли встояти на ногах. Повзали і їли журавлину. Та журавлина вже й не їлася. Катря вибирала найбільшу, простягала Данилкові. А він ураз згорнувся в клубочок.

— Сон? У твоїх очах сон? Ну що я з тобою робитиму? Нащо нас мама покинула?

Але Данилко ніби й не чув її.

— Тобі б спати? — трусила ним Катря, роздирала йому повіки.— У твоїх очах усе сон? — і, жахаючись, тягла його і не могла тягнути.— Та не спи, бо як ніч застане нас, обоє покуліємо.— А потім вона, ніби щось згадавши, притягнула його до снігового горбочка, взяла патичка: — Данилку, давай писатимемо. Я тебе вчитиму, як нас у школі вчили. Ось дивися!

Данилко трохи прочумався. Він навіть узяв патичка з Катриних рук. Вона швидко знайшла собі іншого і стала виводити на незайманому снігу якісь кола. А Данилко за нею. І лягали якісь загадкові знаки, щоб стертися й загинути з першою віхолою.

— Ні, ми не будемо, Данилку, писати. Ліпше ми намалюємо собі нашу маму. Тільки ти мені не дуже заважай. Сиди й дивися, а я малюватиму, бо ти ще не вмєш.— І Катря посадила Данилка на примерзлій траві поміж журавлинами, а сама взялася за роботу.

Як Данилко не силкувався, щоб не заплющити очей, вони самі злипалися, і він крізь маленькі щілинки бачив: Катря патичком вивела на снігу круглу мамину голову, дала їй носа, зробила рота, а коли намалювала над очима дві бровки, він навіть усміх-

нувся, хотів простягнути руку, випав патичок-олівець, і хлопець заснув.

А Катря все ще малювала маму. Катря хотіла, щоб мама не була сумною. Скінчивши роботу, вона тільки тоді глянула на Данилка, метнулася до нього. Він спав сидячи. І вона сіла, поклала його голову собі на коліна.

— Та не спи, он мама на нас дивляться...— і сама дивилася на намальовану матір.— Данилку, я тобі розкажу, чому журавлини червоні. Ти не знаєш... Летіли журавлі у вирій, і хтось недобрий вистрелив, підбив журавля, капнула кров та й закривавила журавлини...

Вітер тихо торкав траву, вітер про щось гомонів з травою. Сніги сміялися до сонця.

— Ну, поспи, Данилку. І я трохи перепочину коло тебе,— сказала Катря, стулила уста й, дивлячись на намальовану матір, стала похитувати головою. Їй ще кортіло порозмовляти з намальованою матір'ю. Але вітер з травою так лагідно гомоніли, що хотілося слухати тільки їх. Шум лісу могутньо стояв за спиною. І від білого снігу, і від ясного сонця склепилися очі.

...Катря і Данилко спали, коли їх побачила Ксенька Квасницька. Вона вийшла збирати журавлину, а знайшла дітей.

I

Чорними, шорсткими руками,— на них поверх щиколотків у задирах впеклася кров, поналипав супісок,— Катря вибирала картоплю. З-під городника. Та картопля була в глею. І перш ніж кидати її в корзину, Катря мусила пальцями відколупувати глей, відкидати його. Тоненька, зігнутою стеблиною, що її пригнула сльота і стеблинка не розгинається, повзала й повзала Катря. А копачка — баба Ксенька — поплъовувала собі на руки, ставала босою ногою на городника і, натужачись, глибоко заганяла його в землю та й викидала корч за корчем. Навикидавши корчів, вона сама присідала поруч з Катрею, теж вибирала картоплю, приказуючи:

— Вродила! Не бульба, а горішина...

На городі, по картоплиську, бусленям, яке не полетіло в теплі краї, ходив Данилко. Стане, одну ногу підкулить, погріє і знову стоїть на одній нозі. Він вищукував картопельки за сестрою і бабусею. Немов той справжній господар, який боявся, щоб не пропала мізерія добра. І коли він десь наглядав картопельку, навіть і перерізану, стрибав до неї, винурював її із супіску і поважно ніс у корзину.

Літо цього року випало зовсім дощове. Залило город, бо на низині. Тижднями стояла, не спадала вода. Рано впала осінь. Ще не снувалося, не пливло бабине літо, а вже треба було копати картоплю. Погнило хмеління. Та картопля, яка виросла більшенькою, теж почала гнити.

Баба Ксенька згадувала минуле: колись город родив... Хапай за хмеління, виривай корч. І городника не треба. Вигріта за літо земля, ще тепла, сама розсипається. Це ж на копанні картоплі бабине літо, як та срібна основа. І сонце ще тепле. Тепер же сонце втекло від людей. Як тій землі нагрітися? Холодом, сирим багном пашисть город, пропікає набряклі ноги. А з неба, сірого й низенького, так і чекай — сіконе мрякою. В який бік не повернися — вітер. Зашпарами дихає земля, і зашпарами дихає небо.

Катря слухала стару. У дівчинки не було свого «колись»: вона не могла знати, як тоді було, і тому їй ставало ще сумніше.

Держачись навпочіпки, тягаючи за собою корзину, вона мовчки підбирала картоплю, і її очі з-під білих острішок брів тьмяно поблимували.

Катря і Данилко давно вже у баби Ксеньки. Катря з першого до п'ятого класу дійшла, і Данилко підріс.

Коли корзина виповнялась, баба Ксенька, загнавши у землю городника, бралася за неї. Катря теж хапалася за каблучок з другого боку, й вони несли картоплю в лъох. Данилкові хотілося їм допомогти. Але він тільки заважав. Тому повагом ступав за бабунєю і за сестрою, а коли висипали картоплю в діру під хатою, там він порядкував: перехиляв корзину, картопля з гуркотом котилася в лъох і, щоб діра не забивалася, проштурхував руками.

Здається, тільки йому одному було весело на городі. Копачки відходили з порожньою корзиною, а він, засипавши картоплю, хитро оглядався і, щоб цього не бачили, з усієї сили шпурляв у діру камінцем.

Камінець цокався в лъоху об дошки, і хлопець задоволено вистрибував під хатою. Він виплигував на гарбузяку, гарбузяка похитувався, і Данилко вигукував:

— Гоп-гоп! На конику — хлоп-хлоп...

Ні бабуня, ні сестра не встигали його насварити, бо він зіскакував із гарбузяки, підхоплював забутого насінника і чавкав з ляскотом.

— А щоб тобі... — кидала баба Ксенька.

Тільки й розваги — Данилко. А для Катрі — перепочинок. Поки стара свариться з ним, Катря перепочиває.

На людях баба Ксенька не дуже сварлива. Сваритися і клясти — великий гріх. І на цьому світі бог покарає, а на тамтому чорті дадуть лизати язиком гарячі сковороди.

Погойдавшись на гарбузові, з'ївши насінника, Данилко відразу переминюється. Він хнюпіє, надламаний козирок затуляє йому очі. Данилко никає по картоплиську.

Баба Ксенька підбирає, стулює свої набубнявілі губи, наче перед молитвою, і налягає на городника.

Копається картопля. І їм трьом нема діла одне до одного, бо кожне знає своє. І Данилко не наважується на збитки.

Тонкою схиленою стеблинкою — голова повним колосочком, білі кіски вибиваються, — тягає за собою корзину, тикається обі-руч у сушісок Катря.

А вітер б'ється об плечі бабі Ксеньці. Вона тільки тому й не падає, що спирається на городника.

— Помагайбі вам! — з подвір'я, а як із неба, бо з вітром.

І Данилко жене туди.

Стара перестає штурхати копачем, розгинається. Випростується і Катря.

На город простує кривий дядько Сянько. Він тепер поштарем. У нього вічно через плече, мовби приросла там, обшарпана брезентова сумка, в нього завжди на плечі порожній мішечок, буцім поштар має в нього щось купити, але ніколи не купує.

Руб за двадцять, руб за двадцять, — прошкує, косить Сянько. Ще малолітком на сіножатах його підтято косою. З того часу одна нога коротша. Рідкі й дрібні вуса ростуть чомусь сторчаком, як у kota. І його маленьке обличчя, над яким коцюрбляється кри-си старого капелюха, завжди усміхнене, теж нагадує стару котячу мордочку. Він любить облизуватися. Тому його лагідно прози-вають Котиком. І він ніколи не ображається, коли так окликають на вулиці. Тільки його вуса стають ще дріткішими.

Катрі потепліло в грудях — це ж, певно, поштар несе листа від матері. Але дівчинка стоїть, і млосно ногам.

Данилко підплигнув до дядька Сянька, а той:

— Гасаш? Нема того, щоб взявся за городник або мішками бульбу носив?.. Бабів застріг мучитись!

Данилко засоромився.

А стара Ксенька сказала:

— Ой, коли-то дочекатися, щоб він городничком міг і щоб мі-шечка підняв?..

Сянько брезентову сумку з-за плеча собі на живіт, мішечок з плеча, простелив, угніздився, ноги в канавку.

— А йдіть сюди! — гукнув. — Бракувало, щоб ясла за телям бі-гали.

І як він розчиняв свою торбу на алюмінієвій пряжці, Данилко так запопадливо ліз очима на ту пряжку, що якби поштар це помітив, конче дав би малому за неї потриматися, а можливо, дозво-лив би застєбнути й розстєбнути.

Склавши руки на грудях, підійшла баба Ксенька. Несміливо, дикою кізкою стала за її спиною Катря.

Поштар руками й головою заліз у свою торбу, попорпався в ній, витягнув жмут зелених і жовтих квитанцій, поклав їх собі на латане коліно й став перебирати. Нарешті вихопив аж три.

— Всі три вам, як три гостинці. І всі три — недоїмки: городина, м'ясе, штраховочка...

— За тим і кликав нас? — запитала баба Ксенька. Рознялися її руки та й опустилися.

Катря вихилилася з-за баби і заглядала в поштареву сумку: невже нема листа?

А бабуня не спинялася:

— Нема, Сяньку, аби ти мені та щось добре приніс. Була війна — смертну на сина подарував, а по війні — квитанціями тишиш. Хоча б листа від Одарочки? Глянь, діти як того сонця виглядають.

Катря принишкло йшла-ступала до поштаря, а ще принишкліше, ніби її ноги не торкалися до землі, відходила геть, сіла десь там, перед недокопаною картоплею. І вітер шумів, бавився її білими кісками.

Данилко набусурманився, але не ступав з місця. Навіть не підкулював ніг. Забувся, що холодно.

Поштар не мав що сказати, помругав губами, і його рідкі вуси заходили з боку в бік, ніби стрілки годинника.

— Ниньки нікому ніякого письма, ниньки тільки недоїмки, — і запхнув квитанції в сумку, клацнув застібкою.

— Візьми їх, Данилку, занеси в хату та поклади на підвіконні, — промурмосила баба Ксенька.

— Ти ж не загуби їх, — подав квитанції малому до рук поштар.

— Що я — маленький? — знайшовся Данилко.

Дядько Сянько закинув собі на плечі сумку, тріпонував мішечком, на якому сидів.

— Скільки ж там нам додавати і тієї городини, і того м'яса, і чого там ще? — не могла згадати баба Ксенька.

Поштар брав у Данилка квитанцію за квитанцією, вичитував, скільки і якої городини, — картоплі й капусти, прираховував пеню. Баба Ксенька слухала те вичитування й тут же забувала.

А Данилко, зібравши потім квитанції, стрільнув поглядом на Катрю, яка сиділа оддалік, заглянув ув очі бабі, набасився на поштареву сумку і, захитавши головою, промимрив:

— Ой, голе-голе... — Данилко ще не вимовляв «р».

Баба і поштар засміялися.

II

— Гріх, гріх вам, сестрице! — почав з докору Сава Зятек, заявившись на городі. — Ми ж обіцялися допомогти. Завтра зранку й почали б. А ви з дітьми совгаєте. Хоча б ким переказали. Слава богу, поштар звістив.

А баба Ксенька, втерши рукою губи, сказала:

— Савуню наш золотий, не переймайся, голубе: всім роботи вистачить...

Сава заявився не сам, привів із собою молодиць. І ті молодиці — троє їх, із своїми городниками, підступали до баби.

— Здоровимо вас, сестро, — цілували стару. А вона цілувала їх. І коли вони чоломкалися, здавалося, що на городі — свято.

— Здоровимо й тебе, дівце-правице, — сокоріли молодиці до Катрі, цілуючи і її.

Кожна з них поцілувала малого Данилка, гладила його по голівці. Та й обдарували — теплою цілушкою, яблуками. Він тулив ті подарунки до грудей і не знав, що з ними робити.

Сава Зятек, поки жіноцтво віталосся, стояв і розправляв собі вуси, невеличку борідку. Він був не старий, але запустив і вуси і борідку. Кохав їх. А що худий і щуплий, тільки довгий ніс його стирчить задиристо, то вуси й борідка надавали йому більшої поваги й статечності.

— Їж хлібець, рости нам на щастя, а богіві на славу, — мовив Сава Данилкові, торкаючись своєю рукою до його голови, ніби благословляючи.

Молодиці взялися за городники. Щоб стара Ксенька не надригалася, дали їй легшу роботу: разом із Катрею підбирати викопане.

Сава сам носив повну корзину до льоху. Така ноша йому легка. Довелося взяти відро.

Данилко не доїв цілушку. Почастував Катрю. І яблуко дав їй. Але вона не мала часу їсти.

Поставивши порожню корзину, сам нагнувшись, щоб допомагати збирачкам, Сава тихо дивився на марну Катрю, а згодом промовив:

— Це ж тобі до школи треба... — і до баби Ксеньки: — Недобре ви чините, що зриваєте її, сестро. Почин премудрості — школа, наука. Премудрість говорить по вулицях, підіймає свій голос на майданах. Чому нам школи — науки цуратися?

Він, той Зятек, умів складно промовляти.

— Любов і правда — найбільша мудрість божа. Нехай любов і правда не кидає тебе, Катрусю; напиши їх на таблицях свого серця.

Баба Ксенька пустила сльозу. Не витирала очей. І ті її сльози мовби змивали недобре діло, що не пустила дівчини до школи.

Пресвітер Сава, взявшись нести корзину, провадив по-буденному:

— Нам треба, Катрусю, щоб у тебе черевички чи чобітки були...

А дівчині від того весело й смутно. Черевички, — кого не тішить обнова? Та коли б тієї роботи менше, та коли б у них ще хто був: з бабунею їм про себе дбати, самим давати собі раду. Люди задопоможуть трохи, але ж і поставки, і бабуні на роботу до колгоспу... Дванадцятий Катрі, а вона, як і баба Ксенька, всім переймається. Ходити до школи школярці хочеться. З цього року що не предмет — інший вчитель.

Поки вправлялися на городі, — гуртом воно легше копається, молодичі про різне словами пересипаються, а то скажуть щось смішне, — ніхто й не помітив: притих вітер і задощило.

Данилко — під дощ. Ловить струмені долонями. Спиває дощ і вибиває дрібушечки, вигукуючи:

— ...больщику... полив'янім гольщику...

— Вертун, а не дитина, — котрась із молодичь.

— Він у нас такий, — сказала тихо Катря, а самій страх кортить побавитися з Данилком.

Дощ сік навскісно. Коли він припустив, усі втікали бігцем до хати. Катря потягнула за руку Данилка. Він упирався. А вона вдавала, що тягне його щосили, бо тільки й втіхи у неї було: під дощем побути дитиною.

З порога на неї гримнула баба Ксенька.

Їхня хата на одну половину. Від порога праворуч — піч. Двоє маленьких вікон. Під одним — лава, перед другим — голий стіл. Він хоч і голий, та вишкрябаний, чистий. А в кутку лежак — дошки на закопаних у долівку стовпцях. Лежак застелений рядном. На тому лежаківі сплять Катря з Данилком. З того лежака і влітку баба Ксенька забирається собі на піч. На маленьких вікнах у маленьких вазончиках — квіти, Катрині, вона посадила.

Молодиці сіли рядочком на лаві. Сава примостився коло столу, над яким у вишневій рамці, під вишитим рушником, ніби в'язку, а ніби й не в'язку, — літерами в квітах писалося на всю хату: «Бог є любов». Сам пресвітер писав, сам у рамку ставив.

— Почастувати б вас?.. — і баба Ксенька розвела порожньо руки.

— Бог нам віддячить, — заспокоїв її Сава.

— І нащо той дощ? Бараболю впорали б...

Зятек і вухом не повів на молодичю, котра заскаржилась, сказав:

— Так бог хоче.

І стало чути, як за віконцями на чотири шибочки шумів дощ.

Катря сиділа на лежкаві, а Данилко стояв між її колінами. Він укусив яблуко, але чомусь боявся його жувати.

На городі за роботою молодицям було про що перемовлятися, а в хаті поприкусували язики, мовчать. Нема роботи, нема й мови.

Через подвір'я — чвак, чвак, ніхто й у віконце не встиг оком кинути, а двері розскочилися, і на порозі став Гавриїл Федорович — голова. У синьому вельветовому галіфе. У такого ж кольору тужурці, застебнутій під горлом і розстебнутій на животі — не стікається. Руки — за спину.

— Не руками, ногою відчиняємо двері, Гавриїле Федоровичу? — і Сава Зятек обіперся на край стола.

Голова спочатку дмухнув перед себе, видихнувся.

— Ах ти ж штундійська сволота! — і ступив з порога.

Баба Ксенька витирала запаскою єдину табуретку, на якій сама сиділа, щоб голова спочив.

— З колгоспного поля людей зриваєш?! Нехай колгоспна картопля гине?!

Табуретка перепинила Гавриїлові Федоровичу дорогу, він збив її ногою, відкинув до порога. Молодиці поскулювалися, сидячи, поховались одна одній за спину. Баба Ксенька прихилилася до печі.

— Своє рятуєте? Свої шкури рятуєте?! — голова кричав і так розмахував руками, що, здавалося, і від того його крику, і від тих його помахів розсуваються стіни дерев'яної хатки, а стеля підпливе вгору.

— Посаджу, я вас усіх посаджу! Ви ще мені руки цілуватимете.

Сава Зятек підняв руку.

— Дивіться, дивіться, сестри, біс верховодить ним.

Гавриїлом Федоровичем скрутило. Звився серед хати, перекинув трухлявого стола, зірвав вишневу рамцю з рушником, кинув собі під ноги й став затоптувати.

Данилко шуснув під лежак, підтягнув під себе ноги, а Катруся вчепилася руками за дошки, застелені рядом, і не могла зціпити зуби.

— Падлюки! Я пороблю вас індусами! Я вас із колгоспу повикидаю!

Вскочив у хату шофер. Хотів схопити Гавриїла Федоровича, але той відштовхнув його.

— Підводи! Щоб мені підводи сюди! Ти чуєш! Гони підводи! — Гавриїл Федорович прогнав свого шофера і, розтоптавши вишневу рамцю, вбивши в долівку вишитого рушника, заходив по перекинутому столі. Відламувалися ніжки, розсипався верхняк.

— Ось ти — праведником звешся і почиваєш на законі, — ставши на коліна, казав пресвітер, — і вповаєш на себе, що ти проводир сліпим, світло тим, що в темряві, наставник незмислям...

Гавриїл Федорович топтався.

— Навчаючи ж іншого, себе не навчаш?

— Що-що?

— Проповідуючи не красти, сам крадеш... О ти, що хвалишся законом...

— Я — злодій? Та я вас усіх на Сибір, — Гавриїл Федорович не мав що топтати, він зірвав з голови круглого кашкета, кинув собі під ноги, заходив по ньому.

Підкотили підводи.

І голова, не втихомирюючись, розпоряджався:

— Всю, всю бараболю на підводи і в колгоспні кагати! Я вам покажу! Я провчу вас, сектантська наволоч!

Не було кому лізти в лях. Гавриїл Федорович і візників, і молодичь загнав, і сам — за відро.

Пресвітер не піднявся з колін.

III

Ще із старих часів школа стояла коло церкви. Через дорогу. Як і церква, школа була дерев'яна. Але якщо церкві ніколи нічого не бракувало, хіба сніг та дощі з'їдали з неї голубу фарбу, то школа завжди терпіла. Її не обминала жодна з війн. У школі завжди розквартирувалися солдати, найчастіше чужі. Їх доводилося вибивати. Не встигали її відбудувати, як вона знову горіла. Дубові кругляки, вкладені зрубом, обсмалені з усіх чотирьох боків.

Катря і та пам'ятає школу, криту білою черепицею. Та коли в школі, в одному з її чотирьох класів засіли яструбки — загін самооборони в боротьбі з бандерівцями, черепичний дах дощенту було розбито гранатами. Знищено яструбків. І дивно, що школа не зайнялася. З того часу вона вкрита соломкою.

Не близько до неї Катрі. Школа за потоком, на новому кутку, який зветься Піщанкою, а Катря з Гудигаю.

Над потоком, він береться з Піщанки, витікає з пагорба, — сивий туман між вербами. Туман густий. І від кузні, яка перед містком, — з неї завжди чадить горілим залізом, — здається, ніби верби ростуть на туманові. Воно так неймовірно, що Катря спляється коло кузні й задивляється на ті верби. Малоліток не видно: вкриті туманом. А старі мовби без ніг: туман підкосив їх. І з густих віт, верби трохи підчухрані, падає жовте, а то й зелене звинуте листя та й гине в тумані.

Катря спускається від кузні до потоку. Вже й не видно її в тумані. Тільки на піщанистій дорозі — босі сліди, як погублене листя.

Вона завжди під мостом мие ноги. Потічок ніби рухливе дзеркало. Вода холодна. Й так червоні дівочі ноги червоніють ще більше: від п'ят аж до колін. А Катря тре їх змилкою — крейдою, бо ж соромно йти з такими ногами до школи. Обіцяні черевики чи чобітки коли ще будуть, а босих ніг під партою не заховаєш.

Дзюрчить у тумані потік, тече собі до озера. В Катрі дубіють руки, зводить пальці, вона не виходить з потоку, і потік, наче тим вербам, сам їй мие ноги.

До школи можна б навпростець — через міст і городами, воно дуже близенько, але школярці лячно, щоб на неї ніхто не сварився: надпоточани перегороджують стежку дротом, бо городи малі, а стежку розтоптують широко, і Катря виходить на дорогу.

Вигнанка дуже зелена. То нічого, що кругом піски, особливо на Піщанці. Тут не можна протоптати твердої стежки. Сягаєш узбіч, а ніби по сипкому снігу. Пісок забивається між пальці. А за тинами з хворосту, за парканами, за дротом у два ряди — садки. Не вільшина яка-небудь, справжні вишні, яблуні, груші, звичайно, не над дорогою, вглибині. Над дорогою дуби і верби. Високи, аж гнуться.

Мабуть, ще дуже рано. Катря майже половину села перебрела, і нікого на вулицях. Гомінко тільки на колгоспному дворішці. А те дворище не на Піщанці, на Гудигаї, над самісіньким озером. Там гук-перегук: наряди ділять звечора, а зранку хто куди, бригада за бригадою.

Катрі більше подобається Піщанка. Тут трапляються муровані хати, навіть під бляхою. На Гудигаї й однієї такої нема. Все дерев'яні. А як подивитися на сільраду, раніше багатій жив, очі розбігаються. Хата на дві половини. Сіни й ті квітами розмальовані, мовби у церкві. Катря тільки в сінях була. Всередині, певно, ще гарніше. Любо їй брести Піщанкою. І вона бреде повільно, кругом обдивляючись. Виросла на іншому кутку, то цей і по сьогодні залишився для неї якимсь іншим світом, гарнішим і принаднішим, бо чужий.

Було далеченько до школи, і на душі в Катрі було спокійніше. Ймовірно тому, що намагалася не думати про школу. Через клятву бульбу пропустила вона один день, а тепер прийдеться перед вчителями позичати в Сірка очей. Якби у неї та всі підручники: дві хрестоматії тільки, українська і російська, а решта — на позички. Та не одна Катря уроки пропускає, хто на город, хто з товаром, і в позичальників книг не дуже допросишся. Коли дядько Сава заїкнувся про черевики, про чобітки, просилося дівчині з язика: ліпше б книжок купити, але соромилася. Черевки чи чобітки що? Поки й босій не холодно, а там у личаках. Чотири зими в личаках виходила. Застуджувалася. Та вже напоїть її баба Ксенька вівсянкою, і все зніме.

Ранесенько Катря вирушила, ану ж іще когось рано наднесе і їй поталанить переписати задачі, потім на перервах дещо підчитає.

За шкільною огорожею, на шкільному майдані, — братська могила: червона тумба з червоною зіркою. В тій могилі — ястребки, партизани, двадцять без одного. Їхні імена білим виписано. А за могилою — шкільні ділянки для дослідів.

На плацові — турнік, збоку кінь — вичовгана деревина на стовпцях, перед нею — штахетина, а все це — «полоса препятствій», як її називає воєнрук. І нікого тобі.

Катря наблизилася до хвіртки. Невже з хлопців чи з дівчат нікого не наджене? Кошелечок, у ньому дві книжечки, зошити, олівець, ручка й чорнильниця, став таким важким, що аж хотілося його кинути. До п'ятого класу вона вчилася тільки на п'ятірки. Ще ніхто з вчителів її не гудив. Але ж раніше була одна вчителька, а зараз — багато.

Хвіртка без дверцят. Замість дверцят — колесом перехрестя. Це вже директор постарався, бо дверцята ламали. А одного разу на майдан вискочила чиясь ялівка, наробила шкоди на дослідній ділянці, розмісила все, вибрикуючи.

З того часу у хвіртці — колесом перехрестя.

Зайшовши за нього, Катря вирвала жмут моріжку, витерла тим жмутом ноги, і вони стали ще чистішими, ніж були в потічку: пісок почистив їх.

Школа відкинена. Сторожиха вже скрізь попідмітала. У коридорі на підвіконні стояв мідний дзвінок, а із стіни чикали ходики. Катря відразу шуснула у свій клас, видобула з кошелечка чорнильницю, ткнула в неї ручку...

— Хм, Катерино, оберни-но... А я думав — первий! — і за тим вигуком понад Катриною головою полетіла на другий ряд парт груба солдатська сумка. Вона вдарилась об парту, впала на підлогу.

Євген, або Женька-кишенька, не мав гадки, щоб підіймати її, він сів перед учительським столом і, шалено вибиваючи по ньому долонями, загорлав:

— Катерино, оберни-но...

— Безсоромник, — сказала тихо Катря.

А він, скінчивши коломиюку, розлігшись на столі, заморгав вилинялими за літо бровами:

— Дурна, хіба я винен, що так у пісні співається? — й тут же перекривив Киру Хомівну, чи Фоміничну, бо вона любила, щоб її так величали.

— Замість придурюватися, дав би мені вправи переписати, — і Катря закалатала чорнильницею.

— Які ще вправи? Ти вчора не була, і я не був.

— А ти звідки знаєш?

Євген Патута перемінився; надувся, очі запливли під лоб.

— Земля чутками повниться... Я всю вашу оказію знаю. Ваш пресвітер Сава попер у район.

Катря тільки встигла перепитати, чи розклад не змінився, чи в них по-старому перший урок Кири Фомінични, а Женька-кишенька переплигнув через стілець і, вимітаючись із класу, стверджував: «Не змінився, перша Химічна! Гайда на турнік!»

Вона промимрила, коли його вже не було:

— От Патута...

Проходили казку Пушкіна «Про попа і наймита його Балду». Але Кира Фомінична завжди пов'язувала свої уроки з сучасністю. Цей зв'язок полягав у тому, що учні переписували якийсь шматочок з газети і завчали його напам'ять. І учні, перш ніж розповідати про казку, повинні були декламувати цей шматок.

Який не жорстокий був учорашній день, але Катря визубрила той шматочок. Та коли вона спохопилася, щоб його пригадати, в голові завертілося: «Не можу терпіти, не можу знести...» Вона швиденько дістала зошита, щоб знову прочитати монолог колишнього попа, а тепер атеїста, який клявся, що не може терпіти ні бога, ні попів, які обдурюють людей, що його обличчя пече сором...

То нікого не було, а то учні загули, як джмелі. В Катриній свідомості все закружляло. А що їй хотілося переписати математичні вправи, заглянути в підручник з ботаніки, то вона зовсім отупіла. Дівчата, як на зло, пхалися з розпитуванням про бараболю, і вона мусила оповідати вчорашню пригоду.

В її вухах шуміло. У коридорі ще дзеленчав дзвінок, а Кира Фомінична вже була в класі. Вона ніколи не гаяла й хвилинки.

Останній вбіг Євген Патута. Він показав із-за вчительчиної спини всім язика — і майнув до своєї парті.

Урок почався.

Опісля переклички, яку Кира Фомінична провадила стоячи, вона клала на стіл розкритий журнал, брала дбайливо складену газету й відходила до дошки. Не спускаючи очей з класу, миттю німо відзначала, чи дошка чиста, чи на ній нічого не намазюкано, чи є мокра ганчірка, чи крейда на місці, й, махнувши складеною газетою на середину класу, питалася:

— Що було задано?

Клас зашурхотів, загув:

— Казка... про попа... Балду...

— Патута, скажи голосно, чітко.

Євген, однією ногою стоячи на долівці, а другою на своїй сумці — він ще не встиг її підняти — випалив по-військовому:

— Тема нашого уроку — казка Пушкіна «Про попа і наймита його Балду».

— А ще?

Євген не знав «ще». Але вловивши підказане, він випалив:

— А ще нам було задано вивчити напам'ять монолог агітатора-атеїста.

Катря припала до парти, принишкла, їй хотілося сховатися під шапку-невидимку. Вчителька не садовила Євгена, і Катря, та й увесь клас, подумували, що їх пронесе.

— Щоб пов'язати літературу минулого з нашою сучасністю, ми мали вивчити монолог атеїста-агітатора, який усвідомив,— і поки вчителька це промовляла, Євген, якому треба було читати монолог, запам'ятовував з розкритого зошита початок, сподіваючись, що далі підкажуть.

Його викликано до дошки.

Кира Фомінична добре знала газетний шматочок, але в неї була звичка, щоб не помилитися, зорити в газету.

Євген проказав початок, а дійшовши: «Не можу терпіти, не можу знести»,— застряг.

Він благав очима, він закусував губи, щоб йому підказували. Але не дочував.

— Не можу терпіти, не можу знести...

— І моє лице...— шушукав клас.

Кира Фомінична ще не приймала очей з газети.

— ...ице...— чулося з класу.

А Євген тупцював на місці:

— Не можу терпіти, не можу знести...— він спантеличився і вже нічого не тямив.

— Що знести?!

— Яйце,— сказав і заїкнувся Євген Патута.

Клас вибухнув реготом.

— Катерино Поліщук, ти в мене розумниця, іди й розкажи монолог,— сказала вчителька.

Катря вихитнулася з-за парти, мляво поплелася, стала біля дошки й опустила голову.

— Чого ж ти мовчиш?

Дівчина ворушила губами, але не могла нічого промовити.

IV

Розпечаткований чобітьми, пошматований біблійний випис: «Бог є любов» — підклеювався до картону. Рамці зроблено нові. Сава Зятек набожно вставляв отой випис, брудний, знівечений. Пресвітер вернувся з району. Правувався, показував там трісочки ікони, над якою поглумився Гавриїл Федорович, образивши почуття вірників.

Стара Ксенька слухала оповідь пресвітера й зітхала.

А Данилкові хотілося майструвати разом із дядьком Савою. Та його не підпускали до такого «святого» діла, як роблення нової ікони. Тільки й того, що, склеюючи біблійний випис білком, пресвітер дав малому жовток, аби випив, бо його ніде було діти, і він міг засмердітися. Данилко випив жовток і м'яв у руді шка-ралупу.

— Ми повісимо у вашій хаті, сестро, — казав Зятек, — цей пошкоджений образ, щоб він був назавжди свідком того, як безбожники знущуються над свідками Ісуса. Бог великий і милостивий. Він пошле нам благословення і ясуватиме свої таємниці...

Якраз увійшла Катря.

Пресвітер у районі майже нічого не домігся. Найгірше із забраною картоплею. Відколи баба Ксенька заопікувалася бездомними дітьми, в неї було два городи: свій та на дітей, таки їхній, батьківський. Сільрада виписала два номери. По багатьох роках Гавриїл Федорович все це раптом пригадав, а тому забрана картопля вважалася колгоспною.

— Боже милостивий, боже справедливий, нащо нас караш? — шепотіла стара сухими губами. — Я за своїми синами серце вищушила, а чужі діти мене доконають...

— Гріх! Гріх берете на свою душу, сестро! — пресвітер підняв над бабиною головою наново заправлений у рамцю біблійний випис. — Клякаймо і молимося, щоб прокляття бога на нас не впало каменем...

Катря взяла за руку Данилка й повела з хати. І Данилко потягнувся за нею.

Вони мовби покрадьки вибралися з незагородженого подвір'я. І вулиця повела їх.

Уперше з Катрею зробилося щось таке, що їй не хотілося бачитися ні з бабою, яка врятувала їх з братиком, ні з ким з людей. Вона вела за руку Данилка, який радів з того, що вони кудись та чимчикують, і тамувала сльози.

І огидною для Катрі була баба Ксенька, дядько Сава, огидною була школа, огидним був увесь світ, від якого прагнулося тільки втекти.

Що далі від дому, то Данилко все частіше спинявся, заглядав у чужі двори. Перед кожними ворітьми йому треба було спинитися і постояти.

— Так ми нікуди й не дійдемо, — ганила й підганяла його Катря.

— А куди ми йдемо? — питався він.

Катря й сама не знала, куди йти, але вона зареклася не повернутися не те що до баби, навіть у село.

Вулиця вивела їх до озера. Гойднулося з-поміж верб сине плесо,

і Данилко ладен був бігти туди. До озера його не пускали. А тут — нагода.

Сестра не боронила йому.

— Катле, посаджу тебе на човна. Он стоїть, плив'язаний, і ми либи налапаємо...

Але Катря не пустила його до човна. Вона не дозволила йому побольбатися на мілкому. Озеро Святе заманливе. Воно може раптово пустити велику хвилю, і та хвиля затягне на середину, а там глибінь глибочезна.

— Ходімо додому, Данилку...

— Так сколо?

— До свого дому...

Данилко не міг її збагнути.

— Де наша хата стояла.

— Яка хата, Катле?

— Хіба ж ти забувся? Я скільки тобі розказувала. Ми ще коноплі вибирали. Там гречка і просо.

Данилкові постояти б над озером, подивитися на човна, коли не можна на ньому поплавати; косував туди, до верб, але Катря держала його за руку. В його малій голові ніяк не трималося, що в них була колись своя хата. Окрім хати баби Ксенки, він ніякої хати не знав.

На висипі, за соснами,— звідки добре видно другий берег озера, який запливав у дрімучий ліс, колись стояла їхня хата. Край села, край Гудигаю. Там був садочок, хлівець і комора. Коло хлівця оборіг. А на розкорчованому — городець.

Як Данилко не впирався, але Катря підганяла його. За розкарячуватими соснами, за ліщиною,— проти неба купка глини у бур'янищі. Слід від хати. А від садка, від хлівця, комори й оборогу знаку нема. Переорали, заволочили,— город. Де стояла хата, не чіпано. Плуг не бере.

— Наш голод,— сказав Данилко.

А Катря вела його по стерниську.

Вони посадили на купці глини й тиньку. Перед ними стояли кривий полукіпок жита, присілі, прибиті дощами полукіпки гречки і проса, а коноплі — горстками. Катря знала — тепер це вже не їхєє. Їхніми були глина і тиньк, де вони сиділи, поспускавши ноги у вириті ручаями ямки.

І плив синій день. Згинув уранішній туман. І по дощовому літі, опісля слют, видався чи не перший день поліської осені, яка виграє сонцем у небі, жовтим листям у лісі, яка купається у чистому озері.

Данилкові не сиділося, він пацав ногами, а Катрі сиділося й думалося. Не про школу. Не про те, що її скривджено. Тут, на краю Гудигаю, сплигло перед нею чуте про Вигнанку,— своє село. Воно

як було? За старих часів у старому селі Велимче,— Катря не знає, де воно,— батько і мати прогнали свою доньку, бо мала привести байстря. І пішла та дочка. Та громада змилювалася, поставила їй якусь халабуду за болотами. Там дочка й оселилася. А що це давня давнина, то ніхто імені тієї жінки не запам'ятав. Привела, народила вона хлопчика. Озеро його викупало. Ліс його вигоїдав. І став той хлопчик могутнім, як дуб. Чого тільки про нього не розказувано: брав на плечі воли з плугом, ідучи в поле. Але то вже інша мова. З того ж часу, як його мати поселилася за болотом, як їй було наказано появлятися у Велимче на люди, по-стала Вигнанка.

Осіннє сонце не пече, лагідно пригріває. І на тому сонці — його проміння тремтить на Катриних і на Данилкових віях — думається дівчинці, що й вона чимось подібна до отієї вигнанки з Велимчого. Тільки ж нема кому поставити їй із Данилком хату. А то вони б жили собі.

Данилко підхопився, брав груддя і кидав у небо. Хотів докинути до сонця. Але Катря посварилася на нього. Не можна кидати грудням на сонце; небо розсердиться і вдарить громом.

— Нум, Данилку, будувати собі хатку? — вигукнула Катря.

— Хатку? — не повірив Данилко.— А де сокила?

— От нерозумний, ми собі маленьку збудуємо.

Данилкові сподобалося будувати хату, але він не знав, з чого починати.

Та вже Катря знайшлася. І, мабуть, ота добра думка спала їй тільки тому, що дівчинка наглянула якийсь іржавий скісок. За той скісок у них з Данилком розпалилася бійка. Катря мусила віддати скісок Данилкові.

Він, як справжній майстер, спочатку довго вибирав місце, де будувати хатку, і за сестриною порадою кращого місця не було, окрім купки глини й тиньку.

Хата почала будуватися з печі. Данилко знав, як це робиться. Він розчистив скіском невеличкого майданчика і став під ним виколупувати піч.

Катря все наказувала, щоб він виколупував піч ширшою і глибшою. І він її слухався. А вона тим часом вишукувала навкруги якесь полив'яне й неполив'яне череп'я, зносячи його.

Данилко впрів, але не давав сестрі скісок. Глина й супісок набивалися в його розпанахану пазуху, його рот був у глині, мовби він їв її.

А коли ямка-піч була вирита, коли в неї не тільки Данилко, а й Катря могла схвати свої долоні, почалося найважливіше,— прорізування димаря.

Катря затамувала дихання. Данилко навіть не посапував. Він висолопив язика, обережно тикаючи скіском об землю. Глина

й супісок, маленькі грудочки обережно виміталися. І коли димаря було пробито наскрізь, коли Данилко встромив у піч свого кулачка, Катря з великої радості затанцювала.

— Тепер, Данилку, я на припічку тарілочки розставлю, а ти назбирай пруття, щоб обгородити нашу хатку.

Хлопець і не здогадувався, що треба тин. І хоча він втомився, але, затиснувши в руці міцніше тупака-скіса, побіг зрізувати пруття. Коли він приніс його, Катря вже розставила на припічку полив'яне череп'я, а челюсті печі завісила якоюсь шматинкою.

Вони обгородили свою хатку. До неї були навіть ворота і хвірточка.

А ще Катря зробила із метлиці віника й помело.

І так воно було все до ладу, і так воно було все добре: тин — патички — рівненько обіймав навколо превелику піч, зачепурену й гарну. За тим тином вони насадили садок. Катря скопала грядочки для квітів. Спочатку забулися, та вже потім здогадалися й викопали біля воріт криницю.

Скінчивши всю цю роботу, Данилко раптом сказав:

— Тепел обідати пола...

Катря зняла з його голови кашкета й пішла по воду. До озера. Води трохи витекло, але вистачило, щоб Данилко з рота налив у криницю.

Катря відслонила піч, засовувала туди полив'яне череп'я: варила обід. А що в тому череп'ї та блищала вода, то вони з Данилком погода злизували ту воду, обідали.

Данилко рукавом витер піт, ніби смакував справжнім борщем.

Робота й сонце розморили їх.

Данилко, пообідавши, ліг спочити, як спочивають господарі. Він і справді скоро заснув, і Катря прикрила його очі своєю білою хусткою.

Вона й сама лягла поряд з Данилком. Але сон її чомусь не брав. Катря загородилася долонями від сонця. Долоні зарожевіли. А її очі блукали по небу, в яке хотілося злетіти. І вона подумала: «Тобі добре, Данилку. Набавився та й спиш собі. А мені і про себе й про тебе піклуватися, голова аж розскакується...»

Їй згадалося, як їх підібрала баба Ксенька, вийшовши по журавлину.

А в тієї баби Ксеньки свої біди: чоловіка пілсудчики, хто вони, Катря з книжок дізналася, згноїли у в'язниці, бо осадника²⁵ вбив, а син її загинув у банді, серед тих трьох, що з криївки їх витягнуто, що за них мати постраждали, а другий загинув на фронті...

І думається Катрі, що баба Ксенька через свого сина-бандита ними опікується, ніби оправдується за нього перед людьми.

²⁵ О с а д н и к — польсько-панський колоніст.

Катря вбирає очима небо.

«А Данилкові що? Набавився та й спить собі. Він зовсім не пам'ятає матері. І йому добре, що не пам'ятає...»

Осінній день додзвонює у небі сонцем.

Над Гудигаєм кружляє жовте листя. І чути, як веслує, як виграє озеро.

Небо густішає, мовби чорніє.

Катря приймає від счей руки. Сонячне проміння облизує їй босі ноги.

Вона, все ще вбираючи очима небо, все ще пориваючися злетіти до високості, шепоче:

— Ма-мо!..

А небо підіймається ще вище.

— От куди ви вивтікали. Я шукаю, розпитую, чи не потопилися де, лишенько ти моє! — чується голос баби Ксеньки.

V

У класному журналі — навпроти прізвищ Євгена й Катрі стояли під вчорашнім числом два кілки. Кира Фомінічна поставила їм обом по одиниці. Здавалося б, що на тому й скінчиться. Здавалося б, що «кілковики» завчять напам'ять задане, і все буде гаразд. Хіба одиниці новина?

Але повернулося не так. Винною була сама Кира Фомінічна. Вона оповіла в учительській про дурне «яйце», а дехто з викладачів убачив у тому «яйці» зловмисність.

Директор закликав у свій кабінетик Киру Фомінічну, розмовляв з нею віч-на-віч. І хоч ніхто цієї розмови не чув, але наступного ранку не тільки вчителі, а й учні знали: директор Пивоваров погрожував допитати зловмисників і навіть скликати батьківські збори. Коли бандити-бандерівці вчинили напад на школу й повбивали ястребків, тоді було поранено й Пивоварова. Він теж числився у сільській самообороні й ходив із зброєю. І хоча це було років чотири тому, і хоча всіх бандитів-бандерівців уже винищено до ноги, директор нічого не забував. Він тільки тому і врятувався, що поранений скочив у неглибокий колодязь, дочекався в колодязі ранку.

І от у вчительську заликано Євгена Патуту й Катрю Поліщук.

Пивоваров, низенький і кругленький, обличчя, наче той бурячок, задер, поставив ногу на стілець, великі пальці обох рук зашхнув за широкий військовий ремінь із жовтою мідною зіркою, примружив сіренькі очі.

Кира Фомінічна сиділа в кутку. Вона хотіла бути непомітною. В її голові продовжувало стукотіти: «А чи не дала я сама якогось

приводу, щоб шибайголова і зухвалець Патута наробив такого колоту?...»

Євген одійшов від порога, насмішкуватий, полотняна сорочка застебнута на різні гудзики: білий, чорний, синій: полотняні штани заковчені до колін, як на пасовиську. Йому не раз доводилося вже вистоювати тут за школярські бійки і чвари. Тому був зовсім спокійний. Він же нікого не вдарив, і не вступав з учителькою в суперечку. Не вивчив урок? Хіба це вперше... Його очі були чисті. А Катря опустила голову й нічого не бачила. Вона втупилася на свої босі ноги і так застигла.

— Ану, Патута, ану, голубе, розкажи, чому ти вчора не вивчив... — директор запнувся. — Чому не вивчив...

— Монолог агітатора-атеїста, Олексю Петровичу, — підказала Кира Фомінічна.

— Так, монолог, — повторив директор і не розмружував очей.

Школяр не дуже й сподівався, що його саме за таке сповідатимуть. У Євгеновій буйній уяві одразу народилося не менше сотні найповажніших причин, які не дали йому змоги вивчити урок. Цілком впевнений у собі, вибравши з усіх причин одну, зовсім справжню, але трохи побільшену, він і не кліпнув своїми віями.

— Через колгоспні телята і через свою корову не вивчив.

— Хіба ти пасеш колгоспні телята? — не без поваги запитав директор.

І Євген пустився в балаканину.

— Я-то не пасу, але тим, що пасуть, треба до бараболі, бо гние. Я й замінів...

— Коло телят не міг вивчити?

— Якби самі телята, а то ще й корова. Телята в один бік, корова в другий.

Директор міцніше вперся ногою об стілець.

— Ти нам баки телятами і коровою, голубе, не забивай, — відтяв він. — Ану признавайся, хто тебе намовив сказати про яйце? — запитав знову, маючи на увазі, що дітей намовив не хто інший, як пресвітер Зятек.

— Таке... — пхикнув школяр. — Хто б мене намовляв?

— Я тебе запитую чи ти мене? — наступав Пивоваров.

Євгеново спочатку було смішно, але погрозливий вигляд директора, припишкільство і настороженість Кири Фомінічни спантеличили його.

— Йй-бо, мене ніхто не намовляв, — проплямкав хлопець.

— Значить, ти сам додумався?

Євген мовчав.

— Сам чи ні? — напосідав директор.

Школяр мовби онімів. Щоб його перестали мучити, він хотів будь-що збрехати. Але нічого не міг придумати. І саме тому, що

правді не йнято віри, а вибрехатися не можна, він зовсім зів'яв. Де й ділася його хоробрість, його самовпевненість. Непричесане волосся наостричилося, руки пограбли, а язик то ховався у горлянку, то прилипав до піднебіння.

— Йй-бо, ніхто не намовляв,— божився він.

— Ти не тільки погано вчишся, ти ще й у вічі брешеш? Школа тебе вчить, школа хоче, щоб ти людиною був!..— Директор обіруч тримався за військового ремня. Таким лютим ні Євген, ні Катря його ще не бачили.— Розпусник! Останній розпусник!

— Йй-бо, мене ніхто не намовляв. Само зірвалося, бо я не почув,— признався, як на сповіді, хлопець.

— Зірвалося?! Він не дочув? — перекиривляв його директор.— Ми знаємо, як воно зірвалося. Марш і щоб твоєї ноги в школі не було. Щоб прийшов з матір'ю!..— Олекса Петрович прийняв ногу із стільця.

Катря вступилася з порога, і Євген мляво посунув з учительської.

— А ти, чому ти не знала уроку? — впало на голову Катрі.

Вона нічого не могла сказати. Не мала духу. Розкрила рота, але несила було стулити губи, поворухнути язиком. І замість відповіді, чувся переляк:

— А... а...

— Оце така ти відмінниця! — гримав директор.

У Катриних очах блиснуло вогнем. Той вогонь залили сльози. Вона обернулася до стіни й заридала.

Директор крутнувся на одній нозі й загував у свій кабінет. Кира Фомінічна налила з карафки води, напоїла Катрю. Склянка цокотіла об її зуби.

— Напийся води і не плач,— заспокоювала школярку вчителька.— Ти ж у нас відмінниця...

Катря схлипувала і дихала, як підбите перепеленя.

Кира Фомінічна, взявши з її рук склянку, погладила дівчину по голові, а потім заглянула крізь прихилені двері в директорський кабінет, запитала, що робити з ученицею.

— Рідні нехай прийдуть! Хто там її виховує...— відгукнувся Пивоваров.

Євген очікував Катрю під школою.

Як тільки вона появилася в ганку, він поманив її за ріг.

— Чого вони в тебе хотіли? — прошепотів.

Катря видавлювала крізь плач:

— Щоб бабуня прийшли...

— Дурна! — відзначив Євген.— Чого ти розпустила нюні? Нічого страшного не буде.

Катря витирала долонями обличчя, але воно знову ставало мокрим від сліз.

— Та перестань! На уроки ниньки не підемо. Дочекаємось дзвінка, заберемо свої манатки і гайда в ліс. Я тобі там таке покажу... — Євген весь запалився й почував себе героєм.

А Катря кулилася за рогом школи, боялася, щоб хто з людей не бачив, що вона не на уроці, а на вулиці.

— Гайда в ліс! Згода? — переконаував Євген.

— Ні, я піду по бабуню...

— Бабйю, — скривився Євген. — Твоя баба встигне й завтра приперти до школи. А ми б собі погуляли...

Йому не вдалося вмовити й підбити Катрю на своє. Катря, присівши, витерлася поділком сукеночки, а потім побігла з шкільного подвір'я. Євген здивовано стенив плечима, чвиркнув крізь зуби на мураву та й став терпеливо чекати дзвінка.

Баба Ксенька ні разу не була в школі. Їй не доводилося вислуховувати погане про Катрю. Інколи бабу перестрівала на вулиці вчителька, хвалила приймачку-онуку. Баба Ксенька, якби не Сава Зятек, чи й пустила б Катрю в науку.

Стара дуже здивувалася, що її викликає сам директор. А що Катря не могла пояснити чому, то виходило, що онуку-сироту в школі скривджено. І баба Ксенька, кинувши поратися на городі, вирішила манджати нагально. Вона подумала, що треба б було переодягнутися, але відкинула це: і так обійдеться, не на зібрання, а до безбожників. Катря відвела Данилка до сусідів, і вони з бабою почимчикували до школи вдвох.

Як на те по дорозі траплялися односельчани, і баба Ксенька всім скаржилася, що її чомусь тягнуть до школи. Катря мусила очікувати, не знаючи куди подітися від сорому.

Директор прийняв бабу не в учительській, а в своєму кабінеті. Запрошено на розмову й Катрю.

— То ви мене за тим і від роботи відірвали, що вона чогось вам не вивчила? — сказала баба Ксенька, вислухавши директора, й дивилася на нього, присадкуватого, а на Катрю й не глянула. — Дівча цілий вечір щось шварготіло. Якби ви та всякі гарні молитви вчили, то вона б вам їх як горіхи лускала, — закінчила баба Ксенька і знову глянула на присадкуватого директора, глянула так, ніби перемогла його зовсім.

— У нас не молитовний дім, а школа!

VI

Навідався кривий Котик, розстібнув свою поштарську сумку та й витягнув з неї посвідочку. І на цей раз поштар приніс горемороку.

Після того дня навіть і Данилко почав боятися дядька Сянька. І Данилка ніби й не цікавила алюмінієва застібка на поштаревій сумці.

За картоплею з дитячого спадку-городу звезено, забрано полу-кіпок жита, снопів двадцять гречки, стільки ж проса, коноплю горетками усупільнено, але за той город платити треба. Сьогоднічне і недоїмки. Воно й назбиралося.

Гавриїл Федорович ніби й ні при чім.

— То діло сільради,— буркнув він бабі Ксеньці, коли пішла до нього, й не хотів її слухати.

Він в'ївся на стару за богомільного Зятека, взяв собі на карб мстити бабі, бо йому трохи дано прочухана за бешкет. А хто не знає натури Гавриїла Федоровича?

— Якщо мене хтось кривдить на пучечку,— хвастає він,— то я тому віддячу по самісінькій лікоть, а то й по самісіньку пахву,— показує він на своїй руці.

І будьте певні: він свого доможеться. Дурниця, буцім його хата скраю: сільрада сільрадою, але вся Вигнанка ходить під ним.

Баба Ксенька йому, що нема чим недоїмки платити та й, може б, за цей рік списали. Де там! Вона благати: колгосп років зо два за трудодні повністю не розрахувався, а трудоднів у баби Ксеньки трохи зібралось; коли б хоча по кілограму дали за них хліба. За той город було б. А тут якраз городину можна замінити на хліб, приймають.

— Як робите, так і маєте,— сказав Гавриїл Федорович.

А бабі Ксеньці на суд. Несплатниця. Повісточка складена листом. Через тиждень у район. День і годину визначено.

У Вигнанці є й інші несплатники. Та до них чомусь ще черга не дійшла. Хтось за них заступається.

Стара Ксенька вернулася з походеньок і сіла на лаві. Катря вчила уроки. А Данилко майстрував собі щось під припічком. Він такий, завжди собі роботу знайде: настругав кілочків, складав і розкладав їх, а то раптом спало йому будувати вітряка чи й хтозна-що.

Тільки баба сиділа склавши руки. І тому, що вона зажурена, тому, що мовчазна, не йшла Катрі наука. Дівчина вмочала ручку в чорнильницю і якимось боязко, непомітно, краєм ока сліпала на бабу. А перед тим Данилко пустував. Катря дала йому ножа, і він забавився.

Задачі важкі, а школярці не думається. Тут треба множити, ділити і віднімати, а старій Ксеньці мовби щось пороблено. Глипне Катря на неї: стара все більше й більше горбатіє. Незручно так сидіти їй, але не прихиляється до стіни. Зрештою зовсім згорбатіла. Катря нищечком умочає ручку в чорнильницю, а баба вкла-

ла свою голову в долоні та й гойдає головою. Важко. Дівчина лякається вмокати ручку в чорнильницю, щоб не розбудити стару.

Стругоне Данилко ножем, і тиша в хаті. І здається, що малий Данилко струже під припічком не кілочки, а ту тишу, лунку й моторошну.

Бабині кострубаті ноги, наче витесані з чорного дерева, підпирають і її, і лаву, на якій вона сидить.

І замість того щоб розв'язувати задачу, Катря починає здогадуватися: даром стара біла ноги, нічого не виходила, від суду не відмоглася. І дівчина згортає зошита, підпирає свою голову двома кулачками. Вона дивиться на бабуню, але та не бачить її.

Як та молодесенька кішка, встає і крадеться з-за столу Катря. Зупиняється навпроти старої, обіймає її, кладе свою на її голову.

— Бабусю... бабусю...

— Чого тобі, дитино?

А Катря не знає, що казати. І тремтять-тремтять її довгі вії.

— Бабусю, рідненька...

— Прогнівили ми бога, — схлипує стара.

Катря не випускає її з своїх обіймів. І, мабуть, бабі зворушливо-тепло від того. Вона обіймає Катрю. І вони, обнявшись, удвох схлипують, заколисують біду в своїй хаті.

— Ну, нехай я, а чого ти бідкаєшся, дитинко? Боже, боже, великий і милостивий, Сусе Христе...

Данилко розсипав вистругані кілочки й підкочується їм до ніг.

— Бабцю, а ви в дядька Сави були? — питається Катря, схилившись старій на шию.

— Нема його, нема праведника...

— А може б, я побігла? Може, він вернувся?

— Де там, дитино!

Катря проситься, поривається йти, і баба Ксенька зважується її пустити.

— Дядько Сава не зарадить — ніхто не зарадить, — каже Катря.

Разом із сестрою поривається бігти й Данилко. І нема такої сили, щоб його спинити.

Побідкалася баба Ксенька, дівчина її трохи розрадила, і стара береться за баняки.

— Ідіть, та не баріться там. Застанете праведника Саву, без нього не вертайтеся.

Катря летіла на Піщанку на крилах. Данилко їй дуже заважав, людських собак дражнив. Свого собаки нема, він до чужих лащитья.

Верталися назад, волочили ногу за ногою. Данилка й собаки не цікавили. Не було Зятека дома. І Катря недобре думала про нього: пресвітер на десятому селі десь вихрещує в штунди. Ні

домашні, ніхто з вірняків не знає, куди його понесло. У штунди вихрещують потаємно, вдосвітку. Вона б за ним на те десяте село побігла, якби знала куди.

Замість радощів, принесли вони до хати суму.

— Почекаємо до вечора, — мовила баба.

Катря не відступалася од неї. Що не робила стара, дівчина допомагала їй.

Але й увечері Зятек не вернувся.

Не було його вранці.

Чекали другий, третій день.

Катря йшла до школи — вступала до нього, верталася — теж вступала. Нема.

— Коби бог милостивий, переказав би, видивом своїм сповістив би, послав би Саву, — все ще сподівалася стара.

Але бог не схотів бути милостивим, не послав дядька Саву.

Сусіди, свої люди, особливо баптисти, навіщали їх часто. А коли пресвітер зліпив, було, біблійний випис-ікону, збиралися навіть на моління. Ночами, лежачи з Данилком під одним рядном, Катря згадувала, як вони молилися, попадавши на коліна: «Допомагатимем одні одним, і бог нам споможе»... Та рідко тепер хто вступав до них. Навідався сільрадівський голова — інвалід Майстрюк. Довго сидів. Казав, що той суд не страшно, що города їм не віддадуть, а забрану картоплю обіцяв виклопотати. Йому не вірили, хоча й знали: Майстрюк слів на вітер не кидає.

Баба Ксенька, дядько Сава повчали Катрю усіх любити, а їй хотілося всіх ненавидіти.

Останньої ночі перед судом з її голівки ніяк не виколупувався: який буде суд? Розкрившись, на сірій стіні вона побачила у химерних одягах престрогих суддів, бачила бабцю, себе й Данилка.

Вона натягнула рядно на голову, затамувала подих, але судді стояли перед очима. З ними й заснула.

Баба Ксенька прокинулася перед досвітком. А можливо, вона й не спала. Сповзла з печі, наступивши на Катрину ногу. Катря скрикнула спросоння.

Стара вирішила взяти дівчину з собою. На суді неодмінно питають про той другий город, що вже й номера на нього нема, то нехай Катря свідчить, що з того городу користь була невелика, він давно не гноїться, а цього року все з нього забрано, так що й за труди ніхто не подякував.

У хустину зав'язувалися полушки хліба, дві цибулини, а дрібка солі у вузлику.

Катря розчесалася, швиденько зодягнулася. А з Данилком — біда. Будили його, кадуркали над ним, а він перекидався з боку на бік і не продирав своїх очей-сонливців.

Щоб не опізнитися, до району верстов п'ятнадцять, вирішили зачинити його.

Заткнули двері хворостиною, подалися до сусідів.

Стукали у вікно. Виглянула чиясь розпатлана голова та й сховалася. Вони прохали, щоб приглянулися за Данилком, коли розвидниться. Але їх не чули.

Надумали рушати, кинувши малого напризволяще. Та Катря зважилася постукає до Тамари Йосипівни. Вона знімала куток поблизу, на Гудигаї. Бабі Ксеньці здалося це марнотою. Вона очікувала годованку на вулиці. Катря довго й не барилася. Вчителька обіцялася заглянути, попильнувати Данилка, а потім забрати його із собою до школи.

У дорозі, коли вони вже були за селом, стара сказала:

— Чужі люди інколи ліпші своїх...

Бралися перші заморозки. Піщана дорога вкрилася твердими камінчиками. Босі ноги глухо постукували. Під пальці, а чи під п'яту підкочувалися піщані горіхи, — Катря підплигувала.

Через ліс і переліски, через байраки випхалися на асфальт. Тут уже було легше.

Баба Ксенька чи не вдесьте наставляла дівчину, як їй свідчити.

— А ви ж коли були на суді? — питалася Катря.

— Де там! — відмагалася та. — Судили чоловіка-небіжчика, та заким я добралася у те воеводство, суд скінчився...

Тягнулися мовчки. Сірий асфальт летів перед них, сірий асфальт вів їх до схід сонця.

Старій не хотілося балакати. Та й про що балакати? Дніло. Десь скоро вигулькне містечко. І бабі Ксеньці, яка ніколи міста не любила, мабуть, згадувалось щось, пов'язане з містом. Вона вже нажилася, начулася й натерпілася.

А Катрі ставало лячніше й лячніше. І вона стала думати про матір. З тих пір, як матір вивезено, Катря не перестає про неї думати. Але ті думки чомусь лякливі. Мати ні разу ще їй не снилася. І Катря ніяк не може її собі уявити. Та коли тяжко на душі, мати не покидає її.

— Бабусю, можна, я у вас щось спитаюся? — каже дівчина й забігає наперед.

— А що ти хочеш?..

Катря, ніяковіючи:

— Бабцю, а за що так з мамою?

— Он ти про що? — видихає баба. — Кара, божа кара, доню... Не нам судити, не нам знати... — вона спиняється, її лице зверне до неба, і рукою, в якій хустина з хлібом-цибулею, махає до неба: — Йому, йому одному, великому і всесильному, відомі гріхи і правди наші... Та ти, дитино, ліпше не думай об тім. Нащо сушити

голову. Давай ліпше помолимося: сонце сходить,— стара рушає і тихо заводить псалму.

Катря теж підспівує.

Передзимове небо, важке і низьке, гуде над ними.

Район зустрічає їх гуркотом вантажівок, які мчать назустріч.

До суду треба розпитуватися. Знайшли його легко: будинок за базарним майданом, над самісіньким шляхом. Катря прочитала вивіску, і вони ступили на подвір'я.

Ще було рано. Але під цегляним будинком уже чекали. Добилися раніше їх. Мабуть, що з подальших сіл.

Сіли собі на моріжку. Час минав поволеньки.

Якісь люди про щось із ними забалакували. Але дівчина нічого не чула. Коли ж на подвір'я один за одним почали сходитися у костюмах, розшитих золотом, у синіх високих кашкетах, Катря зовсім отетеріла.

Згодом якась жінка повідбирала повістки й сказала, кого за ким судитимуть.

Можна б і до зали. Але баба Ксенька подумала, що ліпше почекати на ганку. Для Катрі воно теж ліпше. Не так страшно.

Перед тим, як їх мали викликати, проскочив секретар Вигна-нецької сільради. Обіцявся бути Майстрюк. Та чомусь не прийшов.

Баба Ксенька ввела Катрю за руку у відчинені перед ними двері. Зала засідань мала й душна, невисокий поміст, на ньому — стіл, на стіні — герб. Кілька рядів крісел. Якась перегородка. Людям ніде сісти. Сидять тільки передні, а задні стовбичать.

Катря не встигла роздивитися, як бабу Ксеньку вже почали допитувати.

Запала тиша. Але й у цій неймовірній тиші трое суддів — один суддя, два засідателі, здавалося, не дуже слухали стару, а чомусь уперто зорили на неї, на Катрю, зорив ніби один чоловік з трьома головами.

— Людки, людоньки,— заговорювалася баба.— Сам бог нехай свідчить і та дитина,— вона оберталася до приймачки-онуки, шукаючи в неї помочі.

— Ми знаємо, що ви богомільна,— казав хтось.

І баба, схопившись за це, вигукувала:

— Правда, свята правдонька, людки. Богомільна, богобоязлива я. Святим словом, писаннячком господнім і свої, і ваші гріхи відмолюю...

— Але ж і в святому писанні записано: всяка влада від бога, і владі треба коритися,— казав знову той же голос.

— Чи ж я владі не корюсь?! — крикнула баба.— Боже, боже, свідкуй за мене...

Але стару стали допитувати про два городи, вимагали пояснень, чому такі великі недоїмки.

— Я й на роботу колгоспну ходжу. І двоє дітей у мене...

Щось запитувано в секретаря сільради, і він похитував головою.

Піднято Катрю, щоб вона свідкувала за город, чи правда, що з нього невелика користь?

Встала дівчина з крісла: судді на помості, золотий герб і все-все попливло-попливло...

Деся якраз саме в цей час на суд з'явився Сава Зятек. Він став перед великим столом.

— Ручаюся, я ручаюся, що не мине й місяць, як усе буде заплачено. Тільки не судіть їх.

VII

Данилко продер очі, гукнув: «Бабо!» — і розпізнався. Але баби не було. А вже білий день зайшов у халупку через двоє малих віконець, здалося — став на порозі перед зачиненими дверима та й виманював хлопця на вулицю. Туди просилися у вазонах квіти. І завішена фіранкою піч з животатим припічком, з примурками й кобишками на підкомині. І стіл. І стілець. І стіни. Усе, що було в халупці, хотіло геть з тієї скарєдності. Тільки на довгу лаву падала із стіни тінь, і лава не бачила білого дня. А квіти не могли перехопитися за вікно: їх спиняли шибочки. А піч не мала ніг, щоб іти. Стіл і стілець хоч і мали ноги, так вони ж дерев'яні й на них тільки можна стояти. А Данилко мав прудкі й неспокійні ноги. Вони в нього завжди непосидючі. Як не бігав, то метляв ними, гойдав чортів. Та зараз ноги не слухалися Данилка. Вони підкулились. І сам він згорнувся в клубочок. Йому ще дрімалося в теплі під рядном. Не хотілося вдруге гукати бабу, яка, мабуть, дець пореється. А Катря, напевно, вже у школі. Він і не помітив, що сестрин кошіль стоїть на лаві. Він забувся, що баба й Катря мали йти на суд. Забувся, як сам звечора просився, щоб не кидали його, щоб взяли із собою. І він пішов би з ними до міста, на той суд. Малий аж плакав, так просився. Та вже баба на нього нагримала, бач чого йому забаглося, кого силою тягнуть, а він сам завиграшки поліз би туди. Підіб'ється в дорозі, неси його на плечах. Спав Данилко і забувся про все це. Заскрипіли двері, роз'їхалися, причинилися: за клямку держався високий і худий дядько Сава.

— Вони давно подалися? — спитався.

Данилко підвів голову і, нічого не відказавши, позіхнув.

Сава Зятек зачинив за собою двері й, мабуть, зіткнувся з кимось у сінцях, бо почувалася балачка:

— Догляньте за дитиною... Я вас прошу.

— А я того й прийшла.

Хлоп'я не встигло прочуматися — на порозі стояла Тамара Йосипівна. Вона розчинила двері навстіж. Упустила білий день, і сама стояла усміхнена, круглолиця, як молоде сонце.

— А вставай-но, козаче,— покликала Данилка.

Він засоромився, що ще лежить, але нарочито набасився, напустив бровенята на очі. Йому відразу згадалося, що бабуня з Катрею в місті, що його покинуто дома і що вчителька, мабуть, має доглянути за ним. Але хіба він такий маленький!

— Вставай, вставай, лежню, поснідаємо та й підемо до школи,— казала вчителька.

Данилко зірвався з лежачка, в грубій сорочці став босоніж на долівку й почав шукати очима штаненята. Штаненят ніде не було видно, а на столі — кавалок хліба і ніж.

— Я ще не хочу снідати,— сказав Данилко, дивлячись на хліб.— А коли захочу, з'їм хліба і зап'ю водою.

— Вбирайся у штани та вмивайся,— підганяла його Тамара Йосипівна і ступила з порога.

Данилко никав сюди й туди очима.

— Штани десь плопали,— й розвів руками.

— Може, їх злодії вкрали?.. Ото буде, як проспав штани!

Вони вдвох почали шукати штани. Знайшли їх під подушкою. Данилко не дозволив, щоб вчителька допомагала йому вбиратися. Він сам вліз ногами в штани. А що ніяк не міг застібнути шлейки, то Тамара Йосипівна йому допомогла. Зате вмивався без ніякої допомоги. Набирав у рот води, зливав собі на руки й голосно порскався.

Вчителька тим часом застелила лежачка, знайшла піджачину, яка теж лежала під подушкою, й простягнула малому. Він вихопив піджачину з її рук, накинув собі на плечі, застібнувся і з недовірою набасився на вчительку.

— Гайда зі мною,— мовила вона.

Але Данилко ніби й не чув її. Він пригладив обома руками волосся — настовбурчену солому на голові, вийшов на середину хати, клякнув на коліна перед столом, забив поклона перед біблійним виписом у рамці й, вперто дивлячись на цю ікону, ледве чутно зашепотів молитву:

— Отче наш...

Вчителька отетеріла, хитнулася, нахилилася до нього, а він махнув урізнобіч рученятами, відпихаючись од неї, наче виборсувався з води, яка раптово нахлинула.

— Данилку...

А він мовби закам'янів. Набожно склав до купи долоньки. Його очі були похмурі. А все обличчя, приплюснутий носик, який свідчив про впертість, тупуватеньке підборіддя, яке теж свідчило про

ту ж впертість, ніби просвічувало якусь таємничість. І його товстенські губи злегка ворушилися.

— Що ти робиш, Данилку? — тихо питалася вчителька. Їй було тяжко встояти на одному місці.

Але хлоп'я їй не дивилося, що вчительці важко дихається, що їй до горла підкочується клубок чи то жалю, чи то розпачу.

— То ти не хочеш зі мною до школи?..

Данилко забив поклона, підвівся з колін і сказав:

— Я не хочу, щоб мене на тамтому світі чолти у смолі валили...

— А ти віриш у чортів? Хіба вони є?

— Певно, що є... Хіба вони виздыхали? — відказав Данилко.

Вчителька розсміялася, а він був дуже зосереджений і на той її сміх відповів дуже зверхньо, так, як його вчила баба:

— Побачимо, як вам буде весело, коли бог відлучатиме плаведників від глішників! — Він ще б і не так їй відказав, але йому хотілося до школи, тому замовк і чекав, щоб уже йти.

Але вчителька чомусь не квапилася, і Данилко потягнувся до хліба.

— А ти як пустельник: на хлібові й на воді перебиваєшся? — кинула вона.

Данилко відказав:

— Баба не встигли навалити...

Вчителька мовчки взяла його за руку й повела з хати.

На сінешні двері накинули хворостину.

Морозець розсіювався, але по затінках на мураві сивіло. І Данилкові босі ноги відразу побуражували.

Було так, як він і думав. Тамара Йосипівна спочатку завела його до себе додому. Палахкотіла піч, і в хаті було душно. На припічку стояла сковорода. В сковороді нарізане сало.

Вчителька заходилася смажити яечню, а Данилко тим часом роздивлявся навколо. Кімнатка маленька. Вона у хаті на дві половини. На одній половині — хазяйка, а в другу пущено вчительку. Дуже вже чисто в цій кімнатці. Вимазана жовтою глиною, посипана жовтим піском долівка застелена доріжками з рогами, постеля збита, пухка. Подушки вишиті, а на стіні килимок з райськими пташками. На столі книги. І на етажерці книги. Данилко підійшов до етажерки. І хотілося йому дивитися на книги, але смажилася яечня й забивала дух. Та він добре пам'ятав, що Катря не раз його повчала: «Не будь старцем! Якщо тебе й частуватимуть, то ти відмовляйся, бо негарно на чужих людях їсти. Так тільки діди роблять».

А вже яечня досмажилася. Вчителька застелила стола газетою. Висипала смаженю на тарілку.

Данилко стояв перед етажеркою. Якась невидима сила штовхала його, щоб він обернувся. Проте стояв спиною, ковтав слину,

яка так і набігала, зціплював зуби, вдавав, що стовбичити йому перед книжками хтозна-як цікаво, і клявся сам собі, що нізащо не сяде за стіл.

— Нумо снідати, Данилку,— покликала його вчителька.

— А я не хочу,— відказав він ї, не повертаючись від етажерки, шморгнув носиком.

— Чому ж ти не хочеш? Поки там бог відлучатиме праведників від грішників, давай поснідаємо...

Якби вчителька цього не говорила, смачний дух яєчні переміг би Данилкову впертість, він не посоромився б бути дідом. Але враз затався, що до столу не сяде. Тамара Йосипівна спробувала взяти його за руку, але він відпручнувся.

— Снідайте собі, а я почекаю.

— Так я вже поснідала. Для тебе старалася.

Але ї це не допомогло.

Вчителька збрала книжки в портфель.

Данилко якимось боком глянув на край столу: в тарілочці стоїть яєчня і парує, рум'яні шматочки сальця, здається, аж хрумтять. І хліб нарізано.

— Не хочеш снідати, то ї не треба,— сказала вчителька.— Вже пізно, я ще на уроки запізнюся. Пішли до школи.

І коли вона взяла портфель у руки, Данилко раптом перемінився.

— Тітко, тітонько, скажіть те, що ви пелше казали...— і його очі заблищали.

— Що ж я таке казала?

Хлоп'я дивилося на яєчню ї не хотіло йти з хати.

Вчителька посадила його за стіл.

А потім вони йшли через усе село, через Гудигай на Піщанку, і Данилко відчував себе хтозна-яким великим.

Так почався цей незвичний для нього день. Йому було навіть радісно, що баба ї Катря не взяли його з собою. Хіба б Катря повела коли-небудь до школи? Про це нічого ї думати.

Шкільне подвір'я — як той великий вигін. Але обгороджене. Ще ї усякі дива на ньому — турнік, стовпи. От якби ще гойдалка.

Вчителька наказала, щоб Данилко нікуди з шкільного подвір'я не рипався. На перерві вона до нього виходитиме, а поки він може бавитися собі на майдані.

Дзеленчав дзвінок. Із школи висипали школярі. Обступили Данилка. Галасували, що всі знають його,— Катрі Поліщучки брат. Хтось смикнув його за вухо. Всі бігали, носилися вихорами, але знову дзеленчав дзвінок, і Данилко залишався сам. Ще як був урок фізкультури, то йому зовсім не було сумно. Надивився, як хлопці скачуть через перекладки, як крутяться на турніку. Але той урок швидко скінчився. А перерви такі короткі, що ї не зоглядишся.

Данилко обійшов разів зо двадцять усе шкільне подвір'я, надивився на пам'ятник, і його потягнуло на вулицю. Якби в цей час не почалася перерва, то вчителька чи й знайшла б його. Вона навіть трохи посварилася на нього. І, щоб не залишати самотнім на вулиці, забрала з собою на урок.

Клас зустрів його насторожено.

Посаджено Данилка за першою вільною партою, і він боявся оглядатися позад себе.

Та не довго йому довелося сидіти наодинці. Вчителька зробила переключку, викликала до дошки учня, як хтось почав пустувати. Цей хтось був Євген Патута — син поштаря Котика.

— Євгене, персядь за першу парту,— наказала вчителька.

— Тамаро Йосипівно, хіба я що? Мені й тут добре.

— Я сказала персядь!

І Євген мусив слухатися. Спочатку він сів скраєчку коло Данилка, а потім розсіявся на всю парту, став спихати малого. І Данилко, щоб не впасти, вчепився за парту руками. Вчителька це помітила й, нічого не кажучи, трохи відсадила Євгена.

На уроці цікаво: або вчителька промовляє, а всі мовчать, або хтось із школярів говорить, а всі мовчать. Проте нудно. І коли Тамара Йосипівна стала біля дошки, Данилко шепнув Євгенові:

— За що тебе пелесаджено?

— Зараз побачиш.

Але Данилко не встиг нічого побачити: Євген пустив йому в око кульку з хліба. Хлопець закліпав очима, скривився, але не заплакав, тільки пригнувся, щоб не видати себе вчительці.

— А що, бачив? — допитувався його Євген.

Данилко протер кулаками очі.

— Бачив...

— То більше не побачиш,— і Євген наставив малому рогачем два розчепірені пальці, мовби справді хотів виїняти йому очі.

Данилко відхитнувся й вирішив не чіпати більше Євгена.

А той крутився на всі боки. Чорнильниця стоїть перед носом, на вчительчиному столі, а він обертається назад, щоб умочати перо. Та так стукає в чорнильницю, аж перо скрегоче.

І Данилко знову питається пошепки:

— Чому ти обелтаєшся?..

— Бо в мене штани болять...

Заким хлопець роздумує, як це штани можуть боліти, Євген злодійкувато висмикує з його шлейки довгу нитку. Данилко хоче щось сказати, а той погрожує йому кулаком,— мовчи, а очі його так і ходять, так і ходять бісиками, мовляв, зараз ще не таке побачиш.

Тамара Йосипівна пояснює щось біля дошки, а Євген тим часом хапає із стола чорнильницю. Чорнильниця-невиливачка чорна,

вона із пластмаси, така, що закручується. Євген натягує на неї з висмикнутої нитки арканець. Ставить чорнильницю на місце. І чорна нитка звисає собі зовсім непомітно. Тепер Євген навіть щось записує до зошита. Данилко кидає стривожені погляди то на Євгена, то на вчительку й чекає, що ж воно буде?

Тамара Йосипівна, пояснивши новий урок, сідає за стіл. А Євген не спускає з неї очей. Він сидить дуже пильно. Та ось учителька бере ручку, щоб записувати щось у класний журнал. А Євген, мовби так і треба, хапається за арканець-нитку. Тільки-но вчителька, нічого не підозріваючи, хоче вмокнути перо в чорнильницю, як невеливачка починає посуватися із столу. Вчительчине перо стукає об стіл. Тамара Йосипівна піднімає голову. А Євген уже відпустив ниточку-арканець і ще дужче заглядає вчительці в очі. Тамара Йосипівна підсовує до себе чорнильницю, хоче вмокнути перо, але невеливачка знову іде, а перо стукається об стіл.

Данилко не видержує, сміється, аж заливається.

А Євген штурхає його з усієї сили під бік.

— Ти що, сміху наснідався?

Тамара Йосипівна бере в руки чорнильницю. З неї звисає чорна нитка.

А вже сміється весь клас. Тільки малому Данилкові не до сміху, болить у боці, та він нікому не скаржиться.

Тут дзвонить дзвінок. Тамара Йосипівна просить дівчат, щоб доглянули за Данилком, а Євген мусить іти в учительську. Як речовий доказ вчителька несе невеливачку з ниткою-арканцем. І Данилкові шкода Євгена.

Мабуть, що було йому не з маком в учительській. Він виплигнув у коридор з посоловілими очима. Та Данилкові не судилося про це достеменно дізнатися, бо Тамара Йосипівна забрала його від дівчат і повела з школи.

Вони мовчки верталися додому. Не додому, бо вчителька мусила заглянути на колгоспну ферму. Там вона читала для доярок лекцію. Вчителька — агітатор. Данилкові це було зовсім нецікаво. Він крутився по корівнику, вештався на гноївці. Йому вже хотілося додому.

— Ти ще не зголоднів? — спиталася вчителька, коли вони вибралися на дорогу.

— А в нас дома є хліб,— сказав Данилко, вистрибуючи.

У хаті вони застали бабу й Катрю. І дядько Сава на лаві сидів. Велася якась балачка. Ступили Данилко з учителькою, і та балачка припинилася.

— Нате вам вашого козака,— мовила Тамара Йосипівна.

— Ти ж слухався вчительку? — питала баба Ксенька.

А Данилко вже підкотився до Катрі: чи вона, бува, не принесла якогось гостинця?

— Він у вас затятий... А богомільне ж! Нащо ви його так? — з докором кинула вчителька й косила очима на Сава Зятека.

— Христос сказав: упустіть до мене дітей,— відповів той холодно і злобливо.

Тамара Йосипівна наморщила лоба й перевела мову на інше, про суд.

— Добрий чоловік заступився, ручився за нас,— казала баба Ксенька.— Якби не Сава, що б ми й робили?..

— Та вже зберемося, розплатимося за недоїмки,— буркнув пресвітер.

Тамара Йосипівна тихо вислизнула з хати. Всі здивувалися, що вона й не попрощалася. Але вона скоро вернулася, поклала на стіл гроші.

— Ви б ліпше не потикалися з цим...— сказав Сава Зятек.

— Не ображайте мене,— мовила вона.

— Хто дає, нехай у того рука не збідніє,— повчально погодився пресвітер.

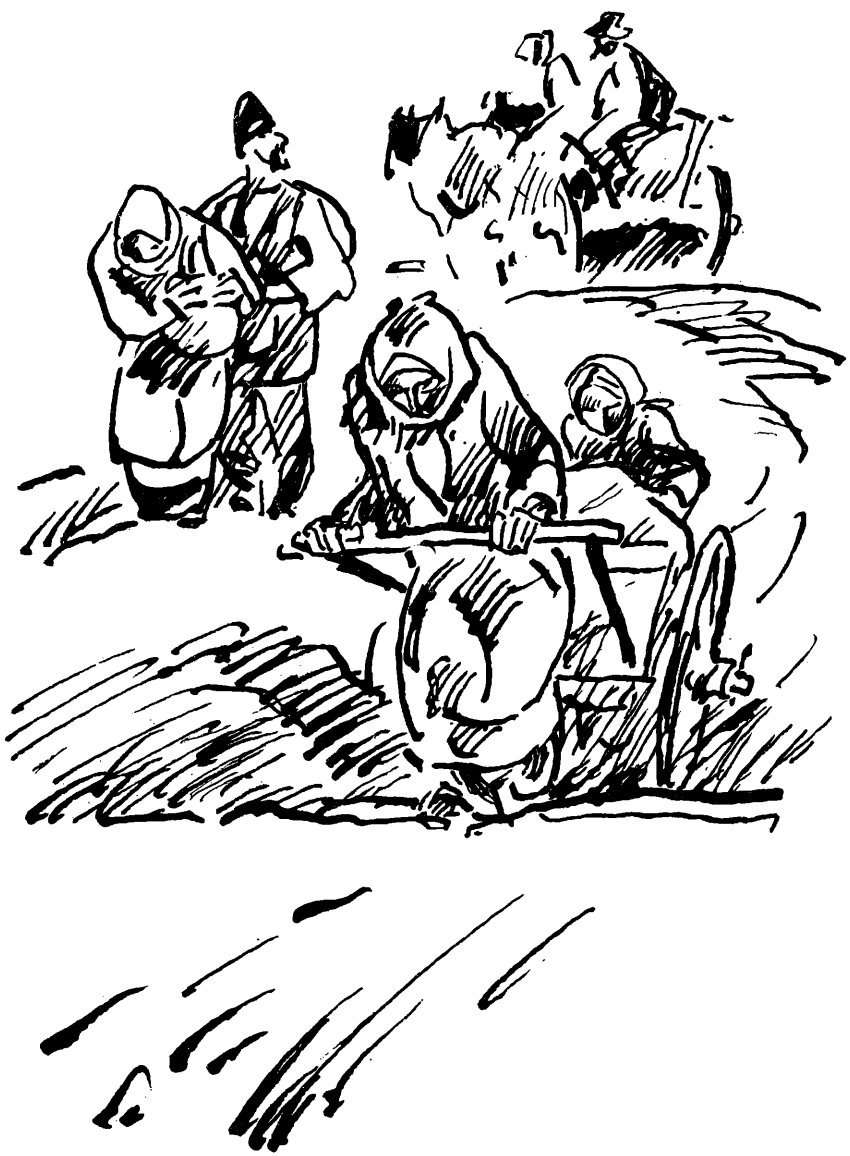
А Данилко, не дочекавшись ніякого гостинця, хотів розповідати Катрі про школу і про Євгена, та вчителька заїкнулася, що Катря пропустила уроки і що їй треба наздоганяти втрачений день. І дівчину пущено до вчительки.

VIII

Довго не знала Катря міста, а тепер мусила знаходитися. За борги-недоїмки. Підводи не допросишся. Так вони з бабунею на пішак. Всі сектанти, і свої, й навіть із сусідніх сіл, позносили їм що хто міг: відро картоплі, гелетку жита. От воно й назбиралося. Якби коні, дорога суха, раз крутнули б, та й розрахувалися б, але до Гавриїла Федоровича не підступити. І стара Ксенька в гадці цього не мала. Ліпше на плечах поносити, як йому кланятися. Вдруге випросили у Сави Зятека візка на двох колесах. Колеса знято з колишнього культиватора. Пресвітер підмазав їх, щоб не скрипіли. На візок накладено мішок картоплі, капусту головками, моркву насипом; запряглася стара, Катря підпихає. Так і поїхали.

Неділя, базарний день. Щоб не пропускати школу, Катря впросила бабуню везти поставку саме в неділю.

Випхалися вони із села, спочили на асфальті. День сонячний. І люду видимо-невидимо. Всі тягнуться до райцентру. Ярмарчани. Асфальтовий шлях гелгекає гусаками, мекає овечками, ремігає худібкою. Всім треба щось спродати, на ламаний гріш стягнутися, бо скоро завіє зима. Тоді вже не добитися з лісових сіл, з надозерних хуторів.

У тому гамірливому натовпі, що йому ні початку, ні кінця, загубилися баба Ксенька й Катря з візком. І здається їм, що візок не такий важкий. Чи не тому, що на асфальті він мовби сам котиться. Ото тільки коли вирветься якась машина-важковоз чи хто розженеться кіньми, вони звертають на бічну дорогу, пере чекають, а потім знову викотять свого ридвана, на якому розляглася пані бараболя, пані капуста і панянки-морків'янки, та й чещать собі. Знаходяться добрі люди, пособляють їм. І тоді Катря перепочиває. Простує збоку, вимахує руками, бо вони аж терпнуть. А стара баба втягнулася, напірає грудьми на перекладину та дякує ярмарчанам, що жаліють дівчину.

І в тому потоці, який вихлюпнув з поліських сіл, щоб затопити базарний майдан райцентру, подекуди плетуться сліпці-лірники та інваліди-старці: несуть на торжище своє каліцтво і пісні-молитви.

А Катря думає про своє: вона сподівається, що городину вдасться здати швиденько, що вони не забаряться в місті, що вернуться й ще можна буде піти в гості до Тамари Йосипівни. Вчителька прямо-таки нею опікується. Дала безкоштовно їй і зошити, і підручники: географію, німецьку й ботаніку.

Вигинистий шлях, обабіч нього старі осокори погубили листя.

Баба Ксенька зрідка оглядається позад себе.

Дядько Сава мав іти з ними. Але йому теж треба на базар. Тому вирушив раніше. За вчительчині гроші та за ті, що зібрано на моліннях,— знову ж такі сектанти пожертвували, скинулися — він обіцявся купити теличку чи бичка, здати на м'ясо, бо м'ясо приймають тільки живою вагою. Якщо з цим пощастить, то сьогодні вони повністю з усім розрахуються і будуть чистими перед судом.

— Ге-ей там! З дороги!

І цьвохнув, ляснув батіг, і скажені коні, гриви розкудлані, цокнули копитами, а з розмальованого воза сипала дратівливі перебори гармонія, понеслись, мало не зачепивши, не потягнувши з собою їхнього візка.

— На страшний суд летять! — кинула баба Ксенька.

Коли добилися до райцентру, не можна було ні роз'їхатися, ні розминутися: запруда худоби й людських голів.

Хто на базар, а чимало ж таки з городиною, і в'їхавши у вузьку вуличку, вони опинилися в такому довгому хвості, що й не протопитися. А через хвилину за ними інші зайняли чергу.

Затиснули стару Ксеньку й Катрю з усіх боків, нікуди й звернути. Хвіст посувається поволеньки, майже не рухається.

— Знаття, лучче було б у будень, як так мучитися...

Це — баба. А Катря думає про школу, та боїться заїкатися, що вона й так напропускала тих днів.

Скриплять вози, попискують возики, — черга підступає на півкроку і знову стоянина.

Хто свариться, хто сердиться, а ті, що вже настовбичилися, сміються.

Найбільше потішає всіх якийсь чоловічок, обскубаний, як той горобець, що випурхнув з пташиного побоїща. Він із малим міщам з дрібненькою бараболею. Міща на плечах.

У тому тлумі розшукав, знайшов їх дядько Сава. Йому поталанило. Він купив бичка, вже й здав його на м'ясо, показав квитанцію, подав її бабі Ксеньці, але вона попросила, щоб пресвітер заховав у гаманець, дома відбере, бо тут ще загубить, не доведи господи.

— Гарний був бичок? — спиталася Катря. Їй хотілося б хоча глянути на нього.

А баба:

— Який там не був, та нащо він... Дякувати богові та тобі, Савуню, що зарадив нам.

Неділя, і пресвітер у новенькому капелюсі, чорному фетровому з незаламаними крисами. Він і в галстуці. І до лацкана його піджака на ланцюжку припнуто годинника, якого заховано в маленьку кишеню. Сава Зятек добув того годинника, клацнув кришечкою, розчинив, подивився, яка година, зміряв очима чергу.

— Ну, я ще побазарюю собі, — сказав і дбайливо опустив годинника в кишеню.

— А йди, йди, Савуню, — баба лагідно. — Ми самі достоїмося.

— Ще зустрінемося. Додому нам разом іти, — мовив він і кивнув Катрі: — Як мій возик? Не скрипить? — мовби мав щось інше на думці, але не сказав.

— Не скрипить, дядю...

Уже зовсім відходячи, він заїкнувся, що в нього залишилося трохи грошей, але баба Ксенька вдала, ніби не дочула.

З вузької вулички через поламаний місточок, якого чомусь ніхто не хотів лагодити, нарешті добралися на подвір'я. Тут довелось зробити чималий півкруг, поки дотяглися до ваги під повіткою.

Городину приймало двоє: вагар і той, що випишував квитанції. Вагар носився по повітці, як ошпарений, і його метеликами під дзьобатим носом вусики так і пурхали, а випишувач квитанцій стирчав за столом, як олівець.

— На вагу! На вагу! Що ви пороззявляли роти? — кричав вагар.

Баба Ксенька і Катря поставили спочатку мішок з картоплею. На вагу лягли головки капусти, потім морква. Капусту й моркву — на купу під повіткою, а картоплю в глибоку кагату. Гроші за городину сьогодні не платили, бо касир вихідний. Легко зіт-

хнувши, з квитанцією, з порожнім візком і з порожнім мішком баба Ксенька і Катря похалися з подвір'я.

Тепер у візок між його голобельки запряглася Катря, бо візок зовсім легенький. Баба мішка несла під пахвою.

А базар розтікався. По всіх вуличках ярмарчани сунули додому.

На перехресті звідкись узявся Сава Зятек.

— Ви вже впоралися, а я там вас шукав,— кивнув він чорним капелюхом у той бік, звідки вони щойно вибралися.— Так що, заглянемо на базар?

— А чого нам? Коли ти там щось маєш, то ми тебе тут почекаємо, Савуню.

— Ні, сестро. Перейдемо разом. Томилися більше, то ще трохи потімиться,— і він ласкаво глянув на Катрю.

Базарний майдан на узбіччі Прип'яті. Він кругом загороджений. І хоча ярмарчани розсіювалися, але натовп був ще великий. Та Сава Зятек знав, куди йому треба, і проводив їх за собою.

Посувалися між рядами. Сидуки сиділи на землі біля своїх кошиків, обхопивши їх руками, на машинах продавали крам, а низки грибів і вінки цибулі носили на шиях. Десь збоку продавали худобу, а під самими штахетами гончарі порозставляли горщики й макітри.

Пресвітер ввів їх у круг, де торгували чобітьми. Він, мабуть, раніше сторгувався, бо як тільки наблизився до шевця, то відразу сказав, щоб показував витяжки.

— А є ж кому міряти? — спитався швець.

— Ти-но давай! — гукнув Сава Зятек.

Швець і сам уже наглянув Катрю, запряжену у візок, швиденько дістав із торби чобітки.

— Ану міряй, Катрусю,— подав їй одного, а другим тішився, гуцюцькаючи його на руці.

Катрі таке й не снилося. Вона хвильку вагалася.

— Міряй,— сказала бабуня.

Дівчина випряглася з оглобель. Баба подала їй мішка, щоб витерти ногу. Нога так і шурхнула в чобіток.

— І другий взувай,— заохочував Сава Зятек.

Катря витерла об мішок другу ногу. І друга нога вросла у халяву. Тоді навколо неї закрутився швець-продавець. Він обмацував чобітки на її ногах, ходячи навпочіпки. Обмацав, розігнувся, покосився збоку.

— Як на неї шиті,— й задоволено плямкнув.

Баба Ксенька й собі стала обмацувати чобітки, весь час допитуючись:

— Чи не тиснуть, дитино?

— Ні, бабусю. Вільненко.

— Навіть дуже вільненько,— казала й собі баба.

— Так вони ж на босу ногу. А як взує з онучами, якраз і добре буде,— підхвалював свій товар швець.

— З онучами буде добре,— стверджував пресвітер.— Купуємо, Катре?!

Дівчина стояла у новеньких чобітках на підківках, у наваксованих, переминалася з ноги на ногу й умлівала.

— По руках! — швець-продавець ударив Саву Зятека по долоні.

Пресвітер відлічив гроші, швець-продавець хукнув на них, заховав у кишеню:

— Носи на здоров'я, дівчино!

Катря глянула на свої ноги. Тепер чоботи були справді її. Вона, ніяковіючи, стала роззуватися.

— Нащо босою, ходи взута,— сказав Сава Зятек.

— Ні, ні, шануй чобітки, доню,— вставила своє баба Ксенька.

Катря навіть витерла їх поділком спідниці. Хотілося нести в руках, але ж треба запрягатися в оглобельки. Поставила чобітки на возика.

Коли виходили з базару, пресвітер дав Катрі карбованця.

— Подай он тому старцеві.

Вона так і зробила, знову впряглася в оглобельки, а потім, скільки разів не оглядалася: чобітки стояли на возику і їхали до дому.

ІХ

Осіннє надвечір'я, вітряне й сіре, спадає тишею на Вигнанку. І тоді чути, як шумить озеро. Подейкують, що старий водяник, то виринаючи із самого дна, то знову пірнаючи туди, виганяє з підводних кришталевих палаців своїх неслухняних дочок-русалок купатися, поки ще озеро не замерзло. Русалки випливають. Їм зимно. Вони ховаються в сухих очеретах. Але старий дід витурює їх звідти, не дає їм спокою. І хитаються очерети. Озеро кипить, а хвиля за хвилею спадає на берег. Хмарно. І русалки навіть не можуть нагрітися при нічному сонці — місяцеві. Купається й собі водяник, то викинеться навзнаки, вигойдується на середині озера, то знову перекинеться й гребе великими руками, як веслами. А під північ дочки-русалки зйдуться навколо нього на березі й до третіх півнів будуть розчісувати йому сиву густу чуприну, будуть розбирати й пригладжувати кучеряві пасма його довгої бороди...

В таке надвечір'я, обминаючи вулиці й людні стежки, вузькими межами, через городи сходяться молільники на молитву.

Рівна дорога прорізує Гудигай. А хата Ксеньки Квасницької стоїть на самому краю бічної вулички, що колись вела у поля. Молільники, майже сама жінота, сходилися поодиноці. Вони вигулькували з вільшаника, обдивлялися, чи не примічає їх хто, і нищечком пробіралися до халупки.

Збиратися на молитовні посиденьки ніхто не забороняв. Але вже так увійшло в звичку, що в будні дні, по п'ятницях, сектанти стікалися покрадьки. Сходини були напівтаємними, а тому для самих вірників здавалися ще урочистішими, а для сільського начальства — змовницькими.

Сава Зятек, як завжди, заявлявся перший і посідав своє місце посередині стола під біблійним виписом «Бог є любов». З того дня, коли цей випис осквернив здуру Гавриїл Федорович, сектанти частіше стали збиратися у баби Ксеньки, тим самим засвідчуючи свою повагу до топтаних святощів і ще більше утверджуючи свою віру. А взагалі вони сходилися де попало, бо свого молільного дому не мали. Їхній бог витав у їх серцях і не хотів жити в якомусь одному місці. Він був суцільним кругом і скрізь.

Катрі не до науки. Чистенько протерши скелко, вона нищечком підійшла до стола.

Вздовж лави, на лежакові, на дошках, припасованих коло порога, посідали люди. Вони всі позціплювали роти, чипіли привидами.

З печі, з бабуниного місця світів блискучими очима Данилко. Для нього кожна п'ятниця — свято. Зрідка хто з молільників приходить з порожніми руками. Кожний з гостинцем. І все йому, Данилкові, як не горіха, яблуко, інколи печене, а то й підсмажену котлету в капустяному листку.

— Нехай буде світло,— сказав пресвітер.

І Катря, вона за молоду господиню, баба Ксенька куняє собі край столу, вичеркує сірничок. Лизливий вогник сідає на гнотика. Сава Зятек вкручує його, щоб світло не дуже палахкотіло. Катря насовує скелко, і очі молільників мружаться од світла.

Пресвітер розв'язує атласну хустину. Його руки видаються більшими, як звичайно, вони ніби довші, а пальці мовби понаростали ще одними пальцями. З атласної хустини, яка так і вилискує різними кольорами, розв'язується біблія у чорних палітурках і книжечка псалмоспівів. Біблія кладеться ліворуч, псалмоспівів праворуч, і Сава Зятек легким помахом великої руки показує, щоб Катря посідала місце коло нього. Дівчина виходить за стіл. Пресвітер розгортає перед нею закладену біблію, одсовує від себе лампу.

— Помолимося, браття і сестри,— звучить незвично, стримано й рівно його голос. Він склав докупи руки, схилив, нагнув голову і, водячи знизу своїми очима, які мовби приховані, але все

бачать, все знають, по обличчях тих, що сидять перед ним, тягне далі: — Побачивши народ, зійшов на гору, і, як сів, приступили до него ученики його, і відкрив він уста свої, і навчав їх, глаголючи...

І стулив свої губи.

Кинув короткий, уривистий погляд на Катрю. І вона, схилившись над біблією, тремтливо вчитувала:

— Блаженні вбогі духом, бо їх царство небесне.

Сава Зятек не вмів пояснити вчитане, а тому тільки кивнув головою.

Баба Ксенька перехнябилася на краю столу. Її очі світилися, як та лампа, перед якою спіпала Катря.

— Блаженні ви, коли вас безчеститимуть, та гнатимуть, та казатимуть на вас усяке лихе слово не по правді ради мене...

Сава Зятек поклав свою долоню на розкриту біблію, зупинив Катрю, щоб вона далі не читала.

— Дорогі браття і сестри, хто має вуха, нехай слухає, хто має очі, нехай бачить,— почав він.— Коли вас безчеститимуть... Чи не про нас це святе письмо писано? — вимовив твердо й жорстоко. Глянув ув очі старій Ксеньці, докопався своїм поглядом до дна її душі і, не змигнувши, мовби не бачачи, що баба плаче, що вже ковтає круту сльозу, докопувався гострим поглядом до тих, які скніли у напівтемряві під самим порогом.

— Правда...

— Свята правдонька...

Молільники зітхали.

Але пресвітер не любив зітхати. Високий, він мовби виріс ще вище за столом. Лампа освітлювала його руки, лопатисті, зашкарублі. А голова його стирчала у напівтьмі.

Катря дивилася на пресвітерові руки. За довгими нігтями чорнів цемент. Цемент в'ївся у шкіру. Сава Зятек виробляв черепицю. Він мав свій станок. Але робив черепицю потаємно, не здав станок до колгоспу, переховував його по інших селах.

Ніхто не зітхав, бо Сава Зятек владно запанував над усіма, крім Данилка, який угощав сам себе за комином яблуками, похрумкуючи їх із смаком.

— Чували ви, що сказано: око за око й зуб за зуб! — вигукнув пресвітер і вмовк, дивлячись на всіх тепер згори, мовби запитуючи в когось ради.

І тоді почала баба Ксенька:

— А Сус Христос каже: не протився, хто вдарить у праву щоку, підстав йому й ліву.

Сава Зятек простягнув до старої свої руки.

На зібраннях заведено, щоб не тільки один пресвітер пояснював святе письмо. Ще недавно баба Ксенька на зібраннях мовча-

ла. А віднедавна й вона стала тлумачем. Усі сходилися на тому, що вона змушує свою годованку перечитувати біблію, бо сама читати не вміє. От і нахапалася мудрості.

Виговорила бабуна своє, далі язик заплітається. Та Сава Зятек підняв із стола біблію, підніс її високо:

— Чували ви, що сказано: люби ближнього й ненавидь ворога твого. Я ж вам глаголю: любіть ворогів ваших, благословляйте, хто клене вас, робіть добро, хто ненавидить вас, і моліться за тих, що обижають вас і гонять вас...

Катря вжахнулася цих слів. Вона своїм незлобивим, ще дитячим серцем, яке тягнулося до всього доброго, ніяк не могла себе переінакшити, примусити любити лихе. І їй завжди, коли баба просила перечитувати біблію, було невтямки це страшне вчення — молитися за ненавидників.

Лампа блимала, розсіювала жовте світло. І в тому світлі Катря не бачила ні одного обличчя, яке б дихало спокоєм глибокої впевненості у свою віру, яке б манило до себе наснагою тієї великої доброти, до якої так закликав пресвітер.

Навпаки, всі обличчя були посутенілі, виморені. Вони були злі або надто байдужі. Повсякденні клопоти, повсякденні турботи мовби стесали, приплюснули лоби жінкам, понасовували на них грубі хустки, а на непокритих головах кількох чоловіків повискубували волосся, оголили черепи, а всім разом попускали носи, довгі й короткі, поробили не блаженними, а хижими. Молільники справді скидалися на зграю якихось людиноподібних птахів, що посідали рядами, попускали знесилені крила й жадібно чатували на поживу. А вона, Катря, — мале чайчєня. А друге — Данилко за комином. Він доїв усі гостинці, повзав на печі навколішки, і баба Ксенька таки зняла його, щоб не наробив збитків, щоб не заважав молитися, та й посадила собі на руки.

У лампі вигоряв гас, а пресвітер повчав бути терпеливими й не блазнитися.

Потім відбувався грошовий збір. Усі клали на стіл карбованець чи більше. До каси доброї надії. І Данилко кидав копійчку.

Сава Зятек згортав гроші в атласну хустину, прикривав їх біблією у чорних палітурках.

Він кашлянув, сів, розправив свою борідку, пригладив вуса, обсмикнув комірець сорочки і розгорнув книжечку псалмоспівів.

Катря повинна була заспівувати.

— Скошгувавши ж оцгу, Ісус каже: звершилось! І схиливши голову, віддав духа, — проказав Сава Зятек, але сам не схилив голови, покосився на Катрю.

Дівчина тонко вивела:

За нею, за її тонким голосом все дужче й дужче потягли молільники, жалібно й тоскно виводячи довгу псалму. Голос пресвітера, покривши інші голоси, вертався від дверей, витав по всій хаті. Молільники схиляли голови.

Х

Біанка — звичайна масляниця — стояла в бабуні між ногами, бабуня притримувала її коліньми й збивала масло. Будень у такий день ставав неділею. Масло збивалося зрідка. Їхня корова, що коза, гірко доїться. Та й зовсім непоказна, сухоребра, вічно у линяках, бо соломи на підстилку бракувало. Тільки й того, що звалася Красулюю. Не мала добрих зубів, сира паша минулася, то й доїлася так собі, давала три літри молока, яке ще треба було й здавати. Старій Ксенці радили позбутися сухореброї. Весна й літо ще нічого, а перезимувати корову тяжко. Паші не запасешся. Але як же бути без Красулі? Господарка без корови — все одно, що робітник без рук. Що йому в полі робити? І хоча Красуля запускалася перед різдвом, хоча вона не доїлася всю зиму, вони дбайливо годували її тим сіном, що наносили ряднами, тією хоптою, що назбирали запасками, і терпеливо чекали, коли вона отелиться, коли з грайливими весняними струменями приведе телятко, і тоді можна буде зварити молозиво.

Сметана збиралася тижнями, скидалася у масляницю. Нікому, навіть Данилкові, не дозволялося її їсти. Та ось наставав великий день. Баба Ксенька вносила масляницю з комірчини в хату, вносила стільчика-триногу, на якому доїла Красулю, вмощувалася на ньому, і тоді чулося на всю халупку: буль-буль... Це робилося чомусь завжди перед вечором. Данилко стояв біля бабуні як укупаний. У нього починали боліти ноги. Але він не вступався з місця, не спускав своїх очиць з біанки — височенької діжечки, стягнутої обручами з ліщини. Бабуня навіть дозволяла йому притримувати біанку, і він цупко хапав її знизу, біля бабуниних ніг.

Катря сиділа за столом, читала святе письмо. Баба Ксенька била масло і слухала.

Дівчині не хотілося читати, вона читала, а думала про уроки, але, щоб не дратувати стару, корилася їй.

Бабуня ж не пропускала жодного слова і, коли Катря починала вичитувати швидше, зупиняла, завертала її назад.

— А прочитай-но, в який город вийшов наш Сус?

— Та бийте вже масло, бабо, — гукає Данилко й сам хапається за біяка.

— Очмано, відчепись і не блазни мене! В тебе біс вселився! — кричить бабуня.

Катря перестає читати і каже:

— Посидь, Данилку. Чого ти вчепився до бабусі?

— Ні, ні, ставай на коліна й прокажи «отченаш», — репетує баба Ксенька. Вона зривається із стільчика, хапає малого за плечі й ставить його посеред хати на коліна.

Але Данилко не встигає помолитися, не встигає прогнати біса, який у ньому поселився, не встигає й баба Ксенька показати заклинання: «Зійди, божий духу! Дух — бог, і хто йому поклоняється, духом і правдою мусить поклонятися...» — до них у хату шкутильгає голова сільради Майстрюк. Він втратив ногу в боротьбі з бандерівцями. Ще за порогом скинув шапку, привітався й каже:

— Б'єте масло, Катря за книжкою, а ти, шибенику, нашкодив, що тебе на коліна поставлено? Вставай і шануйся.

— Хай стоїть, невірна душа, — кидає баба Ксенька.

Не розуміючи, що й до чого, Майстрюк знову вступається за хлоп'я.

— Я приніс вам добру звістку, — веде він. — Пожалійте малого.

Баба Ксенька не вірить, що безбожник-комуніст, такий, як Майстрюк, та приніс щось хорошого, але раз каже, то чому б не послухати, і вона не без досади наказує Данилкові встати з колін, бунобити:

— Я всі ставки здала, за штрафовку розплатилися. Чого ще?

— А я в іншій справі, — каже Майстрюк, сідаючи на лаву, відставляючи свою дерев'янку.

Катрі не терпиться, чого завітав голова сільради, може, про матір щось розповість? Якби про матір! Від неї недавно лист був. Далеко мати. У Воркуті.

Данилко прихилився до столу. Дивиться на дядькову дерев'яну ногу, страхається й дивується.

Майстрюк ніби нарочито бариться оповідати, чого прийшов. Він витягує кисета, йому хочеться закурити, але баба Ксенька, їй не позичати слів у розмові з начальством, попереджує:

— У нас не пачать! — і вже легше: — Ваш Ленін теж не курив.

— А ви все знаєте, тітко?

— Тепер усі грамотні. А ми, хто віруємо, чортячого зілля не признаємо.

— Раз не можна курити, то й не буду, — погоджується Майстрюк. Він ховає на очкурчику свого кисета. — Я зайшов сказати, аби ви забрали свою картоплю, — і не заїкнувся про те, як йому вдалося переконати, перетягнути на свій бік Гавриїла Федоровича. Так склалося, що все життя Майстрюка — борня й заступ-

ництво. Він ніколи не думав, щоб вижити самому, тільки щоб допомогти іншим. І ніколи не хотілося йому за це шаноби чи винагороди, крім того, щоб власне сумління було завжди чисте й спокійне перед людьми, бо любив їх.

— Яку картоплю? — вихоплюється у баби Ксеньки.

— Ту, що Гавриїл Федорович ревізував... Вашу картоплю. З вашого льоху.

Радіти б старій, але вона чомусь розсердилася, мовби хтось недобрий підмінював її:

— Хто забрав, нехай той сам і привезе!

Це вже роздратувало Майстряка. І хоча він з Гавриїлом Федоровичем на ножах, бо один розважливий, спокійний, а другий заводний, гарячий, обцюкнувся:

— Ще вам чого захотілося! Мали б радіти, а не виказувати.

— А я хіба викаую? Самі беззаконите, та ще й вам кланятися, — розійшлася баба Ксенька.

— Ви трішки тихіше, тітко. Воно й не таке беззаконство. Користувалися ж двома городами...

— Вже не буду й не хочу! А що двох сиріт доглядаю, це вам позасліплювало?

Майстряк збагнув, що змагатися з бабунею марно, важко піднявся з лави, заскрипів протезом.

— Я вам прийшов повідомити, що можете забрати своє добро, — але не покривуляв до дверей, дошкунтильгав до столу, заглянувши у розкрити книгу. — Гадав, що ти, Катре, уроки вчиш, а ти біблію...

— Хіба забороняється? — обірвала його баба Ксенька.

— Школярам забороняється, — сказав Майстряк. — І щоб Катря не забивала памороків усілякою дурницею, я цю книжку заберу, — стоячи на одній нозі, він бокувато схопив біблію, затиснув її під пахвою.

Бабу Ксеньку мовби хто вдарив. Вона зірвалася, підскочила до Майстряка. А він, вайлуватий, неповороткий, сам обернувся до неї.

— Іроде, поклади святе письмо!

— Нехай ваш Зятек заїде в сільраду. Я сам з ним побалакаю, — мовив Майстряк.

— Я знаю, ти спалиш її, святу книгу. А Савуньо за неї більше як тисячу рублів заплатив! — тупцювала навколо нього Квасницька.

— Якщо ця книжка свята, то вона й не горітиме. Але я й не думаю її палити. І не треба при дітях верещати, тітко.

— Один бульбу забрав, годуватися нам нічим, а другий святе письмо хапає... Люди! Людці! — заголосила баба Ксенька, розчинила двері, щоб і на сусідах почули. Вона носилася по хаті. Штурхнула Данилка, стусонула Катрю. Дівчина з хлопцем і собі почали верещати. Зчинився лемент.

Майстрюк, підпираючись на палицю, повільно ступив до порога, й не думаючи віддавати біблію.

— Люди! Людці! Грабують!

Голова сільради з сіней, і баба Ксенька з дітьми за ним. Майстрюк до воріт, а його не пускають, мало не збивають з однієї цілої ноги.

— Та одчепіться, нате вам, щоб ви показалися, дурисвіти, — й кинув книгу на поріг. — Живете по-дикунському, дітей цього вчите, а ми ж — люди! — Йому бракувало слів.

— Кидаєш, а щоб тобою так болячка кидала, як ти святим письмом кидаєшся! — баба Ксенька підхопила книжку й цілувала її палітурки, цілувала, обдмухуючи пил.

Майстрюк доходив до воріт. Він знав: поки Зятек у селі — сектанти на коні. Треба починати з пресвітера. Але його големи руками не візьмеш.

Данилко сіпав бабуню за спідницю, допитувався:

— Бабо, а хто йому плічепив макогона?

— Бог, бог, сину, відчепив йому живу ногу й причепив макогона, — сказала зловтішно баба.

З-за тинів виглядали здивовані сусіди, але крик і лемент уже втих, стара повела дітей до хати.

У маслянці кисло незбите масло.

Біблію загорнено в атласну хустку й заховано аж на піч, бо скрині не було.

Катря взяла з лави кошеличка, подіставала з нього свої книжки. Зачавкала масляниця.

Данилко підступав, та все не міг підступитися до неговіркої бабуні.

Не кляяться у Катрі уроки. Вона взяла зошита й поривалася кудись іти.

— Ти до кого? — перепитала її баба Ксенька.

— До Тамари Йосипівни, бабусю.

— Нема чого тобі до неї рипатися. Вона така ж безбожниця, як і всі советники... Масло зіб'ю, підеш до нашого Сави.

Катря сіла й засмутилася над зошитом.

Бабі Ксеньці все важче й важче ставало штурхати у маслянці бияком. Масло збивалося й гусло. І Данилко вже відчував його запах. І ніздрі його носика розширювалися.

Коли ж масло зовсім збілося, малий застрибав по хаті. Він вихопив з-під припічка полив'яну макітру, поставив її на лаву.

Баба Ксенька, не проронивши й слова, налила у макітру холодної води. Данилко намагався допомогти їй поставити масляницю-бійницю на лаву, але вона сама, зітхнувши, понесла її. Біля макітри поставлено гладуца. У нього, розчинивши масляницю, злило маслянку, а масло, ще трохи рідкувате, скинуто в макітру з

водою. Бабуня заорудувала дерев'яною варешкою, промиваючи масло. Вона зганяла крупочки в одну грудку. Вода сіріла. Її зливано, чашкою набирано свіжої. І масло, бліде, біле, бо паша у Красулі поганенька, гусло у воді.

Раніше баба Ксенька була щедрішою. Ще й не промивши як слід масло, вона набирала його у варешку й дозволяла Данилкові мазати на цілушку. Хлопчик думав, що й зараз він дочекається нарешті. Він покрутився перед столом, показав на мигах, щоб Катря дала йому хлібця, і та відрізала йому цілушку. З нею і затупцював Данилко перед макітрою. Та нічого з цього не вийшло.

Стара Квасницька добула чистеньку пілочку, тріпонула нею, розвісила на підвіконні. Потім вправно згорнула на варешку всю грудку масла, подивилася на неї, цапнула з підвіконня пілочку, перекинула в неї масло, не давши Данилкові й грудочки, і стала старанно загортати.

«Що вона хоче робити з маслом?» — думав і ніяк не міг додуматися Данилко, держачи у тремтливій руці наготовлену цілушку.

А баба Ксенька сказала:

— Збирайся, Катрися. Віднесеш маслице нашому Савуневі. Це ж він чобітки купив. Це ж він наш оборонець, від усього лихого нас захищає. І хоча в нього й корівчина водиться, та жінка в нього невіра. Не нашої віри вона. Хіба ж та Харитина дасть йому колись маслиця? Нехай нашого покуштує. А ми й на масляні ці перебудемо.

XI

Тамари Йосипівни два дні не було на уроках. Її підміняла Кира Фомінична. Для всіх учнів, навіть і для Катрі, яка звикла до свого класного керівника, було не байдуже, де пропала Тамара Йосипівна. Видно, у неї нагальна справа, от і відпросилася у Пивоварова. Але не тільки школярі, весь Гудигай знав, що вчительки нема в селі. Здорожена, впріла, вона заявила раптово до баби Квасницької. І це не могло не викликати подиву. У розстебнутому пальті, хустина тільки накинена на голову, але не зав'язана, Тамара Йосипівна відразу попросила води. Катря й Данилко одночасно метнулися до кухлика. Сестра випередила брата, спочатку сполоснула кухлика, набрала по вінця води і піднесла гості. Вчителька пила великими ковтками. Вода крутила зуби. Тамара Йосипівна перепочивала, держачи череп'яного кухлика за незугарне вушко.

Баба Ксенька луцила квасоллю. Вона витереблювала її, бомбочку, із сухих стручків, зсипала в мисочку й підозріло косувала на вчительку, яка не могла напитися.

Тамара Йосипівна була якась незвична. Присадкувата, низенька, вона мовби ще поменшала. Розстебнуті поли грубого пальта робили її зовсім квадратною.

Не подужавши кухлика води, обережно поставила його біля відра. Кінцем хустки витерла набубнявілі мокрі губи, стягнула хустку з голови й мовила.

— Вморилася зовсім... І як ви ту городину на візку возили? Я впорожні ледве добилася додому.

— Так і возили,— відповіла баба Ксенька, не перестаючи луштити квасолю. Стручки тріщали в її пучках.

— Уявляю, як вам було важко,— сказала вчителька, ніби хотіла цим нагадуванням піддобритися до Квасницької.

— А певно, що нелегко,— стримано-вороже кинула та.

Тоді вчителька зашпортала в кишенях пальта, шукаючи там чогось. Вона витягла пакуночок з газети.

— На, бери,— простягнула Данилкові.

Хлоп'я, проте, не наважувалося підступити до вчительки, кидало підозрілі погляди то на бабуню, то на Катрю, то знову на пакуночок.

— Бери, бери, коли дають,— сказала баба Ксенька.

Данилко на пальцях підступив до Тамари Йосипівни, не взяв, хапнув пакуночка з її рук і, відплигнувши, обернувся до всіх спиною, мовби хто міг відняти в нього гостинця. Розпакувавши пакуночка, тихо видавив:

— Цукерки...

Катрині ноги так і просилися ступити до братика. Та вона не зважувалася. Соромно.

Баба Ксенька хитала головою.

— І нащо ви витрачаєтеся, пані навчителько? І тоді, в скрушну годину, грошечками надопомогли, дай вам боже здоров'я... А це вже зайвина...

— Копійки та й годі,— відпручнулася Тамара Йосипівна.

— Де там копійки? — твердила стара.— Та вже господь не забуде вашої доброти. Послав би він та на ваші літа підходящого мужа.

«Хіба ж можна вчительці таке зичити?» — подумала Катря, сердячись на бабуню.

А вчителька не суперечила. Вона допила з кухлика воду, сіла на високу лаву. Її короткі ноги ледве сягали долівки.

— Як там у школі, Катре?

— Вчилися,— відповіла дівчина.

— А ви знаєте, тітко Ксенько,— почала Тамара Йосипівна,— я ходила за ваших онуків заступатися.

Бабуня перестала луштити квасолю. Стручок так і застряг між її цурпалистими пальцями. І насторожено:

— А то ж перед ким?

— У воєнкоматі я була,— оповідала вчителька.— Їхнього ж батька,— вона ледве повела бровою на Катрю, яка стояла серед хати, на Данилка, який ховався від усіх з гостинцем,— убили фашисти. Пенсію їм повинні б...

— І добилися? — спитала нетерпляче стара.

— Нічого поки не виходить.

— Ще б пак... Хто pomoже, коли їх матір вивезено. Воно й зі мною така оказія. Чоловіка, може чували, поляки стратили. Старший син теж наклав головою на фронті. Таки з німаками. А меншого в криївці застукали. Бо бандера, кажуть. А я що знаю?.. Наш Савуньо, навіть і Майстрюк теж, було клопоталися і за мене, і за них, сиріт. Де там? Тут хоча б поставки вменшили, а ви про пенсію...

Тому, що вчителька і баба нагадали про батька, нагадали про матір, Катрині довгі білі вії затинькали, в очах блисконуло. Але вона не заплакала. Тільки повернулася до вікна. І так застигла, туманіючи.

А Данилко розклав цукерки в газеті на лежку, кинувши у рот подушечку, смоктав її, витягав з рота, обдивлявся, чи багато висмоктав, знову клав на язик. Решту перебирав пальцями, мовби перераховував, скільки ще залишилося. А подушечок була ціла жменя. Де там, ціла пригорща! І він чекав, щоб вчителька скоріше пішла. Йому хотілося почастувати солодкими цукерками і Катрю, і бабу. Мабуть, вони чекають не дочекаються. Та нехай потерплять.

— Ниньки такий світ настав, що правди не зіськати,— докінчила баба Ксенька, і стручки знову затріщали в її пучках.

— Ні, є правда, тітко,— не погодилася з нею вчителька.

— І не ходіть, і не добивайтеся,— вела своє бабуня.— Може, для вас і є. А для нас нема. Кому ми потрібні в тому світі? Всяке так і чатує, щоб ми швидше в могилу. Один тільки бог тримає нас на світі. Та й то, самі ми винні, бо прогнівили його, довготерпеливого. Тепер мусимо покутувати. Я знаю, ви в нього не віруєте,— і вона з докором дивилася на Тамару Йосипівну.— Та й серед вас люди трапляються, не всі вивелися...

Вчителька, щоб не дратувати штундистку, ніби з усім погоджувалася, на знак тієї згоди навіть кивнула головою.

— Катря вам допомагає, чи ви самі з квасолею порастеся? — запитала ні з того ні з сього.

— Яке там з неї помагання. Ваші безбожницькі уроки вчить. Тепера ми боїмося святе писаннячко читати, бо було наскочив той комуніста, той клятий Майстрюк.

— Нащо ж ви його кленете? Клясти не можна,— встала вчителька.— Він свою ногу в бою з бандитами-бандерами втратив.

— А хіба я клену, прости господи. Він, гаспид, святе писаннячко хотів забрати, аби спалити...

— Майстриук — золотий чоловік,— стояла на своєму вчителька.

— Та я ж нічого... Він таки за нас заступається,— здалася баба.

— Якщо Катрі роботи нема, то пустіть її зі мною,— попрохала Тамара Йосипівна.

— Роботи зараз нема. Яка зараз робота? Корова на прив'язі. Але нащо вам дівчина?

— На зле, на недобре я її не підмовлятиму. Самій сидіти нудно. А тут ніби на дощ збирається. Ми посидимо, погомонимо трохи,— ухилилася од прямої відповіді вчителька.

Але баба Ксенька впіймала її на слові.

— Хто його знає, чи підбиватимете ви її на зле, але чи й на добре наставите? Лучче нехай сидить дома. Не треба її ятрити, молоду й нетямушу.

А Катря знає: не свої слова каже бабуня. Це дядько Сава підбив, щоб походеньки до вчительки скінчилися. Він і Майстриюка страх як ненавидить. Голова сільради і вчителька, мовляв, тільки прикидаються добрими. Але ж він комуніст, а вона комсомолка. І бабуня вірить пресвітерові, що Тамара Йосипівна нечиста. В неї клеймо є. Тільки не видно, воно на лівій руці, вище ліктя, і вчителька його від усіх приховує. Бо вони всі, хто комуністи й комсомольці, попечатані. Катря і вірить, і не вірить у те. Але її манить до Тамари Йосипівни. Дуже затишно в тій кімнаті, де вона живе. І якби колись Катря вивчилася на вчительку, собі накупила б стільки книжок, щоб стосиком на столі, на етажерці.

— Пустіть мене, бабусю,— проситься дівчина.— Я довго там не буду, скоро вернуся.

— Ну, хіба що недовго,— здається баба Ксенька.

Данилко не знає, чи йому зараз почастувати сестру цукерками, чи почекати, поки вона прийде. Він роздумує. А вчителька вже напнула хустку. І Катря випурхнула за нею з хати, як та синичка з клітки.

Тамара Йосипівна нетутешня. Вона полтавка. Приїхала сюди по окупації. І хоча вже не один рік тут, але ніхто докорінно не знає, з якого вона роду, чи хто є, чи нікого нема з її батьків. У вчительчиній вимові завжди звучить оте характерне, м'яке полтавське «л», якого не можна передати ніякою транскрипцією. Його не можна вивчитися. З ним треба вродитися.

Раніше це «л» дуже різало слух і учням, і селянам. Тепер до нього звикли. Але вчительку, низькорослу, гоструватеньку в плечах, подібну на літеру л, прозвали «ль». Так і зараз називають її позаочі. Але не Катря. Катря шанує Тамару Йосипівну і, якби могла, кожного, хто прозиває вчительку, крутила б за вуха.

У вихололій, кілька днів нетопленій вчительчиній половині холодно.

— Що-то значить пустка,— сказала Тамара Йосипівна.— Кіт і той не втримався,— і вона причинила квартиру.

— А він у вас розумний, сам через вікно вистрибує,— похвалила kota Катря.

— А вистрибує шибеник... Та ми в такій холоднечі не всидимо, треба розпалювати.

— То я дровець принесу, Тамаро Йосипівно.

— Це я сама. А коли ти хочеш допомогти, то вимети з грубки попіл у відро.

Скоро в грубці запалахкотіло, загуло. Але теплий дух мляво розходився по хаті, і вони сиділи одягнені. Вчителька в пальті, а Катря в кожушині з бабиних плечей. Тамара Йосипівна підкладала в грубку сухі полінця. Тут з дровами не те, що на Полтавщині. Тут кругом ліси. І сільрада, Майстрюк, завозить для вчителів дрова з літа. За цим затримки нема. Вчителька мацає рукою стіну грубки.

— От і нагрівається. Скидай, Катре, кожушину та сідай на канпку.

— А я хочу на вас дивитися.

— Так і я сяду туди,— і вчителька роздягається, обсмикує білого вовняного светра, пригладжує свої рідкі коси.

Вони сідають рядочком, прихиляються плечима до теплої груби, вибігають упростяж ноги. Тамара Йосипівна дивиться на Катрині чобітки, густо змащені оливою. Вона знає, ким ці чобітки куплені, але не випитує.

— Тамаро Йосипівно, можна у вас щось спитатися? — заїкається Катря.

— Питайся.

— Тільки ви не сердіться... Дивлюсь я на вас, і хочеться мені спитатися... Скажіть,— дівчина запинається.— Чого ви, Тамаро Йосипівно, така добра? — і Катря опускає очі.

— Хто це тобі сказав? Хіба я мало двійок ставлю? Навіть одиниці ліплю.

— Ні, ні... Я не про те, Тамаро Йосипівно.

— А хочеш, я тобі розповім, Катре, про себе,— зовсім іншим голосом, не тим насмішкуватим, як тільки що, і не тим повчальним, суворим, як на уроках, а тихо-журним озвалася вчителька.

Катря зняла на неї очі, але тут же їх опустила.

— Я теж сирота,— казала Тамара Йосипівна, і її сірі, з сталевим відблиском очі не блукали, цупко вперлися в якусь тільки ними видивлену крапочку на застеленій рогозяними доріжками долівці.

— І у вас нема ні батька, ні матері, Тамаро Йосипівно?

— Нема.

— Їх, певно, постріляли німці?

— Ні, вони повмирали в голодний 1921 рік,— і вчителька стала оповідати, як воно було. Тоді ще дитина, і, мабуть, тому яскравіше дорослих вона запам'ятала той час, який зараз мовби вернувся, накликаний її спогадами.— Батько вмер раніше. Всі чоловіки вмирали швидше від жінок. Він опух колодою. Мама, пам'ятаю, спуститься кожного ранку в погріб, а погріб у нас був у сінях, ввійде до хати, а батько лежить на постелі. «Що, Йосипе, п'ять бурячків залишилося»,— мати до нас. Батько мовчить. А потім перепитує: «Ти шостий взяла, а п'ять залишилося? Чи ще п'ять є?» — «Ні, ще п'ять є»,— мати. А другого ранку: «Йосипе, чотири бурячки залишилося». Мати ховала ці буряки. Вона наквасила їх і боялася перенести з погребу в хату, щоб я чи батько сирими не поїли. Та й у погребі вона ховала їх у такому потаємному місці, що ніхто не зміг би знайти. Злодійство, крадіжки у той рік дуже водилися... Батько не міг піднятися з постелі. Перед ним ставлено мишину юшечки з останнього буряка. Він спинався. Спочатку їв ложкою, виловлював бурячки, юшечку випивав. Перекинувшись, лігши навзнаки, держачи на грудях порожню мисочку, казав: «Жінко, доню, а що я бачу: ідуть підводи, везуть пшеницю. Клянуся вам: спускаються з гори, з нашої Татарки. І навантажені аж під саму хмару. От хе-хе, снопи не розсиплються. А які ж снопи. Сніп по пудові видасть. Та й пахне ж пшеницею! Чи вам не пахне?..» — «Наша смертонька іде, чоловіче»,— сказала мати. Але батько ще жив. Коли ж не стало того півбуряка, мати взяла мене, й ми пішли по селу. Нічого не виходили. Вернулися. А батька в хаті нема. Кличкали, гукали. Мати потім здогадалася. Батько сам спустився в погріб. Він думав, що мати дурила його, мабуть, хотів знайти там буряки. Там і вмер. І ми не могли, не мали сили витягти його з погребу. В той-таки день мати повела мене до міста. Я й не знаю, як ми добралися. Хтось наче підвозив нас. А в місті мати поставила мене під якимсь кам'яним будинком, наказала стояти, а сама потяглася до другого рогу, то вигляне з-за того рогу, то сховається, ніби грається зі мною. А потім до мене підійшов міліціонер. Мати виглянула, побачила, що я вже не сама, і заховалася від мене навіки. Міліціонер здав мене в дитбудинок. Так я виростала... Чого ж ти плачеш, Катре?

А дівчина зарилася у вчительчині коліна.

Знадвору, з карниза до квартирки несподівано підплигнув розумний кіт.

Тамара Йосипівна прийняла Катрину голову з своїх колін, спустилася з канапки, щоб упустити kota в хату.

— А тепер ти мені розкажи про своїх батька й маму,— сказала вона, обіймаючи дівчину.

— Я не вмю так оповідати, як ви, Тамаро Йосипівно... Та й що я знаю? Хіба вам у селі не розказували?

Пішла Катря, а вчителька довго не лягала спати. Їй було шкода і Катрю, і Данилка. Що з них буде? Якими вони виростуть? Забрати б їх до себе! Вона аж усміхнулася тим своїм думкам, але та усмішка погасла.

Вигоріло в грубці, а Тамара Йосипівна сиділа і грілася своїми думками.

XII

Час неспинно змінює людей і землю. Тому людям, навіть і не дуже старим, так притаманно, згадуючи минуле, повторювати, що воно було гарніше. Кожен-бо народився в минулому. І тільки одиниці, обранці долі, ті, хто верховодить своєю долею, ті, хто запрягає її, як вороних коней у віз свого життя, ті не оглядаються на минуле. Їм не треба нічийого прикладу. Їх не страшать нічий помилки. Вони самі собі приклад.

Сава Зятек теж вважав себе обранцем долі, обранцем бога, який поставив його одним із своїх малих апостолів. Єдине бажання — жити, вижити будь-що у роки двох війн: німецько-польської, а згодом другої світової — остаточно кинуло його до сектантів. Це було дуже вигідно. Секанти не визнавали зброї. Навіщо зброя, коли треба любити ворога? Він сховався від призову в польське військо. Тоді йому пощастило. Війна закінчилася за два тижні. Він сховався від мобілізації в Радянську Армію. Але тільки на роки окупації, на три претяжких роки. Він спробував було відмовитися од зброї на призивному пункті, хоча з'явився, як і всі, з торбою, коли німців відкинули до Варшави. Але обпікся. Військовий трибунал дав йому десять років ув'язнення. І Сава збагнув, що ліпше йому податися у штрафбат, як десь під землею довбати вугілля. І йому пощастило. Він узяв гвинтівку. До кінця війни з неї ні разу не вистрілив. Його поранило осколком у груди. Він кров'ю змив провину. Вилікувався. І той факт, що залишився живим, що вийшов із вогню, ще більше ствердив переконання: «Я — обранець бога».

Але ж недаром твердять, що покірне телятко дві матки ссе. І сама біблія засвідчує: «Та ти не будь надто строгим і не показуй себе мудрим надміру: чому тобі себе губити?» А хіба вже у новому завіті сам Христос не вчить,— бути милими, як голуби, і тихими, як змії.

Це й була вся Савина політика. Він вступив до колгоспу. Він старанно виконував усі державні настанови. Як пресвітер, він

добре збагнув, що з ним не панькатимуться, й дозволяв дітям сектантів ходити до школи.

І все ж Сава Зятек залишився самолюбивим. Любив усіх наставляти. Любив, щоб люди його слухалися. І вмів заговорювати зуби.

Звідкіля Катрі Поліщук було знати Савині думки і прагнення? Пресвітерове минуле — відмова од зброї, поранення — виставлялося, як страждання за віру. А про Катрину матір він казав, якщо вона віруватиме, то бог її помилує і напередодні всіх великих свят допомагав лаштувати посилки, сам і відносив їх на пошту.

Звідкіля Катрі Поліщук було знати, що Сава в сто крат більше піклувався про те, щоб вона не одвернулася від нього, а не про те, щоб ходила до школи. Баба Ксенька і такі, як вона, перемруть. А Катрин вік довгий.

Чи не тому, щоб не перейматися повсякденними буденними клопатами, в нього не було дітей? Діти зв'язували б. Але й це виправдовувалося. У Сави жінка невіра. Вона ходить до церкви, а не на зібрання. Хіба у них може бути щось спільне?

Хитрий Сава Зятек мирився з владою, хоча не спускав Гавриїлові Федоровичу, як і той йому. Але в них могла знаходитися спільна мова. Треба було, скажімо, накривати корівники черепицею. І Гавриїл Федорович кланявся пресвітерові. І той робив черепицю. Голова колгоспу навіть змушений був платити йому готівкою, укладав з ним спеціального договору.

Але в селі був один ворог, з яким Сава не міг примиритися: піп, старенький отець Лука. Він уже доживав віку з своєю попадею, ні в які сільські справи не потикався, відправляв служби і треби. В усьому слухався Майстрюка. Скаже Майстрюк, щоб улітку присвятків не святкувати, і церква зачинена. Але те, що парафіяни не переставали ходити до церкви, не давало Саві Зятеку спокою. Він не міг примиритися з тим, щоб у Вигнанці було два духовних пастирі.

І один випадок таки допоміг Саві позбутися свого ворога. Пресвітер зробив попа рогатим. Як у народній казці.

А сталося це так. Злягла поштарева жінка, Євгенава мати. У неї було двобічне запалення легенів. Котик став тягати її по лікарнях, застудив ще більше. Почалися витрати. Терміново спродано корову. Худоба цінилася. Котик виручив щось близько чотирьох тисяч карбованців. Накупив ліків. Жінка в гарячці. Євген поїть матір водою. Сянько висипав ліки з жмутом грошей на підвіконня. Заходившись біля хворої, він і забув про гроші. А в селі повелося, коли хто захворіє, Сава Зятек провідує. Не має значення, хворий з його пастви чи ні. Тут якраз випадок повернути хворого на шлях спасіння. Сава Зятек взагалі вважає, що втручання лікарів — це марнота. Коли захворіє хто із сектантів, інші обступають його на ліжку й моляться. Якщо хворий — праведник, бог і зведе,

поставить на ноги, а якщо ні, то забере до себе, щоб більше не грішив. На те велика божа милість. Бог усе бачить і все знає.

Поштар Сянько був такий заклопотаний, що байдуже сприйняв пресвітерові відвідини. У Вигнанці ж не було жодної жінки, з якою б Сава Зятек не заводив балачок про свою віру. Він колись не раз, випадково зустрівши й перепинивши поштареву Анцю, запрошував її на зібрання. Та вона радила йому, щоб він агітував туди свою Харитину.

І зараз пресвітер, помолившись над Анцею, зиркаючи на підвіконня, де лежав жмут грошей, не забувся нагадати, що якби в Анці була тверда віра, то вона б спасла її.

Анця ніби чула пресвітера, але їй не хотілося розплющувати очей.

Ні з чим прийшов Сава Зятек, ні з чим і пішов.

А серед ночі, коли зійшов ясний місяць, коли він бився у вікна, Котики перелякалися на смерть.

Сянько куняв, сидячи біля хворої в ногах, як у вікно раптом постукало. Він зірвався. Його крива нога послизнулася. У вікні стирчали довгі роги. Він закліпав очима. Але видіння не щезло. За вікном стояло щось подібне до корови, чорне і погрожувало людським голосом:

— Віддай виручені за корову гроші, вони диявольські!

А гроші лежали жмутом на підвіконні.

Прокинулася, крикнула Анця.

Котик обернувся до неї. А рогате видіння тим часом чи то рогом, чи то кулаком висадило шибку, вхопило гроші та й щезло. Тільки засвистав вітер.

Сянько з сином, поборовши ляк, повискакували на вулицю,— світив ясний місяць, плив собі човником по небу поміж зоряним лататтям.

Про крадіжку було заявлено в сільраду. Там збиралися послати в міліцію.

А до Котиків ні світ ні зоря знову навідався Сава Зятек і почав оповідати, що йому цієї ночі було видіння. Він бачив у сні рогату потвору і те, як вона, висадивши шибку, вхопила гроші.

— А ті ж гроші, дуже багато грошей, я запримітив, коли вчора приходив до вас на відвідини,— казав пресвітер.— А далі сниться мені,— оповідав він,— запитую я господу: боже, хто ці гроші вкрав, на які треба Анцю лікувати? І чую божий глас: то, сину мій, піп Лука перекинувся дияволом, то він украв гроші. Я посилаю тебе, сину мій, піди і сповісти чесних людей. Нехай вони знають усю правду про попа-блудника.

Котик і йняв, і не йняв віри пресвітерові. Але той не скінчив про своє видіння. І коли він казав далі: «Питаюся я: боже, де ж він ті гроші сховав? Як нам їх знайти? А божий глас одвічає:

на церковній паперті скринька. Туди він їх і поховав»,— Анця не хотіла більше слухати.

— Піди, піди, Сяньку, може, там справді наші грошенята лежать,— вона не могла дивитися, її повіки злипалися.

— І я з вами можу піти,— зголошувався пресвітер.

Церква перед школою. Якби не Анця, волю якої не міг не вволити Сянько, якби не Сава Зятек, який супроводжував його, поштар нізащо не повірив би в таку дурницю, що його гроші в церковній скриньці. Який же був його подив, коли він, забравшись на паперть і заглянувши у дерев'яну скриньку, оковану залізом, справді побачив свої гроші. Кінчик однієї сотеньки стирчав навіть із дірочки. І Сянькові вдалося висмикнути ту сотеньку. А решта грошей не витягалися.

Сава Зятек не підіймався на паперть, щоб не осквернити своїх ніг на тому місці, куди ходять невірні, де запопадливі б'ють поклонни. Він стояв перед церквою, і не тільки його рот, а й борідка, і вуси посмикувалися в якомусь нетерпінні.

— Ключ! У кого ключ! А то я розіб'ю, розтрощу скриньку! — розгаласувався Сянько. Він хотів одірвати скриньку, налягав на неї грудьми, але вона добре була прибита.

Пресвітер його вгомняв:

— Ключ, мабуть, у попа. Але ж не треба самоуправства. Нехай прийде Майструк. Зберуться люди...

Вигнанка давно прокинулася.

Котик наробив такого крику, що із сільради прибіг виконавець. Із школи повиходили вчителі. На пошарпаному бобикові примчав Гавриіл Федорович.

Церковний майдан, який давно заріс муравою, завирував, загорланів, сплескував і не втихав.

А на перерві збіглися учні.

Тільки не було попа. Його ще не вивели з колишньої церковної сторожки, де він тепер мешкав.

На це збіговисько примчала й Катря. Вона бачила: стояв їхній пресвітер серед юрми й оповідав своє видіння:

— ... і чую я глас: скажи, сину мій, людям, що всі ознаки диявольські, роги та шкіра воляча, в які наряджався піп-блудник, лежать на східному боці, за церквою, під вівтарем. Він хотів усе це поховати, але я своєю силою переніс на видноту, щоб явити людям це диво. І ті роги та шкіра, хоча він і поскидав із себе, тепер відновлятимуться: роги на лобі, шкіра на тілі. І він не скине їх, поки не вмре...

Сава Зятек проповідував, а тим часом хтось справді відшукав і роги, і коров'ячу чорну шкіру, які валялися там, де казав пресвітер.

— Піп рогатий, а ви йому вірили,— кидав Сава.

А Сянько присягався, що він справді бачив і ті роги, і ту шкіру через вікно, бо ж місячно.

Гавриїл Федорович і Майстрюк забороняли навіть торкатися до церковної скриньки. Але люди їх не слухалися.

Попід пахви виведено переляканого отця Луку, який нічого не знав і не відав. Його змушено взяти ключа, самому відчинити скриньку. Піп жажнувся, побачивши силу грошей.

— Мої, мої! — вигукував поштар.

Йому почали допомагати рахувати. Гроші були повністю.

Отця Луку всі обминали, допитувалися в тих, хто вів його попід пахви, чи не помітили чорної шкіри на його тілі.

— Так вона ж на плечах, — висловлював хтось здогадку.

— А роги?

— Він приставлені збив. А маленькі під камилавкою, ще не вирости...

— Прихожани, дорогенькі парафіяни, що ж це воно діється? — благально запитував отець Лука, стоячи на паперті й похитуючись.

— Прикидаєшся?! Вкрав гроші й прикидаєшся! — процідив Гавриїл Федорович, ідучи до свого бобика.

Потім наїхала міліція.

Стали тягати отця Луку, його матушку, якій було затяжко ходити навіть із сторожки до церкви. Викликувано й Сянька. Запрошено Саву Зятєка.

Гроші знайшлися, тому з усього посміювалися. А отець Лука, щоб не бути рогатим попом, через тиждень забрався із села. Це було на руку Гавриїлу Федоровичу і Майстрюку, пресвітер допоміг їм зачинити церкву.

XIII

Баба Ксенька недолюблювала Тамару Йосипівну. Як та скривджена школярка, вона прозивала її позаочі «ль». А вчителька не цуралася їх. Данилкові, який повзав улітку і взимку в одних штаненятах на шлейочці, без кишеньок, заходив, засолошив їх, що вже не було до чого ліпити латок, вона купила костюмчик. Синій, з чортової шкіри — матеріалу, який не дуже гріє, але й не рветься. Той костюмчик, ніби на Данилка шитий, був великим багатством. Хлоп'я не могло натішитися. У штаненятах дві кишені, глибокі, руки по самі лікті ховаються. На марнерчині²⁶ дві кишені, нашиті по боках, а третя — маленька, на грудях. Одягнувся

²⁶ Марнерка — куртка.

Данилко і не хотів нізачо скидати. Вступив на босу ногу в личаки, руки в кишені виходжував по хаті, все пориваючись надвір, щоб показатися сусідам. Бабуня мусила на нього насваритися. Костюмчик захавали на свято. І все ж стара не могла не сказати:

— Чує моє серце, що не з добром вона до нас,— про вчительку.— Вона таки попечатана.

У неділю Данилко вирядився, наче пан. На близьких сусідах однолітків нема. Всі більшенькі за нього. Всі такі, що поганяють ним. Але на цей раз вони із заздрощів опускали очі, з великою силою заплющували їх. А матері обмацували Данилка з усіх боків поглядами.

— Ну й славний у тебе костюмчик!

Данилко розстібав марнерчину.

— А в мене ще й вишита солочка,— показував і знову застібався.

Сорочку із сирового полотна вишила хрестиком Катря.

Хоча баба Ксенька й прозивала Тамару Йосипівну «ль», але вчительчина доброта не давала змоги заборонити, спинити Катрю, не пускати до вчительки. Зло робить ворожнечу. А добро пом'якшує кам'яну душу. Та й уміла ще Тамара Йосипівна вишивати.

І Катря ходила до вчительки.

Довгими й нудними вечорами, які шуміли ворохобним вітром із голих лісів, з боліт, із замерзлого тонким льодком навкруг берегів озера, Тамара Йосипівна й Катря грілися на каналці під грубкою.

Школярка слухала вчительчині оповіді. Вчителька вишивала. Вона вміла не тільки хрестиком, а й галузками, тільки бракувало ниток. І Катря вчилася вишивати. І комірць на Данилківій шиї — плоди першої науки, що її перейнято від Тамари Йосипівни.

А все ж Катря крилася від учительки, мовби щось приховувала. Та оповіла їй, як росла сиротою. А дівчина відмовчувалася. Чужакувала.

Вишиваючи, вона проронила, мовби ненароком:

— Моя мама теж уміла вишивати...

Тамара Йосипівна, щоб не злякати Катриного спогаду, нарочито відмовчалася.

І Катря сказала ще:

— Якби ви побачили нашу хату! Вся наша хата була вишивана. Це я добре пам'ятаю. Скрізь рушники.

— Мабуть, дуже гарно,— мовила вчителька.

— Десь-то й там, на небі, не буває так гарно, як було в нашій хаті,— сказала Катря. І потім вона не раз повторювала: «Десь-то й там, на небі...»

І вчителька не заперечувала «неба».

— Всі образи в рушниках. А татів образ, його мама дуже шанували, в рушникові, вишитому райськими пташками і райськими яблучками. Пам'ятаю: в такому ж рушничкові, тільки вишитому півнями, був і Шевченко... Десь-то й там, на небі...

— Мама й тебе вчила вишивати?

— Вчила, Тамаро Йосипівно. І я, здається, навіть трохи навчилася, але потім забула.

— Тепер їй буде дуже радісно, коли ти скінчиш оцю сорочку й пошлеш...

Катря задумалася. На її світлому чолі лягла синя тінь.

— Кажуть, що не всі посилки доходять. І я так боюся...

— Неправду кажуть,— заперечила цей здогад вчителька.

— Хто його знає!

— Посилка обов'язково дійде. Я в цьому не сумніваюся.

— Дядько Сава обіцявся сьогодні ящичка принести. Мені треба швидше вишивати. Ловко воно в мене виходить? — і Катря показувала вчительці лиштву. Недовишита, вона мовби співала.

— Виходить добре, але ти старайся,— захочувала Тамара Йосипівна.

Згадавши про матір, вишиваючи їй сорочку, Катря пустилася в спогади й повідала вчительці, як і та колись їй.

— Нічого не залишилося від нашої хати. Але я пам'ятаю, в ній було миліше, як десь-то там, на небі... — вона згадувала і про хату, і про матір.

— Ваша хата була з ванькиром?

— Авжеж що з ванькиром. І, бувало, по суботах мама напалювала піч, ванькир завішувався рядном. Вносилася балія. Ми спочатку з мамою купали Данилка. Він був зовсім маленький. Але любив хлюпатися. Мама його підтримували. А я підливала з горщика теплу воду. По купанні Данилко відразу засинав. Тоді мама купали мене. Вони змивали мені голову лугом. Змивали тричі. А потім розчісували мені коси, легенько перебираючи їх. Ніхто так мене ніколи не розчісував, як мама... А потім я сідала біля печі. Сохли мої розчесані коси. Мама змивали собі голову лугом. А потім і вони сідали коло мене, чесалися. В нас був великий дерев'яний гребінь. І так тихо-тихо горів каганець...

Катрині спогади снувалися, як та червона нитка у вишиваній лиштві. Вони не були рівні, як і та нитка, що впліталася у хрестик, а потім ставала крапкою і обривалася.

— Та найбільше пам'ятаю я маму знаєте коли?

— Коли?

— У жнива. І мама, і Данилко, і я — ми всі виходили на поле. Того поля в нас було небагато. У двох кінцях. Мамине за Піщанкою, татове за обійстям. На полях то сіялася озимина, то яровина. Як навколо, так і в нас,— земля піщана. Росло жито. Мама самі й

посіяли. І ми вийшли жати. Данилко під снопом, у холодочку. А я і мама з серпами. Сонце як найнялося. Я взяла кілька жмень. Піт цюрком з мого лоба. Мама кажуть, щоб я з Данилком побавилася. А я не здаюся. І страшно мені, щоб не втятися серпом, бо ж я уперше серпа взяла до рук. Та дуже мені хочеться допомогти мамі. Ми в білих сорочках. Беруся я пальцями за стебла — колоски шумлять над головою. Мене й не видно з жита. Зашпорталася я, впала, а мама злякалися, думали, що я прохромилася на серпа. Кинули жати. Схилилися наді мною, підняли на руках: «Помічнице ти моя...» — і так тримали мене над ланом, стоячи в житі у білій сорочці...

— Я вірю, Катре, що твоя мама повернеться...

— Хто його знає? — сказала Катря. — Йде рік за роком...

Вони обоє замовкли, їхні пальці микали голку з ниткою, вишивали. І червона й чорна нитка вишивали давне і теперішнє.

— Ви ж самі, Тамаро Йосипівно, знаєте, що вам казано на воєнкоматі.

Вчителька не вміла приховувати правди. І вона ще раз повторила:

— Так, Катре, про твою маму кажуть, що вона була бандпособницею, — глянула школярці у вічі.

— От бачите, Тамаро Йосипівно.

— Я, Катре, ніяк цього не можу збагнути. Батько загинув на фронті, а мати допомагала бандерам.

Катря похитала головою.

— Це ж син баби Ксеньки у вас переховувався?

— А переховувався. І я навіть йому їсти носила, поки його та інших не постріляно.

— Це якась фатальність! Треба було видати цих бандюг!

— Фатальність... — повторила учениця. — Не знаю, як називається. Але це правда. А продавати...

— Видати, а не продавати, Катре. Це ж були бандюги!

— Видати чи продавати... Свої люди...

У хату якраз постукано, і тихо ввійшов Сава Зятек. Він стояв перед порогом, держав у руках баранячу шапку й не зважувався сідати, поки його не запрошено.

— Бачте, і я на вечорниці. Шкода, що вишивати не вмію. Чи непрошений гість...

— Чого ж, раз прийшли, то будьте гостем, — не дала йому докінчити приказку вчителька.

— Я за Катрею. Збив ящика на посилочку. Можна й посилочку рихтувати.

— А Катря лиштву закінчує. Скоро й сорочка буде готова, — сказала Тамара Йосипівна.

— То дозвольте посидіти коло вас, якщо я не заважаю.

— Сидить, хату не відсидите, — йому вчителька.

— Нехай у ній завжди сідає мудрість та благодать божа, — тягнув Сава Зятек.

— А ви без бога не можете? — ніби покепкувала з нього Тамара Йосипівна.

— Без бога ні до порога, — повторив старе пресвітер, і вдаючись до біблії: — Коли ви любите тих, що люблять вас, то за що вам нагорода? Хіба й митники не те саме роблять?

— На богові ми з вами не зійдемося. Я була безбожницею і безбожницею залишуся.

— Релігія — опіум для народу...

— Ви й Маркса знаєте?

— А чому б не знати? — і Сава Зятек так блиснув своїми очима, що Катря мало не вколочася голкою. — Не зійдемося на богові, зійдемося на любові. Хіба ж ви, Тамаро Йосипівно, не вчите школярів любити один одного, поважати старших? — він, накинувши ці запитання, не відступав.

Катря здогадувалася, що пресвітер не просто так собі вступив до вчительки. Тамара Йосипівна признавалася, що він не раз уже з нею забалакував, вивідував, але дуже обережно, чи вона часом не збиває свою ученицю на невірництво.

— Хіба ви проти любові? — напосідав пресвітер.

— Ні, я за любов...

— А бог — це і любов! — вигукнув Сава Зятек.

— Чи не думаєте ви й мене записати у свою секту?

Сава Зятек гадав, що вона доказуватиме: бога нема, хто його бачив — і готувався до софістичних відповідей, а тут його було вибито із сідла. Але він почав з гідністю:

— Свобода совісті у нас гарантується конституцією. І ваша справа, Тамаро Йосипівно, служити богові чи служити мамоні. А на прив'язі ми нікого до себе не тягнемо. Щоб вірувати, треба впізнати бога серцем.

Вчителька не стрималася й сказала:

— Щоб когось впізнати, треба його спершу побачити. Хто і коли бачив вашого бога?

Пресвітер дочекався запитання, якого чекав:

— Добре, добре, — промовив він, заздалегідь будучи переконаним, що переможе суперницю. — Ви запитуєте: хто й коли бачив бога? Ви ще й більше могли б досадити мені, нагадавши про те, що ми віримо в бога, який на небі. А небо ніщо інше, як збиранина галактик. Чи не так?.. А літуні на літаках усе небо облітали, та так з богом і не зустрілися. А я відповім вам дуже просто, — і він почав напосідати: — Ви вірите, що любов є у людському серці? Вірите чи ні?

— Вірю, — здалася вчителька.

— Так я стверджую, що ні один із найзнаменитіших хірургів, які роблять операції на серці, теж ніколи того, що ми звемо любов'ю, не бачив. А бог є любов!

— Але, пресвітере, вся річ у тому, що в людських серцях поруч з любов'ю живе й ненависть!..

Катря вколола голку в недокінчену вишивку і тихо сповзла з канапки. Вона збиралася додому.

Тамара Йосипівна не могла збагнути, чому дівчині не сиділося в неї.

— Як же з лиштвою? — спиталася вона.

— Я дома докінчу.

— Так у вас лампа ледве блимає. І баба не дає світити повним ґнотом.

— Мені марниця залишилася. А ще треба посилочку рихтувати...

Підхопився й Сава Зятек. Коли вчителька нагадала йому, що в людському серці вживаються любов і ненависть, він кивнув Катрі, аби вона збиралася. Пресвітер передчував: у подальшій розмові йому не бути переможцем, і не хотів, щоб це чула Катря.

— Так ми й побалакали, сподіваюся, не востаннє. На добраніч вам. Дякую, що вчите школярку вишивати, — він узяв Катрю за руку й повів її з хати.

Катря пішла охоче. Їй не терпілося довишити лиштву і споряджати посилку. Посилки посилалися зрідка. У них клався усякий дріб'язок: шматок старого сала, чорні сухарі, цибуля і часник. А тепер буде послано і вишиту сорочку. Катрі не терпілося швидше з усім упоратися, забити посилку, обшити її полотном, зв'язати навхрест, це зробить Сава Зятек, а тоді власноручно, намочивши полотно, надписати хімічним олівцем адресу.

XIV

Нікому не відома поштарева Анця прославилась. Та сама Анця, що знала тільки чи не найтяжчу селянську роботу, — сіяти льон, полоти, вишановувати його, щоб потім, надриваючись, виривати, молотити, стелити і тіпати, вичісувати прядиво, як свою власну косу. Прославився і поштар Котик. Чи пак, їх прославив «рогатий» піп. Та слава-поговір про них мовби була піднесена на тих коров'ячих рогах, що штрикалися до них у вікно. Та слава-поговір мовби була розписана на чорній коров'ячій шкірі, в яку, було, загорнувся піп, перекинувшись у чорта. І те, що роги й шкіру бачено під церквою, що роги й шкіра потім безслідно кудись пропали, ще достовірнішим робило славу-поговір. Але вона зовсім утверди-

лася, стала незаперечною, бо вкрадені гроші знайшлися і Анця без жодних ліків ніби одужала. Це вже було диво з див. Із навколишніх сіл до Котиків приходили юрмами набожники-вірняки. І Сянько, і Анця показували їм висаджену шибку, яку для певної очевидності не склилося, а затикалося подушечкою. Набожники-вірняки, помолившись під вікном, розбрелися, несучи по всіх дорогах пославку про господне чудо. В цій пославці не забулося про Саву Зятека — вигнанецького пресвітера, якому приснився вищий сон. З усією старанністю переказувано, як пресвітер почув глас божий.

І вже ходило-ширилося, що він бачив у сні самого бога, який сидів на престолі, який благословляв і своїм перстом показував пресвітерові, де «рогатий» піп заховав гроші.

І до того богомільна Анця стала тепер просто фанатичкою. Але вона зреклася образів-богомазів, беззастережно, не вагаючись, прийняла віру Сави Зятека. І в Котиковій хаті заголосило зібранням-радінням.

Анця у безперервних молитвах прославляла бога і Саву Зятека. І Сава Зятек невідступно підказував їй:

— Хвали, сестро, господу, а я чоловік, як усі...

Були холоди. Випав перший сніжок. Анцю не можна було охрестити водою. Але, наслухавшись усіляких підмов, жінка згодилася прийняти водне хрещення на озері Святому в прорубаній ополонці. Це відбулося потайки. Про це знали тільки куми — баба Ксенька і старий сектант із сусіднього висілка та пресвітер. Навіть Сянько про хрещення своєї жінки не здогадувався. А її одягнено в чисту білу сорочку. Виведено опівночі до озера. І коли тричі опущено з головою у воду, коли проказано, а потім проспівано: «Во Христа хреститися, во Христа ликуйтеся, во Христа обличестися», — вона стала повноправною сестрою громади, обраницею божою, яка могла і сама хреститися, і хрестити інших святим духом.

Але опівнічне пірнання в крижану воду не минулося для Анці дурно.

Якщо пропажа грошей, їх швидке повернення шоком-громом вдарило на її нерви, напружило найменші клітини її здорових сил, зцілило, підняло, то нова простуда добре далася взнаки. І Анця знову не вставала.

Її губи враз посиніли. Їх звело.

Сава Зятек злякався. Він не сумнівався, що про хрещення ніхто не довідається. Темна опівніч приховає його на віки вічні. Але йому було б дуже жаль, якби Анця так скоро пішла із світу. Вірячи, що її можна поставити на ноги молитвою, він скликав навколо хворої зібрання.

Увечері й зійшлися.

Обступили ліжку. Катрю поставлено в Анчиних головах. Катря ледве втримувала на своїх руках розгорнуту біблію.

Всі примовкли.

Анця сухим язиком облизувала пошерхлі губи. Подушка під її головою була мокра.

— І прийшов Ісус до Петрової господи, та й побачив, що теща його лежить у пропасниці,— стала тихо вичитувати Катря.— І приторкнувсь до руки її, й покинула пропасниця її...

Сава Зятек стояв біля порога. Він був надто зосереджений, заклопотаний. І було незрозуміло, чи стоїть він тому біля порога, щоб першому втікати при найменшій небезпеці, чи тому, щоб не випускати своїх братів і сестер.

Поштар похилився на ванькирному одвірку. Євген виглядав з-за його спини. Вони тільки приближені громади.

Враз баба Ксенька, яка нахилилася над Анцею, шепнула хворій: «Слухай, і явиться тобі...» і повільно відхитнулася, стала на коліна. І всі попадали на коліна. Клякнули й поштар із сином.

— ... справдилось, що сказав Ісаїя-пророк, глаголючи: узяв він на себе недуги наші й поніс болючі наші,— не втихала Катря.

Ніхто не вслуховувався в нудне й монотонне читання. Безкінечно довге, воно мовби усіх присипляло.

І присипляло всіх блякле світло, яке розсіювалося з підвішеної до сволака на дротику лампи.

Ніщо тільки не присипляло Анці. Вона не могла влєжати. Склепилися, то, здавалося їй, з громом розплющувалися важкі повіки. А молільники стояли на колінах, стояли бовдурами, як ті пооббивані хрести на цвинтарі.

Пресвітер спинив Катрине читання, кинув у просторінь хати:

— Царство небесне здобувається силою, і хто здобуває, той силоміць бере його!

Баба Ксенька, закотивши очі до стелі, почала псалму, і колінопоклонники, перебиваючи одне одного, заголосили й собі.

Від тих нестримних голосів, що виривалися з грудей, що здіймалися вгору, а потім падали вниз, факала й пригасала лампа, ніби хтось нарочито то підкручував, то вкручував її.

Анцю трусило всередині. Вона відкашлювалася із силою.

— Стій твердо і мужньо! Бог твій з тобою, куди б ти не пішов! — прокричав Сава Зятек.

І знову баба Ксенька зачала псалму.

Спів налітав поривними хвилями на Анцю. Він і холодив її, й опікав.

Гей, борці Христові, сміло в бій спішіть,

Свій прапор перемоги вгору піднесіть!

Катрі знову наказано читати біблію. Вона читала, а її переби-
вала псалма:

Сам гетьман небесний нас усіх веде,
Полки в нас завязті, грізний бій буде!

Анцю корчило. Її підкинуло на ліжку.

— Сталось! Сталось! — заверещала баба Ксенька. — Хрести її
духом святим!

З Катриних рук на землю впала каменем біблія. Перелякана
дівчина вдарилася головою об двері, вискочила з хати...

Анця вмерла.

Бабуня вернулася пізно. Вона знайшла годованку на лежаків.
Данилко спав. А Катря не спала.

Бабуня смикнула її за рукав сорочки. Дівчина встала.

— Забрав господь Анцю до себе, упокоїв її праведну душу, —
сказала баба Ксенька і додала: — Коли ж то ти змилосердишся
і забереш мене до себе, господи!

Катря стояла в куценькій полотняній сорочці. Бабуня тільки
хапонулася її рукава, а вона відчувала холод старих і кістлявих
рук.

— Ти нащо кинула об землю біблію? Нащо втекла? — спитала-
ся баба Ксенька. Вона стояла навпроти Катрі. А тій привиджува-
лося, що бабунин голос долинає з далекої темряви. — Мовчиш!
Безсоромнице!..

Катря зіщулилась.

Гуп... гуп... По долівці ковзнули бабунині ноги. Вона крутнула-
ся, впірвала під припічком макогона. Вона знайшла його в темря-
ві. Замахнулася.

— Кажи! Паскудо... Ненатля!²⁷

Катря мовчала.

І те, що вона мовчала, що не виправдовувалася, не просила зми-
лування, аж перекручувало стару.

— Мовчиш? Ти ще й мовчиш? Так на тобі, — і вона, розмахнув-
шись макогоном, стала бити Катрю. Підіймала і опускала мако-
гона, як сікача. І сікла, сікла, не думаючи, що б'є по ліктях,
що б'є по голові.

Катря не голосила. Вона стояла якийсь час і не боронилася.

— Пою тебе! Годую тебе!.. І така дяка? Знаю, я примічала, я
давно здогадувалася, то вона, ота «ль», кинула гріховний плід у
твою голову, в твоє черево! — аж стогнала баба Ксенька: — Ви-
б'ю, я виб'ю гріховний плід.

— Ох! — Катря зіпіла зуби і впала на долівку.

На лежаків повернувся Данилко, але не прокинувся.

²⁷ Н е н а т л я ! — Навіжена!

З бабуниних рук випав макогін, покотився під лежак. І баба Ксенька, заточуючись, похилилася над Катрею.

— Боже, що я наробила? — скрикнула стара. Вона метнулася до відра на лаві, зачерпнула в кухлик води. І лила, лила на Катрині груди.

А Катрині очі були розкриті. Холодні й байдужі, в цілковитій мряці ночі, вони лякали бабу Ксеньку.

— Прокинься! Чуєш? — заскімлила вона.

Дівчина ворухнулася. Згодом підвела голову, опустила її. Бабуня не дала спокою. Вона підклала під Катрину голову свою руку, підхопила дівчину за шию, посадила її і сама розсілася на долівці.

— Дурна! Яка ж я дурна, доню-серденько... Пташенятко, голу-бонько, ластівко ти моя єдина...

Але Катря мовби не чула її.

Стара відкинулася, здерла з себе хустку, рвала на собі коси.

— Люблю, як я люблю тебе! — з її голови повискакували всі біблійні примовки. Нарвавши себе за коси, вона гатила кулаками в свої запалі груди. — Квітонько, маківко на моєму городі, го-о-ро-ди-ку-у...

Катря сиділа, поклавши на голі коліна руки.

Бабуня обіймала й цілувала її. Але гаряче бабунине дихання не могло зігріти Катрю.

— Винна, ох, яка ж я винна перед усім світом і перед богом... Скажи, промов слівце, єдина, доню ти моя... Не скажеш, ти нікому не скажеш? — стара заридала.

Прокинувся, прочумався Данилко. І, нічого не тямлячи, сказав:

— І що ви там долі вилобляєте? Я аж плобудився! А нехай на вас...

XV

Морози сковують ріку, а необачне слово — душу. Та якою б міцною не була крига, під нею все одно струмує ріка, тече. Силомиць серед зими зірвана, вона знову вкривається льодом. І треба весни, щоб ріка затопила береги.

Катря ще більше стала самотньою і одинокою.

Страх, що за ослух, якби він повторився вдруге, бабуня може вигнати її з дому, тільки посилив покірність.

Катрі хотілося молитися.

І йому, невідомому богові, йому єдиному вона звіряла і свої думки, і свої надії,— сі прагнення малої душі на сліпим роздо-ріжжі.

У морозицю вона інколи перед сном вибігала надвір, небо зорями падало на сніги, та й просила: «Боже, боженьку, спаси мене». І її сльози зіроньками замерзали на обличчі.

А в школі читалися антирелігійні лекції. За це взялася Кира Фомінична. Вона підготувала лекцію: «Російська класична література в боротьбі з релігією». А що не було такого просторого класу, де б умістилися всі учні, то директор і вся педрада постановили читати цю лекцію на політвиховних годинах у всіх класах.

Як завжди, строга й підтягнута, Кира Фомінична звично зайшла у п'ятий клас, розклала перед собою на столі томики Пушкіна, Толстого, Чернишевського і Леніна, з яких стирчали газетні смужечки-закладки.

Тамара Йосипівна оголосила, що буде в них на політвиховній годині, і, як учениця, сіла на вільній задній парті.

Кира Фомінична занурилася в книжку, яку піднесла до самісіньких очей, і стала з притиском, облизуючи кожне слівце, читати довгу цитату, що бог — заступник царів і поміщиків.

Школярі — колгоспна дівчора, вихідці ні з яких не поміщиків, а чи з царів, про яких вони знали тільки з книжок, чи ще більше з казок, де ті поміщики, особливо царі, були дурнями набитими, так собі слухали оту цитату. А Катрі пригадувалося, як Сава Зятек відповів Тамарі Йосипівні: «Якби бог був за панів, то на нашій землі й досі панували б осадники...»

Лекція тяглася нудно. І літературні приклади з творчості класиків мало могли допомогти, учні-бо ще не читали «Воскресіння» Толстого, а про Чернишевського тільки й знали, що він революціонер-демократ.

Взяти б Кирі Фоміничні та оповісти, з якої причини померла Євгенава мати, і все було б по-іншому. Але вона промовляла цитами. І вже під кінець своєї лекції ні з того ні з сього почала твердити:

— У вашому класі є окремі учні, які підпали під вплив сектантів,— і вона, скинувши окуляри, дивилася на Катрю.— Хоча б Поліщук. Хороша учениця, навіть відмінниця, а слухає бабу. На твоєму місці, Катрусе, я зараз встала б і заявила товаришам, що рву із релігією.

Катря й до того сиділа, схилившись на парту. Тепер вона хотіла щезнути, хотіла, щоб її не було зовсім.

— Що, бракує мужності? — питалася Кира Фомінична.

— І чого ви до неї причепилися? — бовкнув хтось.

Дівчина благала захисту в Тамарі Йосипівні. Але вчителька нахилилася над партою.

— Будеш відрікатися? — вимагала Кира Фомінична.

— А я вам нічого не скажу! — заявила Катря.— Безбожниця

ви, от! — Катря крутнулася, і підківки на її каблуках зацокотили по підлозі.

Скоро задзвонив дзвоник. Євген Патута, захопивши Катриного кошелічка, перший вибіг із школи.

Політвиховна година була останньою.

Євген, думаючи, що Катря потюпала додому, наближався вже до братської могили, занесеної снігом. Катря, пантруючи за рогом школи, впізнала в його руках свого кошелічка, назирцем пода-лася йому навздогін.

Він оглянувся, коли вона взялася за свого кошелічка.

Вони йшли вузькою, пробитою в снігу колією широкої вулиці. За голими деревами, за заметами й кучугурами по обидва боки вулиці блимали замерзлимими вікнами піщанські хати.

Поскрипувало під ногами.

Взимку, як і серед літа, в жнива, сільські вулиці порожні. Але тоді в піску порпаються кури чи дїтлахи, а тепер і того нема. Кури на сїдлах. І навіть повідв'язувані собаки сидять по будках, лякаючись морозу.

Євген не в своїх, у материних чоботях. Ці чоботи з вузькими халявами, до яких уже не один раз пришивано переди. Але халяви чорні, не облізли. Анця вмїла їх шанувати. Зате передам Євген уже встиг дати лиха. Вони аж порудїли.

А таких чобіток, як у Катрі, ні в кого нема. Вони — витяжки. Катря щодня висушує їх, кладучи на ніч на припічку, часто змазує оливою, замїшаною на сажі.

Євгенові боти великувати, Катрині якраз на неї.

А Катрина кожушина з бабуниних плечей, — бахматиста, дов-горукава. Такий же батьківський піджак, покритий покожуши-ною, на Євгенові.

Вони простують і мовчать.

І коли Євгенові треба повертати у свою вуличку, туди тільки протоптана стежка, Катря запитує:

— Вам тяжко без матері?

Євген тягне носом морозяне повітря і, зупинившись, рудим но-саком човгає у сніг.

А Катря вже картає себе: «Нащо я йому про це?»

Не перестаючи човгати носакон, хлопець каже:

— Хочеш, то провідаємо їх...

Катря киває йому, згоджується.

І вони тягнуться далі вулицею через усю Піщанку.

У Вигнанці — три цвинтарі. На тому, що біля самісінької церк-ви, посеред села, ховають християн-церковників. Там багато хрестів, кам'яних і дерев'яних. Через рїв — другий цвинтар. Тут теж лежать християни-церковники, але вішалники і втоплени-ки. А третій — для християн-сектантів — за селом.

Білі сніги занесли землю. На овивах чорніють ліси. Ні вибалок. Ні круч. На полях зима вибілює своє полотно під червоним сонцем, яке низько котиться, та не гріє.

Вони звертають з дороги, що помчала собі санною двоколією в білий світ. У глибокому снігу першим копається Євген. Катря попадає в його сліди.

Цвинтар не обнесено дротом. Обкопано. І вони, не втрапивши на дорогу — завіяна, — провалюються, вибрьохуються.

Кругом розрослися сосни, дубина й осичина. І якби не дерева, чи й було б знати, де могили?

Євген знаходить білий горбочок під сосною. Коло сосни прихилилася горобина. З неї злітає зграйка горобців, злітає з гамом-цвірінканням, оббиває порошу із сосни, яка вигойдує на своїх зелених китицях купи снігу. На горобині — й сухого листочка. Мерзлі обдзьобані кетяги ягідок.

На цвинтарі ні хреста, ні стовпчика над могилами. Самі тобі білі горбочки.

Євген стягнув шапку з голови. Стоїть перед могилкою. І його розкучмане волосся зачинає братися інеєм.

Катря стоїть збоку. Іній сідає на її — дашком — хустину.

Вони щось думають.

І непорушно стоять між могилами старі дуби, кора порепалася на їх стовбурах. Подекуди чорніють дупла. Та вони, мабуть, порожні. Не ворухиться осичина. На соснах — сніг. Все покрите снігом.

Простоволосий, іній геть поріс на його голові, Євген каже над могилкою:

— А ти знаєш, з моїм батьком щось пороблено...

— Що ж з ним може бути пороблено? — І Катря підступає до хлопця.

— Як поховали маму, він зривається по ночах і кричить. До того кричить, що страшно.

Катря хитає головою і сама вся вихитується.

— І що б це мало бути? — вона питається ніби когось невідомого.

— Хто його знає... Я питаюся його: чого кричите, а він, розкинувши руки, падає на постіль. Постіль мало не провалюється. Скрипить, аж страшно.

— Він сумує за матір'ю, — каже Катря.

— Ой, десь-то ні, — не згоджується Євген. — Йому таки щось пороблено. Але ти нікому й слова. Я тільки тобі признався.

— Добре, — озивається Катря.

Біліють горбики-могили. Стоять над ними дерева. І стоять на цвинтарі підлітки — хлопець із дівчиною.

На горобину налітає зграйка горобців і не полохається.

Смерть Євгенової матері, така страшна й така нагла, на Катриних очах, мовби підмінила дівчину, її ставлення до забіякуватого й розбишакуватого Патути. Не усвідомлюючи, навіть над цим не задумуючись, але тим глибоким чуттям, що проростало з дитячого скривдженого серденяти, Катря наче відчувала вину за передчасну смерть і жаліла Євгена.

Перемінився й він. Тепер не тільки на уроках був думливий і похмуристий. На перервах ніхто не чув його дзвінкоголосся. Прислонюювався десь збоку, щоб нікому не заважати. Його тягнуло не до бойових хлопців, а до тихих дівчат, які на перервах нишком стояли собі осібно. І він біля них стояв мовчки.

Катря кілька разів підчікувала Євгена, щоб іти разом до школи. А з школи вони чимчикували гуртом.

Євген признавався, що батько тепер кричить не тільки ночами. Поставивши обід, він сам варить їсти, кидає ложкою об стіл і так вигейкує, що хоч загулай вуха і втікай світ за очі.

Катрі ще більше стало шкода хлопця.

Дійшовши з ним із школи до його вулички, вона несміливо напросилася:

— Хочеш, я проведу тебе додому.

Євген змовчав. Але по його очах, які саянули з-під нарослих за осінь і зиму брів, по рум'янцеві на обличчі, по ньому всьому, як він і втішився, й зникновів, вона здогадалася, що йому це приємно.

Катря оглянулася, чи їх хто не бачить, і навіть спробувала взяти його під руку, так, як парубки водять дівчат. Вона не була винна. Їй навіть це не хотілося робити. Соромно самій дівці брати хлопця під руку. Це дозволено тільки подружжю. Але її рука сама сіпнулася під його, із закасаним рукавом. Та Євген відсмикнув свою руку і так глипнув на Катрю, мовби вона посягала на присвоєння собі його хлоп'ячої гордості. Він уступився із стежки, пропустив Катрю наперед себе. Так і дійшли до його хати. Вибита шибка й досі не була вставлена. З вікна виглядала засолошена, обкурена сніжком подушечка.

— До побачення,— сказала, не постоявши й секунди коло хвіртки Катря, та й прикусила губи.

— Почекай! — жахувато вигукнув Євген.

Вона аж злякалася.

А він, як те молоде лошатко, брикнув від неї в хату із своєю школярською торбою через плече.

Катря чекала за хвірткою.

Євген вибіг, ткнув щось їй у руки, а сам — навтьоки.

Катря розгубилася. В її руках був альбомчик. Вона кинула його в кошелечок і теж швидко-швидко задріботіла додому.

І всю дорогу її мучило: вийняти альбомчика, подивитися на нього, подарованого Євгеном. Але вона не могла. Ще хто побачить.

І дома не могла на нього глянути. Баба Ксенька нікуди не виходила з хати.

Катрі не хотілося братися за уроки, не хотілося витягати книжки: в кошеліку лежав подарунок.

Вона заповідливо стала в усьому допомагати бабуні. А коли ніби вся робота була пороблена, запиталася:

— Вам нікуди не треба йти?

— А ти звідки знаєш? — перепитала бабуня.— Треба навідатися до Савуні. Почвалаю, заким не смеркло.

І коли бабуня пішла, а Данилко бавився собі на печі, Катря й книжку дала, щоб він не ліз до неї, добула альбомчик. Він був у твердих палітурках. Малий і тоненький. Розгорнула його. На першій сторінці приліплена карточка Євгенового батька й матері. Ще молоді вони. Катря подумала, може, і з Євгена є карточка. Вона стала гортати альбомчик. У ньому було з десяток фотографій, вицвілих, виляналих і покоцюрблених. Були якісь дід і баба. Були чужі дядьки й тітки. Але Євгена в альбомчику не було. А на останніх сторінках наліплено дві поштівки. Обидві з Кремлем. Катря під однією написала: «Євген + Катря = Любов». І вся почервоніла. Притулила альбомчика до грудей. Не знала, куди з ним дітися, куди його сховати. А потім додумалася, що найліпше буде, коли зашиє хлоп'ячий подарунок у кишеню кожушини.

В цей час, очікуючи батька, який ще не вернувся з пошти, Євген думав про неї, про Катрю. І ще він думав: «Чому я не парубок?»

XVI

До вогню приставлено бокату банячину, і баба Ксенька заходилася терти часник. Данилко виголоднівся, тому никав біля печі, повторюючи одне й те ж:

— І коли вона звар-рриться?

Він уже не шепеляв. «Р» у нього виходило чисте, тріскотливо-голосне, як кулеметна черга. Данилко хизувався, інколи в тих словах, які треба було казати з «л», він, усе переплутуючи, ліпив своє гомове «р».

— Кор-ри теї бар-р-раболі дочекаєшся? Лучче б ви пекли бар-р-рабушки...

— Що-що? — не розуміла бабуня.

А Катря, сидючи над книгами, повчала:

— А ти ще довго слова перекручуватимеш? Не кори, а коли. Не барабушки, а балабушки. Навчився рикати, а ликати забувся.

— Е, на балабушки олійці треба немало,— казала баба Ксенька.— На воді балабушок не випечеш.

— А бар-р-раболя на самій воді кипить, правда, бабуню?

— Правда, Данилку. От я тільки щипоть солі кину...— і вона, взявши пучку солі, полізла головою в челюсті.

На лаві стояла макітра.

— Заким я макогона знайду, ти б не крутився, а обирав би часник,— і бабуня всукала в руки годованцеві головку.

Данилко відразу став виколупувати невеликі зубці.

Макогін закотився під лежак. Була ним баба Катрю, так з того часу він і лежав там, бо був непотрібний.

Наповзалася за ним. Питатися в Катрі, чи не бачила його де, не хотілось.

— Вам макогона? — здогадалася дівчина сама й полізла під лежак, дістала його.

Бабуня, не дивлячись на Катрю, взяла макогона, витерла об запаску.

Данилко покидав пороздягувані зубці в макітру, а стара почала їх терти. Щоб макітра не крутилася, притримувала її коліном. Але коліно заболіло. І макітру взявся тримати Данилко.

Клятий макогін нагадав Квасницькій, що вона ним виробляла, лупцюючи Катрю, і баба Ксенька до того ним крутила, мовби зганяла на ньому злість, мовби макогін був у всьому виною, мовби він тоді підбив її на гріх.

— Легко, легко, легше...— проспівав Данилко, не вдержав макітру, посунувся, макітра вислизнула, впала на долівку і — черпки.

Катря звелася над столом.

З бабуниних рук разом з макітрою висмикнувся макогін.

— Ото маєш? — сказав Данилко й зачав чухатися.

— Вертишся, викручуєшся, щоб тобою на тамтому світі викручувало! — збагнувши, що сталося, загорланила баба Ксенька. Їй було дуже жаль старої надщербленої макітри.— Згинь! Щезни поперед мене!.. Макітра!.. Що ж ми без неї, без макітроньки? — вона заламувала руки, як над покійницею. Наголосившись, але не перестаючи сердитися, стусонула Данилка межі плечі: — На коліна! Ставай на коліна, щоб не робив збитків!

— Бабуню, бабцю, хіба я що? Хіба я винен? — приказувало хлоп'я й дивилося на Катрю, благало заступництва.

— Може, він справді не винен, бабусю...

— А ти сиди, сиди й не рипайся!.. Ставай, очмано, на коліна!

Данилко клякнув перед столом. Сльози, що було капнули на обидві щічки, витер кулаком. І ні одна сльоза більше не капнула. Стара не квапилася збирати череп'я. Взявши малу мищину, вона, вилизуючи пальцями розтертий на черепках часник, поскидала в неї, позливала гіркий сік. Тоді спробувала зліпити череп'я, бубоніла:

— Колись цигани їздили, дротом посуд скручували. Де зараз тих циганів узяти?

Макітра не зцілювалась.

— Вивчишся, винесеш черепки за хату, — кинула баба Ксенька Катрі й стала підмітати драпачем долівку.

Катря зараз же винесла череп'я.

Данилко стояв на колінах. Йому ще більше хотілося їсти, а за його спиною, у печі, булькала картопля.

«Вкипіла, ще порозварюється, а вона її чомусь не оддіджує», — думав він.

Катря не могла дивитися, як братик вистоєє на колінах. Але вона нічого не могла вдіяти. Сердита баба могла знову полізти війною з макогоном. А на Катриних руках, на спині ще й досі синці не позлазили.

Данилкові часто ні за що ні про що доводилося отак покутувати. І він знав, що ліпше мовчати. У баби все перекипить. А коліна перестануть боліти. Він чекав, щоб оддіджувалася картопля.

Рогачем висунуто баняка. У цеберку злито окріп, а на всю хату — пара. Проте Данилко ще не вставав. Коли ж він почув, що баняка назад засунено в піч, стрельнув очима через своє плече, а тоді схопився на ноги.

Баба Ксенька прихилилася до припічка й ніби журилася.

Не підходячи до неї близько, він сказав:

— Я вже повинувався...

— Ах ти ж мій соколику ріднесенський, — заокотіла стара. І сама вихитнулася до малого. — Моя ти радосте, місяцю молодіку мій вечірній, — і горнула його до себе, до своїх колін, нахилилася й цілувала йому кучерики.

Катрю поривало з хати.

— Ось-ось бульба духом дійде. Ти ж їстоньки хочеш... Удвох з тобою, місяченьку ти наш, согрішили ми... Ти ж нікому не кажи, що я ставлю тебе на колінця. Ти не викажеш?.. А бог помилує нас... Ми богів помолимося...

Данилко не міг відірватися від її колін. Вона все горнула й горнула його до себе.

Катря приймалася із столу.

— Сідай, Данилку, сідай, дитино, на покуттячку. Ти ж господар наш, — хвалилася ним бабуня.

На голий стіл горою з усього баняка висипалася картопля.

Бабуня ставила мищину, в яку зібрано рештки розтертого часнику. Данилко, забувши, не згадуючи, що він стояв на колінах, облизувався. У мищину наливалось трохи окропу. Тоді з-під лави, з самісінького куточка баба Ксенька діставала пляшечку з олією. Відливала, задурювала окріп з часником у мищині, кажучи:

— На сніданок я балабушечок спечу.

Данилко, хукаючи на пальці, розмундировавав картоплю.
— Мені й бараболі хочеться,— відказував, і на його язик набігала слинка.

Бабуня підставляла мищину ближче до Данилка.

Катря відрізала три скибки хліба.

Вечеря почалася. Вона була однакова вчора і позавчора, вона буде такою ж і завтра.

Вони сиділи на картоплі.

Зараз вона ніби з олією, інколи вона була із сирим салом. Тоді відрізувалося три шматочки товстого сала.

Катря ще не встигла обібрати картоплину, баба Ксенька щойно взяла собі, а Данилко, розколовши свою надвое, вмочив половинку в мищину, де так мало було олії, де нею тільки пахло і де так багато було води, солі й гіркого часнику, хоча з розбитої макітри ніби зібрано останні рештки, і поніс її до рота, широко його роззявивши.

— Іж, іж, Данилку, та не давися гарячим,— застерігала бабуня.— Я тобі барабольку обібрала,— і підклала йому.

— Нехай сам оббирає,— казала Катря й тягнулася через усю половину столу, щоб умокнути свою картопельку.

— Іжте, наїдайтеся, діти,— виговорювалася баба Ксенька.— Слава богу, що нам бульбу повернено. Шість мішечків! — І вона згадувала, як носилося картоплю з колгоспних кагат. Майстрюк настоював, щоб дано воза, але Гавриїл Федорович і слухати не схотів.— Поносили, перенесли ми шість мішечків. Добрі люди помогли. А що б ми робили без бульби? Повмирили б з голоду. А так і пацятко тримаємо. Ні, ні, є бог на світі...

— Бабуню, а мені замість солі пісок попався. Хруснув на зубах,— і Данилко відпльовувався.

— То не пісок, то черепок з розбитої макітри,— здогадувалася Катря.

— Нащо ту макітру згадувати! — перебила її бабуня.

Але Данилко виправдувався:

— Сам не знаю, як вона вискочила...

Було посеред зими. Під хатою шниряли морозяні вітри. Мелостугоніло.

У їхній халупці тепло. І ні Данилко, ні баба Ксенька не наслухували, чого там крутили вихори, кого питали?..

А Катря заслуховувалася, думала про кривого поштаря Сянька, трішки про Євгена. В них шибка не вставлена. Думала про них, а запитувала про інше:

— Що воно на Святому діється?

— Не на Святому, а на Нечистому,— різко казала баба Ксенька.— Яке ж воно Святе?

— Всі так кажуть,— спохплювалася Катря.

— Хто криво в бога вірить, так каже,— вела своє стара.— А ми ж таки праведники. А що там діється? Ніхто не знає, а я знаю. Ще колись давно, але пізніше, як перші люди жили. Бо перші люди були велетнями. Але й тоді не було ще Вигнанки. І озера не було. А на його місці стояло якесь село. І церква стояла. Однієї ночі і те село, і та церква провалилися, пішли в землю. Так бог дав. Він затопив і село, і церкву водою. Постало озеро. Скрізь по всіх церквах фарисеї і юди богомазам поклоняються. Бог показав свою велику силу. Він зі всіма церквами таке сотворить. Думаєте, так просто наш піп-облудник у біса-чорта перекидався?.. Все від бога... І зараз десь нечиста сила, всі чорти-дияволи в тій церкві, що провалилася, свою лиху службу правлять. От що там діється...

Данилко добре не найвся, але йому лячно від такої оповіді. Залізи б під рядно, притулитися до Катрі.

— Не Святе, Нечисте озеро,— твердить баба Ксенька.

Катря змігає із столу лущиння.

Під хатою ще лютіше завиває, реве й стогне.

Вони втрюх стають на молитву.

XVII

Катря із школи, і Сава Зятек за нею до хати. Катря обкурена. Вибивається із снігу, постукує замерзлими чобітками.

— Світа-званія, либонь, не видко? — бідкається Квасницька.

— А не видно,— промерзло каже пресвітер, струснувши порожу з каракулевої гарної смушки.— Повернувся москаль,— це про північно-східний вітер,— мете...

— Твоя правдонька, Савуню. Як він дме, то з хати не хочеться виходити.

Сава Зятек розсідається на лежку. Тут найзатишніше. Сава Зятек починає загравати з Данилком, лоскоче малого. Данилко відпихається, але не дуже.

Катря оповідає, що їх усією школою гонили на торф. Позаготовлено тих компостів, позамерзали кучугурами. Школярі й учителі накидали на сани. А на поля — трактором.

Баба Ксенька заїкнулася, що морять дітей, і питалася, чи й Саву кликано вивозити торф.

— Я на черепиці, сестро. Згодився з одним чоловіком. Іду оце аж у Заболоття, вступив по дорозі.

— Дай тобі, боже, здоров'я, брате...

Але Сава Зятек не слухав бабуню.

— Катре, і та ваша, що її прозивають Хімічною, теж торф накидала?

— Всі накидали, то й вона!..

— А що там у вас із нею вийшло? — мовби жартома пресвітер.

— Коли? — Катря скидала хустину.

— Коли вона хотіла обернути тебе в безбожницю.

Квасницька насторожилася.

— Я сама назвала її безбожницею, — відповіла Катря. Вона скинула кожушину. Згорнула її до купи полами, а під однією полою, під правою, зашито в кишені Євгенів подарунок: альбомчик. Боялася, щоб бабуня чи пресвітер не помітили зашитої кишені.

— Так і назвала? — втішився Сава. — І добре зробила. Бог не забуде тебе, дівице-правице...

Баба Ксенька, зачувши, що якась вчителька посягала на віру її годованки, заголосила:

— Чому ж ти мені про це не казала? Та я зараз піду до неї, де вона на квартирі? Я їй дам, я покажу їй, дияволиці, як обертати в безбожництво!..

— Нікуди не треба йти, — спиняв її пресвітер. — Наша Катря сама за себе може постояти.

— Воно-то так, але зла вода й камінь злизує, — бабуні таки хотілося б висварити вчительку.

— У справедливому серці боже слово вічне! — кинув пресвітер.

— Авжеж, що тільки в справедливому серці, а не в такого мало-віри, як той Котик, — казала баба Ксенька.

— То-то й воно, — стверджував пресвітер.

А Катря здогадувалася, що вони, мабуть, уже не раз вели балачку про поштаря Сянька, бо розумілися з натяків.

— Через те бог його й карає, — не вмовкала Квасницька.

— З поштаря його скинуто, — сповістив Сава Зятек.

— І добре зроблено, — мовила стара.

— Добре чи не добре, — ніби погоджувався і ніби й не погоджувався пресвітер. — Але в тому-то й сила божа... Господь не ставить того на шлях істини, хто не з ним. Анця нам повірила, хрестилася водою й духом святим, а Сянько, впавши у блуд, став проклинати бога...

Катря знала, що поштаря звільнено з роботи. Євген оповідав. Батько взяв на пошті листи, газети і, не довівши їх до села, порозкидав нащось по дорозі. А потім вигукував: «Коли вірите в бога, то нехай він вам поприносить, що я порозкидав. А я не буду...»

— Одурів Котик, — і бабуня стулила свої губи.

Пресвітер перестав гратися з Данилком. Хлоп'я мовчало, не заважало старшим балакати.

— Дурний він, та не дуже, — пресвітер вдумливо. — Його дурнота нам усім може пошкодити. Вселився нечистий у Сянькову

душу. Примчав, увірвався Сянько вчора до мене, кричучи, що ми звели із світа Анцю.

— Він причинний! Йому щось пороблено, — бабуна.

А пресвітер звертався до Катрі:

— Ти з його сином вчишся, піди провідай, що в них дома робиться? Може, їм треба чимось допомогти?

— Йому, безвірнику, ще помагати? — дивувалася Квасницька.

Сава Зятек блимнув на неї гострим оком, його одна брова зламалася, а друга видовжилася, і стара відразу стала запевнювати, що перешле Катрю до Котиків.

Данилко помовчував собі. Пресвітер зібрався йти, а тоді:

— Дядьку, а мені теж хотілося б черепицю виробляти.

— Виростеш і вироблятимеш...

— А ви ж навчите мене?.. Обіцяйтеся!

Сава Зятек пообіцяв та й посунув.

Звернуло з обіду, і Катря подалася до Котиків. Хотілося їй йти й не хотілося. Відтоді, як вона проводжала Євгена, між ними простягнулася тасмна нитка. І хоча Катря ні разу не очікувала його, щоб поряд йти до школи, і хоча Євген більше не запрошував її до матері, однокласники над ними стиха посміювались. Інші хлопці й дівчата на уроках перекидалися між собою записочками. Ні Євген, ні Катря цього собі не дозволяли. Якщо інші хлопці й дівчата у своїх стосунках були весело-безтурботними, то Катрю дуже переймало: вивчив чи не вивчив урок Євген. І їй було соромно, вона затуляла долонями обличчя, щоб ніхто не бачив, як воно червоніє, коли Євген відповідає урок.

Катря думала про його батька. Вигнанка перешіптувалася: «Штундисти вмалили Котикові розум». Йдучи, вона знала, що пресвітер посилав її не так просто. Мабуть, він чогось побоюється. Але чого?

Обмівши на порозі віником чобітки, вона постукала у двері. На селі такого заводу не було. Але Катрі хотілося показати свою чемність, свою вихованість.

Там, у хаті, гупало молотком. Її стуку, мабуть, не чуто. Вона постукала ще раз. Двері відчинив Євген і потупився.

— Добрий день, — сказала Катря, дуже червоніючи. — Я забулася, що нам задано з арифметики. От і тому...

Євген впустив її і відразу кинувся до своєї школярської торби.

— Добрий день, — сказала дівчина в хаті. Вона привіталася з дядьком Сяньком.

Але того ніби й не обходило, що зайшов хтось чужий. На всю хату лежав хрест, і Котик збивав перекладину. Той хрест було недбало витесано сокирою, залишено сучки й кору. Дядько сидів на ньому, виймав з рота цвяхи і забивав їх у перекладину. Крім цвяхів і молотка він нічого більше не помічав.

Євген знайшов, що їм було задано з арифметики. Щоб швидше випровадити Катрю, щоб позбутися її, він замірився вирвати із зошита запис, але дівчина його спинила.

— Я перепишу...

— У нас завтра арифметики нема. Завтра й віддаси... Ну, як хочеш...

— Невже завтра нема? — і Катря закліпала очима. — Переплутала, я все переплутала...

— Сідай до столу, — попросив Євген. — Он олівець, — кивнув на олівця, що лежав біля черствого бохоняти.

Катря примостилася, переписувала задане і тільки тепер стала примічати, що в хаті усе догори дном. Ліжко розкидане й не заслане. На миснику брудний посуд. Долівка поколупана. Ніби тут був погром.

А дядько Сянько без сорочки. Обірваний піджак без єдиного гудзика, а тому розхристаний. У шапці. Не скидає її. А в кутку, біля дверей, ніби порубана й не дорубана до кінця поштарська сумка.

— Хочеш, я вам постіль застелю й посуд вимию, — нишком показала вона Євгенові, кинувши переписувати задане.

— Не треба, — відповів голосно. — Та ти не шепочи. Можеш балакати, як хочеш, батько не чує.

— Він що?.. — прошепотіла Катря.

— Він тепер нічого не хоче чути, поки не візьмеш його за руку. Він мовби дивиться, але нічого не баче, окрім того, що робить. Йому тепер усе байдуже. Ото теше собі хреста.

— А навіщо той хрест? — тихо Катря.

— Спало йому на думку, щоб поставити над матір'ю... А застелити постіль не треба. Я застелю, він все перекидає.

Катрю навчено, що хреститися чи ставити хреста — вдруге розпинати спасителя. Але зараз вона про це не сказала.

— Знаєш, Євгене, а мене до вас наш пресвітер прислав, — призналася вона і засоромилась.

— Я так і знав, що ти дурила мене арифметикою, — промовив Євген. — Чує кіт, чиє сало їв.

— Ти про що?

— А про те, що той Савка непевний чоловік... Думаєш, піп перекидався в рогатого і крав наші гроші? Чорта з два: Савка підстрой.

— Не кажи так, — прошелестіла Катря.

— Е, що там! — не гвавав хлопець. — Усі непевні. Навіть Тамара Йосипівна, яку ти так розхвалюєш.

— Це вже зовсім неправда...

— Правда чи неправда, але тоді, як «хімічка» до тебе чіплялася, Тамара Йосипівна чомусь тебе не захищала. Всі вони одним

ликом шиті — вчителі й пресвітер! Тамара Йосипівна до вас уже не заглядає? — доймав він Катрю.

— Ні...

— А чому?.. Я тобі не казав. Їй директор Пивоваров давав перцю за те, що з тобою, штундисткою, і... і... водиться! Тепер вона тебе й на поріг до себе не пустить.

— Ні, Тамара Йосипівна не така.

— А ти спробуй! Спробуй...

Сянько скінчив прибивати хрестовину, піднявся, взяв сокиру і, вимахуючи нею, підтесував готового хреста. Ця робота йому швидко набридла, він одкинув сокиру і, крекчучи, став завдавати хреста собі на плечі.

— Він зараз його понесе? — жажнулася Катря.

— Мабуть, — відповів Євген.

Дядько Сянько підліг під хреста. Хрест ткнувся об стелю. Загостреним кінцем вдарено у двері, й вони розскачилися. Але винести хреста з хати було не так просто. Вузькі двері не випускали. Хрестовина зачіплювалася за одвірок. А він, старий чоловік, ніби забувся й не знав, що треба нагнутися, аби виволікти ношу.

Євген підступив до батька, взяв його за руку і крикнув:

— Пригніться!

— Ихі-і,— тихо засміявся дядько Сянько.— Пригнутися? — але не захотів, щоб син допомагав йому, пригнувся й виніс хреста.

— Взяли б сокиру й городника! — гукнув Євген.— Як у мерзлу землю ставити?

Але батько й вухом не повів.

— Нум, переймемо, спинимо, вмовимо, щоб він цього не робив,— квапилася Катря.

— Йому перечити не можна,— сказав Євген.— Нехай він побить те, що йому хочеться. Коли я починаю перечити, він тоді хапає сокиру й кидається на мене...

Катрі хотілося хоч чимось втішити Євгена, але не мала чим.

— Може б, я підмела, припрятала?

— Нащо те підмітання? Йди собі, а мені треба щось варити...

Якби він цього не сказав, Катря ще не рушала б додому. А він ще більше дошкулив їй:

— Вивідувати приходила?..

Катрю винесло з хати. Вона не знала, де дітися. Бігла додому, ніби втікала.

А сніговою вулицею, припадаючи на ногу, згинаючись під важким хрестом, вихитувався дядько Сянько.

«Хіба я винна? Нащо він, Євген, так повівся зі мною? — стукотіло в Катриній голові.— А хто винен? Хто?»

Її настрахало те, що вона почула про Тамару Йосипівну. І дівчина дурняла себе, що не провідала її вчора, позавчора. Хоча в

школі забулося, не нагадувалося, як Катря грубо повелася на політвиховній годині, проте їй самій було незручно дивитися у вічі Тамарі Йосипівні.

Північно-східний вітер здіймав сніг. Вітер крутив снігом. І її думки вихорилися, падали, то знову зривалися, і їх знову кружляло, як ті густі липкі й колючі сніжинки.

Добившись до хати Тамари Йосипівни, Катря забулася постукувати. Без стуку відчинила двері, а тут запиталася, чи можна.

— Ввійшла, то заходь, — сказала вчителька, держачи в руці книжку.

«Правду Євген повів, чисту правду», — стрельнуло Катрі. І вона випалила:

— Вам за мене дісталося, Тамаро Йосипівно?

Вчителька змовчала. І тоді Катря, щоб не почувати себе такою винною, оповіла те, що казав Євген про пресвітера, про «рогатого» попа.

— Знаєш що, Катре, приходьте вдвох з Євгеном, — вислухавши, мовила вчителька.

— То я зараз його покличу.

— Ні, до мене приходити не треба. Ліпше не треба... — і додала, мовби виправдовуючись: — Мені до уроків треба готуватися...

А Катря відразу здогадалася: «Тамара Йосипівна не хоче, щоб ми до неї в хату завітали. Десь-то добре ганили її».

— Ліпше ми зустрінемося в гайку над озером. Приходьте туди, — сказала вчителька.

— Добре, Тамаро Йосипівно.

Дома бабуня чекала, що ж там у Котиків чиниться?

І Катря прохрипіла:

— Поніс дядько Сянько хреста ставити на Анцю!

— Проклятий! Він зовсім оступився! — і баба Ксенька зняла над головою свої незграбні руки.

А Тамара Йосипівна, залишившись на самоті, картала себе, як вона могла бути такою холодною, як могла так байдуже повестися з Катрею. Нащо ці хвилинні сумніви?

XVIII

З обіду відлягло, і баба Ксенька випустила Красулю на двір. Корова тикала мордою в сніг, а що її не прив'язано, то вона почимчикувала собі на сусіди. На своєму подвір'ячку й соломиночки, а там хата в загаті. Корова й накинулася на загату. Бабуня собі в хаті з Данилком, коли крик:

— Штундистка! Короста! — аж вікна розмірзаються.

Винесло Квасницьку, а її корову б'ють, та ще й обзивають по-всякому.

Красуля махнула хвостом, завернула додому. Старій і вступитися за неї ніяково. Дуже вдавала вона з себе побожну і, щоб сваритися з кимось, щоб лаятися привселюдно, не могла. А сусідка проклінала і корову, і бабуню.

— Штунди! Нехристи!.. Через вас церкву зачинено!..

Квасницька шаленіла. Не могла цього вибачити, не могла простити. Вона розкарячилася на порозі, обернулася й, нагнувшись, мовчки заголила спідницю.

Саме в цей час із школи поверталася Катря.

— Ах! — і заїкнулася сусідка. — Богомільна, дівчини б посоромилася... Виставило свою піч! Щоб ти на черені не всиділа!

Бабі Ксеньці стало таки соромно. Вона рвучко підхопилася й сказала:

— І до чого ті розпинателі Суса Христа тільки не доведуть! Спантеличили мене, праведницю. Зажени, Катре, Красулю до хлівця.

Дівчині невидовиж бабунине лицемірство. Вона загнала корову, але за уроки не бралася.

Тяжко було Катрі на серці. Вчора Тамара Йосипівна пообіцялася, що вийде до них з Євгеном у гайок над озером. А сьогодні все переінакшилось. Чому? Тамара Йосипівна возила дрова. Гавриїл Федорович не дуже квапився давати машину, нарешті дав, тому побачення й зірвалося. Дівчині було незручно перед Євгеном. Вона з ним домовилася, де вони чекатимуть на вчительку. І коли потім Катря нишком повідомила йому, що все змінилося, він це сприйняв по-своєму:

— Нащо ми, Катре, їй потрібні? Тепер кожне за себе думає...

Вона не могла з цим погодитися. І зараз те й робила, що часто виходила надвір, вислідковувала, чи не привезли ті дрова. Катря вирішила забігти до вчительки, перепитати, чекати чи не чекати на неї завтра.

— І що ти тепло вирипуєш? — сварилася на неї баба Ксенька. — Сідала б за свою науку.

Дівчина розклала книжки, вийняла зошита. Писати не могла. Вдавала, що читає. Літери мовби ожили в книжці. Вони виходили з рядків та й танцювали собі чортенятами і ніяк не хотіли складатися в слова.

І бачився їй то дядько Сянько з хрестом, то знервований Євген, то боязлива Тамара Йосипівна. Так було і вчора, коли вона не могла заснути. Марою над нею стояв Сава Зятек. Усіх, усіх їх проганяла від себе, старалася думати про матір. Але мати не з'являлася.

Катря, не боячись вирипувати тепла, ще раз виглянула з ха-

ти. Зраділа. На подвір'ї Тамара Йосипівни стояла машина, й було видно, як там скидають дрова.

«Стемніє, і я навідаюся, хоча Тамара Йосипівна й не просила... Тільки б чужих людей не було», — подумала Катря.

Зимовий день короткий. Але мовби довго не гас він. І дівчина сиділа над книжкою, не перегортаючи сторінок.

Бабуня не могла забути про корову. Одночасно гудила Котика, який поставив хреста на Анці. А Данилко не міг дочекатися, коли почне варитися вечеря.

Засвітили каганця.

Катря в той саме час, як бабуня понесла пацяті цеберку, не одягнувшись, гайнула до вчительки.

Ніде нікого. Під хатою дрова. У хаті світиться. І ніби тихо. Та розчинила Катря двері й остовпіла: Тамара Йосипівна держала в руках тупого кухонного ножа, а Гавриїл Федорович, впізнала його по спині, п'яно йшов на неї, ліз обійматися.

— Зарі-і-жжу... Я вас заріжу...

— А ти не прикидайся! Ламаєшся?..

Катря брякнула дверима. Та її покликала вчителька.

«Він її хоче обезчестити, він такий, Гавриїл Федорович», — трусило школярку. Де й взялася та сила, яка завершила її назад у хату.

— Геть, геть! — проганяла вчителька голову колгоспу.

Він обсмикнув поли своєї наглухо застебнутої піджачини, взяв з канапки пальто, накинув наопашки й, мовби нічого не було, мовби то не він щойно так безсоромно залицявся, по-начальницьки втішно, як би спіймав когось на гарячому, процідив:

— Сектанти! На зібраннячко? Ми до вас ще доберемося...

Його не стало, але Тамара Йосипівна не зважувалася покласти на стіл ножа.

— Катрусю, як ти вчасно прийшла, — мовила вона. — Але щоб про це ніхто не знав. Я дуже тебе прошу...

Катря хитнула головою. Погода запитала:

— Завтра чекати на вас над озером?

— Якби я знала, що таке станеться, нізащо не відклала б. Завтра обов'язково приходьте, — дала слово Тамара Йосипівна.

Вони розійшлися.

Все це відбулося так швидко, як відбувається в поганому сні. Катря встигла вернутися, коли бабуня ще поралася у хлівці. Паця, кабанчик нічого собі, попідривав стовпці-перегородку. Вона й човпалася там.

— А де ти була? — покосився на сестру Данилко. Він злодійкувато сповзав із столу.

— Де була, загуло. Ти мовчи. Лазив із соломинкою до каганця? Хотів пожежу зробити?

— Вона, та соломина, не запалювалася, — ніби скаржився братик.

І цієї ночі Катрі не спалося.

Під стіною, уткнувшись носиком їй у спину, рівно дихав Данилко.

На печі домолювалася бабуня. Вона не шварготіла ніяких молитов, вона складала свої власні:

— Через ту корову, через Красулю, а вона ж молочко нам дає, прогнівила я тебе, господи...

Бабуня клялася, що більше такого не буде. Вона обіцялася бути праведною. Тому замолювала свої гріхи.

— Я грішна, бо біла Катрю, дівичю-правицю. Каюся, а ти прости мені. Я грішна, бо ставила на коліна Данилка, херувимську душу. Каюся, а ти прости мені...

Від бабуниного шварготіння в Катрі пухла голова. Але стара не втихала. Вона згадувала про всіх сусідів, вона поминала Анцю й анафемувала Котика, так і називаючи його перед богом по-вуличному.

Малі замерзлі віконця ловили місяця, і Катрі чулося, що Гавриїл Федорович товчеться знадвору. Вигнанка знала, що він спідничник, бабій, якого світ не знав. Не одна молодиця, не одна дівчина ходила від нього грубою. Але все шито-крито...

Ні, не дитяче, зовсім не дитяче верзлося дівчині. Вона накрибалася з головою, але все одно чула бабунине моління.

Стара нарешті згадала про найсправедливішого чоловіка — свого заступника Савуню, і, помолившись за його здоров'я, відразу захропіла. Їй ніщо не заважало спати.

Катря перекидалася лицем до Данилка. Її муляло. То було душно. Вона розкривалася. Але ненакритою ставало страшно. Очі самі тягнулися до вікон, а за ними ніби швендяли якісь привиди.

Вона підкулила під себе ноги, згорнулася, їй здавалося, що ось-ось засне, та наче хтось стягував з плечей рядно, стягував кожушину, в яку вона одягалася і якою вкривалася. А в кишені тієї кожушини — Євгенів альбомчик. Вона ворушилася, знов перекидаючись.

«Боже, боже, дай, щоб мені привиділися мама», — просила вона в думці. Мати прийшла б, поклала б на її голову руки...

Замість матері, так привиділося їй, наче розсувається темний куток, і з нього виходить Сава Зятек. Вона думала про матір, а марою ліз пресвітер. У цьому було багато правди. Але тієї правди Катря не знала. Вона й не відала, і на думку не спадало їй, що Сава Зятек, як Гавриїл Федорович до Тамари Йосипівни, залицявся колись до молодой вдовиці Одарки — Катриної матері. Але, як і Гавриїс Федорович, він спіймав облизня. Це було в перший

рік по війні. Сава Зятек був куди обачніший і стриманіший, ніж Гавриїл Федорович. Він молився і просив любові. Але Одарка його не схотіла. Тоді він і навів, щоб знайшли ту криївку, де ховалися бандерівці. Мати годила їм під силою зброї, із великого страху за дітей, щоб їх не побили. Але правда була не на її боці, а на боці Сави Зятека. Все це він держить у темній тасмниці і, щоб ніхто не здогадувався, піклується Одарчиними дітьми та й самій Одарці не лінується послати посилку. Сказано: чує кіт, чие сало з'їв...

Привид Сави Зятека не ховався в темний куток. Не щезав. Катрі згадувалося, як пресвітер якимось казав про матір: «Винна, вона дуже винна перед богом...» А Катря, слухаючи бабу Ксеньку, писала не раз матері, що дядько Сава ними опікується, допомагає їм. Мати йому навіть і не дякувала.

Стоїть, вийшовши з темного кутка, Сава Зятек. А з дверей, хоча вони й зачинені, появляється Тамара Йосипівна. Вона мовчки виманює до себе Катрю. Ніби кличе кудись. Та Сава Зятек виходить на середину халупки й починає погрожувати вчительці кулаком.

Дівчина боїться поворухнутися. Вона заплющує очі. Але не зникають привиди пресвітера і вчительки. Вона бачила їх, як удень. Вона пристрасно шепоче: «Боже, боже, дай, щоб мені привиділися мама»...

Вона згадує і не може згадати, як малювала колись маму на снігу...

XIX

Пересідаються морози. Дують західні вітри. Скоро березень. Ніхто так не чекає весни, як Данилко. В нього костюмчик, якого він рідко-рідко одягав. Але весна ще не скоро.

Ще будуть морози. Ще не весь сніг витрусило з неба, коли дядько Сянько ніс на плечах хреста. Ще зриватимуться хуги. І питає марець, чи добрий старець?

Під цілковитою кригою озеро. Тепер його не обходять. Навіть їздять навпростець, якщо треба до Заболоття.

День відлиги, — сніг затужавів, порудів. Він не провалюється.

Катря відпросилася в баби Ксеньки, така думка й учора була, провідати Котиків.

— Йди, вивідуй. Ниньки субота. Ниньки наш Савуньо від черевиці вернеться, то ти й розкажеш, що в тих Котиків чиниться. Може, старий Котик здуру сам себе хоче на хресті розп'ясти?

Скрізь треба Катрі прикидатися, про все мовчати. Огідно їй. Інколи до того огідно, що пустилася б у світи.

Та замість далеких світів, ходять Катря і Євген по гайку край Вигнанки. Очікують Тамару Йосипівну. Вони й самі добре не знають, про що їм з нею балакати.

Звихнувся поштар з розуму, а село й примирилося з цим. Ніби так і треба. І не шукано нічиєї вини.

В гайку перелітає, падає з дерева на дерево гайвороння. І кричить.

— Чує весну,— і Катря піднімає вгору руки.

— Ще навеснить,— кидає Євген. Він став зовсім неговіркий.

Тамара Йосипівна бариться. Катря подумує, чи знову не трапилося чого. Вона і Євгенові не оповідає про вчорашнє. Щоб якось скоротити, вбити час, розказує, як їй не спалося, як усякі снувалися примари.

— А мені мама не виходять з голови. Все ввижається і ввижається, як їх ховали...

— А мені мама і не привидяться, і не присняться,— бідається Катря.— За весь час тільки раз і снилися. Ніби прийшли, ніби спиталися: «Як вам, Катре, з Данилком?» — та й не стало. А я пам'ятаю, як нас везли. Отією дорогою. Тільки тоді Святе ще не замерзло і його об'їжджали.

— Отак вони й жили,— каже цілком по-дорослому Євген.

Катря усіх питалася, в усіх розпитувалася, а тепер ще й у Євгена:

— І за що її забрано? — про свою матір.

— А ти, дурна, не знаєш?

— Бо таки ні за що...

— То подумай собі: якби перемогли ті, що у вашій криївці ховалися, хіба б вони пощадили комуніста Майстрюка? А він великий чоловік! — і Євген махнув рукою. Йому все відомо. Він усе знає.— Під тим пам'ятником, що перед школою, скільки лежить, а їх бандерівці поклали?..— І згодом: — Час мине, твою ще випустять...

Отак Катрі ніхто не казав, як Євген. Вона дещо інше в нього б випитала, бо, мабуть, його правда, але з дороги до них звернула Тамара Йосипівна.

Хитався собі гайок. Надозерний вітер мовби загойдував його. За сонцем пливла хмаронька, кликала сонце спати. Але сонце не хотіло.

— Ми на вас чекаємо,— почала Катря.

— Що ж ви мені скажете? — не дуже привітно озвалася Тамара Йосипівна, упереджено блиснувши очима на Катрю, чи та часом не проговорилася Євгенові.

— Я скажу,— вихопився він.— Саву Зятека пора до криміналу.

Катря обімліла. Вона ніяк не думала, що Євген такого домагатиметься.

— Що ти ще скажеш? — і вчителька не випускала його очей, чорних, гострих, із своїх, грайливо-осаяйних.

— Що? Коли він буде на волі, то не один через нього піде в яму, не один одуріє.

— Савка — одне, а відрікатися од бога — інше... — випалила Катря і не знала, куди дітися із своїми ногами. На тих ногах чобітки, які купив Сава Зятек. Ставила ногу за ногу.

— З пресвітером розквитатися не просто, — мовила вчителька.

— Я знаю, вас ганили за політвиховну годину. Ви трохи перелякалися, — як відрубав Євген.

Тамара Йосипівна не образилася. А чи вдала, що не образилася.

— Що ж нам робити? — спиталася вона.

— Ми тому й вийшли сюди, щоб послухати вашої ради.

— Голіруч його не візьмеш, — мовила вчителька.

— Я думаю, що то він, Савка, попові роги причепив, бо його голосом гукано віддати вторговані гроші...

— А мабуть, що він з'їв попика. Самому захотілося верховодити парафією, — знову вчителька.

Ймовірно, що вони б до чогось домовилися, на чомусь зійшлися б, але, як на те, їх побачив сам Сава Зятек. Він повертався із Заболоття.

— Добрий вечір! Вчителька вибралася з школярами на віщечку? ⁴ — Він кланявся, держачи в руках шапку. — І ти, Катре, тут? Сьогодні в нас зібрання.

— Вона не піде на ваші радіння, — крикнув Євген.

— Так ось ви про що тут балакаєте, ховаючись од людей. Від бога не сховаєтеся! — Пресвітер ступив до їхнього гурту, вхопив Катрю за рукав. — Ходім, ходім... Нехай ізиде дух нечестивців!...

Сава Зятек тягнув її за рукав, а ніби вів за вухо. Не було в неї сили, щоб вирватися. І не мала сили, щоб спинитися.

А гайвороння падало на дерева. І хмара заманювала на нічліг сонце, розстилаючи червоні поли.

— Нащо ти з ними зв'язуєшся? Хіба вони тобі рівня? — не сердито, наболіло проказав пресвітер. На селі він випустив із своїх рук її рукав, підштовхнувши на півкроку вперед, наче передчував, що вона може втікати. — Бог карає всіх відступників.

Катрі хотілося щось сказати, вона гмикнула і проковтнула своє заперечення.

— Бог на наших очах показує свої великі милості. Хіба ти не знаєш, що він вселив нечисту силу, зробивши попа рогатим? Хіба ти не знаєш, що він одібрав розум у Котика?

---

⁴ Віщечка — прогулянка.

— Неправда! — крикнула Катря. Хтось ніби штовхнув її в плечі. Вона знялася й щодуху помчала вулицею. І їй здавалося, що дерева, які стояли в снігу за парканами, бігли за нею.

Сава Зятек зупинився. Обдивився навколо. Неквалом, поважно, але широко ставлячи ноги, потягнувся за нею.

Катрі не було куди тікати.

Вона бігла додому. Вскочила через поріг, не зачинивши за собою дверей.

— Бабцю, бабусенько... Данилку, сховайте мене, бо він уб'є! — Вона заливалася сльозами. У халупці сховатися ніде. Баба Ксенька і Данилко полякалися.

— Чи не він, дурнуватий Котик, гнався за тобою? Кажуть, що гасає по селу, всіх лякаючи...

Дівчина не встигла нічого пояснити, як з'явився пресвітер.

Баба Ксенька ніколи не бачила його таким лихим. Він і побілів, і посинів. Сіпалися його губи. Трусилися вуси й борода. Передчував, що Тамара Йосипівна радилася з дітьми проти нього.

Катря схилилася на лежак, упала головою на подушку.

Сава Зятек на мигах виманив бабу Ксеньку в сіни.

— Пропали ми, пропали ми з тобою, Данилку, — захлипала дівчина.

Бабуня з пресвітером, погомонівши без свідків, вернулися. Бабуня мовчала, а пресвітер промимрив:

— Чого ти плачеш? Було б чим перейматися.

Катря схлипувала.

Він тихо підійшов до неї, простягнув руку, щоб погладити її по голові, а вона відпручнулася.

— Я хотів тебе роздягнути, — сказав він.

— Роздягайся, у хаті теплінь. Я тебе в обиду не дам, — обіцялася баба Ксенька.

Малий Данилко колупався в носі.

Бабуня наважилася її роздягати, але дівчина не далася і їй, роздягнулася сама, поклала кожушину під подушки.

— У тебе суkenочка зовсім благесенька, — зауважив Сава Зятек.

— Ти, Савуню, може, набрав би їй?..

— Чому б ні, сестро. У нас — каса доброї надії. Порадимось із своїми братами й сестрами, наберемо... Тільки ти признайся, чому вас навчала вчителька!

— А признайся, признайся, як на духу, — просила бабуня.

— Не треба мені суkenки! Нічого мені не треба... І я вам нічого не скажу!

— Скажена! Ненатля! — викрикнула баба Ксенька.

Та Сава Зятек спинив її, і вона, човгаючи до печі, озвалася звідти:

— До тебе добром, а ти пазурі наставляеш...

— Ліпше б ви, сестро, перейшли до когось на сусіди, взявши із собою Данилка,— порадив пресвітер.

Малий Данилко, якого взимку нікуди не пускали, дуже цьому зрадів. Та бачачи сестру заплаканою, вона ще й прикрикнула на нього, перехотів іти на сусіди. Але його було чим умовити. Вдягнули Данилка в новий костюмчик.

«Тепер він мене вб'є,— подумала Катря.— І ніхто за мене не заступиться...»

Квасницька повела свого годованця.

Сава Зятек сів край столу, забарабанив пальцями об стіл. Він говорив. Він страхав. Він залякував. Спочатку небом. Потім своєю силою.

І коли пресвітер, уже не тямлячи себе, вхопив її за шию, вхопив обома руками, Катря не видержала. Здалася.

— М-ми, м-ми...

Він випустив її шию. Стояв над нею, грізний, волохатий і зимний.

— Що ми?.. Кажі, не мукай!

— Ми говорили, що ви злочинець...

XX

Ніхто так не знав Сави, як його Харитина. Йому не вдалося зробити із своєї жінки вірну поплічницю. Їх з'єднували тільки стіни спільної хати. Але й у тій хаті володарем був Сава. Харитина тулилася у ванькирчику. Сава сам варив собі їсти. В сундучку під замком він ховав не тільки сало, масло, а навіть і хліб.

Приволікшись звечора додому, пресвітер, не вечеряючи, сів за писанину. Він напомував у невилівачку чорнила і, не задумуючись, бо все вже передумав, гарячково почав вибріхувати на листочках з учнівського зошита.

Його короткі, мовби трохи пообрубувані пальці не вміли добре держати ручку. Він змушував їх, щоб держали. Не великий грамотій, словами він сипав, як горохом. Правда, ці словеса були не його, із святого письма; ними гендлювалося. Він вів безперейбійне листування. І йому писали, і він відписував у далекі міста, в яких ніколи не був. Тому дома завжди мав конверти й папір.

Але зараз не писалося до вірняків.

Сава Зятек викладав пункт за пунктом злочини вчительки — Тамари Йосипівни. Він обізвав її прихильницею сектантів. Він зробив її майже сектанткою. Він доводив, що вона допомагає дітям сектантів. Стверджував, що вона буває на зібраннях, що вона таємно молиться, і закінчував: «Наше радянське село, яке стіль-

ки натерпілося від пансько-польського гніту, німецько-фашистської окупації, українсько-німецького націоналізму, наше село, над яким зійшло радянське сонце, гаряче протестує, аби наших дітей вчила вчителька-сектантка, аби в голови наших дітей вбибалася темрява і людиноненавистництво».

Цей лист був коротенький. На одну сторінку.

Сава ставив підписи, виводячи кривулями. Писав навіть лівицею. Живих підписувати він побоювався. Мертвих. І виходило, що навіть Анця протестувала проти Тамари Йосипівни.

Упоравшись з одним листочком, він перекопіював його на другий, на третій, на четвертий. А тоді, позапихавши листочки в конверти, адресував їх: у район, в область, в республіку, до самої Москви.

Він упрів. Пальці-обрубки боліли. Але не почував себе втомленим.

Розчинивши свого сундучка, відкраяв хліба, відрізав сала. Хліб намазав маслом. Зачинив сундучка. Готові листи лежали перед ним на столі, як на прилавкові.

Сава Зятек вечеряв. Кусав хліб з маслом, ножем відрізував тоненькі шматочки сала, злизував їх з леза. Сало не сварилося в роті з маслом.

Із ванькирчика виглянула Харитина.

— Когось продаєш чи обплутуєш, Савко?

— Що значить, продаю чи обплутую?!

— Я тебе по очах бачу. Від мене, Савко, не сховаєшся.

Він дмухнув на лампу.

Жінка, зітхнувши, гулькнула у ванькир.

Він довечерював у темноті.

А на пошту подався досвітком. І коли підходив до райцентру, йому згадалося, як запродував Одарку. На малу долю секунди. Відігнав цей спогад. Викинув його з голови. Кинув собі під ноги і, затоптуючи його, чвалав до пошти.

Сава Зятек вирішив раз і назавжди, в один день розправитися з усіма, хто міг йому нашкодити.

Не затримуючись у райцентрі, позапихавши покрадьки листи в синю скриньку, він ішов дорогою прямував на Вигнанку.

І не додому. До колгоспної контори.

Гавриїл Федорович любив по неділях, коли в конторі було порожньо, власноручно переглядати бухгалтерські документи. Там і думав з ним зустрітися пресвітер. Він надійшов дуже вчасно. Гавриїл Федорович уже все проглянув і замикав сейф.

Сава Зятек нічого не забував, знав про неприязнь до себе голови колгоспу, а тому вдавав себе нижчим трави і тихішим води. Став за порогом.

— Приперся чогось просити? За черепицю ми, здається, розра-

хувалися. І по неділях спокою не дають! — зло зустрів його Гавриїл Федорович.

— Ви великий чоловік... Батько всього села, — почав з похвальби пресвітер.

— Скурвий ти син, — вилаявся Гавриїл Федорович. — Як загнув, батьком назвав!...

— Авжеж — батько, — мовив удруге Сава Зятек, бо примітив, що голові колгоспу це подобається.

— А хто на мене в райком заявляє? Та коли я захочу, в баранячий ріг скручу, скручу і викину!

— Лихий попутав, — жалісно озвався пресвітер.

— То нехай не путає! — зважував Гавриїл Федорович кулака. — Ти божий слуга. То нехай тебе бог наставляє. А я тут і цар, і бог!

— Так... так... — притакнув Сава Зятек.

— То-то й воно! — стояв, розкарячившись, серед кабінету голова. Пресвітер починав йому подобатись. — А ти мені потрібен... Сава Зятек наполохався.

— Не лякайся. Наша конституція, як казав секретар райкому, гарантує совість штундистів. Твоя релігія мене не обходить... Думаю я, Зятеку, ставитися!

— Черепичку ми зробимо, — пообіцявся відразу пресвітер, докинувши: — Подумайте, щоб дешевше обійшлося.

— Ти на що мене підбиваєш? — розкричався голова, і Сава Зятек подумав, чи не зіпсував каші маслом. — Я не злидар. Я хочу, щоб черепиця була міцнішою заліза, щоб моїм дітям і дітям дітей на голову не капало.

— Я постараюсь. Більше цементу, менше піску. І щоб цемент високого гатунку. Коли купуватимете, візьміть мене з собою, бо вас одурять.

— А візьму... — Голова прикидав, скільки йому потрібно черепиці. Сава Зятек вистоявав біля порога й допомагав йому.

Але вони не встигли докінчити підрахунки. Двері зіскачили. Пресвітера штовхнуто в плечі. Він мало не заповорив носом.

У кабінеті — босий, в самих підштаниках, без сорочки, обв'язаний соломкою і з порожнім мішечком, — виріс Котик.

— Я число шістсот шістдесят шість! — загорлав він і ткнув пальцем на свій лоб. Над лобом стирчала маска не маска, прив'язаний до вух на ниточці клапоть картону, на якому шармаровидлом чи ще якоюсь бідною були вимальовані оті цифри.

— І прийде диявол в чоловічій подобі. І буде йому число... — зашварготів пресвітер.

— Я число шістсот шістдесят шість! Я прийшов, щоб вас усіх бити, палити і знищувати! — Котик то підіймав, то опускав руки, погрожуючи, в той час він мовби хотів піднятися в небо.

— Придурок! Мовчи! Та як приварю тобі! — і, довго не чекаючи, Гавриїл Федорович затопив у пику Котика. Тільки свиснуло.

Той беркицьнув, але мовби не падав, підскаочив, як м'ячик. Напис не злетів з його голови. Проте в конторі галасувати не зважувався. Підхопив мішечок, винісся на вулицю, і звідти чулося:

— Я число... бити, палити...

Гавриїл Федорович із силою зачинив двері.

— Ізолювати! Його треба негайно ізолювати.

— А я, власне, того й прийшов... Того й прийшов, голову, — казав Сава Зятек.

— Накажу Майстрюкові, щоб терміново зв'язався із здоровідділом, нехай заберуть!..

— Ваша правда... Ваша правда... Де це видано, пообтикувався, пообвірчувався соломою, гонить по селу, наводить страх.

— Я йому наведу паніку! Я вас усіх поодягаю в смирительні сорочки!

Сава Зятек прикусив язика.

— Ти-но мені скажи, ти мені признайся: ота вчителька-затрипанка, як її?

— Тамара Йосипівна, — підказав пресвітер.

— Вона сама!.. Вона що, коло вас упадає?

— Наші зібранячка відвідує, — вставив Сава Зятек.

— Що-що?.. А ще комсомолка! — і Гавриїл Федорович зареготав. Регіт вибухнув, прорвавшись з його грудей. — Ти правду?.. А ти не брешеш?

— Хіба б я посмів вам, нашому батькові?..

Голова відкашлявся. Із надсадного сміху-реготу його обвисле підборіддя не переставало трястися. Але він уже щось обдумував. У його голові щось роїлося.

— Ти замануй, замануй її до себе...

— Все буде, як вам того хочеться, Гавриїле Федоровичу. Богови — богове, а кесарю — кесарево, — сказав він таким голосом, ніби знав, що в них сталося з Тамарою Йосипівною. А такі трюхи знав, бо й стіни вуха мають. Можливо, що саме тому зважився балакати з головою про Котика. Воно, правда, сам Котик допоміг, вчасно нарвавшись. Пресвітер подумував, якщо Гавриїл Федорович упиратиметься, не захоче Котика ізолювати, то прийдеться витягнути на світ божий невдале залицяннячко. Все обійшлося простіше.

— Так ми про черепицю домовились?

— Авжеж домовилися.

Гавриїл Федорович потиснув Саві Зятекові руку.

Пресвітер аж надвечір припищував до баби Ксеньки на моління. Всупереч заводу, в неділю зібралися молитися не зранку, а із сутінками. Все обдумав Сава Зятек.

Він побачив у хаті Квасницької таку картину: сусідка, до якої вчора баба Ксенька ходила з Данилком, приміряла на Катрі обнову. Сукенка була червона. Шерстяна. Вона облягала Катрину постать, трішки видавалася на грудях. Вони починали випинатися яблуками, що ще не дозріли. Комірець туго схоплював шию. Русі коси й червона сукня...

— Пасує! Як вона тобі пасує, наша ти правице, молодша сестронько наша,— не вгавала сусідка.— Як тобі до лиця!

Якби цю сукню та приніс пресвітер, чи Катря й одягнула б її. А то жінки. Вони з базару, з базару і на моління.

Не обійдено й Данилка. Він у своєму костюмчику. А йому куплено черевики. Він у першому за своє коротколіття костюмчику і в перших черевичках. Стоїть, як той панок.

Бабуня сплескує руками і хвалиться то внукою-годованкою в червоній сукенці, то внуком-годованцем у нових черевичках.

Сава Зятек мовби всього цього не замічає, мовби всі ці обнови куплено помимо його волі. Він, як завжди, посідає своє місце посередині столу і повільно, зосереджено розв'язує кінці атласної хустки.

— Помолимося, браття і сестри,— роблено-зворушено каже він і підводить до стелі очі.

Бабуня саджає поряд з пресвітером Катрю.

— У новому, в новій сукенці ти читатимеш нам святе писаннячко...

— Яка сукеночка! Дівчина в ній як та крашаночка,— кудкудає сусідка і кличе Данилка, щоб посадити собі на коліна.

Сава Зятек думав, що сьогоднішній день щасливий. Сава Зятек сплів торбу на своїх ворогів: на Тамару Йосипівну, щоб не потикалася куди не просять, на Котика, щоб не гасав по селу і нікому не нагадував про те, що окутує темрява. І пресвітер набожно кладе перед Катрею біблію.

XXI

Вона прийшла до школи в новій сукенці. Повісила на вішалку свою биту снігом, вимочену дощем, тому зашкарублу й потріскану кожушину, і в напівтемному коридорі заясніло. Дівчата посипали до неї, як виводок до квочки. Ні в кого з дівчат не було такої сукенки. Їхні очі нічого не бачили, крім тієї сукенки на Катрі. Сама Катря теж мовби оновлена. В двох куцях кісках, в її русявих кісках,—сині стрічечки. Дівчата допитувалися, скільки сукенка коштує, де її куплено. Але коли котрась із них зважувалася помацати, що воно за шерсть, інша не давала, щоб не забруднити обновки. На таку сукенку можна тільки дивитися.

Це перед уроком. А на перерві жодна дівчина до Катрі не підійшла. Всі раптом почали її обминати. І вона міркувала собі, що їм заздрісно.

Найобурливіше поводили себе хлопці.

— Гонуча... Червона гонуча... — цідили вони крізь зуби, показуючи на неї пальцями.

І Катрі стало боляче від того глуму. За десять хвилин перерви її зболілу душу опекло вогнем не одного десятка пар ровесницьких очей, тим вогнем, що не хотів щадити.

Вона не могла слухати уроку. Вона згадувала: хіба не було, що котрась із школярюк приходила в обнові. На свята вони всі одягалися в чистеньке. А Катря ходила в одному й тому ж, і її тоді брали завидки. Та вона ніколи ні над ким не глумилася. І ліпше б їй не одягати цієї сукенки. Бабуня вмовила, приказувала: «Тя сукенку на те й куплено, на те й подаровано тобі, аби не світила латами. Нехай усі знають, що сирота не безцасна...»

Тамара Йосипівна теж помітила, що Катря в новому.

— Славне платтячко, — обмовилася вона на уроці.

А між партами — смішок.

Вчителька пронизливо покосилася туди. Смішок змовк. Але Катря знала: сміялися з неї.

Тамуючи образу, вона мовби ненароком, умокаючи ручку в чорнильницю на позадній парті, хоча своя стояла перед носом, зважилася глянути на Євгена; невже ж і він проти неї? Євген сидів насуплений, старанно писав. Прийняв чорнильницю, щоб Катря не лізла із своєю ручкою, огризнувся:

— У тебе чорнила нема?!

Він мовби вдарив її палицею.

Думки загули в Катриній голові, пересилуючи одна одну, одна одну забиваючи. Це ж з того самого дня, як вона проводжала Євгена, як він подарував їй альбомчика, їй здавалося, що на світі немає ріднішої людини, окрім нього. Та й він мовби любив її. Попросився, щоб його пересадили із задньої парти. В них парта — хлопці, парта — дівчата. Сидів за Катрею, був ніби її охоронцем.

Тамара Йосипівна диктувала правила правопису приймаєників, а Катря згадувала, як їй добре було вчора на молінні. З нею і Данилком всі дуже ласкаво поводитися. І їй згадувався тихий спів... Усі співали, а мовби сіяли зерно. В її вухах лунала пісня. При ранній зорі й опівденній задусі, як ляже тінь і кінчається день, сіється зерно. Сіється в ясний чи похмурий час, сіється в силі чи в немочі. Воно падає на стежку, на кам'яний ґрунт, у бур'ян, воно падає і на добре поле... Сіється зерно мрій і зітхань, плачу і страждання, ганьби і гріха, кривди і зла. І кожне зерно дає овоч. І кожен овоч чекає жнив. Що будеш жати? Що будеш жати? Що-бо чоловік сіє, те й жатиме...

А на перерві її знову всі минали. Ніхто, правда, не прозивав червоною гонучою.

І серед цілого свого класу вона почувала себе самотньою й одинокою. Ще самотнішою і ще одинокішою, ніж коли б була десь сама.

І тоді прокинулося сумління-гризота. Прокинулося те, що вона весь час гонила від себе.

І Катря не могла не думати: «Винна, яка ж я винна перед Євгеном. Його батько, об'язавшись соломною, скаче по селі, а я вирядилася, одягнулася в нову суkenочку...» За цим усвідомленням прийшло й інше, страшніше: «Звідки взявся, чому наднесло в гайок над озером Саву Зятека? Якби не він, не пресвітер, то Євген не був би таким нестерпним. Я пішла з пресвітером. Я покинула і Євгена, і Тамару Йосипівну... Але чи вони знають, чи вони здогадуються, що було зі мною потім? Ніхто цього не знає. Всім коле очі моя обнова...»

То була сповідь своїй самотності.

Але ця сповідь не хотіла залишатися винною.

«Якби вони, Євген і Тамара Йосипівна, не йшли проти бога. Проти бога йти не можна»,— міркувала Катря. І їй цього було досить, щоб виправдати себе перед своїм сумлінням-гризотою.

Закінчилися уроки, вона першою подалася зі школи. Допхалася до Євгенової вулички і стала очікувати на хлопця.

Він не забарився. Йшов, перевалюючись. Сумка звисала через плече. Наближаючись, став насвистувати, підбив ногою грудку снігу, мовби вона заважала йому, порівнявся з Катрею, минув її, насвистуючи.

Вона чекала, що він зупиниться. Але він не захотів.

Деручким голосом, скривджено й кволо вона покликала:

— Євгене...

Він зупинився, косував на неї через плече:

— Чого тобі?

Пересилуючи себе, Катря ступила до нього.

— Ти на мене сердишся?

— Чого? Кожен робить, що хоче.

— Ні, ні... і ти, і Тамара Йосипівна...— їй бракувало слів, і щось забивало дух.

— Пресвітерова послушниця! Він тебе купив за червону гонучу. Соромилася б, а ти вирядилась...— Євген крутнув головою.

Катря відплигнула, як укушена.

А він засміявся.

Вона бігла, бігла... І вже потім, дома, скинувши тепер ненависну і їй червону суkenку, думала, якби він вимагав, щоб повернула йому назад альбомчика, не було б так образливо, як від того, що він сказав.

Не могла заспокоїтися. Все, все їй було огидне й ненависне. Бабуня, яка ставила перед нею на стіл юшку. Данилко, який сновигав по хаті в чорних черевичках.

Катрі хотілося з дому. Але хто їй де чекав на неї? Кому вона була потрібна?

Дівчина відклала ложку.

— Якби щось добренького, а то пісне... бульба бульбу здогає, — мовила бабуня, жаліючись, що до нової і тієї бульби не стане.

Данилко це не раз чув і відповів по-господарському:

— Цього року більше посадимо.

Стара Квасницька розуміла: з Катрею щось діється. Навчена Савунем — не боронити годованці, якщо їй заманеться до Тамари Йосипівни, вона проказала:

— Чому б тобі не провідати вчительку? — не назвала її по імені. І спроваджувала: — А перейдись... Захопи вишивку, вдвох і повишиваєте, — забулася, що вчителька попечатана.

— Нема чого вишивати, — озвалася Катря.

— Так перейдися. І запитайся, чого вона до нас дорогу забула. Данилко кучить за нею. Хіба ж ми провинилися?

Катря пішла.

Вона вирішила, що в усьому признається Тамарі Йосипівні, нічого не приховає. Але підійшовши до вчительчиного двору, раптом поминула його і подалася на озеро.

Блукала сновидою.

На березі шелестів сухий бородатий очерет. Вітер мовби щось вигравав журне й невтішне на очеретяних дудочках. То водяник, впливши з ополонки, які прорубували на озері, щоб риба мала чим дихати, пішов, побув на посиденьках у лісовика, вмовив його повипускати, не томити по лісах вітри. Лісовик послухався. І вітри заграли. Але чи чують ту музику під кригою русалки — водяникові дочки?

Той водяник не любить бути без діла. Звертає на тепло — і він по ночах витурює русалок із озера, щоб впливали з ополонки.

Якби прийти на берег серед ночі. При місяцеві чого б тут тільки не побачила. Вітри витрублюють на очеретяних дудочках, а русалки водять коло.

XXII

Настав березень, і гинули сніги. Весна видавалася ранньою. А Вигнанку лихоманило.

Наїхали лікарі, скопили дядька Сянька... Його ловили всім селом. Навіть Майстрюк мусив скакати на своєму макогоні по ву-

лицях. Котик вигнався аж на цвинтар, на той, де поховали його Анцю. Цвинтар оточили, зішлися і взяли колишнього поштаря, відразу зв'язали. Лікарям не довелося навіть його обслуговувати. Лікарі теж бігали за ним облавою. І так було зрозуміло, що він збожеволів, що його треба вилучити з села.

Катря поверталася зі школи, коли дядька Сянька везли на вантажівці. Скрутили Котикові руки. Спутали. Обабіч нього сиділо по лікареві. А він посередині на лаві-дошці, спершися плечима об кабінку. Його давно не чесана чуприна звихрилася. Нестрижена борода кудлилася. Вуси — врізнобіч. І чуприна, і борода, і вуси були рудувато-вогнистими, так, ніби сердега запахав усю свою голову в якийсь кострище, але вчасно вихопив її з нього, давши тільки обсмалитися.

Всі спиналися, всі проводжали Котика.

А Євген сидів у кабінці поруч з шофером і не дивився по боках.

Катря помітила, він квапив шофера, щоб той швидше гнав із села.

Вантажівка брохалась по розквашеній вулиці, то заїжджаючи в глибокі ковбані, то обминаючи їх. За її колесами текли брудні струмочки.

Люди знали, що прощаються з Котиком навіки. Тому були сумні, як на похоронах. Але ніхто не голосив.

І поодинці, і купами, стоячи біля своїх перелазів, селяни поривали за вантажівкою очі, а потім неохоче розходилися.

— Як ото везти кудись, ліпше б поховали коло Анці.

— Він і втікав до неї.

— Авжеж, ліпше поховали б... Що не кажіть, все-таки разом.

— А може, вилічать?..

— Марно сподіватися!

Катря плелася, начуваючи такі розмови.

Про те, що Котика повезли, вже знала баба Ксеня. Хоча вона своїми очима цього не бачила, новина сама докотилася до неї. Всі новини миттю оббігають село. Ніби їх заносять, перелітаючи від стріхи до стріхи, горобці.

— Ти бачила, повезли його? — все ж перепитувала бабуня Катрю.

— Повезли...

— Кажуть, що зв'язали, аби не виривався! Слава тобі господи. Давно б пора. Обсолонився, повісив на лобі сатанинські числа й більмував то на Гудигаї, то знову на Піщанці. Здурів. На те божа сила. А інші дурні на нас, господніх слуг, пальцями тикають, на нього дивлячись. Ніби з наших молитов йому спричинилося. А того не знають, не відають, що молитвами тільки спасаються. Хто без молитви, той і дуріє. Хіба він, Котик, коли молився? Його Анця хрестилася водою і святим духом. Бог і уподобив її, забрав

до себе любесенько. Якби мені така смерть?! — Квасницька промовляла це так, мовби її слухало безліч людей. У хаті ж були тільки Катря й Данилко. Вибалакавшись, вона раптом згадала, що їй треба на сусіди. Побігла, наче її хтось підганяв.

Катря сіла на лаві, сіла не роздягаючись, звисила голову та й сумувала.

— Нема, Данилку, дядька Сянька...

— Якого? — випитував малий.

— Хіба ж ти його не знаєш? Євгенового батька. Та ти і Євгена знаєш,— їй хотілося балакати про Євгена.— Згадай, Тамара Йосипівна брала тебе до школи...

— Знаю, знаю, він тягнув чорнилку, на ниточці, ще ниточку з моєї шлейки висмикнув.

— А то його батько. Він приносив нам листи.

— Що із сумкою ходив? На тій сумці такі блискучі застібки, бляшані... І його знаю. Чому не знаю?

— Нема його.

— Він що, вмер?

— Гірше,— сказала Катря.

Данилко не міг ніяк її збагнути. Що може бути гірше смерті? Коли він наробить збитків, бабуня ставить його на коліна і страхає: «Чекай, чекай, ти ще за мною поплачеш, як я умру, як мене боє поклече до себе». Але Данилко знає: смерть зовсім не страшна. І на тому світі він побачиться з бабунею. Тільки довго чекати. Чекай, коли-то сам помреш.

Позбулося село Котика — у Вигнанку нові гості. Перевіряти школу. Ціла комісія. І по селу пославка, що серед вчителів викрито хтозна-що, буцім школа не школа, якийсь підпільний центр, зв'язаний таємними нитками з американцями.

Найбільше про це патякав Сава Зятек. Походжав по Гудигаю, заходив на Піщанку і, перепинивши кожного стрічного, спершись на паличку-сокирку, багатозначно запитував:

— Ви чули, що в нашій школі скоїлось? Не чули? Я вам скажу, але ви мовчять...— і він прикладав сторчаком долоню до своїх губ, щоб його слова не підхопив теплий вітер.

А насправді комісія перевіряла його скаргу, розіслану в усі кінці, підписану тими, що померли.

Над Тамарою Йосипівною, над її долею гули хмари. Але ще не бив грім.

Її не усунули від занять. Але часто викликали до вчительської. Викликали з уроків. Тоді її підмінювала Кира Фомінічна.

На комісію покликано й Катрю.

Тепер учительської не було. Вчителі брали класні журнали зі столу, який стояв у коридорі. Учительська й директорський кабінет стали недоступними вчителям. Там засідала комісія. Три чо-

ловіки на чолі з старшим, вусатим, крутолобим, одягненим у сірий кітель і сіре галіфе.

Катрю покликали, і вона обмерла.

Крутолобий чоловік, не виходячи з-за стола, сказав:

— Прошу сідати,— та й показав їй на крісло, яке стояло перед столом.

В учительській ніхто ніколи не запрошував школярів сідати. І це так настрахало Катрю, що вона не могла зрушитися з місця, не могла відступитися од дверей.

— Сідай, тебе ж запрошують,— казав директор школи. Він сидів скраєчку столу, за яким розсівся голова комісії.

— А постояти можна? — спиталася Катря, відчуваючи, що її язик став шорстким.

— Тут не урок, а справа дуже поважна,— вимовив чоловік у сірому.— Сідай...

Якби Пивоваров не взяв легенько Катрю за плечі, не підвів до крісла й не посадив, школярка заточилася б і впала. Директор похвалив її: вона відмінниця.

— Гм!..— гмикнув голова комісії.

— Відмінниця, але що поробиш, Віссаріоне Володимировичу,— нітяться, сказав Пивоваров.

Віссаріон Володимирович кинув своїми вицвілими очима на Катрю, присадив її до крісла.

— Твоє прізвище Поліщук?

Учениця хотіла кивнути головою, а хитнулася всім тілом.

Він щось записав у своєму блокноті з червоними палітурками, поклав самописку і став гладити свого вуса.

— Розкажи нам, Поліщук, які в тебе зв'язки з Тамарою Йосипівною? — питався голова комісії.

Катрин язик зовсім не слухався. Та й із запитання вона вловила одне слово «зв'язки» і не могла нічого сказати.

Віссаріон Володимирович не перестав гладити вуса.

— Добре, я тебе питатиму простіше. Тамара Йосипівна бувала у вашій хаті?

— Бувала...

— І, мабуть, часто?

— Бувала...— відповідала Катря єдиним словом.

Директор, на його малій голові чубчик кучерями, підкинув тією головою, ніби хотів буцатися.

— Ти, Катре, нічого не бійся. Ми тобі нічого поганого не зробимо. Відповідай гарненько Віссаріонові Володимировичу.

А той підсумовував:

— Значить, учителька бувала часто... Вона й гроші давала? Ти не пам'ятаєш, позичала чи давала?

— Давала.

— Скільки, Поліщук? — І як цього крутолюбий чоловік не домагався, але Катря не могла признатися, бо не пам'ятала.

Закурив Віссаріон Володимирович, почастивав директора, і в учительській заснувало димом.

Щоб струснути попіл з цигарки, Пивоваров час від часу підіймався із свого крісла. Попільниця стояла перед головою комісії, і він не підсунув її до директора.

— А що Тамара Йосипівна для вашої сім'ї купувала? Вона, здається, щось купувала? — розпитував і відповідав Віссаріон Володимирович.

— Купувала...

— Що?

— Костюмчик... Данилкові...— признавалася Катря, побоюючись, що той костюмчик заберуть.

— Значить, костюмчик,— не без задоволення вимовив голова комісії.— А ти ж, Поліщук, у неї, в Тамари Йосипівни, теж була?

— Бувала...

— Ми знаємо, що вона вчила тебе вишивати. Це правда?

— Правда.

— Під її опікою ти вишила сорочку і послала куди? — Віссаріон Володимирович натиснув на останнє слівце.

— Мамі.

— Добре, Поліщук,— мовби похвалив її голова комісії.— Я бачу, що ти чесна дівчина. Тепер розкажи, про що ви розмовляли з Тамарою Йосипівною, коли сходилися?

Час тягнувся дуже повільно. Дзеленчав дзвінок на перерву, дзеленчав на уроки. Але в учительську ніхто й не постукав.

— Про що ж ви розмовляли?

Катрю нудило. Їй паморочилася голова.

— Про всяке.

— Тамара Йосипівна допомагала тобі не тільки вчити уроки? — вів директор школи.

— Вона, мабуть, оповідала щось про себе? — підказував Катрі Віссаріон Володимирович.

Катря відмовчувалася.

А вони вдвох питали й питали її.

— Невже ви тільки читали книжки? Не може бути! Тамара Йосипівна мусила оповідати щось цікаве, вона так багато знає,— промовляв крутолюбий чоловік.— Вона мусила оповідати про себе.

— Про голод,— сказала Катря.

— Про який голод? — із притиском перепитав голова комісії і лагідно: — Ану, ану докладніше!..

— Про той, коли її батько вмирав.

Віссаріон Володимирович нічого не записував, а тут взявся за самописку. Коли закінчив, смикнув себе за один вус, за другий.

— А на божественні, релігійні теми ви не балакали? Тамара Йосипівна не була на ваших моліннях?

— Ні, не була.

— Ти кажеш правду?

— Правду.

І як вони на неї не напосідали, вона казала одне й те ж.

Зрештою, Віссаріон Володимирович утомився. І коли Катрю відпустили, коли директор відчинив їй двері, вона чула:

— Підтверджується... Все підтверджується,— вів голова комісії.

На перерві її обступили учні. Але вона не проронила жодного слова. Комісія приходила до Тамари Йосипівни на урок. Вся школа стривожено гомоніла. Не тільки вчителі, навіть учні розмовляли між собою пошепки.

Катрі хотілося відразу побігти до Тамари Йосипівни, переказати їй усе, що в неї випитувано, але баба Ксенька намовила: тепер з учителькою ліпше не знатися. Вона не тільки попечатана, вона, ота «ль», може, і є шпигункою. Савуньо не брехатиме.

Хоча справа зв'язків Тамари Йосипівни із сектантами розбиралася за закритими дверима, село все знало.

Сава Зятек навіть не поцікавився, про що питано в Катрі. Натомість, зайшовши, патякав:

— Вчора звечора в них було партійне зібрання. Засідали за північ. Тепер непереливки не тільки вчительці, а й Майструкові.

— А йому за що? — не вірила баба Ксенька.

— За те, що тягнув за неї руку.

— А Гавриїлові Федоровичу нічого не буде? — питалася стара.

— Що йому може бути? — казав пресвітер.— Гавриїл Федорович виводив на чисту воду Майструка. Той, бачите, став сумніватися, що ота Тамара Йосипівна з нами зв'язана.

— Бо вона таки з нами ніяк не зв'язана,— відтяла Квасницька.

— Що-що? — перебив бабу Сава Зятек.— Ви ліпше слухайте, що вам розказують. Добре дісталось Тамарі Йосипівні від Кири Фомінични, від тієї самої, що ви, сестро, збиралися з нею сваритися за Катрю.

— Таке вигадуєш, Савуню!

— Було-було, сестро. Не відказуйтеся.

— Хіба ж я можу з ким сваритися? Це ж і законом нам заборонено!

— Ви забули, сестро. Нехай Катря вам нагадає, її Кира Фомінична змушувала відрікатися од бога.

— Що не пам'ятаю, то не пам'ятаю. Ні, такого таки не було,— боронилася баба Ксенька.

Катря слухала їх і мовчала.

До вчительки її не пускано. Дівчині ж треба було перед кимось сповідатися. І вона сповідалася Данилкові. Вона оповідала йому все-все, але воно йому було байдуже. Данилко зітхав, бо зітхала Катря, і журився:

— А чому їх ніхто не поставить на коліна?

— Кого, Данилку?

— Ну, їх, тих, кого ти кленеш! Постояли б, як я не раз стою...

— Таке?.. Великих на коліна не ставлять.

— Через те й біда, — зітхав Данилко.

У селі не було Євгена. Він як поїхав з батьком, то десь і застряг. Минуло трохи днів, і чутка — Котикового синка забирають до себе далекі родичі із Заболоття.

Катря до Євгена. На сінешніх дверях висить колодка. Забрано майно. Вже й перевезлися.

У кишені її кожушини лежав заштитий альбомчик, той самий, в якому були карточки Котикового роду, окрім карточки Євгена. Вона підняла полу кожушини й торкнулася рукою до твердої кишені.

XXIII

Серед ночі, коли літають кажани, коли вони шугають на порожньому горищі, по-мишачому виписуючи, баба Ксенька прокинулася. Либонь, оті миші на костяних крилах її розбудили. Мають де літати. Красуля за зиму з'їла до рісочки всю траву-сіно. Бабуня якийсь час ніби наслухала вишугування кажанів. А можливо, це так їй тільки здавалося. В голові гуло. Вона спала важко. Тверда, надміру набита недбалю перебраним пір'ям подушка вилізла з-під її голови. Стара спала головою на черені. Голова боліла. Але бабуні став пригадуватися сон, великий сон, і вона не чула, як виписують кажани. Вона забувала, що болить голова.

Квасницька бачила уві сні Ісуса Христа.

Вона довго згадувала сон, уявляла всі подробиці, а все згадавши, все уявивши, не могла всидіти на печі, звисила ноги, спустилася на лежак, з лежака на долівку. Бачене уві сні обступило її. Вона почала будити Катрю.

Дівчина спросонку виткнулася з-під рядна, знову натягувала його на себе. Але бабуня не давала вкриватися.

— Вставай, вставай! — кадуркала вона. — Вставай, Катре. Мені явилось видіння!

Катрі було тепло під рядном, під кожушиною, яка лежала на її і на Данилкових ногах. Бабуня стягувала рядно, напускала холоду.

Дівчина, заплющивши й розплющивши очі, обікрила братика й сіла на лежаківі.

Бабуня стояла в непідсмикнутій спідниці. Вона в чому ходила, в тому й спала, скидаючи тільки заповзану кошулю.

— Видіння! Я бачила видіння!..

Катря скулилася.

— Я бачила Суса Христа,— проказувала стара, як молитву.— Він явився мені... На мене зійшов божий дух... Слухай, слухай, Катре, і затамлюй! Ой, то не просто сон. Вийшла я до нашої криниці по воду, а він сидить коло неї, сидить собі на горбочку. Я відразу впізнала його, бо навколо сіяння, як би сходило весняне сонце. Він босий. Як той звичайний подорожанин. А борідка і вусики в нього, наче в нашого Савуні. І я вже знаю, що він — той, хто своєю кров'ю нас усіх спас. І каже мені: дай напитися. Я швиденько вчепила відро до журавля. Швиденько витягла воду. Піднесла йому повне відро. А воно ж легеньке в моїх руках, ніби не відро, а кухлик.

Катря гнівалася, що бабуня не дала спати, холод хапав за плечі. Халупа зовсім остигла. Рання весна не могла її нагріти.

— Коли ж він напився, поставив відро на землю. Обтершись, сказав: за те що напоїла спраглою, дам я тобі води, щоб ти ніколи не жаждала. Я дам води, що тече в життя вічне. Так він казав мені. А я слухала і не могла розтулити своїх губів. А він довго повчав мене, аби я духом і правдою поклонялася. І казав, що віра спасе мене. А коли рушив і пішов, то й сіяння пішло за ним. І стало видно на цілий світ, видніше, як у білий день!.. — баба Ксенька оповіла сон. Їй хотілося балакати ще й ще, але сон на тому скінчився.— Ну, що ти, Катре, на те скажеш?

— То, бабуню, не сон.

— А що ж по-твоєму?

— Та те, що про самарянку подібне в біблійі написано.

Баба Ксенька роздосадувалася.

— Ви просили, а я не раз читала вам, як нехристка-самарянка повірила Христові коло криниці.

Квасницька й сама знала цю біблійну історію, але зараз їй хотілося, щоб тієї історії не було.

— Так по-твоєму мій сон ніщо?

— Спитьсся — сниться...

— Ні, ні! То не простий сон,— переконувала баба Ксенька саму себе.— На світі все повторюється. Хіба не сказано: вітер повіє на полудне, потім поверне до півночі; знай, крутиться навкруги, та й вертається туди, звідки взявся... І чому тобі не приснилося? Воно має щось значити! Але що?!

— Нічого воно, бабуню, не значить. Лягаймо поспимо, бо ще до ранку, певно, далеко.

- Спати? Щоб я після цього спала?
- Тихіше, бо розбудите Данилка.
- Я побіжу по селу, розбуджу всеньке село!
- Бабцю, не робіть того... Ще й з вами станеться, як з дядьком

Сяньком.

Але бабу Ксеньку годі спинити. Вона одягнулася, пов'язалася.

— Ти нічого не бійся. У нашій хаті не може почувати нечиста сила. Наша хата свята, — повчала стара, відходячи.

Катря забралася під рядно, до Данилка, і, накрившись, стала часто дихати, щоб зігрітися.

Темна ніч трохи приборкала бабу Ксеньку. Вона не зважилася будити когось із сусідів, подалася до пресвітера.

Сава Зятек розіспався, і вона, злегка постукуючи у вікно, ніяк не могла його добудитися.

А потім він не дуже хотів її пускати в хату. Але вона впросилася. У снігах почала йому переповідати сон. Сава Зятек слухав і не слухав.

— Я думав, у вас якесь нещастя, — відпекнувся.

— Яке нещастя? Щастя, Савуню.

— Та ні, я думав, щось сталося.

— Хіба ж не сталося? — і вона вдруге почала викладати той сон, що не давав їй спочину. — Видіння, мені було видіння...

— Що ж він вам сказав?

— Сус Христос сказав, що віра спасе мене.

— А ще що сказав?

— Більше не сказав нічого.

— Раз він вам більше нічого не сказав, не навчив, що треба робити, отже, це не видіння, це сон та й годі. Ідіть, сестро, і нікому не хваліться.

Сава Зятек навіть не закликав її до хати. Вони побалакали в снігах.

Бабі Ксеньці дуже хотілося, щоб сон та був видінням. Але пресвітер умалив, звів нанівець її хотіння. Вертаючись додому, вона роздумувала: «Десь-то суца правдонька, що каже Савуньо. Якщо подумати по-божому, то чи може бути видіння мені, великій грішниці? Видіння треба в бога заслужити. А я стільки разів била годованку, ставила на коліна годованця, ще більше грішила в думках. А в бога воно все записано». Не благословлялося на світ, а вона підійшла до криниці, до того журавля, що снівся їй. Згинули сніги, зійшли водою, протряхало. Білів піщаний горбочок, але на ньому ніхто не сидів. І ще більше впевнившись, що сон — мара, вона повернула на своє подвір'я. Хіба їй і до того мало всякого снилося? Хіба вона не бачила уві сні своїх синів, свого чоловіка? Бувало, наробиться, руки по ночах викручує, і сниться їй, що чоловік із синами косять ячмінь чи жито, а вона несе їм обідати.

Нікого давно живих нема, а привиджуються живими. Зістарілась, а привиджується, що вона зовсім молода. І поля свого давно нема. А привиджується поле.

Не розбудивши Катрі й Данилка, ступила до хати навшпиньках. Не вилазила на піч. Присіла на лаву і коротала ніч.

Їй було кривдно, що сон не став видінням. Хоча вона й грішниця, але хто з усіх братів і сестер більше за неї молиться? Хто під час тих молінь так з острахом, як вона, падає на коліна? Хто так, як вона, вмів балакати з богом ангельськими мовами? Та й то сказати, ніхто, а вона прийняла і доглядає двох сиріт. Міг би бог зглянути-ся, міг би послати їй видіння. Але баба Ксенька відразу попроганяла ці гріховні думки. Ліпше сидіти й нічого не думати. Станеш думати і відразу грішиш.

Сидячи, вона заснула. На цей раз її розбудила Катря. Збиралася до школи.

Як постановив Сава Зятек, так і було. Бабуня не заїкнулася про свій сон.

Імовірно, що вона забулася б за нього, забувалися ж сни про синів і про чоловіка, але наднесло пресвітера. Він став воскрешати бабунин сон, вивідуючи, що ж все-таки казав старій Ісус Христос? Сава Зятек розумів: тепер, коли у Вигнанці накоїлося стільки недоброго, до чого він мав неабияку причетність, вкрай потрібне щось нове, нове й незвичне, щоб село забуло про Котика, про Тамару Йосипівну. Якби якийсь пророкування, чи що?!

Баба Ксенька, діставши від пресвітера одкоша, не зважувалася переповідати сон, скрикувати, що це було видіння. Вона переказувала його, мовби й не хочючи переказувати.

Сава Зятек, ні до чого не доходячи своїм глуздом, заважав старій поратися біля печі.

— Бачите, сестро, якби вам у сні якийсь слово, одне слово...

Баба полоскала картоплю, порослу, обгризену мишами.

— Він сказав, що дасть води, аби я не жаждувала...

— А що ще? — утретє чи вчетверте перепитував він її.

— Що віра спасе мене.

— Й більше нічого? А ви, сестро, подумайте, згадайте, — наплягав пресвітер.

Баба Ксенька заснула в піч баняка-безвушника. Опустила руки.

— Ні, Савуню. Нічого він мені не казав.

А пресвітер мовби не бажав із цим примиритися.

— Ой, то не простий був сон... — але він сам нічого не міг придумати. — Може, Ісус Христос каже, щоб ви пішли по світу.

— Що ні, то ні, Савуню.

Він нічого не добився в баби Ксеньки.

А перед обідом його наднесло знову. Він не був тим сердитим

Савою Зятеком, що не пустив її в свою хату. Він і не був зажурений і задуманий, як уранці.

— Сестро, сестрице, — почав квапливо й спокусливо. — Я теж бачив видіння. Робив черепицю нашому голові, Гавриїлу Федоровичу. Шопа темнувата. І раптом глас, божий глас!..

Квасницька щось сліпала-латала.

— «Сеї ночі я являвся сестрі Ксеньці!» Ви чуєте, сестро?!

Бабуні звело пальці.

Пресвітер не переставав вигукувати:

— «Я казав їй: дам тобі живої води, щоб не жаждувала!..»

— Казав, таки казав, — тишилася баба Ксенька, і її пальці розпрямлялися.

— «А ще казав я їй, та вона забулася: нехай наречеться Самарянкою, нехай іде по світу, нехай славить ім'я моє, нехай збирає милостиню! І щоб на ті приносини вибудували божий дім, де б витав дух мій вічно!» Ви чуєте, сестро!

— Ой, що ти кажеш Савуню?

— Не я кажу, то його глас!

— Він таке сказав? Я облюбована богом? — вона держала шиття-латання й не могла його втримати. — Я відразу знала, що сон не так собі. Я тому й прибігла до тебе. Що ти скажеш? Стара. Він мені он що заповідав, дім слави зводити йому, а я забулась...

Коли Катря прийшла зі школи, до хати не можна було підступитися. Набралося люду. Зійшлися свої, поприходили чужі.

І гукало з розчиненої хати, і гукало на дворі:

— Зійшов дух божий. Син божий нарік її Самарянкою!

Чужі й свої люди брали й цілували Катрю — онуку й годованку тієї, яка віднині стала пророчицею.

XXIV

І пішла баба Ксенька по селах. Не сама. Її завжди хтось супроводжував із сестер. Вирубано й вистругано бабі Ксеньці довгу палицю. То завжди вона ходила, дрібочучи ногами, а тепер, спираючись на палицю, викидаючи її далеко наперед, вона йшла повагом, не кваплячись. Ніби кожен її крок багато значив, ніби кожен її слід був печаттю перемоги добра над злом.

Протряхли дороги, на городах сходили зимові часник і цибуля, але городів ще не копано, то можна було ходити.

По неділях бабу супроводжувала Катря. Сава Зятек на поліг на тому, щоб по буднях її не відривати від школи. Скоро іспити. І хоча Квасницька-Самарянка вивчилася приказувати: «Царство боже не їжа і пиття, а правда, і впокій, і радість в душі святім», вона не сміла перечити пресвітерові.

Через вибалки, через ліси й переліски, обходячи протряхлі дороги, щоб не наскочити, не попастися міліції, вони манджали по селах.

Міліція могла схопити їх, як старців.

І куди вони не заходили, на них чекали.

У молитовних домах, а де їх не було, по хатах бабі Ксеньці змивано ноги теплою водою, витирано ті брудні, чорні її ноги, які ніяк не хотіли відмиватися, дорогими рушниками. Опісля вона пророкувала свій сон, кожного разу додаючи до того сну щось нове, чого не було зовсім.

Катря збирала в кошелік милостиню — грішми й натурою.

Свіжі булки, сало й масло, хто що дав, вони залишали собі, а гроші бабуня несла Саві Зятеку, примовляючи:

— Ми зведемо дім господньої слави...

Весна. І земля кликала до роботи.

Баба Ксенька облишила своє пророкування. Порпалася на горді, садила городину. Де й ділася її сектантська безтурботність про все земне, скороплинне, скороминуще. Вона не мала часу випалювати в печі, готувати страву. Жили на молоці й на хлібі. Стара досвітками вповзала на грядки, переминала пальцями грудки. Вона й молилася на городі, не знімаючи до неба очей. І тоді здавалося, що вона молиться зовсім не богам, а грудкам, які переминала, тому супіску, щоб він вродив цибулю, часник, моркву, бурячки, — все-все, що вона висіювала з торбинок, які повиносила з комірчини. Стара змарніла, звелась на шабатурку. Її обличчя дуже висохло. Щоки позападали, а підборіддя і вилиці повипиналися. Ніс став зовсім дзьобатим. Тільки очі, заховавшись ще глибше, не втрачали хижакуватого блиску. Завжди зігнута, в підіткнутих спідниці, вона скрізь чіпко увихалась. І, здається, спала, не розгинаючись.

Отелилася Красуля. Баба мусила знаходити час, щоб попасти корову у вільшині.

Кожен день спливав у гарячці.

У сінях лежала купкою нарізана картопля. Її нарізали ще вчора.

Баба казала Катрі: «Ти не барися, з школи трухом додому, бо садитимемо бульбу...»

А Данилко мовби найнявся. Йому забаглося вирядитися у новий костюмчик, озутися. Бабуня спересердя замірилася на нього драпачем.

— І що тобі в голову стукнуло? Костюм засолошиш. А черевики? Надворі теплінь. Катре, ти теж до школи босяком...

Данилко розрюмсався. Із зими на весну всі сусідські дітлахи виходили в нових сорочках. Данилкові й собі хотілося перед ними похизуватися. Одягли його в нове.

Катрі не треба було наказувати, щоб вона не барилася в школі. Дівчина знала: картоплею вони годувалися.

Вже й город під картоплю був готовий. Скопали городниками.

Сава Зятек нахвалявся, що допоможе. Але весна — така пора, коли кожне старається швидше із своїм упоратися, швидше довести своє до пуття. В пресвітера ще й термінова робота. Мусить черепицю на хату Гавриїлові Федоровичу закінчити. Ту хату вибудовують, аж горить усе навколо. Тому баба Ксенька не дуже уповала на чужу задоволегу. Та й то: сіяти й садити треба самим, бо ніхто так не посіє й не посадить тобі, як сам. Хоча вони, задоволегувачі, — брати й сестри, але копне городником, щоб не надриватися, кине насіння на грядку, аби кинути. А задля них треба розпалювати піч, треба готувати обід.

Зеленіла цибуля. А де посіяно мак, понатикано квасоллю й біб — прикрито гіллям-галуззям. Від курей. Вони, прокляті, всі грядки порозкопували б.

Баба Ксенька розтрушувала соховилами гній.

Те місце, де мають садити картоплю, в кінці городу, під вільшиною. Вільшина зовсім у видолинку. І там ще й зараз стоїть весняна вода. Добре, що весна рання. Сніги давно згинули, тому й город сухий. А було, хоча б торік, вода довго не спадала. Вона встоялася на кінці городу, аж засмерділася. Тепер тільки вільшина мокне. Але дощів, злив страшноувато. І перш ніж вносити гній, баба Ксенька з Катрею обкопали грядки під картоплю. Вони вивели од вільшини глибокого, глибшого, як у коліно, рова. Тупі городники натикалися на каміння, супісок, а подекуди глинку. Так налипало до городників, що той налип виціджував останні поти. То була робота не на один день. Довгу, під картоплю, смужку городу поділено на квадрати. І ті квадрати обкопано рівцями, трішки мілкішими. На всіх городах, що по низов'ю, так роблять. Тоді не страшні ніякі зливи. Скільки б вони не лилися, вода зійде у викопані рови. І, мабуть, треба потоку, щоб позаливав городи.

Отож, майже вироблені, обведені рівцями грядки під картоплю — вивергану землю повикидувано нагору — нагадують довгі й вузькі могили. І баба Ксенька вгноювала їх.

Катря кошелик з книжками на лаву, а сама теж до гною. Баба сама не впоралася. А гною бракувало.

Треба було доносити з тієї купи, що залишено під льон.

Кинута носилки — на два дрюки набиті дощини. На ті носилки набиралося гною, важкого, болотяного, доброго коров'ячого гною, зібраного за всю зиму. Встромивши соховила в надібрану гнойову копицю, навіть і знаку не було, скільки з неї взято, Катря бралася руками до носилок, і бабуня теж бралася. Вони, піднявши ту ношу, яка відривала їм руки, обережно ступаючи, щоб не послизнутися, не попадати, стараючись вихитувати в один бік, несли

її через весь город. І їх ноги під тією ношею вгрузали у вкопані грядки.

Данилко не хотів їм допомагати. Вблагав, щоб одягнули в новенький костюмчик, і десь ганявся із сусідськими забіяками, в яких було немало своїх справ.

Катря й не розпитувала про братика. Налітається і пришльондрає, висолопивши язика.

Донісни гною, розтрусивши його, вони забрали із сіней на город нарізану картоплю.

— Чи й родитиме вона, дрібно нарізана, бабунку? — переймалася Катря.

— Дасть бог — уродить, — скрушно сказала баба Ксенька.

Усією вагою своєї ноги стара натискувала на городника, викопувала ямку, а Катря кидала в неї половинку картоплі, кидала паростком-вічком догори, щоб він міг швидше прорости. У гніздо вгортався гній. Бабуня прикидала гніздо землею, легко городником розрихлюючи її.

Оддалік по коліна у воді стояла вільшина. Зелена, кучерява, вона звеселяла чорний город, який ще не розцвівся.

По низов'ю слався легенький туманець. Земля, прокинувшись, дихала й не могла надихатися. Сивий туманець золотів на сонці.

Кидаючи половинки картоплі в ямки, Катря думала, як у них на городі все підійметься, вибує. Накидати картоплю не те, що обкопувати город чи виносити гній. Від городника й від носилок у плечі забувається гострий коляка. Ні про що не хочеться думати. Скоріше сісти б, скласти руки й посидіти.

А зараз Катрі мріється: зародила б картопля кущиста. Якщо бадилля широке, то й під кущем густо. Швидше б їм посадити картоплю, висіяти льон. Ще чорні грядки, чорні й рудуваті, бо супісок. А ніби рожево й біло цвіте мак, який прикрито гіллям. Ніби в'ється по тичках квасоля. Ніби, висаджений рядочками, стирчить біб. І високі соняхи, які кожного року не хочуть рости, повиганялися, стоять, як ті сонячні решета. А коло огірочків, на осонні, посеред городу, — Катря випросила в бабуні грядочку, — повняки, безсмертники, чорнобривці, нечесані панночки — квіти. Її квіти.

І забувається Катрі все лихе та недобре. Тільки не забувається їй, що Тамару Йосипівну знято з роботи. Поїхала вчителька добиватися десь правди. За ніщо її витурено. Тепер у них класною вихователькою Хімічна. Вона всіх пописала в піонери. Але нема червоних галстуків. А коли будуть, то Катрі доведеться ховатися. Вона вже вирішила: ховатиме галстук у книжці. Йтиме до школи, пов'яже його, вертатиметься з школи, зніме й сховає. А бабуні вона нічого не казатиме, як і не сказала, що вже піонерка.

Намріявши городом і квітами, дівчина згадує про Євгена. Його

родичі об'явили, що спродують Котиківську хату. А вона потайки марила, що Євген повернеться. Тепер не повернеться.

Її думки знову про Тамару Йосипівну. Кому вона що винна? Але Катря боїться навіть думати, хто ж винен. Учителька має повернутися. Вона не поїхала назовсім.

Дівчина зітхає.

— Наробилася? Замучилася? — мовби піклується бабуня.

— Ні...

— Скоро досадим. Я корову на мотузок, а ти спочинеш...

— Де-то Данилко? — схопилася Катря.

— Чим ти переймаєшся? До самої смерті з ним нічого не случиться. Він такий, що й з вогню вискочє.

І Катря накидає розрізану картоплю, накидає паростками-вічками догори, а баба Ксенька вправно загортує гнізда городником.

І каже стара:

— Бараболя — наша матінка. Нема долі без бараболі, — вона зараз уже й не заїкається, що царство боже — не їжа й питво...

А Катрі, як на те, при цих її словах згадується швендяння по чужих селах. Вони немало сіл обійшли. На своєму городі робота, й баба про те, що вона пророчиця, і про царство небесне перестала думати.

— Тепер тільки город і спасає, — веде бабуня про город, як про бога.

Забрьоханий, штани порвані, черевики в руках, наче з-під землі виріс Данилко.

Баба й Катря поперелякувалися.

— Хлопці попросили, аби я дав походити в своїх штанах. А вони їх порвали...

Стара Ксенька шарпнулася, вдарила малого.

— Носить тебе, нещасний!

Катря обхопила братика, не давала бити.

— Бабо, я вам гній носитиму і бульбу садитиму, — просився Данилко.

Ввечері, коли баба заснула, діти не спали. І Данилко тихцем казав:

— Якби мені вирости...

— То й що?

— Я знайду маму.

— Ти ж навіть не пам'ятаєш, яка вона!

— Все одно знайду.

Небо було тихе. І було тихе озеро. Небо із своєї високості пірнало в озерну глибіню, перекинулося, вистелило собою дно, і сонце звідти, з-під хвиль, пробивалося на світ. Небо втопилося. І озеро світило сонцем.

Густа лепеха, низька осока, чорноголовий очерет, забрівши у воду, забрівши скраєчку, на мілкому, остовпіли від того дива і не зважувалися шелеснути.

Тільки високі дуби — прадавні вартові берегів, незручно стоячи на одному місці, своїми верхів'ями діставали середину озера, тягнулися до того сонця, що світило із самого дна, але не могли досягнути, не могли вловити його. А воно, йдучи по небу, йшло по дну та й заманювало за собою дуби.

Сонце виробляло те ж саме і з соснами — вигнанками лісу, які поодинокі стирчали на кручах, пориваючися кудись летіти.

І все мовчало. Ліс вибухнув зеленим колосків і притихли. Поля розлилися повинню колосків і притихли.

Втомлено розкинувши крила, над озером летіла каня і не могла його перелетіти.

Катря сиділа на березі. Опустила в воду ноги. Вода сягала вище колін, замочила поділ сорочки.

Бабуня за вчорашнє не дала Данилкові снідати, і їй, Катрі, не дала, щоб не боронила його.

Катрині коси — сплетене колосся поля. А під її брівками — сумом-берегами очі. Темні. Два осінніх озера.

Такою бачила вона себе у воді. Але не хотіла, не могла на себе дивитися.

Білі й жовті лілеї спліталися в її очах живими русалчиними вінками.

— Мамо!..— та й пірнуло в озері.

Синьо, ясно-синьо — і жовте коло: небо і сонце. Зелено, ясно-зелено — і золоте плетиво: ліс і сонце. Вона задивлялася в небо, просила його, щоб вернуло матір. А те небо, само перекинувшись в озері, лежало під її ногами. Вона кланялася дубам, щоб розгойдали її суми. А дуби, поскилявшися з берега, ловили в її очах сонце. Вона простягала руки до сонця. А воно само, втопившись в озері, заніміло.

І Катря відчула, що вона зменшується, зменшується. Стала зовсім мала, як палець-мізинчик, та й висипалася в траву. І йде в траві, з мурави її не видно, йде, як колись із Данилком по лісі.

Це їй сниться, і вона щось у сні проказує. Чи не сердиться, що баба над нею і над Данилком збиткується?..

— Що ти крізь сон муркочеш? — розбудила її Тамара Йосипівна.— Заснула. Так і втопитися можна, замочила сорочку. А я тебе давно шукаю.

Катря прокинулася й відразу забулась, що їй снилося.

А може, то був не сон, а казка, яку вишумовують ліси, озера й болота.

— Втопилася б — не велика біда, — відказала Катря вчительці.

— Викинь з голови! Я заберу тебе до себе. Я вернулася і тепер нікуди не поїду.

І те ж саме сказало синє озеро.

— А Данилко? — спиталася Катря.

Е П І Л О Г

На столі стояв ящик для посилки, вузький, диктовий. Баба Ксенька виймала із запаски сухарі, вкладала їх у посилку. Літо. Ні тобі сушини. Ні старої цибулі. Ні старого часнику. Вона клала наспід білі сухарі. З булок-приносин. Закололи паця. В посилці лежав шмат сала. Його й обкладавала стара сухарями, обкладувала тісно, щоб не шелестіли. На пошті візьмуть, потрусять посилкою і, якщо вона торохкотить, не приймуть.

У хату зайшла Катря.

— Я пораюся, укладаю, а тебе лиха година носить десь! — буркотіла баба.

Тамара Йосипівна прихилилася до одвірка. Стара її не помічала, а чи не хотіла помічати.

— Зараз сукатиму мотузку. Піди принеси кужелю, — гнівно наказувала Квасницька.— І те мале, Данилко, десь швендяє...

Катря обернулася. Сіпнулось її підборіддя. Кліпнулись вії. Ще мить — і з очей бризнули б сльози. Якби Тамара Йосипівна не стояла коло порога, дівчина покійрно ступила б по кужіль. Тамара Йосипівна мовби перепинила її.

Стоячи плечима до баби Ксеньки, дівчина мовила:

— Я хочу йти від вас, бабуню... з Данилком...

І запала тиша.

Баба Ксенька однією рукою підтримувала запаску. В другій стирчав сухар, якого вона не донесла до посилки.

Катря тремтіла.

— Йти? — процідила бабуня.

І від того її голосу затремтів стіл, посилка на ньому, затремтіли стіни й хитнулася стеля.

Не розсипавши із запаски сухарів, держачи чорного сушеника в руці, баба Ксенька вирячилася на Тамару Йосипівну.

— То ти, ти під'юджуєш і збиваєш її!

— А ви, бабо, не кричіть,— сказала врівноважено колишня вчителька.— Ліпше зберіть Катрине й Данилкове придане,— дала жартома.— Посилочку ми самі вишлемо.

— Що я чую? — вихопилось із старих грудей. Її голос зірвався. Але вона пересилила себе.— Ти... ти її забираєш, то й готуй для неї придане. А в мене приданого нема. Геть! Пріч з очей, ненатля! — і було незрозуміло, кого вона проганяла: годованку чи Тамару Йосипівну.

Катря підплигнула, мовби її хтось сіконув батогом по самих литках. Вона перескочила через поріг. Забігла в комірчину, виметнулася звідти з кожушиною.

— А кожушину куди? — залементувала Квасницька.— Кожушина моя! Тут нічого твого нема!

Дівчина й не думала брати тієї кожушини. Вона випорола з її зашиті кишені альбомчика, сховала його під блузку.

— Пріч! Пріч! Гола й боса! Голу й босу я привела тебе. Гола й боса забирайся... Щоб тебе мої очі не виділи. І малого забирай!

— Бабуню, ми хотіли по-доброму, по-людяному, а ви... — почала Тамара Йосипівна.

— Моєї смертоньки захотілося вам?! — Вона заткнула кінець запаски за крайку, вхопила посилку, пошпурила нею до порога. Ті насушники, що вона держала в запасці, розсипати боялася, а ти-ми, що в посилці, кинула, як каменем.

З бабою Ксенюкою зчинилося щось неймовірне. Попався їй на очі Катрин кошелик з книгами. Вона впірвала його, викинула за поріг за сінешній. Вона викинула її чоботи, які стояли під припічком. Повитягала дитячі сорочки. І ту червону сукенку, що її Катря рідко одягала. Зіжмакавши, викинула за поріг. І кожушину виметнула із сіней. Більше не було що викидати. Нічого більше Катриного й Данилкового не було. Ошалівши, вона стала топтатися по тому майні, затоптувала книжки, розтоптувала білі сорочки.

Здивований Гудигаї злітався до плоту, щоб дивитися на бабин танець.

— Щоб сліду, щоб духу не було!.. Набідуетеся, натерпитеся — блудотою вернетеся на поріг! — вигукувала вона сп'яніло.

Наднесло Саву Зятека. Він уже давно мав заявитися, щоб нести посилку на пошту.

— Сестро, сестро, що з вами?

Квасницька топталася ще дужче. І він не міг її спинити. Він наставляв руки, а вона йому не давалася. Він присів і впіймав її, як курку. Здушив, поволік до хати.

Вона ослабла. Як розварена, впала на долівку.

Сава Зятек позбирав розкидане добро, позаносив до сіней і зачинив двері.

Таким було Катрині прощання з бабою, з її хатою. Данилка вони з Тамарою Йосипівною надибали на вулиці й забрали із собою.

Не минуло й тижня — завітав пресвітер. Він не докоряв ні Катрі, ні Тамарі Йосипівні. Мовби так і мало бути, що Катря покинула Квасницьку. Ніби Катря, Данилко й Тамара Йосипівна завжди жили разом. Він тільки спитався, чи їм чого треба? Міг би допомогти. Але їм нічого було в нього просити.

Кинувши на добраніч, він заїкнувся, що здав на пошту посилку.

Тамара Йосипівна, очікуючи поновлення на роботі, подала заяву до колгоспу. Гавриїл Федорович прийняв заяву. Держав її перед собою, всміхався. Мав на думці: «Прийшла коза до воза...» Але ні пари з уст. І не ставив заяви на правління.

Тамара Йосипівна з Катрею зайшли до Майстряка. Він нічого не знав про заяву. На першому ж засіданні правління Тамару Йосипівну прийнято до колгоспу. Катря теж була на тому правлінні. В накуреній конторі Гавриїл Федорович порядкував, як бути з жнивими. Він сидів сам за столом, укритим кумачем, і, тицяючи пальцями на бригадирів, планував, що їм потрібно буде робити. Тицьне пальцем, бригадир зривається із стільця, мовчки слухає.

— Ясно? — голова йому.

— Буде по-вашому, Гавриїле Федоровичу.

Майстряк наполягав, щоб учительку зробити обліковцем на фермі.

А Гавриїл Федорович ставив на голосування.

— Хто за те, щоб Тамара Йосипівна пішла в льонарську ланку? Котикова Анця вмерла. Там люди потрібні,— і першим підняв руку.

Проголосували.

— Ти ж мені гляди із сектантами не дуже, — кинув по всьому Гавриїл Федорович.— Сама знаєш... І до роботи із сонцем. Город наріжемо восени.

Вони жили на старій квартирі Тамари Йосипівни. Не було чим платити, і вчителька розплачувалася з господинею своїми сукнями й хустинами. Щоб не голодувати, дещо спродувалося.

Катря ходила до льону з Тамарою Йосипівною. На полі, під лісом, вони виполювали в'юнок, який плівся по льонові, глушив його і випивав землю. Данилко бавився у траві.

І тільки сонце, з яким вони вже були на полі, з яким днювали, яке, ховаючись за ліси, проводжало їх, знало всі клопоти і втому. Заходило, щоб дати всім спочинок. А вранці світило.

— Якби нам грошей, купили б Котикове обійстя. Мали б хату, — казала Катря.

— Її вже сторгував пресвітер, — на те Тамара Йосипівна.

Баба Ксенька провідала їх. Принесла грудку масла.

— Свіженьке, жовте, як жовток, — вона розгорнула пілочку. — Від нашої Красульки.

Але не взяли.

У Котикову хату Сава Зятек перебрався, позбувся своєї Харитини.

Бабу Ксеньку водять на моління з почетом. Попідруки. Як пророчицю.

Кому невтямки, кому дивина, кому байдуже, що вчителька — і до льону. А потім звиклися.

Катря не кидала школи.

Восени їм нарізали город. На ньому трішки посіяли жита, соток із десять. П'ятнадцять залишилось. Під картоплю.

Ліс давав їм не тільки опал. По неділях, набравши мотузки, вирушали по хмиз. Носили, щоб було на зиму. Ліс давав їм гриби. Там, де дубина, біля старих пеньків, ті гриби, м'ясисті, повні, росли великими купами. Давав їм чорниці — сині ягідки літа. А ще давав він журавлини — червоні ягідки зазимків. Жили Катря з Данилком молодіючи, а Тамара Йосипівна старіючи.

Їм нарізали город на старому, тобто на батьківщині. Тільки не повністю. З тих пір, як баба Ксенька мусила була звідти уступитися, все лежало перелогом. І зараз частина батьківщини заросла бур'яном.

Прийшов час обсіпати картоплю. Катря й Тамара Йосипівна побрали сапки, цюкали ними в міжряддях. Данилко майстрував щось на обніжку.

— Помагайбі вам!

Тамара Йосипівна відірвалася од сапки.

До них ішла жінка. Вона була у вишитій сорочці. А на руці — роба.

— Катре, твоя сорочка, — сказала Тамара Йосипівна.

До них ішла Одарка Поліщук у вишиваній дочкою сорочці.

Буйно поросла картопля.

Віддалік, де була їхня хата, височіла розповзла купа глини і глею.

— Сину!

А Данилко втікав до Тамари Йосипівни.

Довго їхала мати до сина і до доньки. Вона не привезла з собою ніякого зла — правду. Про себе і про своїх дітей. Стояла на своєму городі, дивилася на Данилка й на Катрю, і їй хотілося, щоб вони були щасливі. Вона була щаслива.

Увечері пришкутильгав Майстриук. Він оповістив, що Тамару Йосипівну викликають до району.

— Де ж твоя нога, чоловіче? — питалась Одарка, ледве впізнаючи голову сільради.

— Була на заводі таким самим, кого ти переховувала з мусу. Обом нам пам'ятка.

Потім він сказав, що Тамару Йосипівну, мабуть, думають поновити на вчительку.

— А Гавриїл Федорович достукався, знято його. Правда своє візьме, — і пішов, поніс ту правду.

Малий Данилко пильно дивився йому вслід.

З М І С Т

Слабошпицький Михайло.
На кому земля тримається

5

ДВА ДНІ

13

КРИЖІ

199

ЗАЗИМКИ І ВЕСНИ

305

Літературно-художественне видання

Харчук Борис Никитович

ЗАЗИМКИ І ВЕСНЫ

Повести

(На українському мові)

Для середнього і старшого
школьного віку

Художник

Євдокименко Василій Андреевич

Київ «Веселка»

Редактор

Т. І. Конончук

Художній редактор

В. Ю. Тернавський

Технічний редактор

Ф. Н. Резник

Коректори

Л. О. Юван,

В. Богавецький

ИБ № 5043

Здано на виробництво 08.06.88. Підписано до друку 20.06.89.

Формат 60 × 84 /₁₆. Папір друкарський № 1.

Гарнітура шкільна. Друк офсетний.

Умовн. друк. арк. 25,11. Умовн. фарб.-відб. 25,46.

Обл.-вид. арк. 28,4. Тираж 50 000 пр.

Зам. 320—9. Ціна 1 крб. 30 к.

Орден Дружби народів видавництво «Веселка»,
252655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
290005, Львів-5, Зелена, 20.

Харчук Б. М.

X 22

**Зазимки і весни: Повісті: Для серед. та ст.
шк. віку / Худож. В. А. Євдокименко. — К.:
Веселка, 1989. — 431 с.: іл.**

ISBN 301-00461-1

Гостросюжетні повісті визначного майстра сучасної української прози вражають щирістю, правдивістю, умінням автора тонко передати найменші порухи душі персонажа. Глибоко розкриваючи характери дітей і дорослих, що діють на західноукраїнських землях у довосний час, в роки Великої Вітчизняної війни та перші повосні роки, письменник утверджує такі риси, як чесність, мужність, готовність до самопожертви в ім'я інших, і викриває підлість, дворушництво, зраду.

Попереднє видання повісті «Зазимки і весни» в роки застою мало багату скорочень. Нині текст відновлено.

X 4803640201—174
M206(04) — 89 130.89.

ББК 84 Ук 7-44

BOPIHC XAIPYK 3A3MAM I BECHM